

MARTYNA OSUCH

TOPOGRAFIE
CUDOWNOŚCI

Bestsellerowy
PRZEWODNIK
PO RZYMIE

z 1575 roku

w rękach autorów,
wydawców
i czytelników

TOPOGRAFIE
CUDOWNOŚCI

MARTYNA OSUCH
TOPOGRAFIE
CUDOWNOŚCI

Bestsellerowy
PRZEWODNIK
PO RZYMIE
z 1575 roku

*w rękach autorów,
wydawców
i czytelników*

Recenzenci
Justyna Kiliańczyk-Zięba
Piotr Pokora

Redaktor prowadzący
Ewa Wyszyńska

Redakcja
Michał Zgutka

Redakcja techniczna
Maryla Broda

Korekta i indeks
Anna Pisarek

Projekt okładki i stron tytułowych
Elżbieta Chojna

Ilustracja na okładce
Na podstawie wizerunku pielgrzyma w charakterystycznym stroju z: R. Riera, *Historia utilissima ... delle cose memorabili...*, Macerata 1580, egz. Universidad Complutense de Madrid, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=ucm.5320232680&-seq=5>, domena publiczna

Zdjęcie Autorki
Beata Rusek

Skład i łamanie
Marcin Szcześniak

Publikacja dofinansowana przez Uniwersytet Warszawski

© Copyright by Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2025

Martyna Osuch ORCID 0000-0003-4430-7437, Uniwersytet Warszawski

ISBN 978-83-235-6926-8 (druk)

ISBN 978-83-235-6927-5 (pdf online)

ISBN 978-83-235-6928-2 (e-pub)

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego
02-678 Warszawa, ul. Smyczkowa 5/7
e-mail: wuw@uw.edu.pl
księgarnia internetowa: www.wuw.pl

Wydanie 1, Warszawa 2025

Spis treści

Wykaz skrótów	9
Nota edytorska	11
Podziękowania	13
Wstęp	17
Rok Jubileuszowy 1575	20
Przedsięwzięcie pielgrzymki	23
Relacje z podróży do Rzymu w 2. poł. XVI w.	25
Opisy miasta i uroczystości jubileuszowych	26
Pielgrzym w Wiecznym Mieście	29
Drukowane przewodniki po Rzymie w 1575 r.	38
Obieg komunikacyjny. Etap I – powstanie tekstu przewodnika	40
Obieg komunikacyjny. Etap II – przewodnik na prasach drukarskich	42
Słownik wybranych pojęć	43
Obieg komunikacyjny. Etap III – przewodnik w rękach czytelnika	45
 Rozdział 1. Treść i funkcje tekstów odautorskich <i>Le cose meravigliose</i> z 1575 r.	51
1.1. <i>Le cose meravigliose dell'alma città di Roma</i> [Cudowności sławnego miasta Rzymu] ..	52
1.1.1. Nieprzypadkowa kolejność opisów kościołów w przewodniku. Powiązanie tekstu <i>Le cose meravigliose</i> z topografią miasta	60
1.2. <i>Le stazioni che sono nelle chiese di Roma si per la Quadragesima, come per tutto l'anno.</i> <i>Con le solite indulgenze</i> [Stacje, które znajdują się w rzymskich kościołach, zarówno na czas Wielkiego Postu, jak i na cały rok, z przypisanymi odpustami] ...	66
1.3. <i>Trattato ovvero modo d'acquistar le indulgenze alle stazioni</i> [Traktat o pozyskiwaniu odpustów w kościołach stacyjnych].	69
1.4. <i>La guida romana</i> [Przewodnik rzymski]	75
1.5. <i>Li nomi dei sommi pontefici, imperatori, e altri principi cristiani</i> [Imiona papieży, cesarzy i innych książąt katolickich].	84

1.6. <i>L'Antichità di Roma</i> [Starożytności Rzymu]	89
1.6.1. Problemy z atrybucją <i>L'Antichità di Roma</i> , <i>Descrizione delle chiese</i> i <i>Le cose meravigliose</i>	97
1.7. <i>De i fuochi de gli antichi</i> [O ogniskach starożytnych]	99
1.8. <i>Lettera pastorale di ... Cardinale Borromeo, arcivescovo di Milano, scritta al suo Popolo, nella quale diffusamente si dichiara che cosa sia l'Anno Santo del Giubileo...</i> [List pasterski kardynała Boromeusza, arcybiskupa Mediolanu, napisany do swojego ludu, w którym szczegółowo określa się, czym jest Rok Święty Jubileuszowy...]	101
1.9. <i>Poste d'Italia</i> [Poczty włoskie]	108
Podsumowanie	112

Rozdział 2. Działania wydawców i ich ostateczny efekt w postaci jubileuszowych edycji *Le cose meravigliose*

2.1. Proces wydawniczy. Kształtowanie się ostatecznej formy przewodników jubileuszowych z lat 1554–1575. Elementy intencjonalnie dodawane, usuwane, powielane.	116
2.1.1. Przyczyny przypisania tekstów z 1554 r. Palladiowi oraz dalszych zmian w obrębie pierwszych i ostatnich kart <i>Descrizione delle chiese</i>	116
2.1.2. Przemiany w zawartości – stopniowe obrastanie	122
2.1.3. Zmiana tytułu.	124
2.1.4. Usunięty wstęp o fundacji Rzymu.	127
2.1.5. Drobne uzupełnienia.	129
2.1.6. Drobne usunięcia.	135
2.1.7. Intencjonalny brak zmian.	136
2.2. Efekt końcowy – zawartość <i>Le cose meravigliose</i> w 1575 r.	139
2.3. Różnice między wydaniem	145
2.3.1. Edycje rzymskie	146
2.3.1.1. Ogólna charakterystyka znanych wydań	146
2.3.1.2. Charakterystyka poszczególnych rzymskich wydań <i>Le cose meravigliose</i>	148
2.3.2. Przewodniki wydane w Wenecji	170
2.4. Wyposażenie graficzne przewodników.	178
2.4.1. Ilustracje na stronach tytułowych	178
2.4.2. Ilustracje w tekście	179
2.5. Błędy drukarskie	185
Podsumowanie	187

Rozdział 3. Właściciele i modele lektury szesnastowiecznych egzemplarzy *Le cose meravigliose*

3.1. Właściciele i ślady lektury w przewodnikach <i>Le cose meravigliose</i> z 1575 r. przechowywanych w instytucjach włoskich	196
3.1.1. Właściciele egzemplarzy zachowanych we Włoszech	196
3.1.2. Typologia śladów lektury w egzemplarzach włoskich.	199

3.2. Właściciele i ślady lektury w szesnastowiecznych przewodnikach	
<i>Le cose meravigliose</i> przechowywanych w instytucjach polskich	206
3.2.1. Właściciele egzemplarzy <i>Le cose meravigliose</i> zachowanych w Polsce	207
3.2.2. Typologia śladów lektury w egzemplarzach polskich	215
3.3. Oprawy szesnastowiecznych przewodników po Rzymie	220
3.3.1. <i>Le cose meravigliose</i> jako dzieło współoprawne	222
Podsumowanie	227
Zakończenie	231
Wnioski	231
Przetrawanie	234
Postulaty dalszych badań	237
Opisy proveniencyjne	239
Nota edytorska do opisów proveniencyjnych	239
Egzemplarze włoskie	240
Egzemplarze polskie	250
Bibliografia	261
Spis ilustracji	285
Spis tabel	289
Indeks osób	291
Summary	303

Wykaz skrótów

Biblioteki

AAR	– American Academy in Rome
ASF	– Archivio Storico Comunale w Fabriano
BASA	– Biblioteca di Archeologia e Storia dell’Arte w Rzymie
BAV	– Biblioteca Apostolica Vaticana (Biblioteka Watykańska)
BCP	– Biblioteca Comunale Augusta w Perugii
BCS	– Biblioteca Comunale „Dionisio Roberti” w Sansepolcro
BFMB	– Biblioteca Fondazione Marco Besso w Rzymie
BH	– Bibliotheca Hertziana w Rzymie
BJ	– Biblioteka Jagiellońska
BNCR	– Biblioteca Nazionale Centrale w Rzymie
BR	– Biblioteca Romana ed Emeroteca w Rzymie
BSGS	– Biblioteca di Senato Giovanni Spadolini
BUA	– Biblioteca Universitaria Alessandrina w Rzymie
BUW	– Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie
BUWr	– Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu
BVR	– Biblioteca Vallicelliana w Rzymie
BWMS	– Biblioteka Wyższego Metropolitalnego Seminarium Duchownego w Warszawie
CRAI	– CRAI Biblioteca de Fons Antic w Barcelonie

Wydania przewodnika z 1575 r.¹

Acc (1–2)	– edycje wydane przez Vincenza Accoltiiego
Ang (A–B)	– edycje wydane przez Giuseppe De Angelisa
Bl (1–8)	– edycje wydane przez dziedziców Antonia Błada
El	– edycja wydana przez Vittoria Eliana

¹ Pełne dane wydawnicze zob. tab. 2.

- Gigl (1-2) – edycje wydane przez Giovanniego Osmarino Gigliottiego
Wen – edycja wenecka

Literatura, bibliografie, bazy danych

- BJ XVI – *Katalog druków XVI wieku ze zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie*, red. M. Malicki, Verlag Valentin Koerner, Baden-Baden, 2002–2007
- BUW XVI – *Katalog druków XVI wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, t. 1–8, red. T. Komender, H. Mieczkowska, M. Cubrzyńska-Leonarczyk, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1994–2018
- DBI – Dizionario Biografico degli Italiani
- EDIT16 – *Il Censimento nazionale delle edizioni italiane del XVI secolo*, (EDIT16), <http://edit16.iccu.sbn.it>
- EWOK – *Encyklopedia wiedzy o książce*, red. A. Birkenmajer, B. Kocowski, J. Trzynadłowski, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków 1971
- HPB – Heritage of the Printed Book Database
- ICCU – Istituto Centrale per il Catalogo Unico delle Biblioteche Italiane
- ISTC – Incunabula Short Title Catalogue
- MEI – Material Evidence in Incunabula
- PSB – *Polski Słownik Biograficzny*, t. 1– , PAU–Ossolineum–PAN, Kraków–Wrocław–Warszawa, 1935–
- Rossetti – S. Rossetti, *Rome: A Bibliography from the Invention of Printing through 1899. Vol. 1: The Guide Books*, Olschki, Firenze 2000
- USTC – Universal Short Title Catalogue

Nota edytorska

Tytuły druków występujące w tekście głównym są ujednolicane (*Le cose marauigliose* → *Le cose meravigliose*) i uwspółcześniane (*Descritione de le chiese* → *Descrizione delle chiese*), wyrazy wydrukowane z błędem zapisuje się poprawnie (np. *lolo* [sic!] → *luogo*) zgodnie z zasadami współczesnego języka włoskiego, podobnie ujednolicono gramatykę i ortografię. Rozwinięto skróty takie jak *ogn'* → *ogni*, *dov'* → *dove*, *d'* → *di*, *ancor* → *ancora* itp. Decyzje tego typu zostały podyktowane faktem, że między omawianymi wydaniem przewodnika występują nieznaczne różnice w typografii, skracaniu wyrazów, formie zapisu słów, np. *bo[n]* / *buon*.

Nazwy kościołów, zabytków i nazwy geograficzne podano w języku polskim, jeśli powszechnie funkcjonuje ich krajowa wersja (np. *Basilica Santa Maria Maggiore* → *Bazylika Matki Bożej Większej*), jedynie przy pierwszym wystąpieniu danej nazwy podawana jest w nawiasie nazwa w języku oryginalnym. Jeśli dana nazwa nie posiada polskiego tłumaczenia, pozostawiono ją w formie oryginalnej. Imiona i nazwiska w miarę możliwości spolszczono (np. *Carlo Borromeo* → *Karol Borromeusz*, *Filippo Neri* → *Filip Nereusz*), chyba że nie mają polskiego odpowiednika, wtedy pozostawiono je w formie oryginalnej.

Cytaty zamieszczono w tekście głównym w języku oryginalnym, natomiast ich tłumaczenia na język polski umieszczono w przypisach. Wyjątek stanowią fragmenty krótsze wplecione w tekst, kiedy to zamieszczono zarówno cytat oryginalny, jak i tłumaczenie w tekście głównym, przy czym przekład podano w nawiasie. W miarę potrzeb do cytatów w językach oryginalnych zostały dodane przypisy rzeczowe w języku polskim. Przekłady tytułów obcojęzycznych zostały ujęte w nawiasy kwadratowe i zapisane antykwą. Jedynie w przypadku istnienia oficjalnego polskiego przekładu dzieła tytuł zapisano kursywą. O ile nie zaznaczono inaczej, tłumaczenia cytatów pochodzą od autorki, podobnie jak pogrubienia tekstu. Wtrącenia lub dopowiedzenia pochodzące od autorki umieszczono w nawiasach kwadratowych, np. „Ten kościół znajduje się przy Via Ostiense, około mili [ok. 1,5 km] poza murami miasta”. W nielicznych przypadkach podania cytatów ze współczesnej światowej literatury przedmiotu oraz z wydawnictw źródłowych po 1800 r. pozostawiono je bez przekładu, jedynie w formie oryginalnej.

Tytuły cytowanych starych druków podano w przypisach i bibliografii w formie uwspółcześnionej i ujednoliconej, podobnie jak miejsce i datę druku. Nazwiska drukarzy ujednolicono według kartoteki haseł wzorcowych katalogu Nukat i deskryptorów osobowych Biblioteki Narodowej, a także kartoteki osobowej EDIT16. Jedynie w przypadku wydań *Le cose meravigliose* z 1575 r. nie podaje się w przypisach danych bibliograficznych, a zamiast nich określenia wydań według tabeli 2 (np. Bl 1, Bl 2, Gigl, Ang A, Wen itd.) zawierającej dane bibliograficzne wszystkich edycji z 1575 r. oraz ich fingerprinty. W przypadku wydań *Le cose meravigliose* z lat innych niż 1575 podaje się dane bibliograficzne jak w odniesieniu do wszystkich innych cytowanych starych druków. W wypadku szesnastowiecznych publikacji włoskich nota bibliograficzna zawsze zawiera odesłanie do katalogu *Il Censimento nazionale delle edizioni italiane del XVI secolo* (EDIT16). W przypadku druków niebędących szesnastowiecznymi italicami odsyła się do katalogu Universal Short Title Catalogue (USTC). Jeśli USTC nie notuje danego tytułu, odsyła się do Heritage of the Printed Book Database (HPB). Lokalizację cytatów zaczerpniętych ze starych druków podaje się zgodnie z zasadą przyjętą przy ich katalogowaniu (zob. format MARC 21 dla starego druku) – jeśli książka ma paginację, podaje się numer strony (s.), jeśli foliację – numer karty (k.) oraz oznaczenie r. (recto) lub v. (verso). Jeśli książka nie ma foliacji ani paginacji, zamieszcza się sygnaturę karty, np. A1 r., A2 v. itp.

Odpisy not rękopiśmiennych i wpisów własnościowych zamieszczone w tekście głównym i przypisach podano w formie uwspółcześnionej, skrócenia rozwiązano bez nawiasów kwadratowych. Decyzja taka podjęta została z uwagi na przejrzystość i łatwiejszy odbiór tekstu, a także obecność aneksu z opisami proveniencyjnymi, gdzie zastosowano wierną transkrypcję (zob. nota edytorska do opisów proveniencyjnych).

W rozdziale 3, gdy mowa o konkretnych egzemplarzach, w tekście głównym podaje się w nawiasie odesłania do ich numerów w opisach proveniencyjnych. Dodatkowo podaje się skrócone dane bibliograficzne (lub, jak w przypadku edycji z 1575, oznaczenia wydań z tabeli 2) i miejsce przechowywania egzemplarza wraz z sygnaturą. Zasady te nie mają zastosowania w aneksie z opisami proveniencyjnymi, na początku którego umieszczono osobną notę edytorską.

Gdy w przypisach występują odesłania do haseł w encyklopediach i słownikach, autorów podaje się jedynie w przypadku dłuższych haseł (np. w *Polskim słowniku biograficznym*, w *Dizionario Biografico degli Italiani*, w *Encyklopedii książki*, *Encyklopedii katolickiej*), w odniesieniu do krótkich haseł encyklopedycznych odsyła się do całego wydawnictwa (np. *Encyklopedia kościelna*, *Encyklopedia wiedzy o książce*).

Jeśli nazwa danej biblioteki występuje w tekście w dużej skali, w przypisach używane są skróty. Podobnie w przypadku najczęściej cytowanych katalogów, bibliografii i baz danych.

Podziękowania

Niniejsza książka oparta jest na rozprawie doktorskiej *Przewodnik po Rzymie „Le cose meravigliose dell'alma città di Roma” z 1575 roku – twórcy, wydawcy, czytelnicy*, która powstała pod opieką Profesor Marty Wojtkowskiej-Maksymik oraz Profesora Bartłomieja Czarskiego z Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego. Dziękuję obojgu Promotorom za wszystkie porady i uwagi, za nieustanne wsparcie, sprawne działanie i bezstresową, przebiegającą w przyjemnej atmosferze współpracę. Za cenne uzupełnienia i komentarze dziękuję recenzentom rozprawy: Profesorowi Rafałowi Wójcikowi z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Profesor Elwirze Buszewicz z Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz Profesorowi Mirosławowi Lenartowi z Uniwersytetu Opolskiego.

Dziękuję także uczestnikom seminarium doktoranckiego „Polska literatura epok dawnych” oraz zajęć „Imitacja – erudycja – topika. Problemy badania literatury staropolskiej” prowadzonych na Wydziale Polonistyki UW za komentarze do pierwszych wersji rozprawy. W szczególności zaś dziękuję prowadzącemu te zajęcia, Profesorowi Romanowi Krzywemu, za inspirujące lektury i możliwość ćwiczenia się w akademickiej dyskusji. Dziękuję Profesor Izabeli Winiarskiej-Górskiej z Wydziału Polonistyki UW za ważne sugestie na pierwszym etapie powstawania rozprawy. Dziękuję również moim przyjaciółom, młodym Doktorom, którzy przecierali mi szlak – Krzysztofowi Rybakowi, Wojciechowi Kordyzonowi, Barbarze Dzierżanowskiej, Alicji Bielak – za cierpliwe wysłuchiwanie wielogodzinnych wywodów na temat tego, czym jest, a czym nie jest wariant wydawniczy, ale przede wszystkim za wsparcie mentalne i gotowość do pomocy w sytuacjach kryzysowych. Doktorowi Wojciechowi Kordyzonowi dziękuję dodatkowo za nieocenioną pomoc w sporządzeniu za pomocą QGIS profesjonalnych wizualizacji tras pielgrzymich opartych na wykazach kościołów. Dziękuję Doktorowi Michałowi Baranowskiemu za lekturę rozprawy uważnym okiem starożytnika. Wyrazy podziękowania kieruję także do moich pierwszych przewodników po Rzymie – Doktora Marco Pasqualego i Doktor

Cristiny Anzini – dzięki którym zdecydowałam się pisać pracę doktorską właśnie o Wiecznym Mieście.

W różnych dylematach związanych z treścią rozprawy – zarówno dotyczących badań proveniencyjnych, jak i włoskiego rynku wydawniczego – swoją wiedzę wsparły mnie osoby z ośrodków zagranicznych: Profesor Cristina Dondi z Uniwersytetu Rzymskiego „La Sapienza”, z którą konsultowałam strukturę opisów proveniencyjnych; Doktor Paolo Sachet, który podzielił się ze mną swoim doświadczeniem z zakresu działalności Drukarni Kamery Apostolskiej; Profesor Nicholas Pickwoad z Uniwersytetu Londyńskiego, który potwierdził, że przewodniki mogły być komponowane w klocki intrologatorskie w obecności klienta.

Praca doktorska byłaby dużo uboższa, gdyby nie życzliwość bibliotekarzy z Polski i zza granicy. Za zaufanie, otwartość i profesjonalną pomoc dziękuję: Andrzejowi Żebrowskiemu z Biblioteki Wyższego Metropolitalnego Seminarium Duchownego w Warszawie, Doktorowi Jackowi Partyce z Biblioteki Jagiellońskiej, Anecie Piechockiej-Sterczale z Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Doktor Dianie Codogni-Łańcuckiej z Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, Antonelli Ferro z Biblioteca Fondazione Marco Besso w Rzymie oraz Doktorowi Andrei Cappie z Biblioteca Nazionale Centrale w Rzymie. Dziękuję bibliotekarzom z najdalszych zakątków Włoch, którzy ratowali mnie roboczymi zdjęciami unikatowych egzemplarzy przewodników. Byli to: Doktor Adriano Stiglitz z Biblioteca Civica w Sondrio, Doktor Sara Gregori z Archivio Storico Comunale w Fabriano, Paola Scortecci z Biblioteca Comunale „Dionisio Roberti” w Sansepolcro i Daniele De Luca z Archivio Storico w Vercelli.

Podziękowania kieruję również pod adresem osób z Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, gdzie od ponad dziesięciu lat mam przyjemność pracować. Dziękuję Halinie Mieczkowskiej, która przyjmowała mnie do pracy w Gabinetcie Starych Druków. To dzięki jej naukom oraz wskazówkom Doktor Joanny Milewskiej-Kozłowskiej byłam w stanie odnaleźć drogę w płątaninie wydań, wariantów, kustoszy, sygnatur i fingerprintów. Dziękuję Profesor Jolancie Talbierskiej, która od samego początku mojej bytności w bibliotece zachęcała mnie do pracy naukowej, wysyłała na konferencje i szkolenia, a na ostatnim – najbardziej stresującym etapie powstawania rozprawy – udzieliła mi urlopu naukowego na miesięczny pobyt w Rzymie. Szczególnie dziękuję mistrzyniom w dziedzinie badań proveniencyjnych z Gabinetu Starych Druków BUW – Doktor Marii Cubrzyńskiej-Leonarczyk, która przekazała mi bardzo cenne uwagi dotyczące treści rozprawy, oraz Doktor Izabeli Wiencek-Sielskiej, która zaszczepiła we mnie pasję do tropienia śladów czytelniczych, przekazała nie tylko ogrom wiedzy, ale też życiowych mądrości.

Dziękuję macierzystej uczelni za wsparcie finansowe, dzięki któremu zrealizowałam liczne wyjazdy naukowe. Środki pozyskane w ramach programu „Inicjatywa Doskonałości – Uczelnia Badawcza” pozwoliły mi odbyć dwie miesięczne

kwerendy w Rzymie. Jeden z wyjazdów wsparła częściowo Fundacja z Brzezia Lanckorońskich, której również dziękuję. Jestem wdzięczna Akademii Amerykańskiej w Rzymie za ugoszczenie mnie podczas obu wyjazdów i zapewnienie wymarzonych warunków do pracy nad rozprawą. Za wsparcie wyjazdów krajowych dziękuję zaś Wydziałowi Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, a za dofinansowanie publikacji niniejszej książki dziękuję prorektorowi UW do spraw badań, Profesorowi Zygmuntowi Lalakowi. Z kolei za niespotykany profesjonalizm, wysokie kompetencje i sprawne działanie dziękuję obsłudze administracyjnej Międzydziedzinowej Szkoły Doktorskiej.

Topografie cudowności nie miałyby szans powstać, gdyby nie codzienna, wieloletnia motywacja, wsparcie i opieka ze strony najbliższych. Dziękuję moim rodzicom – Danucie i Aleksandrowi – a także mojemu najwierniejszemu kibicowi, mężowi Łukaszowi.

Wstęp

Po złupieniu miasta przez wojska niemiecko-hiszpańskie w 1527 r., znanym jako *sacco di Roma*, Rzym przeszedł dynamiczną odbudowę i zmiany pod rządami kolejnych papieży. W latach 30. XVI w. zaczęto też podejmować pierwsze kroki w reakcji na ruch reformacyjny, angażując w promowanie rzymskiego katolicyzmu różne środki, w tym medium druku¹. Nad problemem osłabienia Kościoła katolickiego obradowano podczas trzech sesji soboru trydenckiego, które odbyły się w latach 1545–1563. W wyniku soboru przedsięwzięto działania mające na celu odnowę Kościoła i walkę ze zwolennikami Marcina Lutra. Podczas ostatniej sesji soboru potwierdzono istotną rolę pielgrzymek, kultu świętych i relikwii, krytykowanych przez Lutra², który Jubileusze skłaniające pielgrzymów z całego świata do przybycia do Rzymu, by uzyskać odpust zupełny, nazywał „oszukiaczem i błazeńskim wymysłem”³. W 2. poł. XVI w. Rzym był już stolicą Kościoła katolickiego odnowionego w wyniku soboru, co miał dobitnie unaocznić Jubileusz zorganizowany w 1575 r. przez papieża Grzegorza XIII. Na jego celebrację

¹ Na temat złożonej i niejednoznacznej roli książki drukowanej w okresie potrydenckim zob. *Early Modern Catholicism and the Printed Book: Agents – Networks – Responses*, red. J. Kiliańczyk-Zięba, M. Komorowska, Brill, Leiden 2024.

² Por. *A Companion to Early Modern Rome 1492–1692*, red. P.M. Jones, B. Wisch, S. Ditchfield, Brill, Leiden 2019, s. 7; I. Greenfield, K. Hess, I. Olah, A. Patnaude, R. Porthé, R. Zorach, *The topography of new and old Rome*, [w:] *The Virtual Tourist in Renaissance Rome: Printing and Collecting the Speculum Romanae Magnificentiae*, red. R. Zorach, University of Chicago Press, Chicago 2008, s. 143–145.

³ J. Chélini, *Drogi Boże. Historia pielgrzymek chrześcijańskich*, tłum. E. Sieradzińska, M. Stafiej-Wróblewska, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1996, s. 178. O krytyce renesansowych humanistów oraz środowiska protestanckiego pod adresem pielgrzymek zob. tamże, s. 171–172. Na temat stosunku Lutra do odpustów zob. F. Gaeta, *Lutero e indulgenze*, [w:] *Roma sancta. La città delle basiliche*, red. M. Fagiolo, M.L. Madonna, L. Armenante, Gangemi Editore, Roma 1985, s. 42–46.

przybyło do miasta ponoć nawet 400 tys. pielgrzymów, podczas gdy ówczesną liczbę mieszkańców Rzymu źródła szacują na ok. 100 tys.⁴

Za pontyfikatu Grzegorza XIII (1572–1585) miasto rozkwitało. Wzrosła populacja, zwiększyły się zasoby zboża, a także polepszył się stan skarbcza papieskiego i to mimo licznych wydatków, np. tych związanych z wojną z Turkami i zwalczaniem protestantyzmu⁵. Papież przedsięwziął dwufazową renowację Wiecznego Miasta, której pierwszy etap, przeprowadzony w latach 1573–1576, związany był z przygotowaniami do obchodów Jubileuszu. Część napraw została też wykonana po powodzi, która nawiedziła miasto między 23 a 27 kwietnia 1575 r. Grzegorz XIII uregulował działalność budowlaną w mieście, aby poprawić jego wygląd („ad Urbis ornatum magis facere”⁶), przyczynił się też do lepszego zarządzania ruchem miejskim, m.in. dzięki powołaniu pierwszej znanej instytucji transportu miejskiego. Transport ten polegał na tym, że miasto zawierało umowę na czas określony z woźnicami; przewidywano przyznanie 25 licencji dla woźniców, którzy wcześniej uiszczały opłatę w wysokości dwóch skudów⁷. W czasie pontyfikatu Grzegorza XIII odnowiono nawierzchnie wielu dróg i wytyczono nowe, powiększono place, wyremontowano fontanny i kolumny, wzniesiono pałace i kościoły, rozbudowano sieć kanalizacji miejskiej⁸. Aby poradzić sobie z problemem ogromnej liczby żebraków na ulicach, papież zarządził stworzenie schronisk dla najuboższych⁹. Z okazji Jubileuszu znaczącymi nakładami finansowymi w wysokości ok. 50 tys. skudów odrestaurowano most Ponte Rotto¹⁰.

⁴ Por. J. Chélini, dz. cyt., s. 178; L. Fiorani szacuje liczbę mieszkańców Rzymu w 1575 r. na dużo niższą, tj. 45 tys. (tenże, *Gli anni santi del Cinque-Seicento*, [w:] *Roma sancta. La città delle basiliche*, red. M. Fagiolo, M.L. Madonna, L. Armenante, Gangemi Editore, Roma 1985, s. 89). Znane są dwa spisy ludności przeprowadzone po *sacco di Roma* – ten z 1527 r. wykazał 33 tys. obywateli, ten z 1600 r. – już prawie 110 tys. (zob. F. Martinelli, *Ricerche sulla struttura sociale Ila popolazione di Roma*, Libreria Goliardica, Pisa 1964, s. 34). Liczba przybyszów podawana przez źródła katolickie nie zawsze musiała odzwierciedlać rzeczywistość, gdyż Kościołowi zależało na promowaniu Jubileuszu roku 1575 jako szczególnie udanego ze względu na walkę z protestantami. A. Litwornia jako bardziej wiarygodną liczbę podaje „co najmniej 100 000” pielgrzymów. Zob. tenże, *W Rzymie zwyciężonym Rzym niezwykłym. Spory o Wieczne Miasto (1575–1630)*, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa 2013, s. 13.

⁵ Zob. G. Simoncini, *Roma. Le trasformazioni urbane nel Cinquecento I. Topografia e urbanistica da Giulio II a Clemente VIII*, Olschki, Firenze 2008, s. 249–251.

⁶ Grzegorz XIII, *Constitutio de aedificijs & iure congrui*, A. Blado – eredi, Roma 1575, k. A3 v. Por. EDIT16: CNCE 42455.

⁷ Zob. G. Simoncini, dz. cyt., s. 252.

⁸ Zmiany w strukturze miejskiej przeprowadzone za pontyfikatu Grzegorza XIII opisuje G. Simoncini, dz. cyt., s. 249–297. Zob. także O. Kwapis, *Do Rzymu! Sztuka i wielkie jubileusze (1300–1575)*, Stowarzyszenie Pro Cultura Litteraria–Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa 2014, s. 137–140.

⁹ O. Kwapis, dz. cyt., s. 279.

¹⁰ Por. tamże, s. 272–273.

W celu ułatwienia pielgrzymom przemieszczania się między najważniejszymi bazylikami powstała – zainaugurowana 20 maja 1574 r. – Via Gregoriana obejmująca trasę między kościołami, w których znajdowały się Święte Drzwi – Bazyliką Matki Bożej Większej (Santa Maria Maggiore), św. Jana na Lateranie (San Giovanni in Laterano), św. Pawła za Murami (San Paolo fuori le mura) i św. Piotra (San Pietro) w Watykanie¹¹.

Niniejsza praca koncentruje się tylko na jednym z aspektów jubileuszowych obchodów, czyli na towarzyszących wydarzeniu przedsięwzięciach wydawniczych, których owocem były przewodniki po Rzymie. Jednak, aby zrozumieć, dlaczego, dla kogo i przez kogo były one drukowane, niezbędna jest wiedza na temat funkcjonowania miasta i jego mieszkańców w 2. poł. XVI stulecia. Obyczaje, polityka, religia i kultura miały decydujący wpływ na ostateczny kształt drukowanych pomocy dla przybyszów. Nie można więc badać treści, aspektów materialnych oraz odbioru czytelniczego określonej grupy książek bez wcześniejszego nakreślenia okoliczności historycznych i kulturowych, w wyniku których powstały.

Chociaż dostępne przekrojowe monografie na temat życia codziennego w mieście dotyczą głównie Rzymu sprzed soboru trydenckiego¹², to zawierają też istotne informacje dotyczące jego przemian i funkcjonowania w okresie po *sacco di Roma* oraz w początkowych etapach rozwoju ruchu reformacyjnego. Kluczową dla niniejszych rozważań pozycją, kreślącą wielowymiarowy obraz miasta w 2. poł. XVI w., jest *A Companion to Early Modern Rome, 1492–1692*, pod redakcją Pamelii M. Jones, Barbary Wisch i Simona Ditchfielda¹³. Książka ta dostarcza obszernych informacji o mieście w okresie potrydenckim, ówczesnym stosunku papieża do antyku, przedstawicielach innych niż włoska nacja zamieszkujących miasto, a także o zdominowanym przez Drukarnię Kamery Apostolskiej rzymskim rynku wydawniczym. Istotne informacje na temat kultury intelektualnej kontrreformacyjnego Rzymu, a w szczególności środowiska polskiego skupionego wokół postaci kardynała Stanisława Hozjusza, przedstawiła Grażyna Jurkowlaniec w monografii *Sprawczość rycin. Rzymska twórczość graficzna Tomasza Tretera i jej europejskie oddziaływanie*¹⁴. Mimo iż uwaga Autorki koncentruje się przede wszystkim na tytułowej twórczości graficznej jednego z „domowników” Hozjusza, w monografii zawarto również panoramę stosunków polsko-rzymskich i europejsko-rzymskich w dobie potrydenckiej.

¹¹ Por. tamże, s. 272; J. Chélini, dz. cyt., s. 179.

¹² Por. P. Partner, *Renaissance Rome: A Portrait of Society*, University of California Press, Berkeley 1976; C.L. Stinger, *The Renaissance in Rome*, Indiana University Press, Bloomington 1998.

¹³ *A Companion to Early Modern Rome*, dz. cyt.

¹⁴ G. Jurkowlaniec, *Sprawczość rycin. Rzymska twórczość graficzna Tomasza Tretera i jej europejskie oddziaływanie*, Universitas, Kraków 2017.

Rok Jubileuszowy 1575

Jubileusz jest szczególnym okresem dla wiernych Kościoła katolickiego. Już w XVI w. odbywał się co 25 lat, trwał przez rok – od grudnia do grudnia – i był okazją do odbycia pielgrzymki do Rzymu w celu uzyskania odpustu zupełnego.

Odpusty zyskały na popularności po roku 1110 wraz z rosnącą powszechnością wiary w czyściec. Zgodnie z doktryną katolicką poprzez uzyskanie odpustu na określoną liczbę lat można było skrócić o ten okres przebywanie duszy (swojej lub bliskiego zmarłego) w czyścu¹⁵. Z kolei uzyskanie odpustu zupełnego, np. przez uczestnictwo w Jubileuszu, wymazywało całą karę przewidzianą dla wiernego po śmierci¹⁶. Grzesznik bowiem, choć poprzez sakrament spowiedzi mógł oczyścić się z winy, nadal podlegał karze za swoje uczynki, którą, jeśli nie odbył jej podczas życia, musiał odbyć w czyścu¹⁷. Warto podkreślić, że w Roku Jubileuszowym odpust zupełny można było uzyskać tylko w Wiecznym Mieście – udzielanie go w innych miejscach było na czas trwania obchodów zawieszone. Zdarzały się jednak wyjątki – szczególnie przywilej udzielania jubileuszowego odpustu zupełnego kilkakrotnie otrzymała chociażby Polska, po raz pierwszy już w XIV w.¹⁸

Tradycja obchodzenia Roku Świętego rozpoczęła się w 1300 r. i trwa do czasów współczesnych – uroczystość ta odbywa się właśnie w 2025 r. W XVI w. świętowano cztery Jubileusze – w 1525, 1575 i 1600 r. Moja książka koncentruje się na tym przedostatnim, ponieważ był on pierwszym tego typu wydarzeniem po soborze trydenckim, co rzutowało na ówczesny rynek wydawniczy. Publikacje drukowane, w tym również przewodniki po Wiecznym Mieście, służyły do propagowania postanowień soboru, umacniania pozycji Rzymu jako stolicy chrześcijaństwa oraz przedstawiania jego mieszkańców jako wzorowo sprawujących uczynki miłosierdzia. W przeciwieństwie do dwóch poprzednich Jubileuszy w 1575 r. odbywał się w atmosferze pokoju na Półwyspie Apenińskim i został urządzony z nieporównywalną do wcześniejszych pompą¹⁹. Przygotowania rozpoczęły się już na długo przed oficjalną inauguracją wydarzenia. Z rozkazu papieża oczyszczono ulice miasta ze śmieci i nie pozwalano wyrzucać na nie kamieni, które mogłyby utrudnić przejazd wozów. Zakazywano podwyżek czynszów i eksmisji, gromadzono zapasy pożywienia. Starano się zapewnić pielgrzymom asystę w podróży – specjalne

¹⁵ S. Ditchfield, *Romanus and Catholicus: Counter-Reformation Rome as Caput Mundi*, [w:] *A Companion to Early Modern Rome, 1492–1692*, red. P.M. Jones, B. Wisch, S. Ditchfield, Brill, Leiden 2019, s. 145.

¹⁶ J. Chélini, dz. cyt., s. 160.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ H.D. Wojtyńska, *Lata święte w XV i XVI wieku*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1976, nr 23, s. 11–23; A. Musialik, *Anni Sancti. Lata Święte w pamiątkach, dziennikach i książeczkach jubileuszowych*, Biblioteka Śląska, Katowice 2013, s. 33.

¹⁹ Por. P. Partner, dz. cyt., s. 55.

oddziały chroniły ich przed piratami i napadami zbójckimi, zwłaszcza na obrzeżach miasta²⁰. Dbano również o odpowiednie przygotowanie duchowe pielgrzymów do uzyskania odpustu zupełnego. W czasie Jubileuszu zakazane było świętowanie karnawału i frywolne zabawy, z miasta wyganiano też prostytutki. Zalecano ubiór stosowny do okazji, podróżowanie tylko w pobożnej kompanii, odmawianie sobie przyjemności zwiedzania miasta w powozie (zalecając piesze wędrówki), a także unikanie spożywania posiłków w towarzystwie kobiet²¹.

Oficjalne rozpoczęcie Jubileuszu odbywało się zawsze w grudniu. Wtedy papież uroczyście otwierał Święte Drzwi w Bazylice św. Piotra, co wraz z ich zamknięciem rok później stanowiło najważniejszy rytuał związany z Rokiem Świętym²². Wydarzenie rozpoczynało się od wyjścia procesji dostojników z Kaplicy Sykstyńskiej. Zamykał ją papież niesiony na *sedia gestatoria*. Następnie wyznaczał on kardynałów, którzy mieli za zadanie otworzyć Drzwi Święte w pozostałych trzech bazylikach jubileuszowych: Bazylice św. Jana, Matki Bożej Większej i św. Pawła za Murami. Gdy pochód docierał do portyku Bazyliki św. Piotra, papież zasiadał na ustawionym tam tronie i odbierał z rąk Wielkiego Penitencjarza²³ rytualny młotek. Następnie trzykrotnie uderzał młotkiem w zamurowane podczas poprzedniego Jubileuszu Drzwi Bazyliki św. Piotra. Podczas tego rytuału między nim i chórem kantorów kaplicy papieskiej następowała krótka wymiana formuł po łacinie²⁴. Po zakończeniu dialogu papież wracał na tron, zdejmowano mu mitrę i już na klęczkach intonował fragment psalmu²⁵. W tym czasie pozbywano się resztek muru w Świętych Drzwiach, wydobywano z niego zamurowane 25 lat wcześniej kasety wypełnione medalami i monetami. Próg drzwi obmywano wodą święconą i błogosławiono. Papież recytował psalm, po czym jako pierwszy klękał na progu Drzwi. W tym momencie rozlegał się dźwięk dzwonów i wystrzał z armaty na Zamku św. Anioła, a także otwierano

²⁰ Por. F. Gligora, *Il pellegrinaggio giubilare a Roma. Itinerari di fede e di arte*, Armando, Roma 2015, s. 47–48.

²¹ Por. J. Delumeau, *Movimento di Pellegrini e assistenza nel Cinquecento*, [w:] *Roma sancta. La città delle basiliche*, red. M. Fagiolo, M.L. Madonna, L. Armenante, Gangemi Editore, Roma 1985, s. 95.

²² Do czasów obecnych formuła ta prawie w ogóle się nie zmieniła.

²³ W 1575 r. funkcję wielkiego penitencjarza sprawował Stanisław Hozjusz. Zob. W. Urban, hasło „Hozjusz Stanisław”, [w:] PSB, t. 10, z. 44, s. 45, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962. H.D. Wojtyśka opisuje też (za S. Reszką), że w 1575 r. Hozjusz miał „przesiadywać całymi dniami w konfesjonale Bazyliki św. Piotra, spowiadając tłumy”. Zob. tenże, *Lata święte*, dz. cyt., s. 20.

²⁴ Papież: „Aperite mihi Portas Iustitiae”; chór: „Ingressus in eas confitebor Domino”; papież: „Introibo in domum tuam, Domine”; chór: „Adorabo ad Templum sanctum tuum, in timore tuo”; papież: „Aperite Portas, quoniam nobiscum est Deus”; chór: „Qui fecit virtutem in Israel”. Cyt. za O. Kwapis, dz. cyt., s. 293.

²⁵ „Domine exaudi orationem meam”. Zob. tamże.

równocześnie wszystkie pozostałe drzwi Bazyliki św. Piotra. Wydarzenie kończyło się przejściem procesji przez wnętrze Bazyliki²⁶. 24 grudnia 1575 r. Grzegorz XIII, odebrawszy młotek z rąk Stanisława Hozjusza, uderzył nim trzykrotnie w Drzwi Święte Bazyliki św. Piotra, a do otwarcia Drzwi w pozostałych trzech kościołach wyznaczył kardynałów: Giovanniego Moronego, Marca Antonia Colonnę i Alessandra Sforzę²⁷. Tłum napierający na Drzwi Bazyliki św. Piotra w momencie ich uroczystego otwarcia był tak ogromny i trudny do kontrolowania, że osiem osób straciło życie w wyniku stratowania przez innych uczestników wydarzenia²⁸.

Największa liczba pielgrzymów w 1575 r. przybyła do miasta właśnie na uroczystość otwarcia Jubileuszu oraz większe święta kościelne: Wielkanoc, Zesłanie Ducha Świętego i Boże Ciało²⁹. Bractwo Trinità dei Pellegrini skrupulatnie rejestrujące wszystkich przybyszów w księgach odnotowało największe przybyły pojedynczych peregrynantów w następujących miesiącach 1575 r.: marcu (11 800), kwietniu (11 237), maju (26 095), październiku (10 608), listopadzie (16 720) i grudniu (20 910)³⁰. Oprócz tego, że w wymienionych miesiącach odbywały się obchody najważniejszych świąt kościelnych, a w grudniu miała miejsce uroczystość zamknięcia Świętych Drzwi i tym samym Jubileuszu, na wyższą frekwencję wiosną i zimą wpływały też kwestie praktyczne – w Rzymie panowały wówczas zdecydowanie niższe temperatury niż np. w upalnym sierpniu.

Literatura poświęcona Jubileuszom w Kościele katolickim, ich obchodom i towarzyszącym im pielgrzymkom jest obszerna, zwłaszcza w odniesieniu do publikacji obcojęzycznych, chociaż w ostatnich latach powstały również znaczące opracowania w języku polskim. Podstawowe włoskie prace³¹, z których

²⁶ Opis rytuału otwarcia Drzwi Świętych zob. np. tamże, s. 292–295. Odnośnie do przebiegu ceremonii w roku 1575 zob.: R. Riera, *Historia utilissima... delle cose memorabili...*, S. Martinelli, Macerata 1580 (por. EDIT16: CNCE 29690), s. 12–18; A. Pientini, *Le pie narrazioni dell'opere piu memorabili fatte in Roma l'anno del Giubileo 1575*, A. Colaldi, Viterbo 1577 (por. EDIT16: CNCE 26631), s. 16–27; w roku 1550: P.F. Zini, *L'anno santo MDLXXV Nel pontificato di n.s. papa Gregorio XIII Auertimenti per riceuere con frutto il Giubileo nell'anno santo...*, F. Rampazetto, Venezia 1575 (por. EDIT16: 37602), k. 239 r.–243 r. Podczas Roku Jubileuszowego 1600 rytuał obserwował osobiście polski historyk Paweł Piasecki i dokładnie opisał go w swoim dziele *Chronica gestorum in Europa singularium*, F. Cezary, Kraków 1645 (por. USTC: 256224), s. 207–208.

²⁷ Por. O. Kwapis, dz. cyt., s. 140–141.

²⁸ Por. *La Storia dei Giubilei*, red. F. Cardini i in., BNL Edizioni, Roma–Giunti, Firenze 1998, t. 2, s. 78.

²⁹ Por. F. Gligora, dz. cyt., s. 66; J. Wiesiołowski, *Pielgrzymowanie Polaków do Rzymu na przełomie XV i XVI w. (1478–1526)*. Komunikat, [w:] *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, red. H. Manikowska, H. Zaremska, Instytut Historii PAN, Warszawa 1995, s. 163.

³⁰ Por. J. Delumeau, dz. cyt., s. 93.

³¹ Spośród licznych zagranicznych publikacji na temat Jubileuszy wymieniam tu jedynie najistotniejsze w kontekście omawianych zagadnień. Przegląd literatury na ten temat znajduje się np. w: A. Litwornia, dz. cyt., s. 13 (przyp. 17).

korzystałam, omawiające przebieg oraz znaczenie kulturowe Jubileuszu roku 1575, to przede wszystkim *La Storia dei Giubilei*³² pod redakcją Franco Cardiniego i innych oraz *Storia degli Anni Santi. Da Bonifacio VIII ai giorni nostri*³³ Paola Brezzi. Ważna w kontekście omawianego tematu jest również publikacja Maria Romaniego, *Pellegrini e viaggiatori nell'economia di Roma dal XIV al XVII secolo*, w której autor podaje interesujące dane statystyczne, jak np. orientacyjną liczbę pielgrzymów przybywających do Wiecznego Miasta z okazji kolejnych Jubileuszy, uzyskaną na podstawie spisów pątników goszczonych w rzymskich klasztorach i hospicjach³⁴. Natomiast w odniesieniu do publikacji polskich na pewno wymienić należy monografię *Do Rzymu! Sztuka i wielkie jubileusze (1300–1575)*, w której Olaf Kwapis zamieścił historię rzymskich Jubileuszy (w tym również opis Roku Świętego 1575)³⁵, skróconą historię pielgrzymowania, a także charakterystykę rzymskich hospicjów. Z kolei temat staropolskiej recepcji lat świętych podjęła w swojej pracy doktorskiej Anna Musialik³⁶. Wspomina ona m.in. o pierwszym Jubileuszu potrydenckim, koncentrując rozważania wokół drukowanych relacji autorstwa Stanisława Hozjusza i Stanisława Reszki³⁷.

Przedsięwzięcie pielgrzymki

Osoba planująca pielgrzymkę jubileuszową w 1575 r. mogła dostać się do miasta różnymi drogami. Pięć głównych traktów pielgrzymich komunikujących w XVI w. Rzym z innymi częściami kontynentu to: Via Germanica, Via dei Romei, Via Adriatica, Via Francigena i Via del Sud³⁸. Z Polski, a dokładniej z Krakowa, najdogodniej było dotrzeć do Wiecznego Miasta przez Via Germanica. Szczegółowy przebieg trasy, jaką w XVI w. przemierzali polscy podróżnicy (nie

³² Por. *La Storia dei Giubilei*, dz. cyt., s. 73–87.

³³ Por. P. Brezzi, *Storia degli anni santi: da Bonifacio VIII al Giubileo del 2000*, Ugo Mursia Editore, Milano 1997. O Jubileuszu roku 1575 na s. 91–103.

³⁴ Por. M. Romani, *Pellegrini e viaggiatori nell'economia di Roma dal XIV al XVII secolo*, Vita e Pensiero, Milano 1948, s. 11–17.

³⁵ O. Kwapis, dz. cyt., s. 140–144.

³⁶ Praca doktorska A. Musialik, *Lata święte w kulturze dawnej Polski*, napisana pod kierunkiem J. Malickiego, została obroniona w 2011, a w 2013 r. wydana drukiem pt.: *Anni Sancti. Lata Święte w pamiątkach, dziennikach i książeczkach jubileuszowych*, Biblioteka Śląska, Katowice.

³⁷ A. Musialik, dz. cyt., s. 54–72. Skrótowe opisy kolejnych lat świętych znaleźć można również w pracach: H.D. Wojtyska, *Miłościwe lata. Dzieje Wielkich Jubileuszów Chrześcijaństwa*, Hosianum, Olsztyn 2000; J. Smółucha, S.A. Sroka, *Historia lat świętych*, WAM, Kraków 1999. Są to jednak informacje szczątkowe w porównaniu z publikacjami zagranicznymi, w szczególności włoskimi.

³⁸ Por. F. Gligora, dz. cyt., s. 34–36. Tam też (s. 34, 36) mapy z wyrysowanymi najważniejszymi drogami pielgrzymimi.

tylko pielgrzymi, lecz także posłowie, kurierzy czy studenci), podaje Danuta Quirini-Popławska³⁹. Należy podkreślić, że zgodnie z zaleceniami propagatorów kontrreformacji pielgrzymka nie powinna sprawiać uczestnikowi przyjemności, jej głównym celem było bowiem pogłębianie własnej pobożności i odbywanie pokuty, niektórzy wręcz zalecali wyrzeczenie się na czas podróży swoich świeckich zainteresowań, odwracanie wzroku od pięknych budowli czy wstrzymanie się od nawiązywania nowych znajomości⁴⁰.

Podróżowano pieszo, konno, saniami, barkami, a także wozami, również pocztowymi⁴¹. Przemieszczanie się w grupie było bezpieczniejsze i pozwalało ustrzec się niektórych zagrożeń czyhających na drodze, takich jak np. zbójckie bandy⁴². Mimo to przemierzanie tak długiej trasy nie należało ani do bezpiecznych, ani do wygodnych – peregrynanci musieli zmagać się też ze zmiennymi warunkami pogodowymi, takimi jak roztopy, ulewy czy mróz, które zdecydowanie wydłużały czas trwania podróży⁴³. Bywało, że pielgrzymom nie udawało się dotrzeć do celu, umierali bowiem po drodze z wyczerpania lub choroby, niekiedy także z powodu urazów doznanych podczas rabunków czy agresji celników⁴⁴. Ogromne zagrożenie stanowiły również epidemie. Jedna z nich, poświadczona przez źródła, rozprzestrzeniła się w 1575 r. w okolicach Trydentu⁴⁵. Nie wpłynęła ponoć znacząco na ograniczenie ruchu pielgrzymkowego, jednak wymuszała na peregrynantach – zwłaszcza tych przybywających z Niemiec i Austrii – obranie dłuższej drogi do Rzymu⁴⁶. Latem tego samego roku epidemia rozwinęła się również na Sycylii, w okolicach Trapani, Palermo i Messyny. Wtedy Grzegorz XIII nakazał zamknięcie większości rzymskich bram, by lepiej kontrolować, czy przybywający do miasta nie przynoszą ze sobą choroby⁴⁷.

³⁹ Por. D. Quirini-Popławska, *Podróże polskich duchownych do Padwy w XV i XVI wieku*, [w:] *Itinera clericorum. Kulturotwórcze i religijne aspekty podróży duchownych*, red. D. Quirini-Popławska, Ł. Burkiewicz, WAM, Kraków 2014, s. 231–232.

⁴⁰ J. Chélini (dz. cyt., s. 185) podaje przykłady restrykcyjnych zaleceń autorstwa Jana od Krzyża i ojca Richeome. Podobnego zdania był też Karol Boromeusz, którego zalecenia dla pielgrzymów, zawarte w jubileuszowym liście pasterskim, zostały omówione w rozdziale 1, s. 101–108.

⁴¹ Por. D. Quirini-Popławska, dz. cyt., s. 233.

⁴² Zob. J. Delumeau, dz. cyt., s. 95. A. Mączak, *Peregrynacje, wojaże, turystyka*, Czytelnik, Warszawa 1984, s. 208–215; tenże, *Życie codzienne w podróżach po Europie w XVI i XVII wieku*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1980, s. 32–35.

⁴³ D. Quirini-Popławska podaje, że dziennie pokonywano od 15 do 40–50 km, w zależności od warunków panujących na drodze i rodzaju środka transportu. Zob. też, dz. cyt., s. 233.

⁴⁴ F. Gligora, dz. cyt., s. 30.

⁴⁵ *La Storia dei Giubilei*, dz. cyt., s. 78–79.

⁴⁶ Tamże, s. 79.

⁴⁷ Tamże.

Relacje z podróży do Rzymu w 2. poł. XVI w.

Trudy szesnastowiecznych podróży dobrze oddają dzienniki Stanisława Reszki, który w latach 1584 i 1586 przemieszczał się na trasie z Włoch do Polski i z powrotem. Pisał on m.in.: „Confecimus eodem die ieiuni viginti milliaria Italica Poretenam⁴⁸ usque itinere saxoso et plane pessimo, ut maiore ex parte pedester illuc absolvere fuerimus coacti. Currus onerarii non pervenerunt Partenam. D. Scarga male valuit”⁴⁹.

Opisy przebiegu wypraw do Rzymu z tego czasu znaleźć można w wielu relacjach z podróży⁵⁰. Z samego 1575 r. zachowało się ich jednak niewiele, a tych autorstwa Polaków praktycznie brak. Do Wiecznego Miasta wyprawił się w Roku Jubileuszowym np. osiemnastoletni Jerzy Radziwiłł, młodszy brat Mikołaja Sierotki, peregrynanta do Jerozolimy, aby odbyć studia w jezuickim Collegium Romanum. Wyjechał on jesienią 1575 r., zatem pod koniec Jubileuszu, przebywał w Rzymie do roku 1578⁵¹. Niestety jego diariusz podróży zachował się jedynie we fragmentach – opis rozpoczyna się od wyjazdu z Budziszewek 11 października, a kończy na dotarciu do Padwy 8 grudnia. Choć świadectwo Radziwiłła z pobytu w Rzymie się nie zachowało, to jego dziennik – podobnie jak ten Reszki – zawiera opisy napotkanych po drodze trudności. Doświadczył on m.in. niewygód w okolicach Pontebby, co relacjonował następująco: „Perveni eo die hora noctis media propter maximam asperitatem itineris, cui nulla similis in toto hoc itinere Vienna Venetias reperitur, in Regiutta⁵² villam Venetis subiectam 10 milliariibus Italicis a Ponte⁵³ve”;

⁴⁸ Najprawdopodobniej mowa o miejscowości Pontebba w regionie Friuli-Venezia Giulia, zob. S. Reszka, *Diarium, 1583–1589*, tłum. i red. J. Czubek, PAU, Kraków 1915, s. 65 (przyp. 3).

⁴⁹ Cyt. za S. Reszka, *Diarium*, dz. cyt., s. 65. „W ten dzień przejechaliśmy głodni dwadzieścia mil do Poreteny, kamienistą i absolutnie beznadziejną drogą, którą przez większość czasu byliśmy zmuszeni przemierzać pieszo. Wozy nie dotarły do Parteny. Ksiądz Skarga źle się poczuł”. Na temat polskich podróżników do Włoch w XVI w. zob. też: *La Porta d'Italia. Diari e viaggiatori polacchi in Friuli-Venezia Giulia dal XVI al XIX secolo*, red. L. Burello, A. Litwornia, Forum, Udine 2000, s. 82.

⁵⁰ Relacje z szesnastowiecznych podróży Polaków do Rzymu wymieniają m.in.: A. Litwornia, dz. cyt., s. 9–11; H. Dziechcińska, *O staropolskich dziennikach podróży*, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa 1991, s. 69–112; K. Hartleb, *Polskie dzienniki podróży w XVI wieku jako źródła do współczesnej kultury. Uwagi i przyczynki*, Skład główny „Książnica” Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów 1920.

⁵¹ Informacje biograficzne oraz dotyczące peregrynacji Jerzego Radziwiłła zob. J. Radziwiłł, *Dziennik podróży do Włoch biskupa Jerzego Radziwiłła w 1575 r.*, oprac. H. Barycz, „Kwartalnik Historyczny” 1935, t. 49, s. 341–346 oraz W. Müller, hasło „Radziwiłł Jerzy h. Trąby”, PSB, t. 30, z. 124, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 229–234.

⁵² Mowa o miejscowości Resciutta. Zob. J. Radziwiłł, *Dziennik podróży*, dz. cyt., s. 535 (przyp. 4).

⁵³ Mowa o miejscowości Pontebba. Zob. tamże, s. 535 (przyp. 3).

relictis curribus in villa Campolare 4 mill. a Rigiuta, quae ulterius progredi non poterant”⁵⁴. Opady deszczu i związane z nimi problemy utrudniały dotarcie do miasta również innym podróżującym w 1575 r. Karol Fryderyk, książę Kleve, który wyruszył z Wiednia, musiał zmienić trasę przejazdu z uwagi na wspomnianą epidemię rozprzestrzeniającą się w okolicach Trydentu. Podobnie jak Reszka narzekał na kamienistość drogi, ale przede wszystkim na brak możliwości przejazdu aż przez osiem dni z powodu wezbranej rzeki, wręcz wyrrywającej drzewa⁵⁵. Z kolei florencki krawiec Bastiano Arditi wspominał wielkie ulewy na początku kwietnia, co niestety nałożyło się w czasie z uroczystościami wielkanocnymi, kiedy ruch pielgrzymi był wzmożony⁵⁶. W 1575 r. na trasie Rzym–Wiedeń–Warszawa podróżował również Giovanni Battista Guarini, jednak nie jako peregrynant, ale z misją dyplomatyczną w służbie Alfonsa II d’Este. Podczas tej wyprawy dostał wysokiej gorączki w okolicach Wenecji. W liście do żony pisał też o niebezpieczeństwach, jakie mogą czyhać na podróżników ze strony rozbójników zwanych kozakami (*cosacchi*)⁵⁷.

Opisy miasta i uroczystości jubileuszowych

W Jubileuszu roku 1575 uczestniczył też najprawdopodobniej Maciej Rywocki, który w 1574 r. odbył swoją pierwszą podróż do Włoch⁵⁸, a w latach 1584–1587 towarzyszył synom senatora Stanisława Kryskiego w ich *grand tour*. Choćaż do dziś zachowała się jedynie relacja z tego drugiego wyjazdu, odzwierciedla ona bardzo dobrze zainteresowania podróżnika, a także oddaje rytm jego życia w szesnastowiecznym Rzymie. Rywocki opisuje zarówno kościoły, jak i zabytki antyczne, notuje skrupulatnie, co oglądał i w jakich ceremoniach uczestniczył danego dnia. Opisy ruin przeplatają się tu z deskrypcjami kościołów, szpitali, wykazami oglądanych relikwii. Sporządzając krótkie sprawozdania na ich temat, Rywocki posługuje się głównie dwoma powtarzаныmi nieustannie epitetami: „bardzo piękne” oraz „bardzo kosztowne”. Mimo że Rywocki był już

⁵⁴ Cyt. za J. Radziwiłł, *Dziennik podróży*, dz. cyt., s. 353. „Tego samego dnia w godzinach nocnych, gdzieś około północy, z powodu ogromnych niedogodności drogi, która nie ma podobnej sobie na całej trasie z Wiednia do Wenecji, przybyłem do Resiutty, wsi weneckiej położonej 10 mil włoskich od Pontebby, pozostawiając wozy we wsi Campolaro 4 mile od Resiutty, do której w końcu konie nie dały rady dojść”.

⁵⁵ Por. *La Storia dei Giubilei*, dz. cyt., s. 82.

⁵⁶ Por. tamże, s. 82, 87 (tu wykaz słynnych Włochów, którzy odwiedzili Wieczne Miasto podczas Jubileuszu roku 1575).

⁵⁷ Por. tamże, s. 82.

⁵⁸ Zob. M. Rywocki, *Macieja Rywockiego listy peregrynackie*, red. J. Czubek, PAU, Kraków 1910; A. Sołtan, hasło „Rywocki Maciej”, PSB, t. 33, z. 136, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 695–696.

wcześniej w Rzymie, to jego i młodych Kryskich oprowadzał po Wiecznym Mieście lokalny *cicerone*⁵⁹.

Relację z rozpoczęcia i zakończenia kolejnego po 1575 r. Jubileuszu (czyli w 1600 r.) zostawił studiujący wówczas w Rzymie Paweł Piasecki, późniejszy biskup kamieniecki, chełmski i przemyski. W wydany w 1645 r. dziele *Chronica gestorum in Europa singularium*⁶⁰ Piasecki przedstawia ceremonię otwarcia oraz zamknięcia Świętych Drzwi, a także rzymskie zwyczaje przyjmowania peregrynantów i pomocy najuboższym⁶¹. Dodaje również, że rok 1600 był niezbyt szczęśliwy dla Polaków w Rzymie, bo już w styczniu w Wiecznym Mieście zmarł kardynał i biskup krakowski, wspomniany już wcześniej Jerzy Radziwiłł⁶², a zaraz po nim w lutym biskup włocławski Hieronim Rozdrażewski⁶³.

W tekstach drukowanych zachowały się nie tyle relacje z podróży, ile *descriptiones urbis* sporządzone przez przedstawicieli środowiska polskiego w Rzymie. Jest to opis miasta autorstwa Stanisława Hozjusza⁶⁴ oraz tłumaczenie owego tekstu (z łaciny na język polski wraz z dodatkami) wydane już po śmierci kardynała przez Stanisława Reszkę⁶⁵. W deskrypcjach tych próżno szukać informacji na temat zabytków, życia codziennego czy przebiegu Jubileuszu – autorzy koncentrują się przede wszystkim na laudacji duchowych aspektów miasta i spełnianych przez mieszkańców uczynków miłosierdzia oraz propagowaniu postanowień soboru⁶⁶. Źródłami wiedzy na temat Jubileuszu roku 1575, podobnymi do dzieł Reszki i Hozjusza, są też dwa opisy Roku Świętego w języku włoskim, opublikowane już po zakończeniu obchodów: *Historia utilissima ... delle cose memorabili passate nell'alma città di Roma l'anno del gran giubileo MDLXXV* [Najprzydatniejsza historia ... wydarzeń, które miały miejsce w sławnym mieście Rzymie w Roku Jubileuszowym 1575] autorstwa Rafaela Riery⁶⁷, jezuita pochodzenia katalońskiego, oraz wydane w formie dialogu *Le pie narrazioni dell'opere*

⁵⁹ Określenia *cicerone* używam w niniejszej pracy nieco anachronicznie, ponieważ zaczęto je stosować w odniesieniu do miejskich (żywych) przewodników dopiero w XVIII w.

⁶⁰ P. Piasecki, dz. cyt.

⁶¹ Tamże, s. 207–208 (otwarcie Jubileuszu), 227 (zamknięcie Jubileuszu).

⁶² Warto zwrócić uwagę, że Radziwiłł był obecny w Rzymie zarówno podczas Jubileuszu roku 1575, jak i 1600.

⁶³ Por. P. Piasecki, dz. cyt., s. 211–212. Fragment dotyczący Polaków w przekładzie polskim: P. Piasecki, *Kronika*, tłum. i red. J. Bartoszewicz, Drukarnia UJ, Kraków 1879, s. 155 (tłumaczenie obejmuje jedynie fragmenty dotyczące Polski, pominięto w nim opis uroczystości jubileuszowych).

⁶⁴ S. Hozjusz, *Operum Tomus Secundus*, M. Cholinus, Köln 1584, s. 37–38. Por. USTC: 626323.

⁶⁵ S. Reszka, *Przestroga pastyrska do miasta warszawskiego*, J. Wolrab, Poznań 1585. Por. USTC: 242556.

⁶⁶ Zob. A. Litwornia, dz. cyt., s. 13–24; A. Musialik, dz. cyt., s. 54–72.

⁶⁷ R. Riera, *Historia utilissima ... delle cose memorabili...*, S. Martinelli, Macerata 1580. Por. EDIT16: CNCE 29690.

più memorabili fatte in Roma l'anno del Giubileo 1575 [Pobożne opowieści o najbar dziej pamiętnych dziełach uczynionych w Rzymie w Roku Jubileuszowym 1575] dominikanina Angela Pientiniego⁶⁸.

Poza kilkoma wymienionymi opisami polskimi znane są też nieliczne relacje przybyszów zagranicznych odwiedzających Rzym w 1575 r. Jednym z uczestników ceremonii otwarcia był wspomniany już dziewiętnastoletni Karol Fryderyk, książę Kleve, Jülich i Bergu. Niestety zmarł on niedługo po dotarciu do Rzymu w lutym 1575 r. Towarzyszący mu Stephanus Winandus Pighius na podstawie doświadczeń zebranych podczas tej podróży stworzył dzieło *Hercules Prodicus*⁶⁹, uznawane – ze względu na szczegółowość opisów – za jeden z pierwszych drukowanych przewodników po Italii. Relacja Pighiusa obejmuje okres podróży od wyjazdu z Bensberga (obecnie Nadrenia Północna-Westfalia) w 1571 r. do śmierci księcia w Rzymie w 1575 r. Autor opisuje dokładnie losy swojego podopiecznego, przy okazji wychwalając cechy jego charakteru⁷⁰. Dzięki szczegółowości tej relacji wiadomo np., że 16 grudnia („XVII Kal. Jan.”⁷¹) książę przekroczył bramy miasta przez Via Flaminia i został przyjęty przez papieża w Pałacu Watykańskim⁷², a 28 grudnia 1575 („V Kal. Jan.”⁷³) wraz ze swoim opiekunem odbył pielgrzymkę do Siedmiu Kościołów, gdzie oglądał liczne relikwie. Cennym świadectwem są opisy ruin oraz kościołów sporządzone przez Pighiusa, w których autor zawarł przede wszystkim obszerne informacje poświęcone historii powstania omawianych zabytków oraz ich szczegółowe opisy architektoniczne. W tekście bardzo często występują odwołania do literatury i historiografii w celu objaśnienia genezy danego zjawiska lub symboliki artefaktów. Niekiedy odwołania literackie świadczące o erudycji autora pojawiają się też w deskrypcjach zwiedzanych miejsc, np. w opisie Koloseum: „incidentes in amphiteatrum Titi Vespasiani, supra septem mundi miracula Martialis poetae elegantissimo epigrammate laudibus evectum”⁷⁴ („wchodzący do Amfiteatru Tytusa Wespazjana, który w jednym wybornym

⁶⁸ A. Pientini, *Le pie narrazioni dell'opere piu memorabili fatte in Roma l'anno del Giubileo 1575*, H. Salviani, Napoli 1576. Por. EDIT16: CNCE 50277.

⁶⁹ S. Pighius, *Hercules Prodicus seu principis juventutis vita et peregrinatio*, L. Zetzner, Köln 1609. USTC: 2080064.

⁷⁰ Opis pobytu księcia w Rzymie: S. Pighius, dz. cyt., s. 278–305 i 397–414 (po powrocie z Neapolu).

⁷¹ Tamże, s. 278–280.

⁷² Tamże, s. 278.

⁷³ Tamże, s. 285.

⁷⁴ Tamże, s. 281. Mowa o epigramacie I z księgi *De spectaculis*: „Barbara pyramidum sileat miracula Memphis / Assyrius iactet nec Babylona labor / nec Triviae templo molles laudentur Iones / dissimulet Delon cornibus ara frequens / aere nec vacuo pendentia Mausolea / laudibus inmodicis Cares in astra ferant. / Omnis Caesareo cedit labor Amphitheatro, / unum pro cunctis fama loquetur opus”. Tekst łaciński za: Loeb Classical Library [online], https://www.loebclassics.com/view/martial-epigrams/1993/pb_LCL094.13.xml (dostęp: 23.08.2024).

epigramacie Marcjalisa został wyniesiony ponad siedem cudów świata”). Pighius zawarł też w swoim dziele bardzo szczegółowy opis genezy Jubileuszu oraz relację z otwarcia Świętych Drzwi w grudniu 1574 r.⁷⁵ Młody Karol Fryderyk towarzyszył Grzegorzowi XIII podczas ceremonii, otrzymał w darze od papieża miecz, złoty pas oraz błękitną czapkę⁷⁶.

Oprócz wymienionych peregrynantów, którzy pozostawili po sobie relacje, znane są jeszcze inne nazwiska kardynałów, hrabiów i książąt uczestniczących w Jubileuszu, jednak nie spisali oni żadnego znanego świadectwa⁷⁷. Wspomnieć należy tu słynnego poetę Torquata Tassa, który miał przybyć do Rzymu w listopadzie, a wyjechać zaraz po zakończeniu uroczystości⁷⁸, a także kardynała Karola Boromeusza, pomagającego papieżowi w przygotowaniach do inauguracji Roku Świętego, a następnie aktywnie w nim uczestniczącego (szerzej zob. rozdz. 1, s. 102–103).

Chociaż podczas Roku Jubileuszowego znakomitą większość przybyszów stanowili pielgrzymi, do Rzymu napływali również inni odwiedzający, m.in. uczeni wielbiciele antyku⁷⁹, których Wieczne Miasto przyciągało już we wcześniejszych dekadach wieku XVI, a ruch kontrreformacyjny z pewnością tych wizyt nie wstrzymał. Regularnie – również podczas Roku Jubileuszowego – miasto odwiedzali też zwolennicy kościołów ewangelickich, mimo iż nie byli w nim mile widziani⁸⁰.

Pielgrzym w Wiecznym Mieście

Pielgrzymi byli łatwo rozpoznawalni na drodze dzięki charakterystycznym atrybutom: kijowi (zwykle w kształcie łaski zakończonej dwiema gałkami), sakwie, w której trzymano najpotrzebniejsze rzeczy, takie jak dokumenty⁸¹ i pieniądze,

⁷⁵ S. Pighius, dz. cyt., s. 286–297.

⁷⁶ Tamże, s. 298–304.

⁷⁷ Tamże, s. 87.

⁷⁸ Tamże.

⁷⁹ Por. P. Partner, dz. cyt., s. 55–56; J. Pietrzak-Thébault, *Tra la memoria e la scoperta, tra la passeggiata e lo studio. Molteplici visioni di Roma antica nelle stampe anticharie del Cinquecento*, [w:] *Et in Arcadia ego. Roma come luogo della memoria nelle culture europee*, red. A. Gałkowski, S. Cavallo, K. Kowalik, Peter Lang, Berlin–Bern 2021, s. 112.

⁸⁰ Wiadomo, że mimo zakazu wstępu protestantom na teren Rzymu, zagraniczni studenci i kupcy wyznań innych niż katolickie i tak przybywali do miasta, zwykle wynajmując pokoje nie w zajazdach, a w prywatnych domach. Zob. I. Fosi, *The plural city: Urban spaces and foreign communities*, [w:] *A Companion to Early Modern Rome, 1492–1692*, red. P.M. Jones, B. Wisch, S. Ditchfield, Brill, Leiden 2019, s. 175–179.

⁸¹ Wśród dokumentów musiał się znaleźć np. celebret – list potwierdzający, że jego posiadacz jest pielgrzymem. List okazywało się nie tylko na drogach (zwalniał z opłat), ale też w hospicjach przyjmujących peregrynantów w Wiecznym Mieście. Zob. O. Kwapis, dz. cyt., s. 157.

krótkiej pelerynie ze skóry lub grubego materiału zwanej *sarrocchino* oraz kapeluszu z szerokim rondem (il. 1)⁸². Z kolei u powracających z peregrynacji można było zauważyć materialne świadectwa jej odbycia w postaci przytwierdzonych do kapelusza znaków pielgrzymich. W przypadku wizyty w Rzymie były to małe plakietki wykonane ze stopu ołowiu i cyny lub z brązu, z wybitymi na nich wizerunkami Piotra i Pawła⁸³. Do podjęcia peregrynacji należało więc odpowiednio się przygotować jeszcze przed opuszczeniem miejsca zamieszkania. Oprócz odpowiedniego stroju ważne było również przygotowanie duchowe. Przed wyruszeniem w drogę pielgrzym powinien pojednać się ze wszystkimi, z którymi żył w niezgodzie, spłacić wszystkie długi, a także odbyć spowiedź świętą i pokutę za grzechy. Należało udać się do lokalnego kościoła i pomodlić się o ochronę i bezpieczeństwo do świętego, pod którego opiekę oddawano się podczas podróży⁸⁴. Funkcjonowały modlitwy pielgrzymie przeznaczone do recytowania przed wyruszeniem w drogę, zwane niekiedy *itinerarium pacis*⁸⁵. Odprawiano również liturgię przeznaczoną dla udających się na pielgrzymkę. Składała się ona z nabożeństwa, błogosławieństwa wymienionych atrybutów pątniczych i ich uroczystego wręczenia⁸⁶.

Gdy pokonawszy trudy podróży pielgrzym przybywał wreszcie do bram Wiecznego Miasta, na miejscu często oczekiwali już na niego członkowie danego bractwa (*confraternita*)⁸⁷ w towarzystwie wynajętych muzyków. Następowo uroczyste powitanie przybyłych peregrynantów, po którym w głośnym i kolorowym orszaku członkowie bractwa odprowadzali ich do miejsca, gdzie otrzymywali strawę i nocleg⁸⁸. Warto wspomnieć, że wraz z pojawieniem się

⁸² Na temat symboliki tych przedmiotów oraz zwyczaju błogosławienia ich przed wyruszeniem pątnika w drogę zob. M. Saczyńska, *Z Bogiem do Boga – obrzęd błogosławienia pielgrzymów w pontyfikatach krakowskich z XV wieku*, [w:] *Samotrzcę, w kompanii czy z orszakiem? Społeczne aspekty podróżowania w średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. M. Saczyńska, E. Wólkiewicz, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 2012, s. 111–132. Na temat stroju pielgrzyma zob. też: J. Chélini, dz. cyt., s. 75–76; O. Kwapis, dz. cyt., s. 158–164.

⁸³ Por. J. Chélini, dz. cyt., s. 75–76; O. Kwapis, dz. cyt., s. 162–164.

⁸⁴ Por. J. Chélini, dz. cyt., s. 76.

⁸⁵ R. Krzywy, *Od hodoeporikonu do eposu peregrynackiego. Studium z historii form literackich*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2001, s. 62.

⁸⁶ Por. O. Kwapis, dz. cyt., s. 166–167.

⁸⁷ Bractwa, konfraternie lub kompanie rzymskie (*compagnie, confraternite*) to zaaprobowane przez Kościół grupy świeckich wiernych (często bardzo zamożnych) i duchownych, świadczące za darmo pomoc pielgrzymom, praktykujące uczynki miłosierdzia, stanowiące wzór cnót katolickich. Zob. A. Musialik, dz. cyt., s. 65–66. Na temat charytatywnej działalności konfraterni i klasztorów w zakresie przyjmowania pielgrzymów podczas Jubileuszu roku 1575 zob. *La Storia dei Giubilei*, dz. cyt., s. 83–86.

⁸⁸ Zob. D.V. Filippi, *Roma Sonora: An atlas of Roman sounds and musics*, [w:] *A Companion to Early Modern Rome, 1492–1692*, red. P.M. Jones, B. Wisch, S. Ditchfield, Brill, Leiden 2019, s. 266–268.

Ilustracja 1. Wizerunek pielgrzyma
w charakterystycznym stroju

Źródło: R. Riera, *Historia utilissima ... delle cose memorabili...*,
Macerata 1580, egz. Universidad Complutense de Madrid.

w mieście bractw, pielgrzymki nabrały bardziej zorganizowanego charakteru i zaczął wytwarzać się wokół nich swoisty folklor. Kolory strojów, charakterystyczne emblematy czy sztandary były elementami, na podstawie których można było odróżnić peregrynantów należących do konkretnej grupy i będących pod opieką danego bractwa⁸⁹. Od 1575 r. wprowadzono zasady regulujące podróżowanie i wstęp do Rzymu w Roku Świętym. Po uzyskaniu zgody od biskupa pielgrzymkę organizowały lokalne bractwa, które zapewniały też uczestnikom wikt i opierunek podczas podróży. Już w Rzymie bractwa rygorystycznie podchodziły do kontroli pochodzenia pielgrzymów i udzielały gościny jedynie tym,

⁸⁹ Zob. F. Gligora, dz. cyt., s. 30, 65–66.

którzy mogli przedstawić specjalny dokument wydany im przez władze religijne w miejscu ich zamieszkania.

Pielgrzym spoza Rzymu od momentu przybycia do miasta musiał spędzić w nim co najmniej dwa tygodnie, by uzyskać odpust zupełny. Dla rzymian okres ten był dłuższy i wynosił 30 dni⁹⁰. W tym czasie należało nawiedzać codziennie wszystkie cztery kościoły jubileuszowe – Bazylikę św. Piotra, Matki Bożej Większej, św. Jana na Lateranie i św. Pawła za Murami⁹¹. Wiadomo, że uczestnicy Jubileuszu byli bardzo dobrze zorganizowani, np. codziennie w maju pielgrzymi zgrupowani według bractw od godziny ósmej do dziesiątej rano masowo przemieszczali się z via dei Banchi do Bazyliki św. Piotra⁹². Sposób uzyskiwania odpustów w kościołach podczas Jubileuszu roku 1575 został dokładnie opisany chociażby w *Trattato overo modo d'acquistar l'indulgenze alle stazioni* [Traktat lub też sposób uzyskiwania odpustów w kościołach stacyjnych], który załączano do przewodników jubileuszowych, a także w liście pasterskim Karola Boromeusza⁹³.

Nocleg, szczególnie dla mniej zamożnych, zapewniały m.in. hospicja narodowe czy domy pielgrzymie prowadzone przez bractwa⁹⁴, które często nie pobierały opłaty za gościnę (podczas Jubileuszu w 1575 r. bractwo Trinità dei Pellegrini e Convalescenti przyjęło aż 144 913 peregrynantów⁹⁵). Pielgrzymom przebywającym pod opieką bractwa przysługiwał nocleg jedynie na trzy dni. Każdego dnia musieli otrzymać fragment białej skóry z pieczęciami bractwa – pierwszego dnia była to skóra z jedną pieczęcią, drugiego z dwiema pieczęciami,

⁹⁰ Por. tamże, s. 46; M. Sanfilippo, *Dal giubileo al Centenario. Strategie di comunicazione politico-religiosa tra il Trecento e il primo Novecento*, Sette Città, Viterbo 2016, s. 38.

⁹¹ Por. L. del Colle, *L'indulgenza giubilare nella letteratura devozionale: definizioni dogmatiche e pratiche religiose*, [w:] *Roma sancta. La città delle basiliche*, red. M. Fagiolo, M.L. Madonna, L. Armenante, Gangemi Editore, Roma 1985, s. 38.

⁹² Por. J. Delumeau, dz. cyt., s. 93.

⁹³ Oba te teksty omówione są w rozdziale 1.

⁹⁴ „Zgrupowania” narodowe nie różniły się zbytnio od bractw oprócz tego, że te pierwsze służyły pomocą konkretnym naczyniom. O dziwo w okresie kontrreformacji nie powstało zbyt wiele nowych hospicjów, bardziej skupiano się na rozbudowywaniu tych już istniejących. Najbardziej znaczącą fundacją tego typu w 2. poł. XVI w. był dom pielgrzymi Trinità dei Pellegrini, założony z pomocą Filipa Nereusza. Zob. P. Partner, dz. cyt., s. 105–107; B. Wisch, *Building brotherhood, confraternal piety, patronage, and place*, [w:] *A Companion to Early Modern Rome, 1492–1692*, red. P.M. Jones, B. Wisch, S. Ditchfield, Brill, Leiden 2019, s. 214–231. Bractwo działające przy Trinità dei Pellegrini zajmowało się przede wszystkim pomocą najbardziej ubogim i chorym pielgrzymom. Więcej na temat ekonomicznej pomocy ubogim i chorym we wczesnonowoczesnym Rzymie zob. A. Esposito, „Charitable” assistance between lay foundations and pontifical initiatives, [w:] *A Companion to Early Modern Rome, 1492–1692*, red. P.M. Jones, B. Wisch, S. Ditchfield, Brill, Leiden 2019, s. 199–213.

⁹⁵ F. Gligora, dz. cyt., s. 69.

a trzeciego z trzema. Czwartego dnia należało opuścić hospicjum⁹⁶. Rozwiązanie takie powodowało, że najuboższych pielgrzymów nie było stać na dłuższy niż trzydniowy pobyt, a w konsekwencji na uzyskanie odpustu zupełnego. Z czasem Grzegorz XIII zmienił więc swoje wcześniejsze postanowienie i skrócił czas niezbędny do uzyskania odpustu z 15 do 5 dni, wliczając dzień przyjazdu i wyjazdu. Należy podkreślić, że chociaż źródła dostarczają dziś najwięcej informacji na temat bractwa Trinità dei Pellegrini, które bez wątpienia było najsprawniej funkcjonującą organizacją tego rodzaju podczas omawianego Jubileuszu, to poza nim w 1575 r. pielgrzymom służyło jeszcze co najmniej 16 innych konfraterni⁹⁷.

Obcokrajowcy byli najczęściej kwaterowani w okolicach Piazza di Spagna i Piazza Colonna⁹⁸. Za niewielką kwotę można było opłacić łóżko w domu prywatnym lub w jednej z tanich noclegowni, te drugie wymagały jednak często wynajęcia lub zakupienia wcześniej słomianego siennika⁹⁹. Na podstawie materiałów źródłowych wiadomo, że niektórzy prywatni właściciele praktykujący uczynki miłosierdzia prześcigali się w tym, kto przyjmie największą liczbę pielgrzymów – niejaki Carlo Muti miał podczas Jubileuszu roku 1575 gościć przez trzy dni i oprowadzać po bazylikach aż 900 osób¹⁰⁰. Najzamożniejsi peregrynanci mogli sobie pozwolić na wynajęcie na czas pobytu w Rzymie pokoju wyposażonego zwykle w łóżko oraz pościel. Przykładowo Michel de Montaigne zatrzymał się w gospodzie Albergo dell'Orso (Pod Niedźwiedziem). Po krótkim czasie przeniósł się jednak do domu przy via di Monte Brianzo, gdzie zajmował trzypokojowy apartament z salonem i jadalnią, stajnią oraz kuchnią¹⁰¹. W XVI stuleciu w Stolicy Piotrowej funkcjonowało ok. 120 gospód¹⁰², a podczas

⁹⁶ Reguła ta miała jednak swoje odstępstwa – duchownym i obcokrajowcom pozwalano niekiedy na dłuższe niż trzydniowe pobyty pod opieką bractwa. Zob. J. Delumeau, dz. cyt., s. 98.

⁹⁷ Zob. tamże, s. 100.

⁹⁸ G. Simoncini, dz. cyt., s. 260. W Rzymie przybysz przemieszczał się trasami, które w większości przetrwały do dziś i wciąż służą pątnikom, np. podczas pielgrzymki do Siedmiu Kościołów (*nota bene* jest ona jedną z rekomendowanych na Jubileusz roku 2025: <https://www.iubilaeum2025.va/it/pellegrinaggio/cammini-giubilari-dentro-roma/il-pellegrinaggio-delle-sette-chiese.html> [dostęp: 17.09.2025]). Zarówno historyczne drogi pielgrzymie, jak i przemiany w topografii szesnastowiecznego miasta zostały opisane w obcojęzycznej literaturze, m.in. przez Giorgia Simonciniego i Allana Ceena (*Roma Traversata: Tracing Historic Pathways through Rome*, Cornell University Press, London 2022) czy Victora Plahte Tschudi (*Two sixteenth-century guidebooks and the bibliography of Rome*, [w:] *Rome and the Guidebook Tradition from the Middle Ages to the 20th Century*, red. A. Blennow, S. Fogelberg Rota, De Gruyter, Berlin-Boston 2019, s. 89–114).

⁹⁹ Por. F. Gligora, dz. cyt., s. 51–54; P. Partner, dz. cyt., s. 54, 88. Siennik można było zakupić przy Bazylice św. Piotra.

¹⁰⁰ Por. J. Delumeau, dz. cyt., s. 98.

¹⁰¹ Por. tamże, s. 87; G. Simoncini, dz. cyt., s. 260–261.

¹⁰² Por. G. Simoncini, dz. cyt., s. 260–261. F. Gligora (dz. cyt., s. 56) podaje liczbę 108 gospód działających w okresie przed *sacco di Roma*.

Jubileuszu liczba przybytków, gdzie możliwy był nocleg, rosła nawet do 1000, co jednak nadal nie zaspokajało ogromnego popytu¹⁰³.

Pożywiano się na różne sposoby, również w zależności od zasobności portfela. Pielgrzymi jedli albo w gospodach, albo w tańszych noclegowniach, które oferowały np. flaki i kielbaski wieprzowe. Najuboższych karmiły bractwa, a ich członkowie przygotowywali posiłki za zebraną jałmużnę (bractwo Trinità miało w 1575 r. rozdać 365 123 posiłki, z których część wydawał sam papież)¹⁰⁴. Na temat ówczesnego jadłospisu, dostępnego dla zamożniejszych, świadectwo pozostawił przebywający w mieście w latach 80. XVI w. wspomniany już Montaigne:

On y a moins de poisson qu'en France ; notammant leurs brochets ne valent du tout rien, & les laisse t'on au peuple. Ils ont rarement des soles & des truites, des barbeaus fort bons & beaucoup plus grans qu'à Bourdeaux, mais chers. Les daurades y sont en grand pris, & les mulets plus grands que les nostres & un peu plus fermes. L'huile y est si excellante, que cete picture qui m'en demure au gosier en France, quand j'en ai beaucoup mangé, je ne l'ai nullement ici. On y mange des resins frès tout le long de l'an, & jusques à cet'heure il s'en treuve de très-bons pandus aus treilles. Leur mouton ne vaut rien, & est en peu d'estime¹⁰⁵.

Uboższy pielgrzym, który w przeciwieństwie do Montaigne'a nie dysponował osobistym kucharzem i służbą, spożywał zwykle posiłki wspólnie z pozostałymi peregrynantami, w dużej kuchni domu, gdzie wynajmował łóżko lub pokój. Nieco zamożniejsi mogli pozwolić sobie na posiłki w gospodach. Rzymskie przybytki serwujące jedzenie i picie wbrew pozorom rzadko były nazywane od imion świętych, natomiast często pojawiały się tu proste nazwy, takie jak: Dzwon, Gwiazda, Złota Głowa czy wspomniana już gospoda Pod Niedźwiedziem. Antoni Mączak zwrócił też uwagę na zadziwiające dziś żartobliwe nazwy, np. Niebo, Piekło, a nawet Czyścić¹⁰⁶. Przy okazji trzeba zaznaczyć, że dwa razy tyle co gospód z miejscami do spania było w mieście winiarni. Pod koniec XVI w. roczne zapotrzebowanie Rzymu na wino wynosiło ok. 7 mln litrów¹⁰⁷.

¹⁰³ Por. G. Simoncini, dz. cyt., s. 260–261.

¹⁰⁴ Por. P. Partner, dz. cyt., s. 97; F. Gligora, dz. cyt., s. 65, 68.

¹⁰⁵ Cyt. za M. de Montaigne, *Oeuvres*, oprac. J.A.C. Buchon, J.-F. Payen, A. Desres, Paris 1837, s. 696. „Ryb jest mniej niż we Francji. Zwłaszcza o szczupakach nic tutaj nie wiedzą i pozostawiają je dla ludu. Sole i pstrągi można spotkać rzadko, ale brzana jest znakomita i większa niż w Bordeaux, ale droga. Dorada cieszy się dużą popularnością, a barweny są większe od naszych i nieco jędrniejsze. Oliwa jest doskonała, do tego stopnia, że nie czuję w niej nigdy tego kwaśnego smaku, który pozostaje mi w gardle we Francji, kiedy dużo jej używam. Je się świeże winogrona przez cały rok, nawet teraz można je znaleźć zwisające z pergoli. Baranina jest tu najgorsza i w ogóle nieceniona”.

¹⁰⁶ A. Mączak, *Życie codzienne w podróży*, dz. cyt., s. 78.

¹⁰⁷ P. Partner, dz. cyt., s. 88.

Na co dzień, także poza Rokiem Świętym, w mieście odbywały się liczne uroczyste procesje, festyny i przedstawienia, organizowane zgodnie z cyklem roku liturgicznego oraz na specjalne okazje, takie jak kanonizacje, przenoszenie relikwii, zwycięstwa w wojnach religijnych itp.¹⁰⁸ Podczas procesji, np. bardzo popularnej pielgrzymki do Siedmiu Kościołów¹⁰⁹, wierni przemieszczali się zwykle w grupach, niekiedy na czele z papieżem czy kardynałem. Procesje podczas Jubileuszu roku 1575 prowadził – wedle źródeł – przybyły z Mediolanu Karol Boromeusz¹¹⁰. Uczestnicy nieśli figury świętych i męczenników, recytowano i śpiewano pobożne pieśni, bractwa nieraz zatrudniały profesjonalnych śpiewaków oraz grupy muzyków występujące w różnych momentach w czasie trwania pochodu. Wrzawa towarzysząca przemieszczającej się procesji nie tylko sprzyjała integracji wiernych, ale też zwracała uwagę tych, którzy nie uczestniczyli aktywnie w wydarzeniu. Tym sposobem krąg odbiorców się poszerzał, a słowa modlitwy przenikały zarówno publiczne, jak i prywatne przestrzenie Rzymu¹¹¹. W okresie potrydenckim wystawne bankiety i rozrywki, z których w dojrzałym renesansie słynął papieski dwór, zaczęto zastępować kontr-reformacyjnymi praktykami dewocyjnymi podkreślającymi pobożność i szczodrość – przymioty Świętego Rzymu (*Roma Sancta*). Były to chociażby *Quarant' Ore* (nabożeństwo czterdziestogodzinne) czy opracowana na nowo przez Filipa Nereusza kontemplacyjna pielgrzymka do Siedmiu Kościołów, która miała zastąpić huczne karnawałowe zabawy. Trasa liczyła ok. 24 km, a pokonywano ją w ciągu jednego dnia¹¹².

Codziennym elementem pobytu pielgrzyma w Wiecznym Mieście było uczestnictwo w liturgii stacyjnej – do każdego dnia roku przypisywano wspomnienie danego świętego i w kościele pod jego wezwaniem celebrowano wówczas uroczystą mszę¹¹³. Oprócz nawiedzania Siedmiu Kościołów pielgrzym uczestniczył więc w owej liturgii, która – podobnie jak procesje – spajała praktyki duchowe z fizyczną przestrzenią miejską oraz pozwalała lepiej poznać Rzym i podkreślić

¹⁰⁸ Zob. M. Schraven, *Roma Theatrum Mundi: Festivals and processions in the ritual city*, [w:] *A Companion to Early Modern Rome, 1492–1692*, red. P.M. Jones, B. Wisch, S. Ditchfield, Brill, Leiden 2019, s. 247.

¹⁰⁹ Pielgrzymka do Siedmiu Kościołów była rodzajem procesji, której trasa tworzyła pętlę. Badacze wyróżniają jeszcze dwa typy procesji w zależności od trasy: procesje dwukierunkowe (*bi-directional*), odbywające się z punktu A do punktu B i z powrotem, oraz liniarne (*linear*), prowadzone do wyznaczonego celu. Zob. M. Schraven, dz. cyt., s. 251.

¹¹⁰ Por. *La Storia dei Giubilei*, dz. cyt., s. 87.

¹¹¹ Por. tamże, s. 268. Zob. też O. Kwapis, dz. cyt., s. 143.

¹¹² Por. M. Schraven, dz. cyt., s. 254–261.

¹¹³ Zob. J. Mieczkowski, *Jednoczący charakter liturgii stacyjnej w Rzymie*, Tyniec 2015, s. 328–349 (na s. 347–349 autor wspomina o wykazie stacji zamieszczonym w *Le cose meravigliose*); B. Nadolski, hasło „Stacyjna Liturgia”, [w:] *Encyklopedia katolicka*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2013, t. 18, szp. 763–764.

jego „święty” charakter¹¹⁴. Pielgrzym mógł wizytować nie tylko bazyliki jubileuszowe – czyli najważniejsze kościoły rzymskie, których regularne nawiedzanie stanowiło warunek uzyskania odpustu w czasie Roku Świętego¹¹⁵ – lecz także inne świątynie przechowujące liczne relikwie świętych i męczenników, których kult był szczególnie podkreślany przez Kościół potrydencki¹¹⁶. Dzięki modlitwie w kolejnych kościołach można było uzyskać dodatkowe lata odpustu dla siebie lub dla zmarłych bliskich¹¹⁷. Wiązanie praktyk religijnych z tkanką miejską było zabiegiem celowym Kościoła katolickiego. Siatka dróg pielgrzymich tworząca mapę Rzymu Świętego (*Roma Sancta*) miała przykryć i zastąpić drogi łączące dawne świątynie Rzymu pogańskiego. Poza nawiedzaniem kościołów – najważniejszą praktyką jubileuszową – pielgrzymi z pewnością zdobywali również pewną wiedzę na temat antycznej historii Rzymu oraz starożytnych zabytków. Chociaż wiadomo, że stosunek Kościoła do spuścizny antycznej w okresie potrydenckim był zdecydowanie bardziej krytyczny niż we wczesnym renesansie, to w przewodnikach wciąż zamieszczano opisy rzymskich *antiquitates*. Stanowiły one jednak bardziej uzupełnienie dla priorytetowych praktyk religijnych niż główny cel pobytu¹¹⁸.

Sposoby zwiedzania miasta zależały również od majątności pielgrzyma. Popularne było wynajmowanie przewodnika, zwykle mieszkańca Rzymu posiadającego większą lub mniejszą wiedzę o tym, co warto zobaczyć. Peregrynantom dysponującym niewystarczającym budżetem pomagali odnaleźć się w nowym otoczeniu członkowie bractw, którzy objaśniali, w jaki sposób dostać się do Siedmiu Kościołów oraz co zrobić, by odnieść jak największą duchową korzyść z uczestnictwa w Jubileuszu. Zdecydowanie mniej kosztownym rozwiązaniem niż wynajęcie cicerone był zakup książeczek pomagających zarówno w poruszaniu się po fizycznej przestrzeni miasta, jak i w uzyskiwaniu odpustów. Owymi drukami handlowano w różnych miejscach – w księgarniach i na straganach skupionych szczególnie w okolicy Bazyliki św. Piotra, Campo de' Fiori oraz Piazza Navona¹¹⁹, a także na ulicy, gdzie rozprawdzali je wędrowni handlarze¹²⁰.

Część egzemplarzy, które przetrwały do dziś, została zachowana przez ich właścicieli w charakterze pamiątki po odbytej pielgrzymce lub wycieczce do

¹¹⁴ J. Mieczkowski, *Jednoczący charakter*, dz. cyt., s. 363–366.

¹¹⁵ Z początku za bazyliki jubileuszowe uznawano jedynie cztery bazyliki większe, posiadające tron i ołtarz papieski, następnie dołączono do nich trzy bazyliki mniejsze – św. Sebastiana, św. Wawrzyńca za Murami oraz św. Krzyża. Zob. O. Kwapis, dz. cyt., s. 250.

¹¹⁶ Zob. np. tamże, s. 127; A. Mączak, *Peregrynacje, wojaże, turystyka*, dz. cyt., s. 115.

¹¹⁷ J. Chélini, dz. cyt., s. 160.

¹¹⁸ Więcej na ten temat zob. rozdz. 1, s. 75–84, 89–96, 113–114.

¹¹⁹ Por. P. Partner, dz. cyt., s. 88–89; A. Nuovo, *The Book Trade in the Italian Renaissance*, tłum. L.G. Cochrane, Brill, Leiden 2013, s. 327.

¹²⁰ Por. A. Nuovo, dz. cyt., s. 320–327.

Rzymu. Oprócz przewodników Wieczne Miasto oferowało – również w zależności od zasobności portfela – całą gamę innych pamiątek: mapy i widoki miasta¹²¹, pojedyncze ryciny przedstawiające zabytki antyczne, kościoły czy ważne wydarzenia¹²², a także całe albumy¹²³. Popularną pamiątką Jubileuszu roku 1575 była rycina *Le sette chiese di Roma*, wydana przez Antonia Lafreriego, obrazująca symboliczną trasę pielgrzymki do Siedmiu Kościołów. Zakupiwszy ją podczas wizyty, po powrocie do domu pielgrzym mógł kontemplować wydarzenia jubileuszowe, w których uczestniczył¹²⁴. Oprócz pamiątek drukowanych ogromnym popytem cieszyły się dewocjonalia wytwarzane w Rzymie na dużą skalę już w średniowieczu. Do najpopularniejszych należały różańce, reprodukcje chusty św. Weroniki

¹²¹ Sprzedawane w XVI stuleciu w Rzymie mapy nie miały na celu, jak te dzisiejsze, pomagać w poruszaniu się po mieście, mimo że prawdopodobnie opierały się na nich listy kościołów zamieszczane w przewodnikach (zob. rozdz. 2). Służyły głównie dostarczeniu wiedzy o punktach orientacyjnych znajdujących się w mieście oraz lokalizacji jego najważniejszych zabytków. To właśnie przewodniki po Rzymie, zawierające spis zabytków ułożony w porządku topograficznym, przejmowały funkcję mapy i prowadziły podczas przemierzania się od jednego punktu do kolejnego. Zob. E. Lincoln, *Printers and publishers in early modern Rome*, [w:] *A Companion to Early Modern Rome, 1492–1692*, red. P.M. Jones, B. Wisch, S. Ditchfield, Brill, Leiden 2019, s. 559; I. Greenfield, K. Hess, I. Olah, A. Patnaude, R. Porthé, R. Zorach, dz. cyt., s. 98–99. Kilko dziesiętnastowiecznych badaczy uważało, że gdy użytkownik przewodnika zupełnie nie znał miasta, poruszanie się po nim z samą tylko książką mogło być trudne. Sugerowali zatem, że przewodnikom musiały towarzyszyć plany Rzymu pomagające orientować się w przestrzeni. Stanowisko to było podważane przez późniejszych badaczy, jednak ostateczna odpowiedź na pytanie, czy oprócz przewodników pielgrzymom towarzyszyły inne drukowane pomoce, nadal pozostaje nieznana. Zob. A. Blennow, *Wanders and wonders: The medieval guidebooks to Rome*, [w:] *Rome and the Guidebook Tradition from the Middle Ages to the 20th Century*, red. A. Blennow, S. Fogelberg Rota, De Gruyter, Berlin–Boston 2019, s. 47–48.

¹²² Np. Antonio Lafreri i jego dziedzice sprzedawali ryciny przedstawiające obrady soboru trydenckiego, błogosławieństwa papieskie czy uroczyste procesje. Zob. I. Greenfield, K. Hess, I. Olah, A. Patnaude, R. Porthé, R. Zorach, dz. cyt., s. 143.

¹²³ Najśłynniejszym przykładem tego rodzaju pamiątki jest zbiór rycin Lafreriego *Speculum Romanae Magnificentiae*. Były one sprzedawane pojedynczo, jednak później, między 1573 a 1577 r., Lafreri opublikował również kartę tytułową, do której kupujący mógł dobrać komplet przedstawień wedle własnego gustu. Zob. P. Parshall, *Antonio Lafreri's 'Speculum Romanae Magnificentiae'*, „Print Quarterly” 2006, t. 23, s. 3–28; M. Herman, *Compiling standardized Speculum Romanae Magnificentiae albums, c. 1575–81*, „Print Quarterly” 2025, t. 4, s. 141–156. W 1575 r. ukazał się również zbiór ilustracji przedstawiający tylko zabytki antyczne, zebrany przez Étienne’a Dupéraca, pt. *I vestigi dell’antichità di Roma raccolti et ritratti in prospettiva...*, L. della Vaccheria, Roma 1575. Por. EDIT16: CNCE 17893.

¹²⁴ M. Schraven, dz. cyt., s. 261. O wielkim sukcesie ryciny *Le sette chiese di Roma* świadczy chociażby fakt, że była ona ponownie wydawana podczas kolejnych Lat Świątych, w nieco uaktualnionej formie. Zob. I. Greenfield, K. Hess, I. Olah, A. Patnaude, R. Porthé, R. Zorach, dz. cyt., s. 143.

oraz różnego rodzaju medaliki. Pamiątki takie sprzedawano np. przy Strada dei Paternostrari (dziś: via dei Coronari)¹²⁵. Zabytkowe przedmioty można było zań nabyć u handlarzy starzyzną lub u antykwariuszy¹²⁶.

Drukowane przewodniki po Rzymie w 1575 r.

W 1575 r., łącznie z co najmniej 15 wydaniem bestsellerowego przewodnika *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma* [Cudowności wspaniałego miasta Rzymu] stanowiącymi przedmiot niniejszej publikacji, na rzymski rynek wypuszczono w sumie 81 wydań¹²⁷ różnych tytułów. Wśród nich oprócz dokumentów papieskich (brewe, zezwolenia, dekrety) znaleźć można było też teksty nawiązujące do Jubileuszu, np. przedrukowany z wydania z 1550 r. traktat o Roku Świętym i odpustach Martina Azpilcuety¹²⁸, instrukcje dla pielgrzymów Gaspara de Loartego¹²⁹, zasady i porządek odbywania spowiedzi Girolama Messia¹³⁰, żywoty papieży wraz z ich całostronicowymi portretami autorstwa Onofria Panvinia¹³¹ i wiele innych.

Jak w takim razie odróżnić przewodnik od pozostałych okolicznościowych wydawnictw, które ukazały się w Roku Jubileuszowym? Wyściową definicję przewodnika przyjął za *Oxford Companion to the Book*, według którego jest to źródło tekstowe zawierające praktyczne informacje dla podróżujących¹³². Za

¹²⁵ Por. O. Kwapis, dz. cyt., s. 163–164.

¹²⁶ Por. P. Partner, dz. cyt., s. 90–91.

¹²⁷ Dane na podstawie EDIT16. Połowa z tych edycji ukazała się w oficynie dziedziców Błada, łatwo więc na tej podstawie ocenić rolę tej drukarni jako dominującej na ówczesnym rzymskim rynku wydawniczym.

¹²⁸ M. Azpilcueta, *Commentarius de iobeleo et indulgentiis omnibus...*, G. De Angelis, Roma 1575. Por. EDIT16: CNCE 3685.

¹²⁹ G. de Loarte, *Trattato delle sante peregrinationi, dove d'insegna il modo di farle con molto frutto spirituale...*, G. De Angelis, Roma 1575. Por. EDIT16: CNCE 63234.

¹³⁰ Por. G. Messio, *Nuovo ordine et aricordo de confessione, molto utile a tutti i fideli e cuoni christiani*, G.O. Gigliotti, Roma 1575. Por. EDIT16: CNCE 73545.

¹³¹ Por. O. Panvinio, *XXVII pontificum maximorum elogia et imagines...*, M. Cartaro, Roma 1575. Por. EDIT16: CNCE 74673.

¹³² S. Pickford, hasło „Guide book”, [w:] *The Oxford Companion to the Book*, red. M.F. Suarez SJ, H.R. Woudhuysen, vol. 2, Oxford University Press, New York 2010, s. 770. Wyróżnikiem gatunkowym przewodnika na tle innej literatury podróżniczej jest właśnie jego praktyczna funkcja oraz fakt, że został zaprojektowany do czytania w konkretnym miejscu. Podczas gdy literatura podróżnicza jest często zapisem odbytej już podróży, kryterium przewodnika zostaje spełnione dopiero wtedy, gdy jest on wykorzystywany przez podróżującego *in statu*. Ważną funkcją omawianych tekstów była również organizacja wiedzy, ustanowienie porządku, według którego należy poznawać Wieczne Miasto (więcej zob. rozdz. 1). Zob. A. Blennow, S. Fogelberg Rota, *Introduction*, [w:] *Rome and the Guidebook Tradition from the Middle Ages to the 20th Century*, red. A. Blennow, S. Fogelberg Rota, De Gruyter, Berlin–Boston 2019, s. 6. Omawiane przewodniki po Rzymie, z uwagi na ich

kluczowe uznają, iż przewodnik, w przeciwieństwie do np. *descriptiones urbis*, był przeznaczony do praktycznego wykorzystania, czyli jako pomoc w przemierzaniu przestrzeni miejskiej. W związku z tym do powyższej definicji dodałam kryterium formatu, wyłączając z materiału badawczego publikacje większe niż wydane *in quarto*¹³³. Za kolejną cechę odróżniającą przewodniki od publikacji literackich czy *stricte* religijnych uznałam ich instruktażowy charakter – miały przede wszystkim doradzać pielgrzymowi podczas pobytu w mieście i pomagać w realizacji głównego celu, czyli uzyskaniu odpustu. Do przewodników zaliczam także (z uwagi na ich użytkowy charakter) książeczki z listami relikwii i odpustów (*Indulgentiae*), zwłaszcza że – choć wydawane również samoistnie – zwykle stanowiły komponent *Le cose meravigliose*¹³⁴. Natomiast nie uwzględniam jako przewodników publikacji stanowiących podsumowania lub relacje z odbytego Jubileuszu. Mowa tu o dwóch utworach Angela Pientiniego: *Grandezze del sacro giubileo per l'anno santo*¹³⁵ oraz *De Sacro Iubileo libri quatuor*¹³⁶. Chociaż za decydujące o przynależności gatunkowej kryteria uznaję użytkowy i instruktażowy charakter książeczek oraz ich niewielki format, to zdaję sobie sprawę, że granice między przewodnikiem i innymi gatunkami, w szczególności literatury podróżniczej¹³⁷, są płynne. Zasadne jest więc np. określenie badanych przewodników mianem publikacji okolicznościowych, ponieważ jubileuszowe *Le cose meravigliose* i podobne im kieszonkowe wydawnictwa powstały po to, by towarzyszyć obchodom Roku Świętego 1575. Należy też podkreślić, że choć omawianym przewodnikom pod różnymi względami daleko do tekstów literackich, obfitują one w *loci communes* zaczerpnięte z literatury średniowiecznej i wczesnonowożytnej¹³⁸.

użytkarny charakter, zaliczono do literatury użytkowej. Zob. hasło „How-to book”, [w:] *Glossary of Early Modern Popular Print Genres* [online], <https://popular-print-glossary.sites.uu.nl/glossary/how-to-book/> (dostęp: 24.08.2024); R. Krzywy, *Od hodoeporikonu*, dz. cyt., s. 22–23.

¹³³ Na niewielki format przewodników jako cechę sprzyjającą ich użytkowości zwróciła uwagę J. Pietrzak-Thébault, dz. cyt., s. 112–113.

¹³⁴ Jeśli więc mowa o roku 1575, za przewodniki uznano: *Le cose meravigliose*, *L'Antichità di Roma*, *Le sette chiese di Roma* Onofria Panvinia, *Commentarius de jobeleo et indulgentiis omnibus* Martina Azpilcuety, *L'antiquità di Roma* Luigiego Contariniego, *De septem urbis ecclesiis* M. Attilia Serrana, *Roma Santa* Tomasza Tretera oraz *L'anno santo MDLXXV. Avvertimenti per ricevere con frutto il giubileo...* zredagowane przez Pietra Francesca Ziniego.

¹³⁵ A. Pientini, *Grandezze del sacro giubileo per l'anno santo*, T. Bozzola, Brescia 1575. Por. EDIT16: CNCE 27153.

¹³⁶ A. Pientini, *De Sacro Iubileo libri quatuor*, A. Blado – eredi, Roma 1575. Por. EDIT16: CNCE 25415.

¹³⁷ Na temat różnych definicji literatury podróżniczej zob. R. Krzywy, *Od hodoeporikonu*, dz. cyt., s. 22–23.

¹³⁸ Na temat ram gatunkowych oraz funkcji przewodników po Rzymie zob. A. Blennow, S. Fogelberg Rota, dz. cyt., s. 1–29. O kształtowaniu się definicji przewodnika oraz powstawaniu kanonicznej bibliografii przewodników po Rzymie współpracowanej przez

Najczęściej wznawianym przewodnikiem jubileuszowym był *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma*. Zawierał on teksty kilku autorów o różnej tematyce, mogące pomóc pielgrzymowi w odbyciu peregrynacji i uzyskaniu odpustu. W niniejszej publikacji ukazano obieg komunikacyjny (*communications circuit*) tego przewodnika. Twórcą pojęcia obiegu komunikacyjnego w odniesieniu do starych druków jest historyk kultury Robert Darnton, natomiast można ten proces bardziej obrazowo określić jako „cykl życia książki”. Składają się na niego etapy, które zostały omówione na przykładzie *Le cose meravigliose*: 1) napisanie tekstu przez autora lub autorów; 2) redakcja i publikacja; 3) dystrybucja oraz odbiór czytelniczy. Analiza wymienionych etapów obiegu komunikacyjnego *Le cose meravigliose* i osadzenie ich na tle historyczno-kulturowym epoki pozwoliły na określenie projektowanych funkcji oraz projektowanego odbiorcy przewodnika¹³⁹, tożsamości odbiorców rzeczywistych, a także recepcji i sposobów użytkowania zachowanych egzemplarzy w ciągu wieków. Przewodnik pełnił bowiem nie tylko funkcję podręcznego itinerarium po kościołach oraz instrukcji uczestnictwa w liturgii stacyjnej i Jubileuszu, ale używano go też jako kieszonkowego kompendium wiedzy o Rzymie¹⁴⁰.

Obieg komunikacyjny.

Etap I – powstanie tekstu przewodnika

Analizując treść *Le cose meravigliose*, posłużyłam się przede wszystkim metodologią właściwą dla badań literaturoznawczych. Kluczowe były tu prace czołowych polskich badaczy zajmujących się topiką dawnej literatury przewodnikowej, relacji z podróży i *descriptiones urbis* – Romana Krzywego¹⁴¹ oraz zajmującego

L. Schudta zob. A. Witte, E. van Kemenade, N. Graaf, J. Terburg, *Codifying the genre of early modern guidebooks: Oskar Pollak, Ludwig Schudt and the creation of Le Guide di Roma (1930)*, [w:] *Rome and the Guidebook Tradition from the Middle Ages to the 20th Century*, red. A. Blennow, S. Fogelberg Rota, De Gruyter, Berlin–Boston 2019, s. 313–337. Szerzej o *loci communes* w przewodnikach zob. rozdz. 1.

¹³⁹ Rozróżnienie projektowanego odbiorcy czy też adresata przewodników (w pracy określenia te stosowane są zamiennie) od czytelnika jest dla niniejszych rozważań kluczowe. W pierwszym przypadku mowa o osobie czy raczej grupie, do której kierowany był komunikat zawarty w omawianym przewodniku, zaplanowany przez autorów i wydawców. Czytelnikiem czy też użytkownikiem jest zaś osoba, która faktycznie miała książkę w ręku i w jakiś sposób (niekoniecznie zgodny z projektowaną funkcją) z niej korzystała. Zob. np. J. Lalewicz, *Komunikacja językowa i literatura*, Ossolineum, Wrocław 1975, s. 92.

¹⁴⁰ J. Delumeau na określenie szesnastowiecznych przewodników używa trafnego terminu „kieszonkowa encyklopedia”. Zob. tenże, dz. cyt., s. 92.

¹⁴¹ Korzystałam przede wszystkim z prac: R. Krzywy, *Wędrowki z Mnemozyne. Studia o topice dawnego podróżopisarstwa*, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa 2013 oraz tenże, *Od hodoeporikonu*, dz. cyt.

się *stricte* staropolskimi opisami Rzymu Andrzeja Litworni¹⁴². Istotne okazały się też rozważania na temat literatury użytkowej czy też stosowanej, do której bez wątpienia można zaliczyć przewodniki. Wymienić tu należy przede wszystkim kanoniczne opracowania metodologiczne autorstwa Stefanii Skwarczyńskiej¹⁴³, a także prace Marii Wichowej¹⁴⁴ i Stanisława Dąbrowskiego¹⁴⁵.

Dwa główne utwory zawarte we wszystkich omawianych wydaniach *Le cose meravigliose* z 1575 r., czyli opisy kościołów wydane pierwotnie pod tytułem *Descrizione delle chiese, stazioni, indulgenze...* [Opisanie kościołów, stacji, odpustów...] oraz *L'Antichità di Roma* [Starożytności Rzymu] mają współczesne przekłady na język angielski, reprinty i edycje krytyczne¹⁴⁶. Opracowanie, z którego najczęściej korzystałam w niniejszej pracy, to najnowsze (z 2009 r.) tłumaczenie na język angielski, bogato ilustrowane oraz opatrzone wyczerpującym wstępem i aparatem krytycznym przez Vaughana Harta i Petera Hicksa¹⁴⁷.

W tekstach zawartych w *Le cose meravigliose* występują liczne nawiązania do kultury i literatury antycznej. Recepcja „pogańskiej” twórczości w 2. poł. XVI w. nie była jednoznaczna, na co zwracali już uwagę badacze, a o czym piszę też w kontekście przewodników w dwóch pierwszych rozdziałach książki.

¹⁴² Zbiór studiów autorstwa A. Litworni, dotyczących zarówno polskich, jak i włoskich opisów Wiecznego Miasta oraz przewodników z lat 1575–1630, jest jedyną publikacją w języku polskim omawiającą pokrótce niektóre z tematów poruszanych również w niniejszej monografii. Autor ten cały rozdział poświęcił polskiemu przekładowi *L'Antichità di Roma* – tekstu zawartego również w języku włoskim w jubileuszowych wydaniach *Le cose meravigliose*. Tłumaczenia na polski dokonał Franciszek Cezary, ukazało się ono drukiem w 1614 r., czyli równo 60 lat po *editio princeps* oryginału. Por. A. Litwornia, dz. cyt., s. 83–129.

¹⁴³ S. Skwarczyńska, *O pojęcie literatury stosowanej*, „Pamiętnik Literacki. Czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej” 1931, nr 28/1/4, s. 1–24; też, *O metodzie badania literatury stosowanej*, „Ruch Literacki” 1933, R. 8, z. 7, s. 129–134.

¹⁴⁴ M. Wichowa, *Problemy metodologiczne w badaniach nad literaturą stosowaną (na przykładzie twórczości Jana Ostroroga)*, „Napis” 1995, t. 2, s. 5–18.

¹⁴⁵ S. Dąbrowski, *Zakres pojęcia „literatura” a faktyczny materiał badań literackich*, „Pamiętnik Literacki. Czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej” 1971, nr 62/2, s. 69–96.

¹⁴⁶ Np. *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma nell'edizione di Girolamo Franzini, Venezia 1588*, oprac. F. Cantatore, Associazione Roma nel Rinascimento, Roma 2012; *Descrizione de le chiese, stazioni, indulgenze...*, przedmowa L. Puppi, Centro Internazionale di Studi di Architettura Andrea Palladio, Vicenza 2000; M. Daly Davis, *Andrea Palladio's «l'Antichità di Roma» of 1554*, „Pegasus: Berliner Beiträge zum Nachleben der Antike” 2007, nr 9, s. 151–192; G. Tallini, *Paradigmi di compatibilità nelle Antichità di Roma (Lucrino, 1554)*, seminario, 2 dicembre 2011, Dipartimento di Studi Italianistici, Facoltà di Lettere e Filosofia, Università di Pisa; tenże, *Nuove coordinate biografiche per Giovanni Tarcagnola da Gaeta (1508–1566)*, „Italianistica: Rivista di letteratura italiana” 2013, t. 42, nr 1, s. 123–124; tenże, *Bibliografia integrale di Giovanni Tarcagnola (1508–1566)*, Passerino 2015.

¹⁴⁷ *Palladio's Rome: A Translation of Andrea Palladio's Two Guidebooks to Rome*, oprac. i tłum. V. Hart, P. Hicks, Yale University Press, New Haven–London 2009.

Aby ukazać *Le cose meravigliose* jako dowód owego niejednoznacznego podejścia potrydenckiego Kościoła oraz mieszkańców szesnastowiecznego Rzymu do *antiquitates*, posłużyłam się literaturą dotyczącą recepcji antyku w okresie, gdy wdrażano postanowienia soboru trydenckiego¹⁴⁸. Świadectwem owej recepcji są również ślady lektury pozostawione przez czytelników na kartach starych druków, omówione szczegółowo w rozdziale 3 i zebrane w aneksie.

Obieg komunikacyjny. Etap II – przewodnik na prasach drukarskich

Kolejnym etapem „życia” przewodników po napisaniu tekstu była ich redakcja i publikacja. W rozdziale 2 przedstawiłam więc cechy materialne i wydawnicze *Le cose meravigliose*, takie jak: format, zawartość, objętość, błędy drukarskie, ilustracje czy typografia. Świadczą one o przebiegu procesu wydawniczego *Le cose meravigliose*, pozwalają prześledzić, w jaki sposób omówione wcześniej teksty były prezentowane przybywającym do miasta pielgrzymom, jakie cechy chcieli szczególnie wyeksponować wydawcy, a także jakie elementy materialne druków świadczą o pośpiechu towarzyszącym przygotowywaniu ich do dystrybucji. W pracy nad tym rozdziałem wykorzystałam głównie narzędzia właściwe dla badań bibliologicznych. Punktem wyjścia w kwestii liczby wydań przewodników były dla mnie dostępne bibliografie¹⁴⁹ oraz katalogi – EDIT16, Centralny

¹⁴⁸ Podstawowe wykorzystane opracowania tej problematyki to: F.J. McGinness, *The rhetoric of praise and the new Rome of the counter reformation*, [w:] *Rome in the Renaissance: The City and the Myth*, red. P.A. Ramsey, Center for Medieval & Early Renaissance Studies, Binghamton–New York 1982; I. Herklotz, *La Roma degli antiquari. Cultura e erudizione tra Cinquecento e Settecento*, De Luca Editori d'Arte, Roma 2012; M. Laureys, „The Grandeur that was Rome”: *Scholarly analysis and pious awe in Lipsius's "Admiranda"*, [w:] *Recreating Ancient History: Episodes from the Greek and Roman Past in the Arts and Literature of the Early Modern Period*, red. K. Enenkel, Brill, Boston–Leiden 2002, s. 123–146; W. Stenhouse, *Visitors, display, and reception in the antiquity collections of late-renaissance Rome*, „Renaissance Quarterly” 2005, t. 58, nr 2, s. 397–434; F. Waquet, *Latin or the Empire of a Sign: From the Sixteenth to the Twentieth Centuries*, Verso, London–New York 2002; T. Bieńkowski, *Antyk w literaturze i kulturze staropolskiej*, Ossolineum, Wrocław 1975.

¹⁴⁹ Za przełomową można uznać pierwszą bibliografię przewodników po Wiecznym Mieście: *Le Guide di Roma. Materialien zu einer Geschichte der römischen Topographie*, oprac. L. Schudt, O. Pollak, Dr. Benno Filser Verlag, Wien–Augsburg 1930. L. Schudt opracował również historię gatunku oraz podzielił omawiane przez siebie druki na podkategorie ze względu na zawartość – wyróżnia przewodniki *sensu stricto* (czyli w rozumieniu współczesnym), przewodniki stanowiące opisy topograficzne, a także instrukcje dla pielgrzymów zawierające jedynie informacje na temat miejsc świętych. Badacz ten w dużej mierze oparł swoją pracę na rękopiśmiennym katalogu kartkowym przewodników opracowanym przez O. Pollaka. Zob. A. Witte, E. van Kemenade, N. Graaf, J. Terburg, dz. cyt.,

Katalog Starych Druków Biblioteki Narodowej w Warszawie¹⁵⁰ oraz katalogi lokalne bibliotek polskich i włoskich. Należy podkreślić, że przewodniki po Rzymie, podobnie jak inne masowo produkowane publikacje użytkowe, to druki wyjątkowo trudne do opracowania bibliograficznego. Zachowały się do dziś w niewielkiej liczbie egzemplarzy. Bardzo często się zdarza, że dane wydanie reprezentuje tylko jeden znany, niekiedy także zdefektowany egzemplarz. Na dodatek wydania tego samego tytułu tłoczonego w tysiącach egzemplarzy w ciągu tego samego roku różnią się od siebie bardzo nieznacznie, czasami jedynie częścią składek, położeniem niektórych kustoszy czy sygnatur. Aby wystarczająco szczegółowo scharakteryzować omawiane wydania *Le cose meravigliose* i wskazać różnice między nimi, w rozdziale 2 wykorzystałam specjalistyczną terminologię charakterystyczną dla opisu bibliograficznego starego druku. Z uwagi na fakt, iż słownictwo to może utrudnić lekturę osobom spoza kręgu bibliografów lub bibliotekarzy, poniżej zamieszczam krótkie objaśnienia niektórych kluczowych pojęć, zwłaszcza że nie zawsze są one używane w tekście zgodnie z ich podstawowym, słownikowym znaczeniem.

Słownik wybranych pojęć

Edycja (wydanie)¹⁵¹ – zespół egzemplarzy odbity z tego samego składu drukarskiego w jednorazowym lub kilkakrotnym nakładzie¹⁵². Należy podkreślić, że szczególnie w przypadku powielanych w ogromnych ilościach tanich publikacji okolicznościowych, którymi bez wątpienia są przewodniki, różnice między wydaniami są bardzo często ledwo dostrzegalne, a określenie, czy mamy do czynienia z wydaniem, czy z wariantem, bywa niekiedy niemożliwe.

Fingerprint – cztery grupy znaków wybierane z konkretnych stron starego druku stanowiące swoisty identyfikator edycji, służące m.in. do rozróżnienia podobnych do siebie wydań¹⁵³. W przypadku przewodników bardzo często

s. 313–337. Z kolei najnowszą drukowaną bibliografię dawnych przewodników po Rzymie stanowi pierwszy z czterech tomów dzieła *Rome: A Bibliography from the Invention of Printing through 1899* autorstwa S. Rossettiego (Vol. 1: *The Guide Books*, Olschki, Firenze 2000).

¹⁵⁰ Dostępny online w bibliotece cyfrowej Polona: <https://polona.pl/card-catalogs/1fbbbd26-25e7-4f8b-8480-8acd1093b5fc?page=0> (dostęp: 24.08.2024).

¹⁵¹ Według profesjonalnych kompendiów terminy „edycja” oraz „wydanie” są tożsame. Por. A. Żbikowska-Migoń, hasło „Wydanie (edycja)”, [w:] *Encyklopedia książki*, red. A. Żbikowska-Migoń, M. Skalska-Zlat, t. 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2017, s. 616; EWOK, szp. 648.

¹⁵² EWOK, szp. 2521.

¹⁵³ Więcej na temat sposobu wybierania fingerprintu zob. H. Mieczkowska, *Format MARC 21 rekordu bibliograficznego dla starego druku*, Wydawnictwo Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich, Warszawa 2017, pole 026, s. 1–9.

dochodzi do sytuacji, gdy edycje różnią się między sobą tylko jedną lub dwiema grupami fingerprintu, co wskazuje na bardzo duże podobieństwo.

Format starego druku – używam tego określenia tylko w znaczeniu „format bibliograficzny”. Format starego druku (w przypadku omawianych przewodników *octavo* i *duodecimo*) był zależny od tego, ile razy został złożony arkusz papieru, z którego powstawała składka¹⁵⁴.

Klocek introligatorski lub **sammelband** – zespół druków połączonych ze sobą w jednej oprawie. Kolejne pozycje zawarte w klocek określa się mianem adligatów¹⁵⁵.

Kustosz – w rękopisie zwany reklamantem. W przypadku omawianych przewodników jest to wyraz lub jego początek wydrukowany u dołu karty blisko prawego marginesu, wskazujący, od jakich znaków (liter) zaczyna się tekst na kolejnej stronie¹⁵⁶. Treść kustosza i jego położenie, podobnie jak położenie sygnatury, może pomóc w rozróżnieniu, czy dwa podobne do siebie druki reprezentują odrębne wydania, czy np. warianty.

Skład ponowny i oboczny (*duplicate setting*) – termin pochodzący z języka angielskiego, który obejmuje zarówno ponowne złożenie części lub całego składu, jak i to, co w języku polskim nazywamy składem bocznym albo „dwuskładową techniką tłoczenia”, tj. odbijaniem tego samego odcinka tekstu na dwóch lub więcej prasach jednocześnie¹⁵⁷. W książce rozróżniam „skład ponowny” (gdy z jakiegoś powodu część tekstu danego wydania została złożona ponownie) oraz „skład oboczny” (gdy tłoczono ten sam tekst na kilku prasach jednocześnie).

Stopień pisma – wielkość czcionki, mierzona od jej ścianki sygnaturowej do ścianki tylnej, wyrażana w punktach typograficznych. Druk może być wytłoczony czcionką o mniejszym lub większym stopniu¹⁵⁸.

Sygnatura – zwykle litera alfabetu, gwiazdka lub inny drobny znak umieszczany u dołu karty wraz z rosnącą liczbą arabską, stosowany do oznaczenia

¹⁵⁴ EWOK, szp. 723.

¹⁵⁵ EWOK, szp. 1172.

¹⁵⁶ EWOK, szp. 1358–1359.

¹⁵⁷ EWOK, szp. 2166; K. Budzyk, *Bibliografia konstytucji sejmowych XVII wieku w Polsce*, Ossolineum, Wrocław 1952, s. XI (wstęp); *Printing and Misprinting: A Companion to Mistakes and In-House Corrections in Renaissance Europe (1450–1650)*, red. G. Della Rocca de Candali, A. Grafton, P. Sachet, Oxford University Press, Oxford 2023, s. 488–489.

¹⁵⁸ EWOK, szp. 2238–2240.

kolejności kart w składce oraz kolejności składek w książce. Sprawdzenie, czy w bardzo podobnych drukach położenie sygnatur względem innych elementów typograficznych jest identyczne, pozwala stwierdzić, czy mamy do czynienia z odrębnymi wydaniem, czy z wariantami drukarskimi¹⁵⁹.

Wariant – odmiana wprowadzona do tekstu lub składu w części nakładu, przed odbijaniem egzemplarzy należących do tego samego wydania lub w jego trakcie. W przypadku przewodników najczęściej występują warianty drukarskie (nazywane też typograficznymi) spowodowane np. dodrukowaniem z innego składu brakujących kart lub arkuszy czy wprowadzeniem korekty w czasie druku¹⁶⁰.

Zawartość – za formatem MARC 21 dla starego druku¹⁶¹ definiuję ten termin wąsko jako wszystkie prace zawarte w druku współwydane pod wspólnym tytułem. Pojęcia tego używam zamiennie z terminem „dzieła współwydane”¹⁶² lub „accedity”, które wspólnie tworzą klocek wydawniczy¹⁶³.

Obieg komunikacyjny.

Etap III – przewodnik w rękach czytelnika

Ostatnim i bez wątpienia najdłuższym etapem „życia” książki jest jej użytkowanie przez czytelnika. Drobiazgowe zbadanie śladów lektury i znaków własnościowych w zachowanych przewodnikach pozwoliło mi określić powody, dla których książki te przetrwały do dziś, a także kto oraz w jaki sposób je użytkował i przechowywał. 37 egz. opisanych w rozdziale 3 stanowi tylko część obejrzanych przeze mnie starych druków – łącznie prace badawcze prowadziłam w 20 instytucjach we Włoszech, w Polsce, Katalonii i na Łotwie, gdzie poddałam analizie 86 egz. przewodników po Rzymie z XV, XVI i XVII w. Dla spójności wyводу zrezygnowałam jednak z włączania do książki całego zebranego materiału. Badając użytkowanie *Le cose meravigliose*, posłużyłam się metodologią badań

¹⁵⁹ Por. EWOK, szp. 2256–2257.

¹⁶⁰ EWOK, szp. 2428; S. Jakucewicz, A. Skura, hasło „Druk”, [w:] *Encyklopedia książki*, red. A. Żbikowska-Migoń, M. Skalska-Zlat, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2017, t. 1, s. 540–541.

¹⁶¹ Por. H. Mieczkowska, *Format MARC 21*, dz. cyt., pole 505, s. 1.

¹⁶² W EWOK zdefiniowano zawartość druku dużo szerzej, jako zespół elementów (zarówno teksty główne, elementy ramy wydawniczej, jak i komponenty graficzne) składających się na dane dzieło. Wymieniono wśród nich: wstęp, tekst podstawowy, aparat krytyczny, komentarz, indeksy, bibliografie, ilustracje, tablice, wykazy, mapy itd. Zob. EWOK, szp. 2584.

¹⁶³ Zob. hasło „klocek wydawniczy”, EWOK, szp. 1172.

proweniencyjnych, które polegają na drobiazgowej analizie cech indywidualnych każdego woluminu, czyli wszystkich świadectw obcowania czytelników z książką od momentu jej wydrukowania do dziś¹⁶⁴. Badania tego rodzaju łączą w sobie wiedzę i umiejętności z zakresu wielu nauk i dyscyplin, takich jak: filologia¹⁶⁵, kulturoznawstwo, literaturoznawstwo, językoznawstwo, socjologia książki czy historia nauki i czytelnictwa. Kluczowa jest również znajomość paleografii i neografii¹⁶⁶. Podobne badania – polegające na przeglądzie „karta za kartą”¹⁶⁷ cech indywidualnych z zachowanych egzemplarzy jednego tytułu – od lat prowadzone są w ośrodkach zagranicznych. Wspomnieć należy tu przede wszystkim prace Owena Gingericha dotyczące śladów lektury w pierwszym i drugim wydaniu *De revolutionibus orbium coelestium* Kopernika¹⁶⁸, studia Dániela Margócsy’ego,

¹⁶⁴ Metodologię badań proveniencyjnych, szczególnie na gruncie polskim, opisała M. Sipayłło w kanonicznym artykule *O metodzie badań proveniencyjnych starych druków*, „Z badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1975, nr 1, s. 9–30. Dotychczasowe przemiany w sposobie opracowania proveniencji w Polsce (m.in. metody Piekarskiego, Kocowskiego, Kotuli) podsumowała A. Franczyk-Cegła (*O zadaniach i metodologii badań proveniencyjnych w bibliologii na przykładzie badań nad kolekcją Baworowianum*, „Bibliotheca Nostra. Śląski Kwartalnik Naukowy” 2018, nr 4[54], s. 69–84). Na temat sporządzania opisu proveniencyjnego pisała też I. Wiencek-Sielska, *Przekreśl, wytnij, zaszyj. Siedemnastowieczny cenzor – studium przypadku*, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa 2024, s. 15–19, która ukazała również obszernie historię badań nad rękopiśmiennymi marginaliami w dawnej książce (tamże, s. 27–98).

¹⁶⁵ W szczególności jest to tzw. nowa filologia lub filologia materialna (*material philology*), kładąca nacisk na studiowanie materialnych cech kodeksów. Termin ten zwykle stosuje się w edytorstwie w odniesieniu do tekstów średniowiecznych, jednak moim zdaniem bardzo dobrze opisuje również charakter badań proveniencyjnych, w których szczególną wagę przywiązuje się do charakteru pisma, atramentu, błędów ortograficznych itd., występujących w zapisach własnościowych czy marginaliach, a świadczących o ich unikalności. Takie cechy materialne mogą pomóc np. w odtworzeniu procesu lektury, recepcji tekstu czy dostarczyć nowych informacji o czytelniku. Dlatego też w opisie proveniencyjnym zwykle transkrybuje się tego rodzaju elementy rękopiśmienne w takiej formie, w jakiej użytkownik książki pozostawił je na druku. Zob. S. Nichols, *Why material philology? Some thoughts*, [w:] *Philologie als Textwissenschaft: Alte und Neue Horizonte*, red. H. Tervooren, H. Wenzel, Erich Schmidt Verlag, Berlin 1997, s. 10–30; L. Rochrbach, *Material philology*, [w:] *Handbook of Pre-Modern Nordic Memory Studies: Interdisciplinary Approaches*, red. J. Glauser, H. Pernille, S.A. Mitchell, De Gruyter 2018, Berlin–Boston, s. 210–216.

¹⁶⁶ Zob. M. Sipayłło, dz. cyt., s. 12–13, 27. W zakresie paleografii posiłkowałam się głównie pracami: A. Cappelli, *Lexicon abbreviatarum: dizionario di abbreviature Latine ed Italiane*, Ulrico Hoepli, Milano 1929; W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, Universitas, Kraków 2002.

¹⁶⁷ M. Sipayłło, dz. cyt., s. 10.

¹⁶⁸ O. Gingerich, *An annotated census of Copernicus’ De revolutionibus* (Nuremberg, 1543 and Basel, 1566), Brill, Leiden 2002; *The Book Nobody Read: Chasing the Revolutions of Nicolaus Copernicus*, Walker and Company, New York 2004.

Marka Somosa i Stephena N. Joffe'a nad egzemplarzami dwóch wydań *De humani corporis fabrica* Vesaliusa¹⁶⁹, a także te przeprowadzone nad piętnastowiecznymi godzinkami przez Cristinę Dondi¹⁷⁰. O potrzebie sporządzania prac określanych mianem cenzusów egzemplarzy (*copy census*), czyli wykazów szczegółowo opisanych – zarówno pod względem wydawniczym, jak i proveniencyjnym – istniejących egzemplarzy danego wydania, wspominał też już dziesięć lat temu historyk książki David Pearson¹⁷¹. Należy podkreślić, że proveniencje dawnych przewodników po Rzymie nie zostały dotychczas wyczerpująco opracowane ani przez badaczy włoskich, ani polskich. Jedyne przewodniki, które zostały gruntownie przebadane ze szczególnym uwzględnieniem cech indywidualnych egzemplarza, to niektóre z inkunabułów *Mirabilia Romae*, opisane w międzynarodowej bazie Material Evidence in Incunabula (MEI)¹⁷². Przyglądając się rekordowi dla jednego z opracowanych w tej bazie egzemplarzy, przechowywanego przez wrocławskie Ossolineum¹⁷³, można łatwo ocenić znaczenie badań proveniencyjnych chociażby dla historii podróžowania. Książka ta została opatrzona przez piętnastowiecznego użytkownika rękopiśmiennym itinerarium rejestrującym trasę podróży z Polski (konkretnie z małopolskiej Skawiny) do Rzymu. Ślady tego rodzaju stanowią niezwykle cenne źródło dla badań nad historią podróży do Wiecznego Miasta.

Jednym z terminów używanych w rozdziale 3 jest „proweniencja” rozumiana powszechnie jako ogólny rodowód egzemplarza, objaśniony głównie na podstawie znaków własnościowych¹⁷⁴. Definicja „proweniencji”, którą przyjmuję, jest zaś tożsama z angielskim terminem *evidence*, czyli pojedyncze „świadcstwo” czy też „materiałny ślad”¹⁷⁵. Takim śladem może być znak własnościowy, ale też jakkolwiek inna cecha indywidualna (marginalia, oprawa, sygnatura) poświadczająca jakieś wydarzenie z „życia” woluminu. W związku z takim postrzeganiem

¹⁶⁹ D. Margócsy, M. Somos, S.N. Joffe, *The Fabrica of Andreas Vesalius: A Worldwide Descriptive Census, Ownership, and Annotations of the 1543 and 1555 Editions*, Brill, Boston–Leiden 2018.

¹⁷⁰ C. Dondi, *Printed Books of Hours from Fifteenth-Century Italy*, Olschki, Firenze 2016.

¹⁷¹ D. Pearson, *The importance of the copy census as a methodology in book history*, [w:] *Early Printed Books as Material Objects*, red. B. Wagner, M. Reed, De Gruyter, Berlin–New York 2010, s. 321–330.

¹⁷² MEI, https://data.cerl.org/mei/_search (dostęp: 30.12.2020).

¹⁷³ MEI, <https://data.cerl.org/mei/02134507> (dostęp: 30.12.2020).

¹⁷⁴ M. Cubrzyńska-Leonarczyk, hasło „Proweniencja”, [w:] *Encyklopedia książki*, red. A. Żbikowska-Migoń, M. Skalska-Zlat, t. 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2017, s. 466.

¹⁷⁵ O takim rozumieniu terminu, gdzie „proweniencja” nie świadczy jedynie o tożsamości właściciela, ale też o każdym epizodzie z „życia” książki, który miał miejsce po wydrukowaniu, wspominała już A. Franczyk-Cegła (dz. cyt., s. 74). Omówiła ona również krótko schemat opisu przyjęty w bazie MEI i zasugerowała zastosowanie go na gruncie polskim, co uczyniono w wykazie egzemplarzy załączonym do niniejszej publikacji.

proweniencji za najbardziej adekwatną metodę sporządzania rekordu proveniencyjnego – tak pod względem poziomu szczegółowości, jak i konstrukcji opisu – uznają tę wykorzystywaną w utworzonej przez Cristinę Dondi bazie MEI, obecnie jedynej międzynarodowej centralnej bazie proveniencyjnej¹⁷⁶. Zamieszczone w niej rekordy zawierają uszeregowane chronologicznie oraz przyporządkowane geograficznie informacje o cechach indywidualnych opisywanego druku, takich jak oprawa, rodzaje działalności czytelniczej (marginalia, podkreślenia itd.) czy znaki własnościowe (dokładne odpisy inskrypcji, opisy superekslibrisów itd.). Każda z takich cech opisywana jest jako osobna proveniencja (*evidence*), nawet jeśli nie zawiera w sobie nazwiska czy nazwy właściciela. Zgodnie z tym założeniem osobnym świadectwem proveniencyjnym będzie zarówno anonimowa nota rękopiśmienna, oprawa, jak i wpis własnościowy.

Konstrukcja formularza wykorzystywanego przez MEI stanowiła wzorzec dla stworzonych na potrzeby tej publikacji i zamieszczonych w aneksie opisów proveniencyjnych egzemplarzy *Le cose meravigliose*¹⁷⁷. Jest to niewielkie, ale świadome odstępstwo od normy przyjętej dotychczas w polskich (i większości zagranicznych) drukowanych katalogach starych druków, gdzie opis oprawy oraz informacje na temat śladów działalności czytelniczej umieszczano w oddzieleniu od wpisów własnościowych, zwykle pod chronologicznym wykazem właścicieli¹⁷⁸.

¹⁷⁶ W MEI znajdują się opisy druków piętnastowiecznych. Dla druków późniejszych powstała baza wykorzystująca ten sam co MEI formularz – HPB Provenance, jednak w przeciwieństwie do MEI nie jest ona aktywnie wykorzystywana przez współkatalogujące instytucje. Nad stworzeniem centralnej Polskiej Bazy Proveniencyjnej, również na podstawie formularza MEI, pracuje obecnie Gabinet Starych Druków BUW we współpracy z polską Proveniencyjną Grupą Roboczą. Na temat zasad opracowania proveniencji w MEI oraz funkcji samej bazy zob. C. Dondi, *Piętnastowieczny handel książką. Gromadzenie świadectw źródłowych i badanie inkunabułów – baza danych MEI*, tłum. J. Soszyński, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2013–2014, nr 7–8, s. 235–251.

¹⁷⁷ Odstępstwem od tego schematu w spisie egzemplarzy zawartym w niniejszej książce jest brak określenia geograficznego tam, gdzie nie udało się przyporządkować proveniencji do danego kraju. W bazie MEI tagowanie geograficzne jest bardziej istotne niż w katalogu drukowanym, ponieważ pozwala później wykorzystywać zebrane dane geograficzne na różne sposoby, np. do wizualizacji przemieszczeń pojedynczych książek oraz kolekcji. Warto jednak możliwie najdokładniej przyporządkować geograficznie oprawę, gdyż ma to kluczowe znaczenie dla badań nad historią książki (zob. M. Sipayłło, dz. cyt., s. 10–11). W katalogu nie zastosowano również określeń „Anonim” dla proveniencji, w przypadku których nieznane jest nazwisko lub nazwa użytkownika książki. W bazie MEI używa się go, ponieważ do każdego segmentu proveniencyjnego (*block of provenance*) musi być przyporządkowany właściciel z satelickiej bazy Owners of Incunabula zawierającej rekordy haseł wzorcowych dla właścicieli. W przypadku katalogu drukowanego oznaczanie każdego niezidentyfikowanego twórcy marginaliów czy oprawy jako „Anonima” nie jest w żaden sposób umotywowane.

¹⁷⁸ Jest tak np. w Katalogu BUW XVI. Schematu tego broni twórczyni katalogu, H. Mieczkowska, która za *Encyklopedią książki* twierdzi, że badania proveniencyjne mają przede

Choć powszechnie przyjęto, że chronologiczne uszeregowanie znaków własnościowych jest najwłaściwszym sposobem opisywania historii egzemplarza¹⁷⁹, to moim zdaniem wyłączenie z owego ciągu chronologicznego opisu oprawy oraz marginaliów jest bezpodstawne. W taki sposób ignoruje się bowiem fakt, że istniała osoba odpowiedzialna za ich stworzenie. Nie ma w takim przypadku znaczenia, czy była to osoba dla współczesnych badaczy znana z nazwiska, czy też anonimowa, natomiast kluczowe jest to, że w określonym miejscu i czasie „fizycznie władała książką”¹⁸⁰.

Należy pamiętać, że zarówno oprawa, jak i marginalia bardzo często są w stanie dostarczyć informacji na temat tego, z jakiego kręgu kulturowego, językowego, a także z jakiego obszaru geograficznego pochodził ich twórca. Gdy wszystkie cechy indywidualne woluminu zostaną wyszczególnione w kolejności chronologicznej, a w idealnej sytuacji przyporządkowane również geograficznie, odbiorca otrzymuje możliwość prześledzenia przemieszczeń egzemplarza w czasie i przestrzeni. Zdaję sobie sprawę, że niekiedy trudno dokładnie określić przedział czasowy, w którym powstała oprawa czy marginalia, a tym bardziej przyporządkować je geograficznie¹⁸¹. Znakomita część świadectw pozostaje anonimowa. Fakt, iż opis proveniencyjny rzadko stanowi kompletną rekonstrukcję losów książki, bywa frustrujący dla badacza, jednak obecność owych „białych plam” w historii woluminów czy całych księgozbiorów jest typowa dla

wszystkim dostarczać danych do badań nad dziejami całych bibliotek i rozproszonymi księgozbiorami. Mieczkowska bierze też jednak pod uwagę możliwość szerszego, jak w przypadku bazy MEI, rozumienia terminu „proveniencja”. Zob. H. Mieczkowska, *Kilka uwag o Katalogu druków XVI wieku z historycznej kolekcji Ossolineum*, „Roczniki Biblioteczne” 2018, nr 62, s. 269–270. Krokiem w kierunku poszerzenia terminu „proveniencja” była rejestracja jako cech proveniencyjnych również świadectw anonimowych w *Katalogu Druków XVI wieku z historycznej kolekcji Ossolineum*, red. D. Sidorowicz-Mulak, Ossolineum, Wrocław 2017.

¹⁷⁹ M. Cubrzyńska-Leonarczyk, dz. cyt., s. 467; M. Sipayłło, dz. cyt., s. 17 („nie wolno pod żadnym pozorem rozbijać dziejów książki”).

¹⁸⁰ A. Franczyk-Cegła, dz. cyt., s. 73. Na istotność świadectw materialnych innych niż znaki własnościowe, pozostawionych na kartach starych druków, zwracała uwagę już M. Sipayłło: „Cały ten bogaty materiał stanowi ogromną wartość dla historyka kultury, trzeba więc wszystko umiejętnie zasygnalizować i podzielić. Oczywiście – jak już wspomniałam – nie można każdego tekstu przepisywać w całości. Ale też nie można tych różnorodnych tekstów zsypywać do jednego worka wykazu «egzemplarzy mających zapiski, glosy, noty i teksty rękopiśmienne» czy też «zapisów narracyjnych», jak to proponował Kocowski, zupełnie słusznie zwracając uwagę na ich znaczenie jako źródeł historycznego i proponując założenie kartoteki rzeczowej, krzyżującej się z alfabetyczną kartoteką właścicieli” (cyt. za tąż, dz. cyt., s. 21).

¹⁸¹ Na ten aspekt zwracała już uwagę D. Sidorowicz-Mulak, *Quidquid agis, prudenter agas et respice finem. Odpowiedź na recenzję Haliny Mieczkowskiej Katalogu Druków XVI wieku z historycznej kolekcji Ossolineum*, „Roczniki Biblioteczne” 2019, nr 63, s. 250.

badania historycznych. Uważam, że schemat szeregowania danych – niezależnie od tego, za jaką tradycją będzie podążał – powinien pozwalać czytelnikowi na jak najlepsze zrozumienie losów poszczególnych artefaktów, jak również całych kolekcji, a także dostarczać różnorodnych informacji, które mogą być następnie wykorzystywane przez kolejnych badaczy.

Rozdział 1

Treść i funkcje tekstów odautorskich *Le cose meravigliose* z 1575 r.

W 1575 r. ukazało się co najmniej 15 wydań *Le cose meravigliose*. Wszystkie składają się z kilku komponentów tekstowych i paratekstowych pochodzących od autorów lub wydawców. W rozdziale 1 omówię treści pochodzące od autorów stanowiące samodzielne byty tekstowe, mające jawnego lub anonimowego autora, które funkcjonowały lub mogłyby funkcjonować na rynku jako samodzielne publikacje. Zaliczam do nich: opis rzymskich kościołów (*Le cose meravigliose*) stanowiący adaptację *Descrizione delle chiese* z 1554 r., itinerarium po zabytkach antycznych (*La guida romana*), traktat o uzyskiwaniu odpustów w kościołach stacyjnych (*Trattato ovvero modo d'acquistare indulgenze alle stazioni*), opis zabytków antycznych (*L'Antichità di Roma*) oparty na wydaniu tekstu pod tym samym tytułem z 1554 r., opis działania starożytnego rzymskiego ogrzewania (*De i fuochi de gli antichi*) oraz list pasterski Karola Boromeusza (*Lettera Pastorale di Cardinale Borromeo*). Należy tu jeszcze dodać dwa wykazy zamieszczane w omawianym przewodniku, które – choć zostały znacząco okrojone przez wydawców – nadal pozostają tekstami autorskimi, poddanymi jednak modyfikacjom w późniejszym okresie, a mianowicie: chronologiczny spis papieży, cesarzy i innych władców (*Summi pontifices*) oraz wykaz stacji pocztowych znajdujących się na odcinkach dzielących różne miasta i Rzym (*Poste d'Italia*). Następnie, po analizie treści tekstów odautorskich, w rozdziale 2 przedstawię, w jaki sposób wydawcy, za pomocą m.in. elementów paratekstowych oraz zabiegów typograficznych, połączyli owe niezależne byty w spójne publikacje atrakcyjne dla odbiorcy. Analiza zarówno treści tekstów zawartych w *Le cose meravigliose* z 1575 r., jak i rodzajów dokonanych przez wydawców modyfikacji wykaże, kim był projektowany

odbiorca¹ omawianego przewodnika. Określone zostaną cele, jakim miały służyć poszczególne składające się na niego części oraz książka jako całość, będąca przecież kompilacją wymienionych wyżej tekstów i wykazów, a także stanowiąca efekt pracy autorów, jak również redaktorów-drukarzy².

Treści odautorskie zawarte w wydaniu jubileuszowym zostaną omówione na podstawie najbogatszych we współwydane teksty edycji *Le cose meravigliose* opublikowanych w Rzymie przez dziedziców Antonia Błada (zob. tab. 2, s. 189–190: Bl 1, Bl 2, Bl 3, Bl 4) oraz wydanej w Wenecji przez nieznanego drukarza (Wen).

1.1. *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma* [Cudowności sławnego miasta Rzymu]

Pierwszą część przewodnika rozpoczynają zamieszczone w wydaniu z 1554 r., a następnie redagowane przez kolejnych wydawców deskrypcje Siedmiu Kościołów (*Sette Chiese*) – Bazyliki św. Jana na Lateranie, św. Piotra w Watykanie, św. Pawła za Murami, Matki Bożej Większej, św. Wawrzyńca za Murami, św. Sebastiana za Murami i św. Krzyża Jerozolimskiego. Po nich następują krótsze i mniej obfite w informacje opisy innych rzymskich świątyń ułożone w porządku według dzielnic. Wszystkie opisy – zarówno siedmiu głównych, jak i pozostałych kościołów – zostały sporządzone według tego samego schematu opartego na ułożonych w określonej kolejności informacjach różnej kategorii, przy czym najważniejsze i najstarsze kościoły (czyli Bazylikę św. Jana i Bazylikę św. Piotra) opisano najobszerniej. Na początku każdej deskrypcji umieszczono dane na temat fundacji kościoła (kto ufundował, kto i kiedy poświęcił), jedynie w deskrypcji Bazyliki Matki Bożej Większej zawarto nieco dłuższą legendę związaną z jej fundacją. W przypadku trzech z Siedmiu Bazylik znajdujących się za murami miejskimi (św. Pawła, św. Sebastiana, św. Wawrzyńca) najpierw, jeszcze przed wzmianką o fundacji, zamieszczono informację o usytuowaniu kościołów – „via Ostiense fuori di Roma circa un miglio”³ („via Ostiense około mili za Rzymem”), „fuori di Roma quasi un miglio nella via Tiburtina”⁴

¹ Definicję projektowanego odbiorcy przyjmuję za np. J. Lalewicz, dz. cyt., s. 92.

² Używam tego określenia, ponieważ zakres pracy drukarza w epoce wczesnonowożytnej był bardzo szeroki. Jako osoba prowadząca oficynę odpowiadał on nie tylko za sam proces tłoczenia, ale też za repertuar wydawniczy, redakcję, korektę, ostateczny kształt tekstu, niekiedy również za jego tłumaczenie. Do wykonywania tych rozmaitych czynności zatrudniał wielu pracowników. Zob. A. Grafton, *Inky Fingers: The Making of Books in Early Modern Europe*, Belknap Press, Cambridge MA–London 2020, s. 29–30; A. Żbikowska-Migoń, hasło „Ruch wydawniczy. Dzieje”, [w:] *Encyklopedia książki*, dz. cyt., s. 502.

³ Bl 4, k. 6 r.

⁴ Bl 4, k. 7 v.

(„około mili za Rzymem, przy via Tiburtina”), „fuori di Roma nella via Appia un buon miglio”⁵ („dobrą milę poza Rzymem przy via Appia”). Kolejnym elementem opisu każdego z kościołów jest wyliczenie dni, w których w danej świątyni odprawiana była liturgia stacyjna. Następnie wymieniono odpusty, które można uzyskać w kościele, oraz podano, w jaki sposób należy to zrobić. W opisach bazylik znajdujących się w oddaleniu od centrum miasta, czyli św. Pawła i św. Sebastiana za Murami, poinformowano, iż można w nich uzyskać dokładnie takie same odpusty, jak w Bazylice św. Piotra. Po wykazie odpustów następuje wyliczenie relikwii przechowywanych przez kościoły, uszeregowanych według stopnia. Zwykle wymienione są relikwie pierwszego lub drugiego stopnia, a więc całe ciała świętych i męczenników, fragmenty tych ciał lub przedmioty związane z męczeństwem⁶. Poza charakterystyką samych kościołów zamieszczono niekiedy – po wykazie stacji, odpustów i relikwii – wzmianki o zwyczajach związanych z daną świątynią, np. w odniesieniu do św. Jana na Lateranie zawarto krótki opis corocznej procesji przenoszenia obrazu przedstawiającego dwunastoletniego Jezusa z kaplicy Sancta Sanctorum w Bazylice św. Jana do Bazyliki Matki Bożej Większej. Obraz ten na drugi dzień wracał do miejsca pierwotnego przechowywania⁷. Oprócz informacji dotyczącej kaplicy Sancta Sanctorum opis Bazyliki św. Jana jako jedyny zawiera również dane na temat budynków znajdujących się w jej bezpośrednim sąsiedztwie – baptysterium oraz Ospedale del Salvatore (Szpital Zbawiciela, dziś: szpital św. Jana). Deskrypcje kolejnych sześciu najważniejszych kościołów są już zdecydowanie krótsze, jednak nadal powielają ten sam schemat opisu. Powtarzające się kategorie zawartych informacji można łatwo wyodrębnić, chociażby na przykładzie opisu Bazyliki św. Pawła za Murami:

[**Lokalizacja**] Santo Paolo. Questa chiesa è nella via Ostiense fuori di Roma circa un miglio e [**fundacja**] fu edificata, e dotata e ornata, come quella di san Pietro, dal Magno Constantino, nel luogo dove fu miracolosamente ritrovata la testa di santo Paolo Apostolo ed [**opis ozdób**] è ornata di grandissime colonne e similmente di altissimi architravi e fu poi ornata di vari marmi meravigliosamente

⁵ Bl 4, k. 8 r.

⁶ Relikwie pierwszego stopnia (pierwszorzędne) to ciała świętych lub ich fragmenty, a relikwie drugiego stopnia (drugorzędne) to przedmioty związane ze świętymi lub przez nich użytkowane. Zob. M. Konieczny, hasło „Relikwie”, [w:] *Encyklopedia katolicka*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2012, t. 16, szp. 1427–1429.

⁷ Bl 4, k. 3 v. Chodzi o pochodzący z VI–VII w. ikon przedstawiający twarz Chrystusa, znajdujący się nadal w kaplicy Sancta Sanctorum w pobliżu Bazyliki św. Jana. Ikon jest uważany przez katolików za *acheiropoiotos* – wizerunek namalowany w cudowny sposób, w tym przypadku przez św. Łukasza oraz aniołów. Wbrew temu, co podaje przewodnik, obraz przedstawia dorosłego mężczyznę, nie dziecko. W. Olech, hasło „Acheiropity”, [w:] *Encyklopedia katolicka*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1973, t. 1, szp. 55.

intagliati, da Onorio quarto [**poświęcenie**] e fu consacrata a san Silvestro [**stacje**] e vi è stazione il mercoledì dopo la quarta domenica di quaresima⁸, la terza sesta di Pasqua, la domenica della sessagesima e nel di delli Innocenti. [**odpusty**] Nel giorno poi della conversione di san Paolo vi è indulgenza di anni cento e tante quarantene⁹ e la plenaria remissione dei peccati. Et nel di della sua commemorazione, è la plenaria remissione dei peccati e nel di della sua dedikazione, vi sono anni mille di indulgenza, e tante quarantene, e la plenaria remissione dei peccati. Et qualunque persona visiterà la detta chiesa tutte le domeniche di un anno, conseguirà tante indulgenze, quante conseguirebbe s'andasse al santo Sepolcro di Christo ovvero di san Iacobo di Galizia e ogni di vi sono anni 6048 e tante quarantene di indulgenza e la remissione della terza parte dei peccati. [**relikwie**] Et vi sono li corpi di san Timoteo discepolo di san Paolo, di san Celso, Giuliano, e Basilissa, e di molti Innocenti, un braccio di san Anna, madre di Maria Vergine, la catena con la quale fu incatenato san Paolo, la testa della Samaritana, un dito di san Nicolao e molte altre reliquie, e sotto l'altar grande vi sono la meta dei corpi di san Pietro e di san Paolo ed a mano dritta di detto altare vi è l'immagine di quel Crocifisso che parlò a santa Brigida Regina di Svezia¹⁰, facendo orazione in quel luogo. Vi sono li sette altari privilegiati e chi li visita guadagna tutte le indulgenze che guadagnaria, visitando li sette altari in san Pietro¹¹.

⁸ Mowa o tzw. sześćdziesiątnicy – czyli niedzieli wypadającej 65 dni przed Niedzielą Wielkanocną, ósmej przed Wielkanocą, tzw. niedzieli mięsopustnej. Zob. *Encyklopedia kościelna*, Drukarnia Czerwińskiego i Spółki, t. 16, Warszawa 1885, s. 141.

⁹ Kwadragena – nazwa pochodzi od czterdziestodniowego okresu postu. Uzyskanie odpustu tego rodzaju było równoznaczne z odbyciem czterdziestodniowej pokuty. Zob. *Podręczna encyklopedia kościelna*, oprac. S. Gall, Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolfa, Warszawa–Lublin–Łódź 1914, t. 33–34, s. 113.

¹⁰ Błędna informacja, św. Brygida (właśc. Birgitta Birgersdotter), fundatorka zakonu brygidek, jest patronką Szwecji, ale nigdy nie była królową tego kraju. Na początku XIV w. miała doznać objawienia w Bazylice św. Pawła, podczas którego Chrystus przekazał jej zbiór modlitw zwany „tajemnicą szczęścia”. Zob. H. Wegner, hasło „Brygida Szwedzka”, [w:] *Encyklopedia katolicka*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1976, t. 2, szp. 1115–1117.

¹¹ Cyt. za Bl 4, k. 6 r.-v. „[**Lokalizacja**] Ten kościół znajduje się przy Via Ostiense, około mili [ok. 1,5 km] poza murami miasta [**fundacja**] i tak jak Bazylika św. Piotra został ufundowany, wyposażony i ozdobiony przez Konstantyna Wielkiego w miejscu, gdzie została cudownie odnaleziona głowa św. Pawła Apostoła, [**opis ozdób**] i ozdobiony ogromnymi kolumnami i podobnie wielkimi architravami, potem został udekorowany różnymi wspaniałe wyciętymi marmurami, przez Honoriusza IV [**poświęcenie**] i został poświęcony przez św. Sylwestra [**stacje**] i jest tam stacja w środę po czwartej niedzieli Wielkiego Postu, trzecie święto Wielkanocy, niedzielę sześćdziesiątnicy i święto Świętych Młodzianków [28 grudnia]. [**odpusty**] W święto nawrócenia św. Pawła [25 stycznia] jest zaś sto lat odpustu, wiele kwadragen, a także całkowite odpuszczenie grzechów. A w dzień jego upamiętnienia jest całkowite odpuszczenie grzechów, a w dzień jego poświęcenia jest tam tysiąc odpustów, liczne kwadrageny oraz całkowite odpuszczenie grzechów. I kto odwiedzi tę bazylikę w każdą niedzielę przez cały rok, ten otrzyma taką samą liczbę odpustów, jakby odwiedził Grób Chrystusa albo kościół św. Jakuba w Galicji

Po dłuższych opisach Siedmiu Kościołów zamieszczono wykaz pozostałych rzymskich miejsc kultu zawierający krótkie deskrypcje skonstruowane według tego samego schematu, co deskrypcje Siedmiu Bazylik. Długość kolejnych opisów i ilość informacji w nich zawartych jest bardzo zróżnicowana. W przewodniku zamieszczono aż 131 opisów kościołów, z których jako przykładowe wybrano kilka najlepiej obrazujących schemat ich sporządzania oraz najczęściej powtarzające się tendencje i motywy.

San Giacomo a Scossacavalli

Questa chiesa è sulla piazza a mezzo Borgo, e vi è la pietra sopra la quale fu offerto il nostro Salvatore nel Tempio nel dì della sua Circoncisione e quella sopra la quale Abraham volse sacrificare il figliuolo, le quali furono portate a Roma per mettere in San Pietro da Santa Helena e giunte che furono dove è ora questa chiesa, li cavalli che le conducevano creparono, ne mai più si poterò condurre altrove, per il che fu poi fatta questa chiesa e quivi le collocarono ed è compagna¹².

Ciekawa i nie do końca jednoznaczna jest etymologia nazwy kościoła, bez wątplenia związana jednak z jakąś wersją przytoczonej w przewodniku historii. W *Le cose meravigliose* zamieszczono wersję legendy, w której konie umarły, a jej autor użył tu włoskiego czasownika *crepare* ('kończyć życie, zdychać'). Jednak inna wersja tej legendy podaje, iż konie zatrzymały się tylko i uparcie nie chciały jechać dalej, nawet potrząsane (*scossi*) i stąd nazwa – Scossi Cavalli. Drugą możliwą etymologią spotykaną w literaturze jest ta od łacińskiego słowa

[Santiago de Compostela]. I każdego dnia jest tam 6048 lat odpustu i taka sama liczba odpustów kwadragen oraz odpuszczenie jednej trzeciej grzechów. **[relikwie]** I są tam ciała św. Tymoteusza, ucznia św. Pawła, św. Celsusza, Juliana, Bazylissy, różnych św. Innocentych. Jest też ramię św. Anny, matki Dziewicy Maryi, łańcuch, którym był skuty św. Paweł, głowa kobiety Samarytanki, jeden z palców św. Mikołaja i wiele innych relikwii, a pod Wielkim Ołtarzem jest połowa ciała św. Piotra i św. Pawła, a po prawej stronie tego ołtarza jest obraz przedstawiający krucyfiks, który przemówił do św. Brygidy, Królowej Szwecji, kiedy modliła się w tym miejscu. Jest siedem uprzywilejowanych ołtarzy, a kto je nawiedzi, otrzyma wszystkie odpusty, które otrzymałby, odwiedzając siedem ołtarzy u św. Piotra”.

¹² Cyt. za Bl 4, k. 11 v.-12 r. „Kościół św. Jakuba a Scossacavalli. Ten kościół znajduje się na placu w centrum Borgo i jest tam kamień, na którym nasz Zbawiciel został ofiarowany w Świątyni w dniu Jego Obrzezania, i kamień, na którym Abraham chciał złożyć w ofierze swojego syna. Zostały one zabrane do Rzymu przez św. Helenę, aby umieścić je w Bazylice św. Piotra, kiedy jednak dotarły tam, gdzie znajduje się dziś tenże kościół, konie, które niosły kamienie, padły. Kamienie nie mogły być już nigdy zabrane w żadne inne miejsce, dlatego postawiono ten kościół i zostały one umieszczone tutaj, i jest też tutaj bractwo to [chodzi o Confraternita del Santissimo Sacramento – bractwo, które po 1520 r. opiekowało się kościołem]”. Zob. C. Baronio, *Descrizione di Roma moderna...*, M. e PV. Rossi, Roma 1697, s. 66–67. Por. USTC: 1718051.

coxa oznaczającego biodro¹³. Mariano Armellini sugeruje, że być może zaczęto nazywać kościół *Coxa Cavalli*, ponieważ w średniowieczu w świątyni lub jej okolicach można było nadal zobaczyć kawałki marmurowych końskich kończyn – fragmenty starożytnych posągów¹⁴. Niezależnie od wersji przekazywanej legendy deskrypcja tego kościoła jest jedną z nielicznych w przewodniku wyróżniającą się mało praktycznym charakterem – zamiast listy odpustów i relikwii znaleźć tu można jedynie opis cudownej fundacji.

Elementy cudowne czy też magiczne pojawiają się nie tylko w tym opisie. Przykładowo w deskrypcji kościoła Santa Bibiana na końcu umieszczono informację, że znajduje się tam leczący epilepsję kwiat hodowany przez świętą¹⁵. Podobne, cudowne właściwości ma woda z fontanny przy kościele św. Saby, która leczy krwotoki, ponieważ kiedyś wpadł do niej szkaplerz świętego¹⁶. Najbardziej w cudowności obfituje jednak opis Bazyliki Santa Maria Liberatrice, który – podobnie jak ten dotyczący kościoła św. Jakuba a *Scossacavalli* – nie zawiera informacji o konkretnych dniach liturgii ani relikwiach, a jedynie legendę o fundacji i poświęceniu przez św. Sylwestra. Warto zacytować go w całości.

Santa Maria Liberatrice

Questa chiesa è ancora lei in foro Romano e s. Silvestro la consacrò, dopo l'aver ligata la bocca a un dragone che ivi era in una profondissima grotta, il quale con il suo fiato corrompeva l'aria di Roma, e sigillata la bocca con l'impressione della santissima Croce, mai fece più nocumento alcuno; e vi concesse ogni giorno anni undici mila d'indulgenza¹⁷.

Przytoczona legenda mogła służyć zastąpieniu dawnych pogańskich wierzeń przez katolickie, tj. wyparciu kultu bogini Westy przedstawianej niekiedy

¹³ *Słownik łacińsko-polski*, red. M. Plezia, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, t. 1, s. 784.

¹⁴ Zob. M. Armellini, *Le chiese di Roma dal secolo IV al XIX*, Edizioni Del Pasquino, Roma 1891, s. 776.

¹⁵ Bl 4, k. 23 r.: „vi è una erba che piantò s. Bibiana, quale sana il mal caduto” („znajduje się tam zioło wyhodowane przez św. Bibianę, które leczy epilepsję”).

¹⁶ Bl 4, k. 25 v.: „vi è una fontana, nella quale è il scapolario di san Saba, della quale esce meravigliosa virtù in sanare molte intimità e specialmente il flusso di sangue” („jest tam źródło, w którym znajduje się szkaplerz św. Saby, z którego wypływa cudowna moc uzdrawiania wielu dolegliwości, a szczególnie krwotoków”).

¹⁷ Cyt. za Bl 4, k. 23 r. „Matka Boża Wyzwolicielka. Ten kościół również znajduje się na rzymskim Forum. Św. Sylwester poświęcił go po tym, jak związał pysk smoka żyjącego tam w bardzo głębokiej jaskini, który zatruwał powietrze Rzymu swoim oddechem. Zapieczętował jego pysk odciskiem najświętszego Krzyża i smok nigdy nie uczynił już żadnej krzywdy. Ustalił również, że każdego dnia ma być tam 11 tys. lat odpustu”. Kościół już nie istnieje, został zniszczony podczas wykopalisk prowadzonych w kościele Santa Maria Antiqua w 1900 r. O legendzie wspomina m.in. M. Armellini (dz. cyt., s. 527).

w towarzystwie smoka, dla którego westalki miały przygotowywać 50 posiłków¹⁸, przez opowieść o św. Sylwestrze, który dzięki wsparciu Maryi pokonał potwora, wiążąc jego pysk nicią ze swojej szaty. Warto wspomnieć, że z uwagi na swoje niskie położenie oraz bliskość studni zwanej *lacus Curtius*¹⁹ kościół mógł budzić w odwiedzających niepokój. Legenda o smoczej jamie stanowiła więc wytłumaczenie dla nieznanego i strasznego zjawiska (powstania studni czy podziemnego jeziora), z powodu którego kościół nazywano nawet *de inferno* czy *in inferno*.

San Lorenzo in Damaso

Questa chiesa fu edificata e dotata dal beato Damaso Papa e le donò una patena di argento di libre venti, un vaso di libre dieci, cinque calici, e cinque corone ed essendo mezza guasta il reverendissimo cardinale san Giorgio la riedificò da fondamenti, e vi istituì una cappella di cantori ed è titolo di Cardinale²⁰, e vi è stazione il martedì dopo la quarta Domenica di quaresima, e vi sono li corpi di santo Buono, Mauro, Faustino, Giovino, Eutirio, e suoi fratelli, la testa di s. Barbara, del grasso di san Lorenzo²¹, un piede di santo Damaso e molte alte reliquie, vi sono ancora tre compagnie²², una del santissimo Sacramento, la quale fa molte elemosine ed è la prima che fosse fatta in Italia; e l'altra della Concezione di nostra Donna, la quale ogni anno nel dì della Concezione marita molte zitelle; ed un'altra di san Sebastiano ed è collegiata²³.

¹⁸ M. Armellini, dz. cyt., s. 527.

¹⁹ Według legendy studnia miała powstać po otworzeniu się szczeliny, do której wskoczył na koniu nieustraszony Kurcjusz, by ratować lud rzymski. Zob. *Mała encyklopedia kultury antycznej*, red. Z. Piszczek, PWN, Warszawa 1988, s. 167.

²⁰ Kościół tytularny – świątynia przydzielana przez papieża kardynałowi (kościół rzymski lub znajdujący się w którejś z podrzymskich diecezji). Zob. E. Wilemska, hasło „tytularny kościół”, [w:] *Encyklopedia katolicka*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2013, t. 19, szp. 1253.

²¹ Św. Wawrzyniec został zabity przez przypiekanie na ruszcie. Ampułki z tłuszczem z ciała św. Wawrzyńca miały być przechowywane jako relikwie w niektórych kościołach pod wezwaniem świętego. Zob. np. G. Leti, *Relatione della corte di Roma*, G.P. Brignonci, Venezia 1660, s. 102. Por. USTC: 1738014.

²² W wydaniu z 1554 r. dwa bractwa (k. C8 v.-D1 r.).

²³ Cyt. za Bl 4, k. 17 r. „Bazylika św. Wawrzyńca in Damaso. Kościół ten został ufundowany i wyposażony przez błogosławionego Damazego, papieża; podarował on srebrną patenę o wadze 20 funtów, wagę o wadze 10 funtów, pięć kielichów i pięć koron. Gdy kościół popadł w częściową ruinę, wielbny kardynał św. Jerzy przebudował go od fundamentów i utworzył tam chór. Jest to kościół tytularny kardynała. Mają tam stację we wtorek po czwartej niedzieli postu. W tym kościele znajdują się ciała męczenników: Buona, Maura, Faustynusa, Giovina, Eutyria i jego braci, głowa św. Barbary, trochę tłuszczu św. Wawrzyńca, stopa św. Damazego i liczne inne relikwie. Są tam trzy bractwa, jedno Świętego Sakramentu, które czyni liczne jałmużny i jest to pierwsze bractwo utworzone we Włoszech, a drugie Niepokalanego Poczęcia Naszej Pani, które to bractwo każdego roku w święto Niepokalanego Poczęcia [8 grudnia] wydaje za mąż wiele panien. A trzecie bractwo jest św. Sebastiana i jest tam kolegiata”.

Deskrypcja ta, chociaż krótsza od opisów Siedmiu Bazylik, zawiera wszystkie najważniejsze dane o kościele – informacje na temat jego fundacji, bogactw, stacji, relikwii i towarzystw. W przytoczonych do tej pory opisach zauważyć można też wyraźną hierarchizację zamieszczonych informacji. Należy wspomnieć, że dłuższe opisy, takie jak te przytoczone powyżej, przeplatają się w przewodniku z bardzo lakonicznymi, zwykle tyjącymi się mniejszych lub mniej znaczących świątyń, np. kościoła św. Błażeja, w którego opisie można znaleźć jedynie informacje na temat położenia i najważniejszej relikwii: „Questa chiesa è ancora lei nella Regola e vi è l’anello di san Biagio, e molte reliquie”²⁴ („Ten kościół również znajduje się w dzielnicy Regola i jest tam pierścień św. Błażeja oraz wiele relikwii”).

Za cechę charakterystyczną opisów rzymskich kościołów można uznać również częste podkreślanie przez autora starożytnego rodowodu danej świątyni oraz faktu, że stanęła ona na miejscu jakiegoś pogańskiego przybytku, lub też zniszczona przez pogan została odbudowana przez chrześcijan. Przykładowo w opisie Bazyliki św. Dwunastu Apostołów (*Basilica dei Santi XII Apostoli*) zamieszczono informację: „ed essendo rovinata dalli eretici, Pelagio e Giovanni sommi pontefici la risituarono”²⁵ („kiedy została ona zniszczona przez heretyków, papież Pelagiusz i Jan odbudowali ją”). W opisie kościoła św. Wawrzyńca *in Panisperna* można wyczytać: „fu edificata da Pio Primo, sopra le ruine del palazzo di Decio Imperatore”²⁶ („został wzniesiony na miejscu ruin pałacu cesarza Decjusza”). Z kolei Bazylika Matki Bożej Ołtarza Niebiańskiego (*Santa Maria in Ara coeli*) „fu edificata sopra le ruine del tempio di Giove Fereterio e nel palazzo di Augusto”²⁷ („została wzniesiona na ruinach świątyni Jowisza i Pałacu Augusta”), a Bazylika Matki Bożej Anielskiej powstała *de facto* wewnątrz Term Dioklecjana – „A ‘li 5 di Agosto 1561 Pio quarto dedicò in onore della Madonna degli Angeli la stupenda fabbrica delle Terme di Diocleziano Imperatore”²⁸ („5 sierpnia 1561 r. Pius IV poświęcił na cześć Matki Bożej Anielskiej wspaniałą budowlę term cesarza Dioklecjana”). Zamieszczenie tego rodzaju informacji miało podkreślać – o czym wspomniałam już przy opisie kościoła Santa Maria Liberatrice – wypieranie pogańskiego antyku przez chrześcijaństwo, a także zwracać uwagę na starożytne korzenie miasta, przy jednoczesnym uwydatnianiu dominacji Kościoła katolickiego nad dawnymi wierzeniami²⁹. Choć na kartach przewodnika

²⁴ Bl 4, k. 18 r. Kościół, znany też jako s. Biagio dell’Anello, został w 1617 r. zniszczony, a przebywający tam mnisi przenieśli się do pobliskiego większego kościoła San Carlo ai Catalinari. Zob. M. Armellini, dz. cyt., s. 445.

²⁵ Bl 4, k. 13 v.

²⁶ Bl 4, k. 20 v.

²⁷ Bl 4, k. 18 v.

²⁸ Bl 4, k. 23 r.

²⁹ Zob. M. Laureys, dz. cyt., s. 130.

negowano starożytny politeizm, to niekiedy akcentowano zalety jego wyznawców – Rzymian, którzy jeszcze przed narodzeniem Jezusa wykazywali cnoty cenione i podkreślane później przez Kościół potrydencki, takie jak miłosierdzie, sprawiedliwość czy hojność³⁰. Dla przykładu w opisie Bazyliki św. Mikołaja w Więzieniu (San Nicola in Carcere), wcześniejszej pogańskiej świątyni Pietas, zawarto legendę o córce codziennie odwiedzającej głodnego ojca i karmiącej go piersią. Gdy strażnicy donieśli o oszustwie córki Senatowi, ten doceniwszy jej czyn miłosierdzia, miał przebaczyć obojgu i zapewnić im pożywienie do końca życia³¹. Przewodnik mówi, że świątynia Pietas miała zostać wzniesiona w miejscu tego właśnie więzienia³². Choć historia ta jest tylko legendą (zresztą niejedyną zawartą w *Le cose meravigliose*), zamieszczenie w przewodniku jej oraz podobnych miało konkretny cel, a mianowicie podkreślenie, iż akcentowane przez Kościół potrydencki katolickie cnoty oraz uczynki miłosierdzia wywodzą się z najdawniejszych czasów i były praktykowane przez Rzymian jeszcze przed przyjęciem monoteistycznej wiary.

Chociaż przewodnik *Le cose meravigliose* (a szczególnie jego część dotyczącą kościołów) trudno uznać za tekst *stricte* literacki, już w zaledwie kilku przytoczonych opisach świątyń nietrudno odnaleźć liczne, powtarzające się *loci communes* charakterystyczne dla obecnych w literaturze zarówno klasycznej, jak i nowożytnej, panegirycznych *descriptiones urbis*³³. Opis każdego z kościołów sporządzono według ustalonego porządku, zgodnie z którym dawni autorzy konstruowali opisy miast, a także np. budowli. Zawarte w deskrypcjach z *Le cose meravigliose* miejsca wspólne to przede wszystkim: położenie kościoła, informacje o jego fundacji (tu znaczące może być, że założycielem była wybitna postać, np. Konstantyn Wielki, czy też fakt, iż fundacji towarzyszyły cudowne okoliczności), zestawienie dawnego stanu bądź wyglądu kościoła z obecnym oraz wyliczenie relikwii

³⁰ Por. T. Bieńkowski, dz. cyt., s. 50–51.

³¹ Wersję tej legendy przytaczali już autorzy starożytni, np. Pliniusz Starszy w swojej *Historii naturalnej* (VII, 121). W przekładzie polskim zob. Pliniusz Starszy, *Historia naturalna*, t. 2, tłum. I. Mikołajczyk, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2019, s. 87.

³² Bl 4, k. 28 v. Istnienie starożytnej świątyni Pietas potwierdza M. Armellini, który przytacza też legendę o dokarmianiu mlekiem więźnia. Świątynia miała być jednak ufundowana przez Maniusza Acyliusza Glabryona po zwycięstwie pod Termopilami. Zob. M. Armellini, dz. cyt., s. 623.

³³ Na temat miejsc wspólnych w nowożytnych *descriptiones urbis* pisał obszernie R. Krzywy (zob. *Wędrowki z Mnemozyne*, dz. cyt., np. s. 76–77, 79, 81, 90, 108), za którym wymieniam *loci communes* występujące w rzymskich przewodnikach. O miejscach wspólnych w pochwałach miast zob. także: B. Awianowicz, „*Urbes laudandi ratio*”. Antyczna teoria pochwały miast i jej recepcja w *De inventione et amplificatione oratoria* Gerarda Bucoldianusa oraz w *Es-sercitii di aſtonio sofista* Orazia Toscanelli, „*Terminus*” 2011, nr 11, s. 15–31; M. Stuligrosz, *ΑΟΙΔΙΜΟΙ ΑΘΑΝΑΙ*. Pochwała Aten w poezji Pindara, „*Collectanea Philologica*” 2020, nr 23, s. 9–10.

i cudownych przedmiotów znajdujących się w świątyni. Przedstawianie Rzymu jako obfitującego w relikwie miało zapewne umocnić jego pozycję jako stolicy chrześcijaństwa, szczątki świętych były dowodami na głębokie zakorzenienie tej religii w historii miasta oraz ciągłość tradycji³⁴. Kult relikwii był szczególnie podkreślany przez Kościół trydencki, w reakcji na krytykę środowisk protestanckich wobec czczenia szczątków świętych³⁵. W opisach Siedmiu Kościołów znaleźć można również wyliczenia kosztownych ozdób (*ornamenti*) znajdujących się w nich dawniej, mające wzbudzić podziw czytelnika dla potęgi chrześcijaństwa i bogactwa Kościoła już w zamierzonych czasach³⁶.

1.1.1. Nieprzypadkowa kolejność opisów kościół w przewodniku. Powiązanie tekstu *Le cose meravigliose* z topografią miasta

Bez wątpienia najważniejszymi informacjami zawartymi w opisach kościołów były te najbardziej praktyczne i przydatne dla pielgrzymów – dotyczące lokalizacji, liturgii stacyjnej oraz odpustów. Powiązanie rytuałów katolickich z tkanką miejską, zintensyfikowane dodatkowo po soborze trydenckim, miało prowadzić do całkowitego zastąpienia w oczach wiernych Rzymu pogańskiego przez Rzym chrześcijański³⁷. Taki był też jeden z celów produkcji jubileuszowych przewodników, które nakładały na starożytne, pogańskie miasto gęstą siatkę dróg pielgrzymich prowadzących od jednego kościoła do kolejnego śladem relikwii i liturgii stacyjnej. Duchowe doświadczenia peregrynantów z tkanką miejską wiązać miała jednak nie tylko treść opisów, ale też kolejność, w jakiej świątynie były szeregowane przez autorów przewodników. Dzięki przemyślanemu układowi treści według dzielnic miasta spisy zyskiwały dodatkowy praktyczny aspekt i bez problemu mogły być wykorzystywane jako itinerarium po rzymskich miejscach kultu.

Aby określić przełożenie wykazów kościołów na przydatność przewodnika w poruszaniu się po mieście, przeprowadziłam analizę porównawczą takich spisów pochodzących z pięciu edycji przewodników wydanych pod koniec XV i w XVI w. Polegała ona na przypisaniu każdemu wymienionemu w nich kościołowi koordynatów geograficznych, a następnie przy użyciu programu QGIS przeniesieniu zidentyfikowanych punktów na mapę i połączeniu ich w ścieżki.

³⁴ Por. A. Mączak, *Życie codzienne w podróży*, dz. cyt., s. 243–244.

³⁵ Por. P. Sarpi, *Kronika Soboru Trydenckiego*, tłum. H. Pietruszczak, Zgorzelec 2017, s. 1426–1428; A. Mączak, *Peregrynacje, wojaże, turystyka*, dz. cyt., s. 115.

³⁶ Por. R. Krzywy, *Wędrowki z Mnemozyne*, dz. cyt., s. 159–160; U. Eco, *Szaleństwo katalogowania*, tłum. T. Kwiecień, Rebis, Poznań 2009, s. 173.

³⁷ Por. M. Boiteux, *Parcours rituels romains à l'époque moderne*, [w:] *Cérémonial et rituel à Rome (XVIe–XIXe siècle)*, „Publications de l'École Française de Rome” 1997, nr 231, s. 56.

Na tej podstawie sformułowałam wnioski na temat odrębnych tras zawartych w każdym z pięciu przewodników. Następnie porównałam tak powstałe mapy, żeby określić podobieństwa i różnice pomiędzy planami pielgrzymkowymi sugerowanymi przez kolejne przewodniki. Naniesienie dawnych tras na współczesną siatkę ulic pokazało, jak spisy kościołów, a w konsekwencji również trasy pielgrzymie, ewoluowały w ciągu lat. Do tego celu należało przede wszystkim zobrazować relacje między wymienionymi w tekście obiektami, a niekoniecznie zrekonstruować dokładną drogę przemierzaną przez dawnych pielgrzymów. Trasa naniesiona na mapę z epoki różniłaby się szczegółami, jednak wykorzystanie współczesnej mapy pozwoliło lepiej zorientować się odbiorcy w topografii miasta.

Do przeprowadzonej analizy wybrałam spisy kościołów z wydania łacińskiego 1491³⁸ oraz z włoskich 1548³⁹, 1550⁴⁰, 1554 oraz 1575 r. Wydanie z 1491 r. reprezentuje tu łacińskie *Mirabilia* z końca XV w., już po ukazaniu się wzorcowej edycji z roku 1485. Wydania z lat 1548 (Blado) i 1550 (Dorici) to te, które autor *Descrizione delle chiese* z 1554 r. nazwał we wstępie do czytelnika nieaktualnymi. Wydania 1554 (*Descrizione delle chiese*) oraz 1575 r. uwzględniłam w analizie ze względów oczywistych.

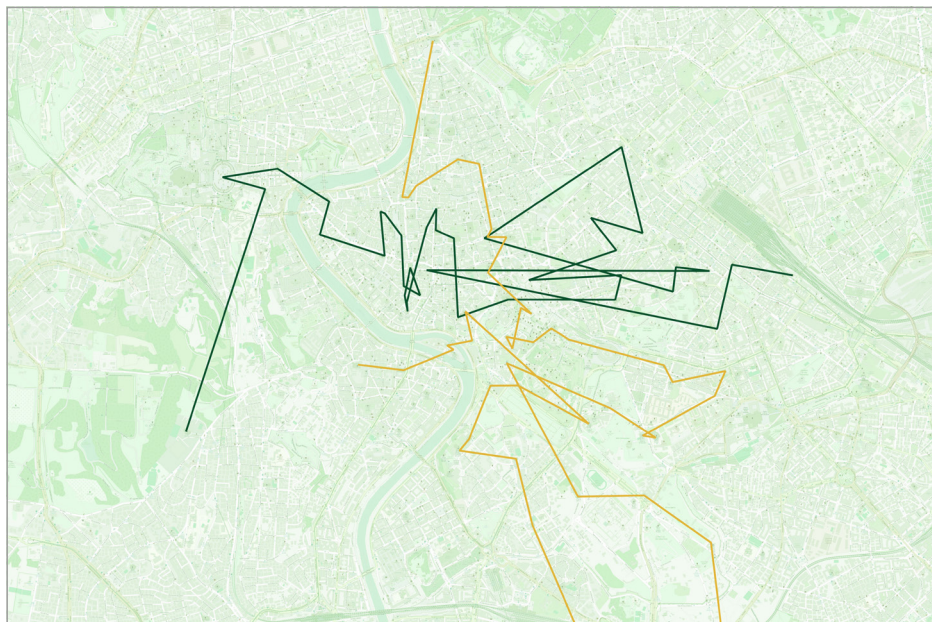
Wykaz zamieszczony w wydaniu piętnastowiecznym (il. 2) obejmuje 85 kościołów. Mimo że tekst nie został graficznie podzielony na *rioni*⁴¹, to gdy oznaczy się na mapie lokalizacje wymienionych kościołów, widoczne stają się dwa dłuższe odcinki mogące stanowić propozycję dwóch tras pielgrzymich. Pierwsza rozpoczyna się na Zatybrzu, od Bazyliki Najświętszej Marii Panny na Zatybrzu (Santa Maria in Trastevere). Następnie biegnie przez *rioni*: Ripa, Campitelli, Sant'Angelo, Colonna, Campo i Parione, a kończy przy Bazylice Santa Maria del Popolo. Drugi, dłuższy odcinek rozpoczyna się od Bazyliki Santa Bibiana, prowadzi przez *rioni*: Monti, Sant'Angelo, Colonna, Sant'Eustachio, Ponte, Trastevere, kończąc się aż przy bazylice San Pancrazio, poza murami miasta. Warto wspomnieć, że spisy kościołów, mimo iż aktualizowane co kilka lat, wciąż zawierały powielane przez wydawców błędy, czego dowodem jest choćby

³⁸ (*Mirabilia Romae vel potius*) *Historia et descriptio urbis Romanae*, S. Planncck, Roma 1491. Por. ISTC: im00597200.

³⁹ *Le cose meravigliose*, A. Blado, Roma 1548. Por. EDIT16: CNCE 25175.

⁴⁰ *Le cose meravigliose*, V. i L. Dorico, Roma 1550. Por. EDIT16: CNCE 34518.

⁴¹ Dziś Rzym dzieli się na 22 *rioni* (okręgi administracyjne, od łac. *regio*, -onis powstało włoskie słowo *regione*): Monti, Trevi, Colonna, Campo Marzio, Ponte, Parione, Regola, Sant'Eustachio, Pigna, Campitelli, Sant'Angelo, Ripa, Trastevere, Borgo, Esquilino, Ludovisi, Sallustiano, Castro Pretorio, Celio, Testaccio, San Saba, Prati. W XVI w., jeszcze od średniowiecza, było to 13 *rioni*: Monti, Trevi, Colonna, Campo Marzio, Ponte, Sant'Eustachio, Regola, Parione, Pigna, Sant'Angelo, Ripa, Campitelli, Trastevere. Jeśli w tekście mowa o piętnasto- i szesnastowiecznych trasach zwiedzania, posługuję się zawsze podziałem historycznym. Zob. hasło „Rione”, [w:] *Treccani Vocabolario* [online], <https://www.treccani.it/vocabolario/rione/> (dostęp: 14.09.2024).

Ilustracja 2. Trasy wyznaczone na podstawie listy kościołów z wydania *Mirabilia Urbis Romae* z 1491 r.

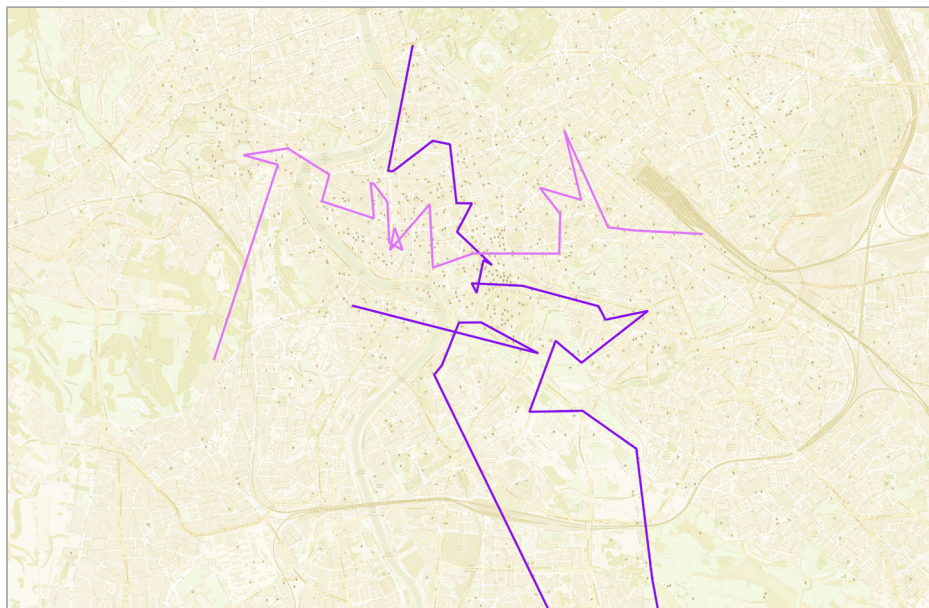
Źródło: mapa narysowana w QGIS na warstwie OpenStreetMap, *Planet dump* (2024), <https://planet.openstreetmap.org> (dostęp: 14.10.2024).

obecność na liście piętnastowiecznego wydania kościoła San Indola, który tak naprawdę nie istniał⁴².

Wykaz z wydania włoskiego 1548 r. (il. 3) najprawdopodobniej odzwierciedla skutki *sacco di Roma* (1527)⁴³, bo notuje mniej kościołów niż wspomniany wyżej inkunabuł (tylko 61). Drogi pielgrzymie wyznaczane przez ten spis również można by podzielić na dwie trasy, bardzo zresztą przypominające te

⁴² Zob. Ch. Hülsen, *Le chiese di Roma nel Medioevo: cataloghi et appunti*, Georg Olms, Hildesheim–New York 1975, s. 513–514: „S. Indolae – I libretti per i pellegrini, stampati nella fine del sec. XV (falsamente detti *Mirabilia*), fanno menzione di una chiesa di questo nome inaudito [...] Certo è che una Santa Indola non ha mai esistita, e neppure una chiesa urbana di S. Giovanni col cognome in dola. Forse il nome strano è nato soltanto da uno sbaglio di copista, per S. Vitale, tanto più che il testo tedesco conchiude: *do ist auch vil wirdiges heyltum und vil ablass, statio Titel Cardinals gesess*. Nel testo latino, all’articolo sopra S. Indola ne segue uno brevissimo sopra S. Vitale, che conchiude: *est statio et titulus cardinalis*. Che a S. Vitale nei sec. XIV e XV era annesso un monastero di monache, è conosciuto (Adinolfi II, s. 261)”. W wydaniu włoskim z 1548 r. już tej informacji nie ma.

⁴³ Na temat odnowy architektury miejskiej po *sacco di Roma* zob. np. J. Marciari, *Art of Renaissance Rome: Artists and Patrons in the Eternal City*, Laurence King Publishing, London 2017, s. 142–156; G. Simoncini, dz. cyt., np. s. 88–90, 99–132; P. Partner, dz. cyt., s. 170–177.

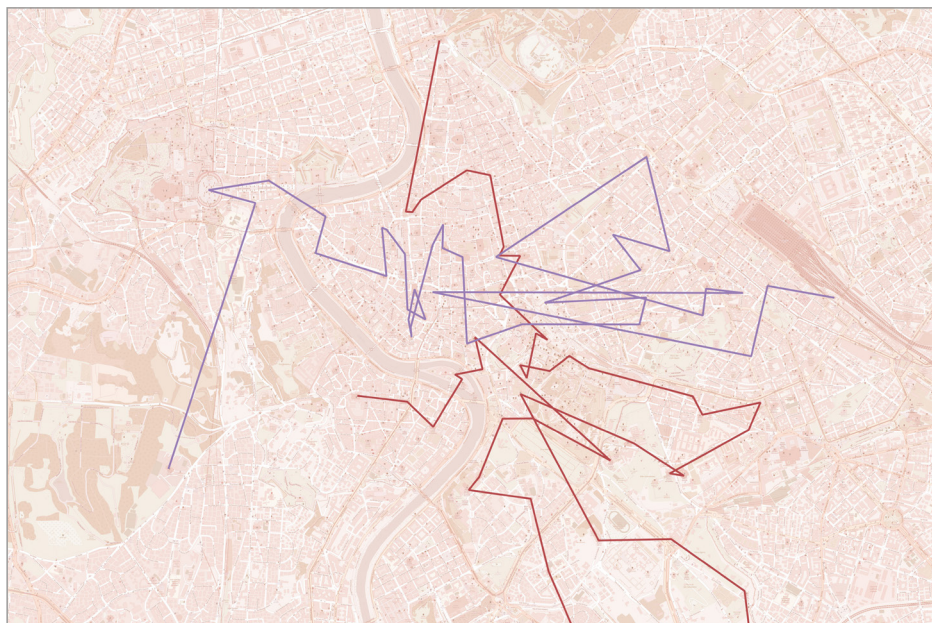

Ilustracja 3. Trasy wyznaczone na podstawie listy kościołów z wydania *Le cose meravigliose* z 1548 r.

Źródło: mapa narysowana w QGIS na warstwie OpenStreetMap, *Planet dump* (2024), <https://planet.openstreetmap.org> (dostęp: 14.10.2024).

piętnastowieczne. Tak jak w poprzednim przypadku pierwsza trasa rozpoczyna się przy bazylice Najświętszej Marii Panny na Zatybrzu, a kończy przy Santa Maria del Popolo. Drobne różnice można rozpoznać w kolejności zwiedzanych kościołów, np. druga trasa zaczyna się tutaj od kościoła San Eusebio, który w edycji z 1491 r. jest kolejnym punktem po bazylice Santa Bibiana. Należy podkreślić, że spisy te w bardzo niewielkim stopniu eksplorują okolice Zatybrza oraz Watykanu. Nie ma w nich ani jednego kościoła znajdującego się na Eskwilinie, bardzo nieliczne zanotowano w *rioni* Monti, Regola, Sant'Eustachio i Ponte. Znacznie więcej kościołów niż w edycji z 1548 r., bo aż 85, znajduje się już w wydaniu 1550 r. (il. 4), prawdopodobnie zaktualizowanym przez drukarzy – braci Dorico.

Spis kościołów zamieszczony w *Descrizione delle chiese* z 1554 r. (il. 5) jest jeszcze obszerniejszy, zawiera bowiem nazwy aż 106 kościołów. Jeśli oznaczy się ich lokalizacje, to się okaże, że ze spisu ułożyć można trzy lub nawet cztery krótsze trasy, w których zaproponowana kolejność zdecydowanie odbiega od wzorca znanego z poprzednich edycji. Już sam punkt startu jest inny: przez poprzednie dwa wieki była to Bazylika Najświętszej Marii Panny na Zatybrzu, natomiast w wydaniu z 1554 r. jest to Bazylika San Giovanni na Wyspie Tyberyjskiej. Pierwsza trasa przebiega tylko po lewej stronie Tybru i obejmuje kościoły znajdujące się na Zatybrzu, wzgórzu Janikulum oraz w bliższej i dalszej okolicy

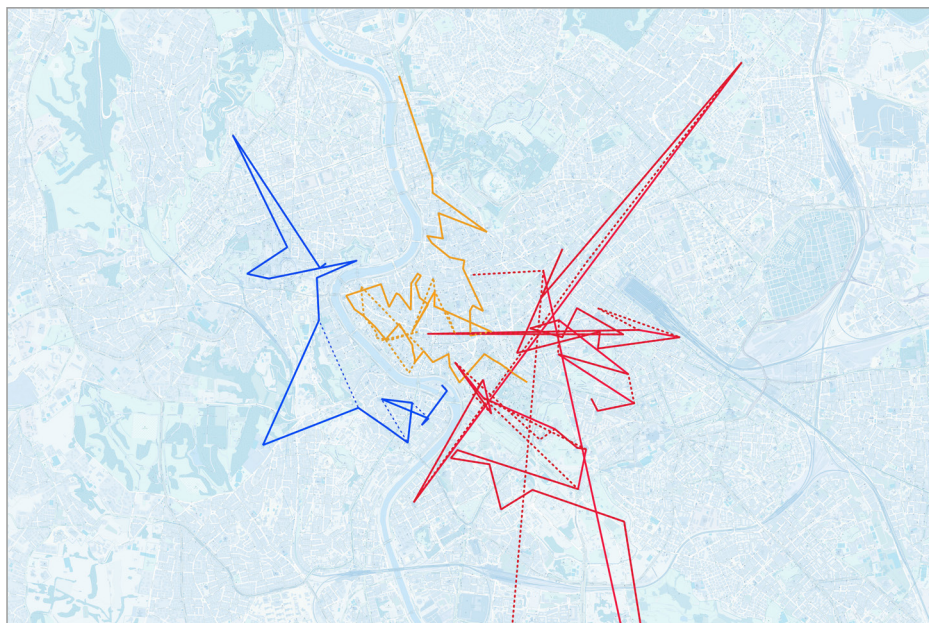
Ilustracja 4. Trasy wyznaczone na podstawie listy kościołów z wydania *Le cose meravigliose* z 1550 r.

Źródło: mapa narysowana w QGIS na warstwie OpenStreetMap, Planet dump (2024), <https://planet.openstreetmap.org> (dostęp: 14.10.2024).

Bazyliki św. Piotra, wokół której w 1586 r. został utworzony czternasty rzymski *rione* – Borgo⁴⁴. Można uznać, że trasa ta kończy się przy Bazylice Santa Maria in Traspontina. Drugi odcinek rozpoczyna się tak jak w poprzednich wydaniach – od Porta Flaminia i Bazyliki Santa Maria del Popolo. Jest on co najmniej dwukrotnie dłuższy niż w poprzednich wydaniach przewodników, stanowi bowiem połączenie obu dobrze znanych tras. Jego odcinki przecinające dany *rione* są liczniejsze i krótsze – łączą zdecydowanie większą liczbę kościołów niż w przypadkach poprzednich. Trasa biegnie przez *rioni* Campo Marzio, Colonna, Parione, Ponte, Sant'Eustachio, Regola i Ripa. Jeśli podzielić ją na pół, to dobrym punktem zakończenia pierwszego etapu byłaby Bazylika Santa Maria Nova⁴⁵ w okolicach Forum Romanum, która od kolejnego kościoła w spisie, a mianowicie św. Klemensa (San Clemente), oddalona jest o niemal kilometr. Należy jednak mieć na uwadze, że byłby to podział sztuczny, ponieważ w zależności od dostępnego czasu, pogody i kondycji fizycznej pielgrzymi zapewne indywidualnie dobierali długość

⁴⁴ Por. L. Gigli, *Guide Rionali di Roma – Rione XIV Borgo*, Fratelli Palombi Editori, Roma 1990, cz. I, s. 29.

⁴⁵ Dziś Santa Francesca Romana. Zob. C. Pietrangeli, *Guide Rionali di Roma – Rione X Campitelli*, Fratelli Palombi Editori, Roma 1975, cz. III, s. 45–48.

Ilustracja 5. Trasy wyznaczone na podstawie list kościołów z *Descrizione delle chiese* z 1554 r. oraz *Le cose meravigliose* z 1575 r.

Linia ciągłą narysowano odcinki z 1554 r.,
a linią przerywaną oznaczono zmiany obecne w wydaniu z 1575 r.

Źródło: mapa narysowana w QGIS na warstwie OpenStreetMap,
Planet dump (2024), <https://planet.openstreetmap.org> (dostęp: 14.10.2024).

trasy danego dnia – kolejność kościołów zaproponowana w przewodniku z 1554 r. umożliwiała rozpoczęcie pielgrzymki w licznych dogodnych punktach. Trasa z *Descrizione delle chiese* obejmuje zasięgiem rejony pominięte w poprzednich spisach – głównie Eskwilin i Celio. Koniec wędrówki, jak w przypadku poprzednich wydań, przewidziany został poza murami miasta, jednak nie za Trastevere, a w okolicach Via Appia Antica (ostatni punkt to Bazylika Santa Maria Annunziata za Murami). W okresie od 1554 do 1575 r. spis kościołów uległ niewielkim modyfikacjom (il. 5). Podobnie jak w poprzednich dziesięcioleciach zwiększyła się ich liczba – lista obejmuje aż 131 miejsc kultu, z czego pierwsze 60, z drobnymi różnicami, pozostało takie samo jak w wydaniu z 1554 r. Dalej trasa podąża bardzo podobnym torem, różnice są nieliczne, niemniej jednak zauważalne. Po oznaczeniu lokalizacji kościołów na mapie w oczy rzuca się przede wszystkim zagęszczenie punktów zwiedzania w *rione Monti*. Wspomnieć z pewnością należy pojawienie się na liście znajdującego się daleko poza murami miasta kościoła (dziś mauzoleum) Santa Costanza. Kolejni wydawcy nie tylko dodawali nowe punkty na trasie, ale też niekiedy zmieniali kolejność tych już istniejących – np. zdecydowano się na zmianę kolejności Bazylik Najświętszej Marii Panny na Zatybrzu

oraz św. Chryzogona (San Crisogono)⁴⁶. Ta nowa trasa była dużo wygodniejsza dla pielgrzymy, ponieważ nie musiał już wracać tą samą drogą z Najświętszej Marii Panny na Zatybrzu do Bazyliki św. Chryzogona, a jedynie nawiedzał ją po drodze.

Wykazy kościołów zamieszczone w dawnych przewodnikach po Rzymie nie stanowiły dotychczas przedmiotu pogłębionej analizy; nie jest ona również celem niniejszej publikacji. Zdecydowałam się zaprezentować na kilku wybranych przykładach (spisach kościołów pochodzących z różnych przewodników tłoczonych w XV i XVI w.) powiązanie omawianych tekstów z topografią miasta. W ten sposób pokazałam, że po pierwsze struktura wykazów kościołów nie była przypadkowa, po drugie – spisy te były zmieniane i ulepszone z upływem czasu, a spis pochodzący z 1575 r. można bez wątplenia uznać za najlepiej przemyślany i zdecydowanie udoskonalony w stosunku do wydań wcześniejszych.

Wizualizacja danych pochodzących ze spisów kościołów na mapach pozwala dostrzec, jak dobrze zaplanowaną publikacją było jubileuszowe wydanie *Le cose meravigliose* oraz że tekst owej książki nie zawierał przypadkowych treści: nawet spisy kościołów przygotowywano w taki sposób, by książka, w której je zawarto, jak najlepiej służyła odbiorcy w poruszaniu się po mieście. Modyfikacje, którym poddawano spisy kościołów w odpowiedzi na przemiany zachodzące w przestrzeni miejskiej za rządów kolejnych papieży, a także zmiany w nazwach świątyń, przyczyniały się do tego, że pielgrzymi najchętniej sięgali po najnowsze wydania przewodników. Aktualizacja treści owych książeczek z jednej strony działała na korzyść wydawców, gdyż co roku sprzedawały się kolejne nakłady, z drugiej zaś – modyfikacje te wpływały też na okres przydatności przewodników i sprawiały, że ta część książki z czasem ulegała dezaktualizacji.

1.2. *Le stazioni che sono nelle chiese di Roma si per la Quadragesima, come per tutto l'anno. Con le solite indulgenze*⁴⁷ [Stacje, które znajdują się w rzymskich kościołach, zarówno na czas Wielkiego Postu, jak i na cały rok, z przypisanymi odpustami]

Liturgia stacyjna, czyli mobilne uroczyste zgromadzenie liturgiczne zwołane przez biskupa, to zwyczaj praktykowany w Rzymie już od starożytności⁴⁸.

⁴⁶ Por. *Descrizione delle chiese, stazioni, indulgenze*, V. Lucrino, Roma 1554, k. B8 v.-C1 r.; Bl 4, k. 9 v.-10 v.

⁴⁷ Bl 4, k. 29 r.-34 r.

⁴⁸ Por. J. Mieczkowski, *Jednoczący charakter*, dz. cyt., s. 96-149; B. Nadolski, hasło „Stacyjna Liturgia”, [w:] *Encyklopedia katolicka*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2013, t. 18, szp. 763-764.

W epoce wczesnonowożytnej zawsze była sprawowana w obecności papieża lub jego reprezentanta, a celebracja odbywała się w kolejne dni roku w przypisanych do danej daty kościołach. Wybór miejsca stacji zależał od święta lub przypadającego wybranego dnia wspomnienia, np. Bazylika św. Jana na Lateranie była tradycyjnym kościołem stacyjnym Wigilii Paschalnej. Należy wspomnieć, że w Rzymie występowały trzy rodzaje kościołów – najważniejsze bazyliki patriarchalne, mniej ważne kościoły tytularne (tzw. *tituli*⁴⁹) oraz kościoły parafialne i cmentarne. Przy okazji większych świąt wierni gromadzili się na liturgii stacyjnej w dużych bazylikach mogących pomieścić więcej osób, z kolei w dni powszednie – w *tituli*. Z kolei w święta patronów męczenników liturgia odbywała się w kościołach cmentarnych, gdzie przechowywano relikwie świętych. W epoce wczesnonowożytnej, aby przyciągnąć większą liczbę wiernych i utrwalić tradycję liturgii stacyjnej, w dane dni papież udzielał odpustów w kościołach stacyjnych. Stąd wzięły się praktyczne, drukowane wykazy dni, takie jak ten zawarty w *Le cose meravigliose*, informujące kiedy w danym kościele można było uzyskać odpust.

Wykaz kościołów stacyjnych zamieszczony przez wydawców w edycji z 1575 r. został skopiowany z wydania 1554 r. Nieznany autor lub wydawca uporządkował go według miesięcy i podzielił na dni. Przy każdej dacie znajduje się informacja, w jakim kościele sprawowana jest danego dnia liturgia stacyjna. Zwykle są to krótkie dane, np.:

Nel mese di gennaio

17 A s. Antonio Abate

18 A s. Prisca; a s. Pietro per la celebrazione della Catedra di S. Pietro, ordinate del 1557 da Paolo IV e mostrasi la Cathedra e il Volto santo

20 A san Sebastiano

21 A santa Agnese

22 A santo Vincenzo e Anastasio⁵⁰.

⁴⁹ *Titulus* już w starożytności był miejscem, które wykorzystywano w celach liturgicznych i duszpasterskich, zwykle otrzymującym nazwę od imienia fundatora, a wiele z nich dedykowano świętym. Z czasem do *titulusów* zaczęto przenosić z katakumb relikwie świętych, a od końca X w. kościoły tytularne przyznawane były przez papieża kardynałom. Zob. B. Iwaszkiewicz-Wronkowska, hasło „*Titulus*”, [w:] *Encyklopedia katolicka*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2013, t. 19, szp. 809; F. Augustajtys, hasło „*Titulus*”, [w:] *Podręczna encyklopedia kościelna*, Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, Warszawa–Lublin–Łódź 1914, t. 39, s. 161–162.

⁵⁰ Cyt. za Bl 4, k. 29 r. „**W miesiącu styczniu** / 17 w kościele św. Antoniego z Padwy / 18 w kościele św. Pryski; w bazylice św. Piotra, z okazji święta katedry św. Piotra zarządzanego przez Pawła IV w 1557 r. pokazuje się katedrę oraz chustę św. Weroniki / 20 w kościele św. Sebastiana / 21 w kościele św. Agnieszki / 22 w kościele św. Wincentego i Anastazego”.

Jednak w niektórych przypadkach w razie potrzeby zamieszczano dłuższe opisy, np.:

Nel mese di agosto

3 In la invenzione di s. Stefano in s. Lorenzo fuori le mura, dove giace il suo corpo, vi è la stazione⁵¹.

Oprócz integracji wiernych liturgia stacyjna sprzyjała łączeniu fizycznej tkanki miasta z czytaniem liturgicznymi⁵². Wierni podróżujący wraz z biskupem od kościoła do kościoła mogli poznać najważniejsze miejsca kultu i tym samym – prowadzące do nich drogi. Wybór czytania na dany dzień nie był przypadkowy, w dużej mierze dyktowały go względy topograficzne. System stacyjny pozwalał więc na lepszą orientację mieszkańców Rzymu oraz przybyszów w przestrzeni miejskiej, a może nawet ją wymuszał. Był też korzystny dla rynku książki, bo na przymusie pielgrzymiego przemieszczania się codziennie do innego kościoła zarabiali drukarze, wydawcy i sprzedawcy przewodników, które bardzo często zawierały wykazy stacji na cały rok. Już na przykładzie dwóch pierwszych tekstów zawartych w *Le cose meravigliose* widać wyraźnie, że rynek wydawniczy z dużą dynamiką angażował się w budowanie więzi pomiędzy wiernymi, Kościołem i miastem.

Uczestnictwo w liturgii stacyjnej było zwyczajową praktyką wśród przybywających do Rzymu, nie tylko na Jubileusz. Poświadczają to dzienniki podróży, np. relacja Michela de Montaigne'a przebywającego w Wiecznym Mieście od lutego do kwietnia 1581 r. Francuski humanista, który udał się do Rzymu, by oglądać przede wszystkim zabytki antyczne⁵³, w tok swojej narracji wplata takie sformułowania, jak: „Le 16 février, revenant de la station”⁵⁴ („16 lutego, wracając ze stacji”), „Le premier jour de mars, je fus a la station de s. Sixte”⁵⁵ („Pierwszego marca poszedłem na stację św. Sykstusa”), „L'ambassadeur du Moscovite vint aussi ce jour-là a cste station”⁵⁶ („Tego samego dnia przybył też na stację ambasador moskiewski”), „Tout le carême il se fait des stations : il n'y a pas moins de presse un jour ouvrier qu'un autre; ce ne sont en ce temps que coches, prélats

⁵¹ Cyt. za Bl 4, k. 32 r. „**W miesiącu sierpniu** / 3 W dzień odkrycia relikwii św. Stefana w bazylice św. Wawrzyńca za Murami, gdzie znajduje się jego ciało, tam jest stacja”.

⁵² Por. J. Mieczkowski, *Rzymska liturgia stacyjna*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 2012, nr 1, s. 36–38.

⁵³ Na temat recepcji antyku rzymskiego w dzienniku Montaigne'a zob. Z.S. Schiffman, *Montaigne's perception of ancient Rome: Biography as a form of history*, [w:] *Rome in the Renaissance: The City and the Myth*, red. P.A. Ramsey, Center for Medieval & Early Renaissance Studies, Binghamton–New York 1982, s. 359–360.

⁵⁴ M. de Montaigne, *Oeuvres*, dz. cyt., s. 691.

⁵⁵ Tamże, s. 692.

⁵⁶ Tamże.

et dames”⁵⁷ („Przez cały Wielki Post są stacje: tłum jest taki sam, czy w dzień roboczy, czy też wolny; i w tym okresie nie widuje się nic oprócz powozów, księży i dam”). Warto tu zaznaczyć, że Montaigne, wymieniając rzymskie atrakcje, które najbardziej docenił, co prawda jako pierwsze wspomina zabytki antyczne, ale informuje też o słuchaniu kazań oraz dysput teologicznych⁵⁸.

1.3. *Trattato ovvero modo d'acquistar le indulgenze alle stazioni*⁵⁹ [Traktat o pozyskiwaniu odpustów w kościołach stacyjnych]

Traktat o pozyskiwaniu odpustów w kościołach stacyjnych został spisany w formie listu adresowanego do Castore Durantego⁶⁰, rozpoczyna się od dedykacji „A M. Castore Durante D[omino] G[entilissimo]”⁶¹ („Do Szanownego Pana Castore Durantego”). Nieznany autor wspomina na początku nazwisko Lodovica Bartucciego, z którego dziełem o Jubileuszu miał się zapoznać i właśnie z niego wydobyć sześć remediów na uniknięcie trudności pochodzących od szatana, które mogą przeszkodzić w uzyskaniu odpustów. O rzeczonym Bartuccim literatura niestety milczy⁶², nieznana jest żadna osoba o tym imieniu i nazwisku żyjąca w XVI w. ani traktat o Jubileuszu mogący pasować do opisu.

Pierwszym zaleceniem zawartym w *Trattato* jest przygotowanie się do przyjęcia odpustu. Wierny musi być gotowy żałować za swe grzechy, a także odbyć spowiedź przed uzyskaniem odpustu lub przynajmniej od razu po jego uzyskaniu. Musi też podjąć decyzję, że nie chce więcej grzeszyć ani obrażać Boga bądź bliźniego. Na poparcie tych słów autor cytuje Petrarę:

Che non ben si pente
De l'un mal chi de l'altro s'apparecchia⁶³.

⁵⁷ Tamże, s. 696.

⁵⁸ Zob. M. de Montaigne, *Viaggio in Italia*, tłum. A. Cento, Laterza Editori, Bari 1991, s. 210.

⁵⁹ Bl 4, k. 34 r.–37 r.

⁶⁰ Być może adresatem był Castore Durante, medyk i poeta. Zob. T. Pesenti, hasło „Durante Castore”, DBI [online], [https://www.treccani.it/enciclopedia/castore-durante_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/castore-durante_(Dizionario-Biografico)/) (dostęp: 12.02.2024).

⁶¹ Tamże.

⁶² Nazwisko to wymienia jedynie osiemnastowieczny historyk i teolog Francesco Antonio Zaccaria w swojej pracy dotyczącej historii Jubileuszu, gdzie jednak stwierdza, że co prawda książka Bartucciego bywa cytowana, lecz on jej nie widział. Zob. F.A. Zaccaria, *Dell'Anno Santo Trattato storico, ceremoniale...*, Stamperia Contadini, Roma 1824, s. XXIII.

⁶³ Cyt. za Bl 4, k. 35 r. „Bowiem czyż to jest skrucha, / wśród jednej z drugą winą mieć przy mierze?” (cyt. za F. Petrarka, Canzona XXIII, tłum. F. Faleński, [w:] *Drobne wiersze włoskie*, red. P. Salwa, J. Mikołajewski, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2005, s. 45).

Autor tłumaczy, że w Jubileuszu nie może uczestniczyć osoba niebędąca aktywnym członkiem Kościoła. Wspomina również słowa św. Augustyna na temat winy, dodając, że temat ten poruszał także Dante:

Assolver non si può chi non si pente,
Ne pentire e volere insieme puosi
Per la contraddizion che no'l consente⁶⁴.

Drugim zaleceniem *Trattato* jest post, który autor nazywa prawdziwym poświęceniem dla Boga. Według niego post jest ofiarą dla Boga, który nie potrzebuje darów z brudnych zwierząt, z krwi czy ze śmierci, lecz takich, które wypływają z głębi serca. Na poparcie swoich słów przytacza też fragment jednego z listów Owidiusza:

Iddio nel sacrificio il bue non cura
Ma ben la fede de l'huom riguarda e stima⁶⁵.

Trzecim zaleceniem jest jałmużna. Tutaj autor powołuje się na często cytowany w tekstach jubileuszowych fragment Ewangelii według św. Mateusza: „il bene che farete ad un minimo di questi, a me lo farete” („Wszystko, co uczyniliście jednemu z tych braci moich najmniejszych, Mnieście uczynili”)⁶⁶. Przytoczony fragment nie jest bezpośrednim cytatem z włoskiego wydania Nowego Testamentu, a parafrazą, którą autor zapewne zacytował z pamięci⁶⁷. W dalszej części opisu trzeciego zalecenia autor w celu podkreślenia roli jałmużny przytacza cytaty z Księgi Przysłów, Księgi Samuela, Listu św. Jakuba, a także cztery wersy

⁶⁴ Cyt. za Bl 4, k. 35 r. „Bo nie może oczyścić się ten, co nie żałuje, a żałować i chcieć razem nie można, / przez to, że sprzeczność tego nie dopuszcza” (cyt. za D. Alighieri, *Boska komedia, Piekło*, pieśń XXVII, 118–120, tłum. J. Mikołajewski, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2021, s. 164).

⁶⁵ Cyt. za Bl 4, k. 35 v.; Owidiusz, *Listy z Pontu*, II, 9, 25–26: „Iuppiter oranti surdas si praebeat auris, victima pro templo cur cadat icta Iovis?”, Loeb Classical Library [online], https://www.loebclassics.com/view/ovid-ex_ponto/1924/pb_LCL151.363.xml (dostęp: 5.08.2024). W przekładzie J.I. Przybylskiego: „Jeżli Jowisz dla Modlców głuchy i odraża, za cóż ofiara pada u jego ołtarza?”, [w:] *Owidedo Nazona wiersze na wygnaniu pisane*, J. Maj, Kraków 1802, s. 211. Zamieszczona w przewodniku swobodna parafraza w języku włoskim przekazuje bardziej praktyczny sens i może być tłumaczona jako: „Bóg nie troszczy się o ofiarę z wołu, ale zauważa i ceni wiarę człowieka”.

⁶⁶ Bl 4, k. 35 v. Polski przekład za Biblią Tysiąclecia (Mt 25, 40).

⁶⁷ Taką samą taktykę zastosowali dziedzice Antonia Blada, tłumacząc łaciński tekst Tomasz Tretera *Roma Sancta*. Cytaty łacińskie zamieszczone w tekście oryginalnym przekładali na *volgare* najczęściej poprzez autorskie parafrazy. Zob. T. Treter, *Roma Santa overo dialogo nel quale un Romano ammaestra un pellegrino...*, A. Blado – eredi, Roma 1575. Por. EDIT16: CNCE 79295.

z *Satyry* II Horacego. Warto przyjrzeć się łacińskiemu tekstowi oryginalnemu oraz dość wiernemu przekładowi zamieszczonemu w przewodniku:

Cur eget indignus quisquam te divite? Quare
 Templu ruunt antiqua deum? cur, inprobe, carae
 Non aliquid patriae tanto emetiris acervo?
 Uni nimirum recte tibi semper erunt res⁶⁸.

A che, ricco empio, il povero languire
 Lasci, e de Dei cader gli antichi tempi,
 Ne porgi aiuto alla tua patria cara,
 Pensi tu sempre solo esser felice?⁶⁹

W XVI w. jedynym drukowanym przekładem satyr Horacego na włoski było tłumaczenie Lodovica Dolcego wydane w 1559 r., w którym przytoczony fragment brzmi:

Ma, perché essendo tu contanto ricco,
 Ha di bisogno il buono? Perché vanno
 Gli antichi templi de gli dii in ruina?
 Perché a la cara patria non comparti
 Alcuna così di così gran monte?
 Stimi tu, ch'a te solo la Fortuna
 Ferma sempre terra l'instabil ruota?⁷⁰

Jak widać, przekład Dolcego jest zupełnie różny od tego zamieszczonego w przewodniku. Nie ulega więc wątpliwości, że tak jak parafrazy Biblii w *volgare* został on sporządzony przez autora traktatu, który nie znał tekstu Dolcego lub też celowo z niego nie korzystał.

⁶⁸ The Latin Library [online], <https://www.thelatinlibrary.com/horace/serm2.shtml> (dostęp: 3.08.2023). W przekładzie: „Czemuż niejeden jest w nędzy, losu choć warcien lepszego, / gdy ty w dostatki opływasz? Czemu odwiecznie się walą / bogów świątynie, a drogiej czemu ojczyźnie, niecnoto! / Z stogów olbrzymich nic nie dasz? Myślisz więc pono, że szczęście / zawsze posłuży Ci stale?” (Horacy, *Satyry*, 2.2, 103–107, tłum. M. Motty, J. Leitgeber, Poznań 1896).

⁶⁹ Cyt. za Bl 4, k. 36 r. „Dlaczego, bogaty bezbożniku, marniejącego biedaka / Porzucasz, i upadają dawne świątynie bogów, / Nie niesiesz pomocy ukochanej ojczyźnie, / Myślisz, że ty zawsze będziesz szczęśliwy?”.

⁷⁰ Cyt. za Horacy, *I dilettuoli sermoni, altrimenti satire, e le morali epistole di Horatio, illustre poeta lirico, insieme con la poetica. Ridotte da m. Lodouico Dolce dal poema latino in uersi sciolti volgari. Con la vita di Horatio. Origine della satira. Discorso sopra le satire. Discorso sopra le epistole. Discorso sopra la poetica*, G. Giolito de Ferrari, Venezia 1559, k. G1 v. Por. EDIT16: CNCE 22715.

Czwarte zalecenie to modlitwa mająca na celu odegnanie szatana i rozpędzenie wszystkich jego oszustw. By podkreślić wagę modlitwy, autor przytacza np. fragmenty z Ewangelii według św. Mateusza oraz Księgi Psalmów, a także fragment z Owidiusza. Znow można porównać tekst oryginalny z włoskim przekładem:

Flectitur iratus voce rogante deus⁷¹.

Con prieghi Iddio si rende a noi senza ira⁷².

Cytat ten zaczerpnięto najprawdopodobniej z jakiegoś wydania przysłów łacińsko-włoskich (występuje on np. w wydaniu *Proverbia Italica et Latina* z 1615 r.⁷³). W tekście *Trattato* autor nie podaje tytułu utworu, z którego pochodzi przepisany fragment, ponieważ takiego odnośnika zapewne nie było też w edycji, z której korzystał. Cytat został zaczerpnięty z *Ars amatoria*, z rozdziału o listach miłosnych, a osadzony w kontekście brzmi następująco:

Priam błagał Achilla i Hektora dostał
nawet bóg, choćby w gniewie, do próśb się przychyli.
Obiecuj! Obietnica to rzecz łatwa, prosta:
wszyscy mogą je składać, i to w każdej chwili⁷⁴.

Do przytoczonego wersu ze *Sztuki kochania* autor przewodnika dodał jeszcze dwa wersy pochodzące z komedii *Lina* Plauta, również traktujące o składaniu ofiary. Tutaj też brak odnośnika do dzieła, które było podstawą tłumaczenia:

Facilius si qui pius est, a dis supplicans
Quam qui scelestust inueniet ueniam sibi⁷⁵.

⁷¹ Cyt. za Loeb Classical Library [online], https://www.loebclassics.com/view/ovid-art_love/1929/pb_LCL232.43.xml (dostęp: 12.02.2024). W przekładzie: „Nawet bóg, choćby w gniewie, do próśb się przychyli” (cyt. za Owidiusz, *Sztuka kochania*, I, 443, tłum. E. Skwara, Prószyński i S-ka, Warszawa 2008).

⁷² Cyt. za Bl 4, k. 36 r. Dosłowny przekład: „Poprzez modlitwę Bóg staje się dla nas pozbawiony gniewu”.

⁷³ J. Rudolphus, *Proverbia Italica, et Latina, G. Concordia, Pesaro 1615*, k. G1 r. Por. HPB: DE-601. GVK.15037223X.

⁷⁴ Cyt. za Owidiusz, *Sztuka kochania*, dz. cyt., I, 442–445.

⁷⁵ Cyt. za Loeb Classical Library [online], https://www.loebclassics-lcom-10xlm63v1693.han.buw.uw.edu.pl/view/plautus-rope/2012/pb_LCL260.409.xml?result=1&rskey=5j44FQ (dostęp: 13.05.2025). W dosłownym przekładzie: „Łatwiej przebaczenie u bogów znajdzie dla siebie ten, kto jest pobożny i wznosi modły, niż ten, kto jest niegodziwy”.

Meglio il perdon ritrova il giusto e'l pio
Che l'empio mentre va supplice a Dio⁷⁶.

Używanie cytatów w innym kontekście niż oryginalny było częstą praktyką w epoce wczesnonowoczesnej, zwłaszcza gdy korzystano z gotowych, drukowanych lub rękopiśmiennych zbiorów *loci communes*. W pomocach takich znajdowały się uszeregowane tematycznie wyimki z dzieł różnych autorów, ich użytkownik zwykle nie znał szerszego kontekstu użycia danej frazy⁷⁷. Trzeba wspomnieć, że przy tak częstym wznawianiu przewodnika trudno było też o rzetelną korektę przed kolejną publikacją. Jest to przypadek podobny do zamieszczenia w opisie Bazyliki św. Piotra inicjału przedstawiającego amory Zeusa z Ledą⁷⁸ czy fragmentu o papieżu Joannie w wydaniu *Descrizione delle chiese* z 1554 r.⁷⁹ Dowodzi to, że przewodniki wydawano pośpiesznie i rzadko (jeśli w ogóle!) poddawano drobiazgowej korekcie oraz cenzurze.

Piąte zalecenie *Trattato* zwraca uwagę, że kiedy czytelnik udaje się do kościoła stacyjnego, powinien wystrzegać się złego towarzystwa. Nie należy wtedy artykułować próżnych i głupich słów, ponieważ złe wypowiedzianie się niszczy dobre manieri. Należy także stronić od żartów i gier, gdyż tak wartościowy i drogocenny dar, jakim jest uczestnictwo w Jubileuszu, musi być wolny od próżności. Trzeba również powściągnąć swój wzrok, ponieważ lubieżne przyglądanie się kobiecie jest grzechem. Zalecenie to autor popiera ponownie cytatem: „Gli occhi miei han fatto preda di me stesso e per le loro finestre è intrata la morte dell'anima mia”⁸⁰ („Oczy moje sprawiły, że stałem się łupem i przez ich okna weszła śmierć mojej duszy”).

⁷⁶ Cyt. za Bl 4, k. 36 r.

⁷⁷ Na temat sporządzania i użytkowania zbiorów *loci communes* przez humanistów zob. W. Pawlak, *De eruditione comparanda in humanioribus. Studia z dziejów erudycji humanistycznej w XVII wieku*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2012, s. 354–370. Drukowane wypisy fragmentów z autorów antycznych cieszyły się popularnością również w epoce kontrreformacji, były przygotowywane np. na użytek szkół jezuickich. Wybrane passusy uzyskiwały wtedy nowy wydźwięk moralny zgodny z doktryną katolicką. Zob. T. Bieńkowski, dz. cyt., s. 131–142.

⁷⁸ *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, P. Amador, Venezia 1565, k. 4 v. Por. EDIT16: CNCE 26125.

⁷⁹ *Descrizione delle chiese, stazioni, indulgenze...*, V. Lucrino, Roma 1554, k. D3 r. Por. EDIT16: CNCE 35841.

⁸⁰ Cyt. za Bl 4, k. 36 v. W tekście odesłanie do Księgi Jeremiasza („Hiere. 3”) jest raczej błędne. Prawdopodobnie to nawiązanie do Jr 9, 20: „iż wstąpiła śmierć okny naszymi weszła do domów naszych”. Objaśnienie znaleźć można u Ambrożego z Mediolanu w komentarzu do Psalmu 118: „Haec vide, et non introibit mors per fenestras oculorum tuorum. Si videris mulierem ad concupiscendum eam, intravit mors per fenestram. Si videris possessionem minoris aut viduae, et concupieris diripere eam, intravit mors per fenestram. Si videris aliena monilia, aurum, argentum, et concupieris ut extorqueas, intravit mors

Szóste i ostatnie zalecenie dotyczy wody święconej – gdy przychodzi się do kościoła stacyjnego po odpust, należy się nią obmyć, ponieważ pomaga to w wygnaniu diabła. Autor przywołuje postać Aleksandra I, który miał jako pierwszy błogosławić domy wodą i solą⁸¹, na wzór biblijnego prawa mówiącego o skrapianiu wiernych w celu oczyszczenia krwią kozłów i cielców oraz popiołem ze spalonej w ofierze krowy⁸².

Końcowe rady kierowane są wprost do pątnika znajdującego się już w kościele i mają charakter praktyczny. Autor zwraca się bezpośrednio do pielgrzyma, zaleca mu uklęknąć przed świętym sakramentem, a także przed głównym ołtarzem oraz wypełniać wszystkie zalecenia, których wymaga się do udzielenia odpustu. Dalsze instrukcje brzmią:

eh, quando altro non vi appaia, regolarmente tener questo ordine, cioè recitar cinque volte il Pater nostro, e l'Ave Maria, con tutto lo spirito a Dio diretto, e con il cuor contrite e umile. Dappoi col medesimo pensiero a Dio tutto rivolto, devonsi dire quelle parole, che il Publicano stando diretto al tempio, non avendo ardimento di alzar gli occhi suoi, umilmente disse (Luc. Cap. 13): IDDIO SII TU PROPITIO A ME PECCAORE, e in quel punto considerer che in te pervengano tutte quelle indulgenze, che sono in quella Chiesa⁸³.

W końcowej części traktatu autor stwierdza jeszcze, że po wypowiedzeniu owego zdania pielgrzym otrzymuje wszystkie odpusty przypisane do danego kościoła. Odsyła także ponownie do dzieła autorstwa wspomnianego na początku dedykacji „M. Lodovica”, które zawiera więcej uczonych rozważań na temat odpustów.

Spośród wszystkich komponentów *Le cose meravigliose* traktat o uzyskiwaniu odpustów, chociaż spełnia kluczowy dla literatury użytkowej cel praktyczny⁸⁴, ma najwięcej cech tekstu literackiego. Uwagę czytelnika zwraca szczególnie jego erudycyjność – autor demonstruje znajomość nie tylko Pisma Świętego oraz dzieł Ojców Kościoła, lecz także literatury antycznej. Nie wiadomo, czy autor

per fenestram. Claude ergo hanc fenestram, cum videris alienae mulieris pulchritudinem, ne mors possit intrare...”. Cyt. za *Patrologiae Cursus Completus*, t. 15, J.P. Migne, Paris 1845, szp. 1261. Możliwe też, że autor nawiązuje do Lamentacji: „Oko moje odarło duszę moję we wszystkich córkach miasta mojego” (Lm 3, 51).

⁸¹ Por. J.N.D. Kelly, *Encyklopedia papieży*, tłum. T. Szafranski, PIW, Warszawa 1997, s. 20.

⁸² Hbr 9, 13.

⁸³ Cyt. za Bl 4, k. 36 v. „Jeśli ktoś inny się do ciebie nie przyłączy, należy zachować ustalony porządek, to znaczy: odmówić pięć razy Pater Noster i Ave Maria, kierując duszę ku Bogu, ze skruszonym i pokornym sercem. Następnie, z tą samą myślą zwróconą do Boga musimy wypowiedzieć te słowa, które Celnik, stojąc za świątynią, nie ośmielając się podnieść oczu, powiedział pokornie (Łk 18, 13): BOŻE MIEJ LITOŚĆ DLA MNIE GRZESZNIKA, i w tym momencie możesz uznać, że otrzymałeś wszystkie odpusty, które są w tym kościele”.

⁸⁴ Zob. S. Skwarczyńska, *O pojęcie literatury stosowanej*, dz. cyt., s. 17.

traktaciku rzeczywiście reprezentował uczoność humanistyczną, czy jedynie mechanicznie kopiował cytaty ze zbioru *loci communes*. Należy podkreślić, że choć tekst dotyczy sposobów pozyskiwania odpustów, zostały w nim zawarte liczne cytaty z dzieł „pogańskich” autorów, które miały potwierdzić słuszność wykonywanych przez wiernego czynności prowadzących do uzyskania odpustu. Przetwarzanie starożytnych tekstów łacińskich, charakterystyczne dla twórców epoki humanizmu i mające być wyrazem ich odczytania i mądrości, w tym przypadku ma też na celu przeszczepienie na grunt twórczości religijnej cytatów z klasycznych – *nota bene* tylko rzymskich – autorów. Traktacik reprezentuje charakterystyczny dla posoborowego Kościoła katolickiego sposób „użytkowania antyku”⁸⁵, czyli odczytywanie wybranych fragmentów dzieł klasycznych przez pryzmat moralności katolickiej. Zatem mimo że Kościół w 2. poł. XVI w. promował model edukacji daleki od modelu humanistycznego, to w kanonie lektur nowych szkół wyznaniowych prowadzonych przez jezuitów dzieła autorów antycznych nadal były obecne, niemniej jednak w mocno okrojonym zakresie i poddawane nowym interpretacjom w duchu moralności pottrydenckiej⁸⁶.

1.4. *La guida romana*⁸⁷ [Przewodnik rzymski]

Przewodnik rzymski, zarówno pod względem treści, jak i układu tekstu, najbardziej ze wszystkich części *Le cose meravigliose* przypomina współczesne przewodniki po Wiecznym Mieście. Taki typ publikacji, mający zastąpić żywego cicerone⁸⁸, w XVI w. występował jeszcze dość rzadko. Większość przewodników po Rzymie z tego okresu to jednak *descriptiones urbis* z praktycznymi dodatkami w formie spisów relikwii i kościołów stacyjnych. Natomiast *La guida romana* stanowi niezwykle interesujące źródło informacji na temat tras zwiedzania miasta w 2. poł. XVI w. Autorem tej części przewodnika był papieski organista Thomas

⁸⁵ Określenie za J. Domańskim. Por. tenże, *Użytkownicy i badacze dziedzictwa antycznego, czyli o różnicy między humanizmem i humanistyką*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2007.

⁸⁶ I. Jarosz, *Książki szkolne w Polsce wieku XVI. Zarys problematyki*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1978, nr 21, s. 5; F. Waquet, dz. cyt., s. 38–39. Autorzy klasyczni występują również na liście książek sporządzonej przez Antonia Possevina na użytek kontrreformacyjnej pedagogiki jezuickiej, tj. *Bibliotheca selecta, qua agitur de ratione studiorum*, Stampingia Apostolica Vaticana, Roma 1593. Por. EDIT16: CNCE 33809. Zob. też T. Bieńkowski, dz. cyt., s. 122–126.

⁸⁷ Bl 4, k. 37 r.–44 r.

⁸⁸ Określenie *cicerone* zaczęto stosować w odniesieniu do miejskich (żywych) przewodników dopiero w XVIII w. W przypadku *La guida romana* jest ono jednak wyjątkowo adekwatne, ponieważ w większym stopniu niż profesjonalnego przewodnika oznaczało komunikatywnego amatora oprowadzającego po miejskich atrakcjach. Zob. P. d’Achille, *Nota “ciceroniana”*, „Rivista Italiana di Onomastica” 2014, nr 20, s. 649–652.

Shakerley, główny muzyk na dworze kardynała Ippolita d'Este (1509–1572)⁸⁹. On też w latach 60. XVI w. trudnił się szpiegostwem, donosząc o wydarzeniach na dworze kardynała Nicolasowi Throckmortonowi, angielskiemu ambasadorowi wspierającemu hugenotów⁹⁰.

Trasa zwiedzania jest opisana na tyle dokładnie, że osoba nieznająca miasta byłaby w stanie poruszać się w jego przestrzeni jedynie za pomocą instrukcji Shakerleya. Sam autor wspomina zresztą we wstępie⁹¹, że przygotował swój przewodnik przede wszystkim dla obcokrajowców, którzy przybywają oglądać antyczne zabytki miasta. W całym tekście *La guida romana* pojawiają się bezpośrednie zwroty do czytelnika-turysty, takie jak: „idźcie prosto”, „skręćcie”, „dotrzecie do...” czy „teraz wracamy”. Już we wstępie Shakerley skraca też dystans dzielący autora i odbiorcę oraz zapewnia, iż wycieczka pozostawi uczestników w pełni usatysfakcjonowanych:

Non pensate Signori, che io cerchi in questa operetta laude, o premio alcuno, ma solamente attendo mostrarvi, quello che so avrete a caro. Perché ben si vede, che de di in di, nostri Inglesi, e Francesi, Fiammenghi⁹² e de molte altre nazioni

⁸⁹ E. Chaney, *The Evolution of the Grand Tour: Anglo-Italian Cultural Relations*, Routledge, London 2006, s. 76.

⁹⁰ N. Parsons, *Worth the Detour: A History of the Guidebook*, The History Press, New York 2013. Znane są listy Shakerleya do Throckmortona z czasów, gdy w 1561 r. ten pierwszy przebywał wraz z dworem kardynała d'Este we Francji. Zob. 'Elizabeth: December 1561, 11–20', [w:] *Calendar of State Papers Foreign: Elizabeth*, vol. 4: 1561–1562, red. J. Stevenson, London 1866, s. 435–453, British History Online, <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/foreign/vol4/pp435-453> (dostęp: 24.02.2024); L. Byatt, hasło „Este Ipolitto d'”, DBI [online], [https://www.treccani.it/enciclopedia/ippolito-d-este_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/ippolito-d-este_(Dizionario-Biografico)/) (dostęp: 24.02.2024). W 1562 r. Shakerley miał informować Throckmortona o planie napisania relacji z pobytu w Italii, jednak ostatecznie do tego nie doszło. Zob. E. Chaney, dz. cyt., s. 76.

⁹¹ List Shakerleya do czytelnika występuje tylko w wydaniu z 1557 r., kiedy po raz pierwszy *La guida romana* została załączona do *Le cose meravigliose*. W kolejnych edycjach usunięto zarówno list, jak i nazwisko autora. Więcej na temat zabiegów redaktorskich w *Le cose meravigliose* w 2. poł. XVI w. zob. rozdz. 2.

⁹² Ciekawe wydają się narodowości pielgrzymów, które wymienia Shakerley: Anglików, Francuzów i Flamandów. Z dokumentacji oraz publikacji opisujących przebieg Jubileuszu roku 1575 wiadomo, że największa liczba pielgrzymów zagranicznych przybyła z Hiszpanii, Francji, południowych Niemiec, Austrii oraz Węgier. Oczywiście nie zabrakło również Anglików, których Shakerley wymienił w swoim wstępie jako pierwszych nie tyle ze względu na największą liczebność, ile na własne pochodzenie, używając zresztą określenia „nasi Anglicy”. Stosunkowo niewielka liczba Polaków uczestniczących w Jubileuszu roku 1575 oraz to, że nie są wymieniani w czołówce narodów najliczniej przybywających wówczas do Rzymu, wynika prawdopodobnie z tego, iż diecezja warmińska jako jedyna poza Rzymem mogła udzielać w 1575 r. odpustu jubileuszowego. Polscy pielgrzymi nie mieli więc potrzeby udawać się aż do Italii, by uzyskać odpust zupełny. Zob. A. Musialik, dz. cyt., s. 55–56.

vengono a Roma, desiderosissimi veder le cose di quella e ben conoscere delle quale molte volte non si vede la terza parte. Pero mosso per contentarvi, ho preso ardimento essere guida agli desideri vostri. Pregandovi che mi vogliate trattare bene e per la strada non mi domandare troppe cose, ma lasciate fare a me e io vi mostrò la verità in tutto, e con quanta brevità è possibile, farò che resterete a pieno satisfatti⁹³.

W dalszej części wywodu *cicerone* wspomina, że zwiedzanie powinno być przedsięwzięte przez czytelników w określonym porządku, aby nie wyjechać, gdy nie zobaczyło się nawet połowy zabytków: „bisogna che cominci per buono ordine, e non facci come molti, cioè guardar questo e quello e poi all’ultimo partirsi senza aver veduto la metà”⁹⁴ („należy rozpocząć w odpowiedniej kolejności i nie robić jak ci, którzy oglądają trochę tego, trochę tamtego, a potem wyjeżdżają, nie zobaczywszy nawet połowy”). Tym samym powtarza on informację zawartą w liście do czytelnika, że największym atutem jego oprowadzania jest pokazanie uczestnikom wycieczki wszystkich rzeczy wartych zobaczenia w Rzymie, a nie tylko części z nich, którą byliby w stanie obejrzeć samodzielnie. Autor itinerarium opisuje trasę i zabytki językiem potocznym, być może jest to celowa stylizacja mająca na celu stworzenie iluzji, że zwiedzający jest prowadzony przez żywego *cicerone*⁹⁵. Shakerley wykorzystuje ograniczony zasób słownictwa, w tekście obecne są liczne powtórzenia, bezpośrednie zwroty do czytelnika oraz odwołania

⁹³ Cyt. za *Le cose meravigliose...*, V. Dorico, Roma 1557, k. F7 v. Por. EDIT16: CNCE 34228. „Nie myślcie panowie, że tym dziełem poszukuję chwały albo jakiegokolwiek nagrody, ja tylko próbuję Wam pokazać to, co wiem, że będzie wam drogie. Widać bowiem dobrze, że dzień w dzień nasi Angliści, Francuzi, Flamandowie oraz różne inne nacje przybywają do Rzymu, pragnąc zobaczyć i poznać jego zabytki, z których często nie odwiedzają nawet trzeciej części. Zatem poruszony, by was zadowolić, zebrałem się na odwagę, aby być przewodnikiem po waszych pragnieniach. Błagając Was, abyście traktowali mnie dobrze, i po drodze nie wypytawali mnie o zbyt wiele rzeczy, zostawcie wszystko w moich rękach, a ja pokażę Wam prawdę we wszystkich i w tak krótkiej formie, jak będzie to możliwe, sprawię, że pozostaniecie w pełni usatysfakcjonowani”. Wstęp do czytelnika został usunięty w kolejnych wydaniach, brak go np. w omawianych edycjach jubileuszowych. Cytat pochodzi z pierwszej edycji *Le cose meravigliose*, do której załączono *La guida romana*. Więcej na temat przemian tekstu w kolejnych dziesięcioleciach zob. rozdz. 2.

⁹⁴ Cyt. za Bl 4, k. 37 r.-v.

⁹⁵ Osoby bardziej zamożne mogły sobie pozwolić na wynajem osobistego przewodnika po Rzymie, który oprowadzał je po najważniejszych zabytkach miasta pojedynczo lub grupami. Zob. np. W. Tygielski, *Turyści zza Alp w siedemnastowiecznym Rzymie. Ze sztambucha Giovanniego Alto*, [w:] *W podróży po Europie. Studia z dziejów kultury nowożytnej*, red. A. Kalinowska, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2019, s. 245–276. Przybysze poruszali się pieszo lub konno, w tym drugim przypadku można było nawet wynająć osobę, która kierowała koniem, podczas gdy turysta zajmował miejsce za jej plecami. W taki sposób odbywał podróż do Siedmiu Kościołów np. Montaigne. Zob. M. de Montaigne, *Viaggio in Italia*, dz. cyt., s. 199.

do doświadczeń osoby opowiadającej. Niekiedy można odnieść wrażenie, że oprowadzanie Shakerleya jest nieco chaotyczne. Najwyraźniej przejawia się to we fragmencie dotyczącym Term Dioklecjana – gdy turyści dochodzą do pobliskich tajnych grot, przewodnik opowiada osobistą anegdotę na temat tego miejsca, nagle przerywa jednak wywód i nakazuje zawrócić, jakby przypadkowo pominął niektóre z atrakcji: „[un venerando frate] mi mostrò ben nella vigna dietro alla botte, certe grotte, dove una sera con altri io volsi entrare e andammo secondo il giudizio nostro da mezzo miglio, ma non dritto, ma perdonatemi che mi è forza tornar un poco indietro che sarebbe troppo errore il passar così belle cose in silenzio”⁹⁶ („[czcigodny mnich] pokazał mi też dobrze pewne groty znajdujące się w willi za kadzią, do których chciałem wejść jednego wieczora wraz z innymi. Jak na moje oko uszliśmy gdzieś pół mili, lecz nie w linii prostej, ale wybaczenie mi, jednak muszę się trochę cofnąć, gdyż zbyt dużym błędem będzie przejść obok tak pięknych rzeczy w milczeniu”).

Przytoczony fragment ukazuje, jak silnie tekst Shakerleya został wystylizowany na spontaniczną wypowiedź przewodnika oprowadzającego zwiedzających. Czy autorem słów jest rzeczywiście Shakerley, czy jednak może spisał on opowieść któregoś z rzymskich mentorów, któremu sam towarzyszył? Choć wydaje się mało prawdopodobne, aby angielski muzyk sporządzał tak dokładne notatki w trakcie oprowadzania po Rzymie, niektóre fragmenty tekstu, szczególnie te dotyczące osobistych doświadczeń osoby mówiącej, wydają się dosłowną transkrypcją chaotycznego wywodu *cicerone*⁹⁷.

Przewodnik rzymski został podzielony przez autora na trzy części odpowiadające trzem dniom zwiedzania, z których najobszerniej i najdokładniej opisana jest trasa dnia pierwszego. By ułatwić orientację w tekście, każdy odcinek trasy rozpoczyna osobny nagłówek informujący o treści danego fragmentu, np. *Del Borgo* [O Borgo], *Del Trastevere* [O Zatybrzu], *Dell'Isola Tiberina* [O Wyspie Tyberyjskiej] czy *Del Ponte Santa Maria, del Palazzo di Pilato, e dall'altre cose* [O moście Matki Boskiej, Pałacu Piłata i innych rzeczach]. Określenie *altre cose* („inne rzeczy”) jest używane przez autora często, zwykle jako oznaczenie zabytków lub miejsc uznanych przez niego za niewystarczająco istotne, by wymieniać je w nagłówku.

Pierwszego dnia podążający za wskazówkami z *La guida romana* pielgrzym-turysta pokonuje trasę o długości ponad 12 km. Jego droga rozpoczyna się przy moście św. Anioła łączącym zamek św. Anioła ze Wzgórzem Watykańskim. Przed przekroczeniem mostu *cicerone* zwraca jednak uwagę, by udać się jeszcze na

⁹⁶ Cyt. za Bl 4, k. 40 v.

⁹⁷ Dowód na notowanie na bieżąco w trakcie zwiedzania można znaleźć chociażby w siedemnastowiecznym przewodniku po Warszawie *Gościniec Adama Jarzębskiego*. Zob. A. Jarzębski, *Gościniec albo opisanie Warszawy 1643 r.*, oprac. A. Kraushar, Drukiem Rubieszewskiego i Wrotnowskiego, Warszawa 1909, s. XXIII.

watykański Belweder i zobaczyć rzeźby w sekretnym ogrodzie – Laokoona oraz Kleopatę⁹⁸. Dalej trasa wiedzie przez plac św. Piotra, bramę św. Ducha, przez Janikulum (Gianicolo) aż do Bazyliki św. Piotra in Montorio (San Pietro in Montorio). Janikulum, tak jak zresztą Wzgórze Watykańskie, mylnie określane jest przez autora mianem jednego z siedmiu wzgórz Rzymu⁹⁹. Z Janikulum trasa wiedzie do *rione* Ripa, a następnie przekracza Tyber przez Wyspę Tyberyjską. Narrator podkreśla antyczny rodowód mijanych zabytków (o Bazylice Najświętszej Maryi Panny na Zatybrzu mówi np., że była nazywana Chwalebna przez pobożnych starożytnych Rzymian¹⁰⁰), nie rezygnując jednak całkiem z wątków biblijnych lub nawiązujących do historii Kościoła (wspomina m.in., że gdy narodził się Jezus, w kościele Maryi Panny na Zatybrzu cudownie wybiło źródło oliwy¹⁰¹). Z Wyspy Tyberyjskiej przewodnik prowadzi nadal wzdłuż rzeki, do kolejnego mostu (Ponte Palatino), u stóp którego znajdował się rzekomo dom Piłata. Chodzi o średniowieczny budynek Casa di Crescenzi (zwany też niekiedy błędnie Casa Cola di Rienzo przez podobieństwo w brzmieniu). Shakerley pisze: „il quale secondo si dice era il palazzo di Pilato”¹⁰² („mówi się, że był pałacem Piłata”). Jest to oczywiście informacja mylna, nazwa najprawdopodobniej przylgnęła do budynku ze względu na fakt, iż podczas misteriiów drogi krzyżowej „odgrywał” on właśnie rolę pałacu Piłata¹⁰³. Dalej trasa wiedzie w kierunku Bazyliki św. Pawła za Murami, a zwiedzający mijają wzgórze Testaccio i stanowiącą element murów Piramidę Cestusza. Nie udają się jednak do Bazyliki św. Pawła za Murami, lecz przechodzą za Awentynem, by dotrzeć do Circo Massimo, a następnie udać się na wzgórze Celio. Kolejnym przystankiem jest Bazylika św. Jana na Lateranie i pobliska Bazylika św. Krzyża. Należy wspomnieć, że przewodnik wprawdzie zachęca do odwiedzenia obu kościołów, niemniej jednak mówi wyłącznie o ich związkach z antykiem – o św. Janie, że znajduje się tam baptysterium, w którym

⁹⁸ Obie rzeźby, zakupione na początku XVI w. przez Juliusza II, były eksponowane w ogrodach na Belwederze. Grupa Laokoona znajduje się tam do dziś, natomiast rzeźba Kleopatry (znana również jako śpiąca Ariadna) została przeniesiona do Muzeów Watykańskich. Zob. *Mała encyklopedia kultury antycznej*, dz. cyt., s. 405; J. Marciari, dz. cyt., s. 176–177.

⁹⁹ Zob. G.M. Longhi, hasło „Gianicolo”, [w:] *Treccani. Enciclopedia Italiana* [online], [https://www.treccani.it/enciclopedia/gianicolo_\(Enciclopedia-Italiana\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/gianicolo_(Enciclopedia-Italiana)/) (dostęp: 20.02.2024); G. Lugli, hasło „Vaticano”, [w:] *Treccani. Enciclopedia Italiana* [online], [https://www.ani.it/enciclopedia/vaticano_\(Enciclopedia-Italiana\)/](https://www.ani.it/enciclopedia/vaticano_(Enciclopedia-Italiana)/) (dostęp: 20.02.2024). Od VI w. siedem wzgórz Rzymu to: Palatyn, Kapitol, Awentyn, Celius, Eskwilin, Wiminał, Kwirynał. Tworzą one tzw. *septimontium*. Zob. *Mała encyklopedia kultury antycznej*, dz. cyt., s. 675.

¹⁰⁰ Bl 4, k. 38 r.

¹⁰¹ „E innanzi questa chiese è il luogo, dove quando nacque Christo Nostro Signore, sugette una fonte d’olio per tutto un di in grandissima quantità” (cyt. za tamże).

¹⁰² Cyt. za Bl 4, k. 38 v.

¹⁰³ D. Gallavotti Cavallero, *Guide Rionali di Roma – Rione XII Ripa*, Fratelli Palombi Editori, Roma 1977, s. 108.

ochrzczonego Konstantyna Wielkiego, a o św. Krzyżu, iż stoi on na miejscu dawnego teatru Statyliusza Taurusa, a tuż obok drzwi mieściła się kiedyś świątynia Wenery (znów, jak w opisach kościołów, pojawia się topos zastępowania pogańskich zabytków chrześcijańskimi). Ostatni odcinek trasy pierwszego dnia to przejście do Bazyliki Matki Bożej Większej, który *cicerone* podsumowuje słowami: „Allora, viste tutte queste cose, drizzate verso casa, e non cercate più, che questo vi basta per la prima giornata”¹⁰⁴ („Zobaczywszy te wszystkie rzeczy, udajcie się do domu i nie szukajcie już niczego więcej, bo to wam na pierwszy dzień wystarczy”).

Drugiego dnia zwiedzanie rozpoczyna się od Mauzoleum Augusta, trasa jest długa na ponad 14 km. Przewodnik jednak informuje, że istnieje możliwość jej skrócenia poprzez rezygnację z wychodzenia poza mury miejskie, by odwiedzić kościół św. Agnieszki za Murami¹⁰⁵. Przebiega głównie przez *rione Sant'Angelo*, obejmuje zwiedzanie Kapitolu, Forum Romanum oraz Koloseum, a także Term Dioklecjana. W opisie trasy zaplanowanej na drugi dzień autor zawarł informacje na temat prywatnych willi, otaczających je ogrodów i starożytnych dzieł sztuki (np. rzeźb), które można było oglądać w owych rezydencjach. W przewodniku opisano bardziej szczegółowo wille¹⁰⁶ kardynała z Ferrary¹⁰⁷ i kardynała di

¹⁰⁴ Cyt. za Bl 4, k. 39 v.

¹⁰⁵ Bl 4, k. 41 r.

¹⁰⁶ W planie zwiedzania *La guida romana* często występuje określenie *la vigna*, którego podstawowym słownikowym tłumaczeniem jest „winnica”. W XV i XVI w. oznaczał on jednak zarówno winnicę, jak i rodzaj kompleksu wypoczynkowo-rekreacyjnego poza miastem lub w jego obrębie, wzniesionego zresztą często na terenie dawnych winnic. Zatem *vigne* były to grunty bardzo często zlokalizowane w centrum Rzymu (jak te wymienione w *La guida romana*), zakupione przez majątnych obywateli (np. kardynałów), którzy wypełniali dużą zieloną przestrzeń pałacami i ogrodami. Działki te były też nierzadko nadal wykorzystywane do uprawy roli i produkcji wina, a na terenie prywatnych „winnic” znajdowały się również antyczne ruiny. Rezydencje takie stanowiły więc połączenie instalacji pałacowych z dużymi ogrodami rozmieszczonymi pomiędzy winnicami i ruinami, a służyły głównie do wypoczynku (w przeciwieństwie do podobnych kompleksów np. w Wenecji, w których uprawiano rolę). Dopiero w połowie XVI stulecia zaczęła wykształcać się nowa, bardziej precyzyjna terminologia dotycząca takich form zabudowy. Chociaż określenia *vigna* czy *vinea* (przejęte z łaciny) nadal dominowały w języku potocznym, to w związku ze zwiększającą się rolą użytkową ogrodów w obiegu zaczęły pojawiać się takie terminy, jak *orti*, *horti*, *giardino*, *viridarium* czy dominująca współcześnie w języku włoskim *villa*. Zob. R. Samperi, *La città delle vigne, dei giardini e delle ville (fine XV-XVI secolo)*, [w:] Roma. *Le trasformazioni urbane nel Cinquecento*, red. G. Simoncini, Olschki, Firenze 2011, t. 2, s. 126; D.R. Coffin, *The Villa in the Life of Renaissance Rome*, Princeton University Press, Princeton 1979, s. vii–viii, 16–18; Ch.L. Stinger, dz. cyt., s. 75–76.

¹⁰⁷ Willa dzierżawiona w 2. poł. XVI w. przez kardynała Ippolita d'Este (1509–1572), nazywana tak z powodu jego pochodzenia (urodzony był w Ferrarze). W latach 80. XVI w. na polecenie papieża Grzegorza XIII zaczęto przekształcać willę w obecny Pałac Kwirynalski. Zob. F. Borsi, *Il Palazzo del Quirinale*, [w:] *Il Palazzo del Quirinale*, red. G. Spadolini et al., Editalia, Roma 1974, s. 36, 47–48.

Carpi¹⁰⁸, jednak autor zaznaczył, że w okolicy znajduje się jeszcze więcej podobnych kompleksów, a „wszystkie bardzo piękne”¹⁰⁹. Warto wspomnieć, że w XVI w. liczne prywatne ogrody, wille i parki były dostępne dla zwiedzających. W określonych dniach i godzinach można było oglądać kolekcje (np. rzeźby antycznej), które przechowywano w posiadłościach kardynałów¹¹⁰. Po terenach prywatnych zwykle oprowadzała gości służba, a w przypadku mniejszych przybytków nawet właściciel¹¹¹. O dostępności kolekcji prywatnych wspomina zresztą również i sam Shakerley, opisując trasę zaplanowaną na dzień trzeci:

Ma vi ho lasciato di dire, che desiderando voi di vedere cose rare, cosi in scultura, come in pittura, domandate in monte Citorio, la casa di Monsignor Hieronimo Garimberto¹¹² Vescovo di Galese, che la vi saranno mostrate cose infinite, e tutte rare¹¹³.

Trasa ostatniego, trzeciego dnia jest najkrótsza, ma długość niewiele ponad pięciu km i prowadzi od kolumny Antonina Piusa¹¹⁴ do piazza Navona. Przewodnik żegna się z przybyszami pod antycznym posągim Pasquina (il. 6) znajdującym się w sąsiedztwie tego placu słowami: „e qui con lui vi lascio, fin che haverete pranzato, perché non si trovano altre anticaglie che io sappia”¹¹⁵ („Tutaj z nim was zostawiam, dopóki nie zjecie obiadu, ponieważ nie ma innych zabytków, o których bym wiedział”). Jednakże nie jest to koniec jego wypowiedzi – podsumowując

¹⁰⁸ Autor przewodnika ma na myśli kardynała Rodolfa Pia da Carpi (1500–1564). Po jego śmierci kompleks zakupił Giulio della Rovere. Więcej na temat wyglądu i wyposażenia Willi Carpi w XVI w. oraz jej zakupu przez della Rovere zob. S. Eiche, *Cardinal Giulio della Rovere and the Vigna Carpi*, „Journal of the Society of Architectural Historians” 1986, t. 45, nr 2, s. 115–133.

¹⁰⁹ Cyt. za Bl 4, k. 41 r.

¹¹⁰ W. Stenhouse podaje, że w okresie po soborze trydenckim część „pogańskich” rzeźb antycznych została wywieziona poza miasto, tenże, dz. cyt., s. 399–401. Na ten temat zob. też J. Marciari, dz. cyt., s. 178.

¹¹¹ W. Stenhouse, dz. cyt., s. 405–407.

¹¹² Girolamo Garimberto (1506–1575), biskup Gallese (gmina w prowincji Viterbo). Mimo że kolekcja Garimbertyego została sprzedana po jego śmierci, w przewodnikach *Le cose meravigliose* z końca XVI w. nadal przedrukowywano nieaktualny fragment *La guida romana*. Zob. W. Stenhouse, dz. cyt., s. 407, przyp. 30. Tam również na temat pobytu Ulissesza Aldrovandiego w willi Garimbertyego, gdzie słynny przyrodnik został bardzo miło przyjęty.

¹¹³ Cyt. za Bl 4, k. 43 v. „Zapomniałem wam powiedzieć, że jeśli chcecie obejrzeć rzeczy rzadkie, zarówno rzeźby, jak i obrazy, poproście w Monte Citorio, domu pana Hieronima Garimberto, biskupa Gallese, aby Wam pokazali nieskończoną liczbę rzeczy, a wszystkie rzadkie”.

¹¹⁴ Szczątki kolumny, pierwotnie stojącej na Polu Marsowym, obecnie przechowywane są w Muzeach Watykańskich. Zob. L. Vogel, *The Column of Antoninus Pius*, Harvard University Press, Cambridge MA 1973, s. 5–7, 30.

¹¹⁵ Cyt. za Bl 4, k. 44 r.

oprowadzanie, poleca jeszcze odwiedzić pałace kardynałów, nie wymienia jednak żadnego konkretnego, dodając, że przybysze mogą nie zastać w nich dzieł sztuki, które pragnęliby obejrzeć, ponieważ te przenoszone są często z miejsca na miejsce. Dodaje, że w takiej sytuacji nie należy obarczać winą oprowadzającego. Na sam koniec *cicerone* decyduje się podać informacje o jednej konkretnej lokalizacji, wskazując (jakby nagle sobie coś przypomniał), iż warto odwiedzić Villę Giulia w Monti Parioli zbudowaną przez papieża Juliusza III¹¹⁶. Przedstawione na końcu propozycje stanowią opcjonalne uzupełnienie wycieczki.

Ilustracja 6. Rzeźba Pasquino, przy której kończy się trasa itinerarium zawartego w *La guida romana*

Rzeźba od XVI w. znajduje się w tym samym miejscu, w okolicy piazza Navona.
Źródło: fot. M. Osuch.

¹¹⁶ Villa Giulia była wznoszona w latach 1551–1555, co wskazuje na wcześniejszą datę powstania tekstu *La guida romana* lub jego niezidentyfikowanego pierwowzoru najwcześniej na rok 1553. Dodatek *La guida romana* ukazał się po raz pierwszy drukiem wraz z *Le cose meravigliose* w 1557 r. Zob. D.R. Coffin, dz. cyt., s. 153; J. Marciari, dz. cyt., s. 174–176.

Zwiedzanie zaproponowane przez Shakerleya trwa naprawdę dwa i pół dnia, a nie zapowiedziane trzy, ponieważ trzeciego dnia kończy się w porze obiadu (*pranzo*), czyli ok. południa. Być może był to zabieg celowy, by np. pozostawić uczestnikom czas na przygotowanie się do podróży powrotnej. *La guida romana* – szczególnie dla pielgrzymów przybywających na Jubileusz – mogła zastępować przewodnika oprowadzającego po dodatkowych atrakcjach w zależności od tego, jak dużą ilością wolnego czasu peregrynanci dysponowali pod koniec pobytu, gdy zrealizowali już główny cel podróży.

Choć w czasie Roku Świętego większość odwiedzających Rzym przybywała, by uzyskać odpust, to jednak do Wiecznego Miasta ścigali również podróżni, dla których kwestie dewocyjne nie były najważniejsze¹¹⁷. O obecności w mieście turystów darzących zabytki antyczne równym lub nawet większym zainteresowaniem niż kościoły świadczy choćby fakt, że przybysze zza granicy przyjeżdżali do Rzymu także w okresie letnim, kiedy papież i kardynałowie przebywali poza miastem¹¹⁸. Na podstawie wpisów pielgrzymów w księdze bractwa św. Ducha (za lata 1478–1526) wiadomo też, że niemal połowa osób, które się w niej zapisały, to osoby świeckie. Obala to powszechne przekonanie, iż większą część pielgrzymów stanowiło duchowieństwo¹¹⁹. Z kolei duchowni nieraz przybywali do Rzymu, mając – poza uzyskaniem odpustu – jakiś dodatkowy cel, jak np. załatwienie formalności dotyczących beneficjów dla swojego klasztoru. Wiązało się to z długim oczekiwaniem, podczas którego mieli czas zwiedzić więcej obiektów niż najważniejsze kościoły. Znane są również relacje przybywających do miasta protestantów, którzy sceptycznie podchodzili np. do kultu relikwii¹²⁰. Takich właśnie odbiorców, dysponujących czasem i chęciami, by poznać historię starożytnego Rzymu, mogły szczególnie zainteresować opisy zabytków zamieszczone w *Le cose meravigliose*.

¹¹⁷ Por. A. Mączak, *Życie codzienne w podróżach*, dz. cyt., s. 247; wynika to również z zachowanych relacji z podróży. Zob. M. Laureys, dz. cyt., s. 130.

¹¹⁸ Por. W. Tygielski, *Turyści zza Alp w siedemnastowiecznym Rzymie*, dz. cyt., s. 257.

¹¹⁹ Por. J. Wiesiołowski, dz. cyt., s. 161.

¹²⁰ Por. A. Mączak, *Życie codzienne w podróżach*, dz. cyt., s. 244. Znane są np. relacje z pobytu w Rzymie Anglików. Pierwszym spójnym drukowanym opisem Wiecznego Miasta wydanym w języku angielskim był ten zawarty w *The History of Italy* (London 1549) autorstwa Williama Thomasa. Znana jest też relacja angielskiego dramaturga Anthony'ego Mundaya wydana w 1582 r. pt. *The English Roman Life* (London 1582). Obie relacje zostały napisane przez protestantów, przy czym tę Thomasa można uznać za bardziej stonowaną w atakach na katolików i papiestwo. Natomiast Munday, który przybył do Rzymu w 1578 r. jako tajny agent protestantów, we wspomnianej książce wyraził otwartą krytykę wobec katolików angielskiego pochodzenia studiujących w Kolegium Angielskim w Rzymie. Zob. E. Chaney, dz. cyt., s. 72–73, 82–83; Britannica [online], <https://www.britannica.com/biography/Anthony-Munday#ref30186> (dostęp: 24.02.2024).

La guida romana, chociaż zawiera również nieliczne informacje o kościołach, to z pewnością pozbawiona jest elementów perswazyjnych o charakterze kontr-reformacyjnym, które występują np. w omówionym już Traktacie o pozyskiwaniu odpustów. Trzydniowy plan zwiedzania utrzymany został w renesansowej jeszcze stylistyce, podszytej fascynacją kulturą antyczną i podziwem, a nie krytyką wobec starożytnych budowli. Autor nie nazywa dawnych Rzymian poganami, nie odnosi się krytycznie do ich wierzeń. W tekście nie obowiązuje podział na „gorszy” i „lepszy” Rzym, wyrażany często w innych tekstach jubileuszowych poprzez umniejszanie znaczenia dokonań starożytnych, przy jednoczesnej laudacji działań Kościoła katolickiego.

1.5. *Li nomi dei sommi pontefici, imperatori, e altri principi cristiani*¹²¹ [Imiona papieży, cesarzy i innych książąt katolickich]

Otwierający zestawienie katalog papieży składa się z siedmiu kolumn. W pierwszej widoczna jest data powołania danego papieża, w drugiej liczba porządkowa, a w kolejnej imię papieża wraz z informacją o ewentualnym okresie *sede vacante* poprzedzającym jego powołanie. W ostatnich trzech kolumnach zamieszczono liczby lat, miesięcy i dni, podczas których dany papież pełnił urząd. Listę zamyka imię Grzegorza XIII oznaczonego jako 229. papież wybrany w roku 1572. Po spisie papieży następuje lista cesarzy i królów rzymskich w takim samym układzie tabelarycznym. Rozpoczyna ją imię Romulusa, a kończy 117. cesarza Maksymiliana II Habsburga panującego od 1564 r.¹²² Pierwsza strona tego spisu została podzielona na trzy części – w pierwszej autor wymienia siedmiu królów rzymskich, następnie konsulów (tę część wydzielono nagłówkiem „*Consules*”), a potem, poczynawszy od Tyberiusza – cesarzy. W części tabeli, gdzie uwzględnieni są władcy panujący w latach przed narodzeniem Jezusa, daty panowania podano na dwa sposoby: „*Ante Christum*” oraz „*Anno Mundi*”¹²³.

Następny spis wymienia królów Francji, jednak jest zdecydowanie mniej szczegółowy, pozbawiony dat panowania. Zawiera tylko ponumerowane imiona władców i kończy się imieniem Henryka III Walezego, koronowanego na początku 1574 r. Kolejna lista, królów Neapolu i Sycylii od roku 1425, jest najmniej uporządkowana. Podzielona została według narodowości – Normanowie, Niemcy, Francuzi, Aragończycy. Brak tu zarówno liczb porządkowych, jak

¹²¹ Bl 4, k. 44 v.–61 v.

¹²² W druku rok 1563. Prawdopodobnie podano datę koronacji Maksymiliana na króla Węgier i Chorwacji. Por. Bl 4, k. 60 v.

¹²³ Bl 4, k. 59 r.

i dat koronacji. Przy nazwiskach zamieszczono tylko liczby oznaczające długość panowania w latach. Po nim następują wypisy dożów weneckich, znów w szczegółowym układzie tabelarycznym (data panowania / liczba porządkowa / imię / lata / miesiące / dni panowania), na wzór spisów papieży i cesarzy. Na końcu autor wymienia jedynie z imienia dziewięciu książąt Mediolanu (bez dat i liczby lat panowania).

Wykaz władców zamieszczony w *Le cose meravigliose* z 1575 r. stanowi przedrukowaną wersję wydanego w roku 1535 anonimowego dziełka *Opera nuova nella quale se contiene le sottoscritte cose videlicet. El nome de tutti li summi pontefici, comenzando da Pietro galileo, fino a Paulo terzo romano ... El nome delli imperatori de romani, e de li re, ... El modo de la elettione del serenissimo principe di Venetia. El nome de tutti li principi che sono stati in Venetia ...* [Nowe dzieło, w którym zawierają się następujące rzeczy. Imiona wszystkich papieży, rozpoczynając od Piotra Galilejczyka, kończąc na Pawle III rzymianinie...; Imiona cesarzy rzymskich i królów, ... Sposób wyboru najjaśniejszego księcia Wenecji. Imiona wszystkich książąt weneckich ...]¹²⁴. Podczas 40 lat wprowadzono w nim nieliczne zmiany – przede wszystkim w przewodniku z 1575 r. brak zajmującego całą stronę opisu, w jaki sposób wybierani są dożowie weneccy. Usunięcie tej części to zabieg zupełnie uzasadniony w przypadku rzymskich drukarzy, fragment ten bowiem nie występuje też we wcześniejszych wydaniach *Le cose meravigliose*, np. w tym z 1557 r. W oryginalnym tekście z 1535 r. wykaz papieży składa się z identycznych kolumn, z tą tylko różnicą, że przy imieniu papieża podano jedynie jego pochodzenie, np. „Petrus Galileus, Linus Tuscus, Cletus Romanus, Clemens Romanus”¹²⁵. Natomiast w *Le cose meravigliose* z 1575 r. dodano jeszcze dopowiedzenie jasno wskazujące na funkcję numerów wytłoczonych w kolejnych kolumnach reprezentujących lata, dni i miesiące pontyfikatu, np. „S. Simon Petrus Bethsaidensis Galileus, sedit annos”, „S. Linus Volateranus Tuscus sedit vivo Petro annos”, „S. Clemens Romanus sedit post Petrum annos”, „S. Cletus Romanus sedit annos”¹²⁶. W stosunku do wydania z 1535 r. w przewodniku jubileuszowym kolejność papieży została nieznacznie poprawiona i uzupełniona o ich dodatkowe imiona czy przydomki. W ciągu następnych lat znacznie mniej ingerowano w spis cesarzy rzymskich – skorygowano jedynie daty panowania niektórych władców oraz dodano imiona niektórych pominiętych cesarzy, m.in. Leona I („Leo Graecus”¹²⁷). W tekście z 1575 r. podano też inną datę panowania Numy Pompiliusza (716)

¹²⁴ *Opera nuoua nella quale se contiene le sottoscritte cose videlicet...*, M. Pasini, F. Bindoni, Venezia 1535. Por. EDIT16: CNCE 49910.

¹²⁵ *Opera nuoua nella quale se contiene le sottoscritte cose videlicet...*, dz. cyt., k. [A]1 v.

¹²⁶ Bl 4, k. 44 v. W edycji z 1575 r. zamieniono też kolejność Anakleta i Klemensa I na poprawną. Zob. J.N.D. Kelly, *Encyklopedia papieży*, dz. cyt., s. 17–19.

¹²⁷ Bl 4, k. 59 v.

w stosunku do edycji z 1535 r. (714¹²⁸). Wydawcy *Le cose meravigliose* najprawdopodobniej oparli swój wykaz władców głównie na tym z *Opera nuova* z 1535 r., uzupełniali go jednak i korygowali za pomocą innych dostępnych źródeł. Jeśli chodzi o zgodność wykazu królów i cesarzy rzymskich ze współczesną wiedzą na ten temat, lista zamieszczona w przewodniku jest rzetelna mniej więcej od okresu panowania dynastii leońskiej, czyli od lat 50. IV w. Wcześniejsze imiona zamieszczono wprawdzie w kolejności chronologicznej, jednak bardzo wielu władców zostało pominiętych¹²⁹.

Zgodnie z terminologią zaproponowaną przez Umberta Eco wykazy władców zamieszczone w *Le cose meravigliose* można uznać za listy praktyczne¹³⁰. Mają one trzy główne cechy charakterystyczne: ich cel to wyliczenie i nazwanie przedmiotów świata zewnętrznego (w tym przypadku osób), są skończone (do momentu druku przewodnika) i nie ulegają zmianom, czyli nie są wymienne¹³¹. Katalogi zamieszczone w przewodniku są też spójne pod względem tematycznym – wszystkie podane w nich nazwiska łączy główna cecha, chodzi bowiem o głowy państw. Warto zwrócić uwagę, że zawarte w przewodniku wykazy chronologiczne naśladują swoim układem kroniki uniwersalne, w podobny sposób szeregujące dzieje narodów wedle okresów panowania kolejnych władców (tyle że kroniki rozpoczynały się od biblijnego stworzenia świata, a w przewodniku początkiem jest panowanie pierwszego papieża)¹³². Taki system porządkowania wiedzy historycznej rozprzestrzenił się pod koniec średniowiecza za pośrednictwem drukowanych kronik, takich jak np. *Fasciculus temporum* Wernera Rolewincka¹³³, *Kronika Schedla*¹³⁴ czy *Chronica summorum pontificum imperatorumque* – nawet w tytule zawierająca informację o papieżach i cesarzach¹³⁵. Żadna z wymienionych publikacji nie prezentowała jednak katalogu władców w formie tabelarycznej. Za innowacyjne pod względem aranżacji wizualnej zawartych informacji można uznać dzieło Rolewincka *Fasciculus temporum* (il. 7), w którym

¹²⁸ *Opera nuoua nella quale se contiene le sottoscritte cose videlicet...*, dz. cyt., k. A5 r.

¹²⁹ Por. np. D. Kienast, *Römische Kaisertabelle Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1990.

¹³⁰ U. Eco, dz. cyt., s. 113–116.

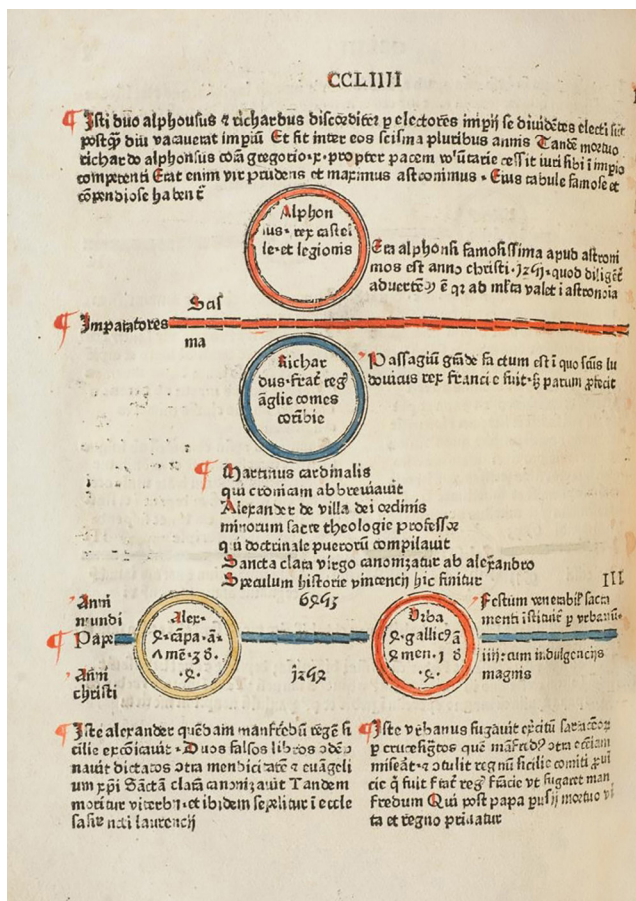
¹³¹ Tamże.

¹³² Gatunek kroniki uniwersalnej wywodzi się jeszcze z czasów starożytnych, jego powstanie miało na celu m.in. dołączenie do historii starożytnej Grecji i Rzymu również dziejów chrześcijaństwa. Zob. hasło „World chronicles”, [w:] *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, red. G. Dunphy, Brill, Leiden–Boston 2010, t. 2: J–Z, s. 1528–1532; M. Polak, *Kronika papieży i cesarzy*, oprac. A. Fabiańska, J. Soszyński, Wydawnictwo Marek Derewiecki, Kęty 2008, s. 24.

¹³³ Np. W. Rolewinck, *Fasciculus temporum*, N. Götz, Köln 1474. Por. ISTC: ir00253000.

¹³⁴ Np. H. Schedel, *Liber chronicarum*, A. Koberger, Nuremberg 1493. Por. ISTC: is00307000.

¹³⁵ Np. Riccobaldus Ferrariensis, *Chronica summorum pontificum imperatorumque*, J.P. de Ligname, Roma 1474. Por. ISTC: ir00187000.

Ilustracja 7. Strona z piętnastowiecznej kroniki *Fasciculus temporum* W. Rolewincka (Kolonia, ok. 1473)

Źródło: egz. Universitäts- und Landesbibliothek w Düsseldorfie.

autor graficznie przedstawił linie czasowe: górną (*Imperatores*) z imionami świeckich władców (w okręgach) oraz dolną (*Papae*) z imionami kolejnych papieży¹³⁶. Umieszczone na początku dwa najważniejsze i najdokładniejsze katalogi z *Le cose meravigliose*, czyli spis papieży i spis cesarzy, chociaż ograniczone do samych imion, również można odczytywać jako równoległe linie czasowe, powielające schemat znanych od wieków kronik uniwersalnych.

Należy pamiętać, że w epoce starożytnej i średniowieczu (do mniej więcej IX w.) nie odmierzano kolejnych lat od narodzin Jezusa. Rzymianie liczyli lata od założenia Rzymu i aby umiejscowić dane wydarzenie w czasie, zwykle podawano

¹³⁶ Zob. też J. Soszyński, *Dzieje starożytne w „Fasciculus temporum” Wernera Rolewincka*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2013/2014, nr 7/8, s. 15–30.

informację, za panowania którego króla, cesarza lub papieża miało ono miejsce¹³⁷. Choć w epoce nowożytnej odchodzono już od tego sposobu chronologizacji, to – jak widać na przykładzie *Le cose meravigliose* – wywodząca się jeszcze ze starożytności metoda odliczania czasu nadal funkcjonowała¹³⁸.

Czemu oprócz odmierzania czasu mogły służyć *Summi pontifices* i po co załączano je do przewodników? Wykazy tego rodzaju ułożone w specyficznej, przypominającej encyklopedyczną kolejności, mogły – jak twierdzi Eco – pełnić funkcję mnemotechniczną¹³⁹. Czytelnik, zapoznając się z uporządkowanym wykazem, potrafił zapamiętać nazwiska i daty, umiejscowić je w otaczającym go świecie oraz powiązać ze znanymi mu historiami z przeszłości. Wykaz papieży i władców mógł więc zachęcać do kupna, ponieważ, jako że jego treść się nie dezaktualizowała, przydawał się czytelnikowi również poza Rzymem, np. po powrocie do domu, a także mogli go wykorzystywać kolejni użytkownicy w następnych epokach. Dzięki zawarciu takiego komponentu przewodnik stawał się z czasem z przedmiotu jednokrotnego użytku publikacją przydatną do nauki, badań lub własnej twórczości. Nie oznacza to, że omawiane spisy nie były wykorzystywane na miejscu w Rzymie. Najbardziej szczegółowe są wykazy papieży, cesarzy oraz dożów weneckich. Zarówno Rzym, jak i Wenecja były miastami, które pielgrzym, przybywający zwłaszcza ze wschodu Europy, zwykle odwiedzał podczas wyprawy¹⁴⁰. Zwiedzając, musiał spoglądać na datowane inskrypcje i tablice znajdujące się na zabytkowych budowlach i w kościołach. Dzięki zawartym w przewodniku danym chronologicznym mógł np. szybko i łatwo się dowiedzieć, za czasów czyjego panowania powstała dana budowla (jeśli nie podano takiej informacji w inskrypcji) lub w jakich latach urzędował papież, który ufundował renowację danego zabytku (gdy w inskrypcji umieszczono np. imię i datę). Taką samą funkcję wykazy mogły spełniać podczas lektury przewodnika w zaciszu domowym. Zerkając do chronologicznej tabeli, czytelnik był w stanie błyskawicznie umiejscowić w czasie wydarzenia wymienione w tekście *Le cose meravigliose* i dowiedzieć się, za czyjego panowania do nich doszło.

¹³⁷ Zob. R. Krzywy, *Katalog władców*, [w:] *Słownik literatury popularnej*, red. T. Żabski, Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, Wrocław 1997, s. 450; *The Oxford Companion to the Year: An Exploration of Calendar Customs and Time-Reckoning*, red. B. Blackburn, L. Holford-Strevens, Oxford University Press, Oxford 1999, s. 675–676, 763–764.

¹³⁸ Potwierdzają to również badania nad rzymską epigrafiką okresu średniowiecza i renesansu. Zob. U. Kantola, *Time set in stone: Temporal references in the non-funerary epigraphy of Rome (1000–1527 AD)*, [w:] *Time in the Eternal City: Perceiving and Controlling Time in Late Medieval and Renaissance Rome*, red. T. Heikkilä, Brill, Leiden–Boston 2021, s. 121–129.

¹³⁹ U. Eco, dz. cyt., s. 155.

¹⁴⁰ Najpopularniejsze trasy wybierane przez pielgrzymów podróżujących na Jubileusz zob. F. Gligora, dz. cyt., s. 35.

1.6. *L'Antichità di Roma*¹⁴¹ [Starożytności Rzymu]

We wstępie do czytelnika, przedrukowanym w niezmienionej formie z wydania 1554 r., autor wyznaje, iż pisząc *L'Antichità di Roma*, nie zadowolili się jedynie czerpaniem informacji ze starożytnych i współczesnych mu twórców, lecz chciał także zobaczyć na własne oczy wszystkie opisywane zabytki i samodzielnie je zmierzyć: „Ne mi sono contentato di questo solo, che anche ho voluto vedere e con le mie proprie mani misurare minutamente tutto”¹⁴² („Nie zadowoliło mnie tylko to, chciałem też zobaczyć i własnymi rękami zmierzyć dokładnie wszystko”). Stwierdzenie to jednak mija się z prawdą. Jak zauważyła Margaret Daly Davis, w przewodniku zwykle brakuje wymiarów opisywanych budowli, a te nieliczne, które zamieszczono, zostały przepisane z wcześniejszych publikacji¹⁴³.

Autor *L'Antichità di Roma* nie ukrywa, że czerpał informacje z różnych źródeł, zarówno starożytnych, jak i mu współczesnych. W rzeczywistości jednak oparł swój tekst na czterech wcześniejszych publikacjach: *Roma Ristaurata* Flavia Bionda we włoskim tłumaczeniu Lucia Fauna; *Antiquitates urbis* Andrei Fulvia w tłumaczeniu Paola del Rosso; *L'Antichità di Roma* Lucia Fauna; *Urbis Romae Topographia* Bartolomea Marlianiego¹⁴⁴. Chociaż zostało już dowiedzione, że *L'Antichità di Roma* stanowią jedynie kompilację wcześniejszych tekstów na temat zabytków antycznego Rzymu, to mimo wszystko wyróżniają się one na tle wcześniejszych publikacji przewodnikowych. Oprócz zabytków i rzymskiej topografii opisano w nich również zwyczaje starożytnych Rzymian, kwestie polityczne i społeczne¹⁴⁵. W przeciwieństwie do zawierających deskrypcje kościołów *Le cose meravigliose*, *L'Antichità di Roma* nie proponują odbiorcy żadnej trasy zwiedzania, nie prowadzą, jak w *La guida romana*, od jednego punktu zlokalizowanego w przestrzeni miejskiej do kolejnego.

Na początku *L'Antichità di Roma*, podobnie jak w *Descrizione delle chiese* z 1554 r., umieszczono streszczenie historii o fundacji Rzymu¹⁴⁶. Rozpoczyna się ono od założenia miasta przez Romulusa i Remusa – autor przytacza historię

¹⁴¹ Bl 4, k. 66 r.–96 v. Ukazały się dwie współczesne edycje tego tekstu: w języku włoskim – A. Palladio, *L'Antichità di Roma. Raccolta brevemente da gli autori antichi, et moderni. Nuovamente posta in luce* (Roma 1554), arthistoricum.net-ART-Books, Heidelberg 2009 [online], <https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/artdok/839/> (dostęp: 10.09.2024); a także w języku angielskim – Palladio's Rome: A Translation of Andrea Palladio's Two Guidebooks to Rome, red. i tłum. V. Hart, P. Hicks, Yale University Press, New Haven-London 2009.

¹⁴² Cyt. za Bl 4, k. 66 r.

¹⁴³ M. Daly Davis, dz. cyt., s. 162–163.

¹⁴⁴ Tamże, s. 153–155.

¹⁴⁵ Tamże, s. 153.

¹⁴⁶ Informacje o fundacji miasta oraz porównanie jego współczesnego wizerunku z przeszłym to miejsca wspólne (*loci communes*) występujące w dawnych *descriptiones urbis*. Zob. R. Krzywy, *Wędrówki z Mnemozyne*, dz. cyt., s. 76.

o wrzuceniu bliźniąt do Tybru i odchowaniu ich przez wilczycę, a także o tym, jak bracia zabili Amuliusza i zwrócili władzę Numitorowi. Następnie zbudowali na planie kwadratu miasto nad brzegiem Tybru, a Remus zginął w walce z własnym bratem – jak podkreślono, osiemnastoletnim – który nazwał nowe miasto od swojego imienia. W dalszej kolejności opisano porwanie Sabinek (podano ich dokładną liczbę: 683) oraz powołanie Senatu i kurii (35 członków), a także wspomniano o prawach, które ustanowił Romulus. Pierwszy król Rzymu miał nagle zniknąć i pozostawić po sobie 46 tys. piechoty i prawie 1000 kawalerii – wojsko, które zebrał, zaczynając jedynie od 3 tys. piechoty i 300 konnych. Da się tu zauważyć popularne od starożytności i zauważalne wśród czytelników jeszcze w XVIII i XIX w. zamiłowanie do wszelkiego rodzaju wyliczeń, wykazów i podsumowań zawierających liczby¹⁴⁷.

Oprócz historii panowania Romulusa autor zamieścił informacje o kolejnych siedmiu królach, którzy rządili łącznie przez 243 lata. Swój wywód kończy zdaniem: „Giulio Cesare sotto titolo di Dittatore perpetuo, occupò l’Imperio e la libertà a un tratto”¹⁴⁸ („Juliusz Cezar, z tytułem Wiecznego Dyktatora objął władzę zarówno nad imperium, jak i nad wolnością”).

Po wstępie poświęconym historii Rzymu tekst dzieli się na 85 krótszych i dłuższych akapitów z własnymi nagłówkami: *Dell’edificazione di Roma* [O zbudowaniu Rzymu], *Del circuito di Roma* [O obwarowaniach Rzymu], *Delle porte* [O bramach], *Delle vie* [O ulicach], *Delli ponti che sono* [O istniejących mostach], *Dell’Isola del Tevere* [O Wyspie Tyberyjskiej], *Delli monti* [O górach], *Del Monte Testaccio* [O wzgórzu Testaccio], *Delle acque et chi le condusse in Roma* [O wodach i o tym, kto doprowadził je do Rzymu], *Della cloaca* [O kanalizacji], *Delli acquedotti* [O akweduktach], *Delle Sette Sale* [O cysternie Sette Sale], *Delle terme cioè bagni, e suoi edificatori* [O termach, czyli łaźniach, oraz ich budowniczych], *Delle naumachie, dove si facevano le battaglie navali e che cose erano* [O naumachiach, w których odbywały się bitwy wodne i czym one były], *De’cerchi e che cosa erano* [O cyrkach i czym one były], *De’theatri et che cosa erano e suoi edificatori*

¹⁴⁷ Ma to zapewne związek z odwieczną ludzką potrzebą porządkowania świata, staraniami o precyzyjne określenie wielkości i granic omawianego przedmiotu, grupy lub zjawiska. Podawanie w opisach podróży dokładnych wymiarów napotykanym budowli miało zaś świadczyć o potędze i bogactwie odwiedzanych miast i krain (por. H. Dziechcińska, *O staropolskich dziennikach podróży*, s. 50). Badania śladów lektury w starych drukach dowiodły, że czytelnicy z ogromnym upodobaniem zapisywali na marginesach książek liczby „wyciągnięte” z tekstu czy obliczali wiek książki. Odbiorcy przewodników po Rzymie również liczylili – głównie kościoły i papieży. Więcej na ten temat zob. rozdz. 3. O zainteresowaniu czytelników liczbami zob. też: M. Osuch, „Lepiej byś był w domu siedział...” – analiza śladów lektury z wybranych egzemplarzy „Peregrynacji do Ziemi Świętej” Mikołaja Krzysztofa Radziwiła „Sierotki” jako przyczynek do badań nad dawną recepcją dzieła, „Prace Filologiczne. Literaturoznawstwo” 2021, nr 11(14), s. 305–306.

¹⁴⁸ Cyt. za Bl 4, k. 67 v.

[O teatrach i czym one były, i o ich twórcach], *Delli anfiteatri et suoi edificatori e che cosa erano* [O amfiteatrach i ich twórcach, i czym one były], *De'fori, cioe piazze* [O forach, czyli placach], *De portichi* [O portykach], *De'trofei et colonne memorande* [O znaczących trofeach i kolumnach], *De'colossi* [O kolosach], *Delle piramide* [O piramidach], *Delle mete* [O granicach], *Delli obelischi* [O obeliskach], *Delle statue* [O statuach], *Di Morforio* [O Marforiu], *De cavalli* [O koniach], *Delle librerie* [O bibliotekach], *Delli horiuoli* [O zegarach], *De palazzi* [O pałacach], *Della Casa Aurea di Nerone* [O Złotym Domu Nerona], *Dell'altre case d'cittadini* [O innych domach mieszkańców], *Delle curie et che cosa erano* [O kuriach i czym one były], *De'senatuli*¹⁴⁹ *et che cosa erano* [O senaculi i czym one były], *De'magistrati et che cosa erano* [O urzędnikach i kim oni byli], *De i comitii e che cosa erano* [O komi-cjach i czym one były], *Delle tribu* [O tribusach], *Delle regioni cioè rioni e sue insegne* [O regionach, czyli o rioni i ich godłach], *Delle basiliche e che cosa erano* [O bazylikach i czym one były], *Del Campidoglio* [O Kapitolu], *Dello erario cioè la camera del commune e che moneta di spendeva in Roma in que' tempi* [O skarbcu, czyli wspólnej budowli, i jaką monetą posługiwano się w Rzymie w tamtych czasach], *Del Greco stasi e che cosa era* [O Greco stasis i czym ono było], *Della secretaria del popolo Romano*¹⁵⁰ [O secretarium ludu rzymskiego], *Dell'asilo* [O asylum], *Delle rostre e che cosa erano* [O rostrach i czym one były], *Della colonna detta miliario* [O kolumnie Miliarium], *Del tempio di Carmenta* [O świątyni Karmenty], *Della colonna Bellica* [O kolumnie Bellica], *Della collonna Lattaria* [O kolumnie Lactaria], *Dell'Equimelio* [O Aequimelium], *Del Campo Marzo* [O Polu Marsowym], *Del Tigillo Sororio* [O Tigillum Sororium], *De'Campi Forastieri* [O Castra Peregrina], *Della Villa Publica* [O Villa Publica], *Della Taberna Meritoria* [O Taverna Meritoria], *Del vivario* [O vivarium], *De gli horti* [O ogrodach], *Del velabro* [O velabrum], *Delle Carine* [O dzielniczy Carinae], *Delli clivi* [O stromych zboczach], *De'prati* [O błoniach], *De' granari publici e magazini del sale* [O publicznych spichlerzach i magazynach soli], *Delle carceri publiche* [O publicznych więzieniach], *Di alcune feste et giuochi che si solevano celebrare a Roma* [O niektórych świątach i igrzyskach obchodzonych w Rzymie], *Del sepolcro di Augusto, d'Adriano e di Settimo* [O grobowcu Augusta, Hadriana i Septymiusza], *De tempii* [O świątyniach], *De sacerdoti, delle vergini Vestali, vestimenti, vasi, e altri instrumenti fatti per uso delli sacrifici e suoi institutori* [O kapłanach i dziewicach westalkach, ubiorze, wazach i innych przedmiotach używanych przy sprawowaniu ofiary, i o ich twórcach], *Dell'armamento e che cosa era* [O uzbrojeniu i czym ono było], *Dell'esercizio Romano di terra e di mare e loro insegne* [O wojsku rzymskim morskim i lądowym, i o jego znakach], *De'triomfi et*

¹⁴⁹ Błąd w tekście, powinno być „senaculi”, nie „senatuli”. Zob. G.G. Mason, *Senacula and meeting places of the Roman senate*, „The Classical Journal” 1987, nr 1, s. 39–50.

¹⁵⁰ Mowa o Secretarium Populi Romani. Zob. B. Hederich, *Gründliches Antiquitäten-Lexicon*, J.F. Gleditsch, Leipzig 1743, szp. 2477. Por. HPB: DE-603.161414753.

a chi si concedevano e chi fu il primo triomfato re e di quante maniere erano [O tryumfach, komu przysługiwały, kto był pierwszym tryumfującym królem i jak wiele było ich rodzajów], *Delle corone et a chi si davano* [O koronach i komu je dawano], *Del numero del popolo Romano* [O liczebności ludu rzymskiego], *Delle ricchezze del popolo Romano* [O bogactwach ludu rzymskiego], *Della liberalita de li antichi Romani* [O szczodrości starożytnych Rzymian], *Delli matrimoni antichi e loro usanza* [O starożytnych małżeństwach i ich przydatności], *Della buona carenza, che davano a i figliuoli* [O wychowaniu dzieci], *Della separazione de'matrimoni* [O rozwodach], *Dell'esequie antiche e sue ceremonie* [O pochówkach starożytnych i towarzyszących ceremoniach], *Delle torri* [O wieżach], *Del Tevere* [O Tybrze], *Del palazzo papale e di Belvedere* [O pałacu papieża i o Belwederze], *Del Trastevere* [O Zatybrzu], *Recapitulazione dell'antichità* [Podsumowanie dotyczące starożytności], *De'tempi de gli antichi fuori di Roma* [O świątyniach starożytnych poza Rzymem], *Quante volte è stata presa Roma* [Ile razy Rzym został zdobyty przez inne narody].

Treść akapitów skupia się zwykle na historii danego miejsca lub zabytku i etymologii jego nazwy. Opisy zabytków antycznych przeplatają się z deskrypcjami zawodów i grup społecznych (urzędnicy, kapłani, lud rzymski), a po nich następują objaśnienia zwyczajów starożytnych Rzymian (małżeństwa, rozwody, pochówki). Poniżej podano trzy fragmenty, które bardzo dobrze oddają charakter omawianego tu utworu.

Delle Librarie

Trentasette¹⁵¹ furono le librerie in Roma, ornate di vari marmi e pitture, ma le più celebri furono l'Augusta¹⁵², la Gordiana¹⁵³, e la Ulpia¹⁵⁴. L'Augusta da Augusto edificata delle spoglie della Dalmazia e vi erano libri Latini, e Greci senza numero. La Gordiana, da Gordiano Imperatore edificata, vi pose sessantadue

¹⁵¹ Źródła podają liczbę 28 lub 29. Z nazwy znanych jest dziś tylko dziewięć bibliotek publicznych antycznego Rzymu. Zob. C.E. Boyd, *Public Libraries and Literary Culture in Ancient Rome*, s.n., Chicago 1915, s. 3; F. Pesando, *Libri e biblioteche*, „Vita e costumi dei Romani antichi. Collana promossa dal Museo della Civiltà Romana” 1994, nr 17, s. 58.

¹⁵² Ufundowana przez Augusta na Palatynie, przy świątyni Apolla (zwana też *bibliotheca ad Apollonis*), poświęcona w 28 r. p.n.e., zniszczona w pożarze miasta w 363 r. Zob. C.E. Boyd, dz. cyt., s. 5–8.

¹⁵³ Autor ma na myśli ufundowaną przez Augusta Bibliotekę del Porticus Octaviae, zniszczoną przez ogień w 80 r. Większość źródeł podaje jedynie, że bibliotekę odbudował Domitian. Zob. C.E. Boyd, dz. cyt., s. 10; F. Pesando, dz. cyt., s. 59. Prawdopodobnie została zniszczona ponownie za rządów Kommodusa i odbudowana przez cesarza Gordiana, który miał umieścić w bibliotece 62 tys. książek, stąd nazwa w przewodniku. Zob. H.R. Tedder, J.D. Brown, hasło „Libraries”, [w:] *Encyclopedia Britannica* [online], https://en.wikipedia.org/wiki/1911_Encyclop%C3%A6dia_Britannica/Libraries (dostęp: 29.02.2024).

¹⁵⁴ Zwana również *Bibliotheca in foro Traiani*, wzniesiona prawdopodobnie w latach 112–114 przez greckiego architekta Apollodorosa z Damaszku. Według Kasjusza Diona kolekcja miała być zebrana przez Trajana. Zob. C.E. Boyd, dz. cyt., s. 17–19.

milli volume. L'Ulpia da Adriano edificata appresso le Terme Diocleziane¹⁵⁵ e in quella vi erano i libri ne quali erano scritti li gesti del Senato. Et l'inventore di dette librerie in Roma fu Asino Pollione¹⁵⁶.

Del Trastevere

Fu chiamato il Trastevere prima Gianicolo per il monte, che di sopra gli sta, e fu chiamato ancora città dei Ravennati, per li soldati, che presso Ravenna si tennero per Augusto Cesare contra Marc'Antonio e Cleopatra. Gli fu questo luogo dato dal pubblico per stanza, del quale nome loro ancor si chiama il tempio, ora detta Santa Maria¹⁵⁷. Fu questa contrata per la malvagità dei venti abitata d'artigiani e uomini di poco conto, dove poche cose vi furono degne di memoria, eccetto le Terme di Severo e Aureliano Imperatore, e ancora gli orti, e Naumachia di Cesare¹⁵⁸.

Della liberalità de li antichi Romani

Piene sono le storie della liberalità de gli antichi Romani, ma ne addurrò questi pochi solamente. Il Senato avendo li ambasciatori Cartaginesi, portato una gran somma di denari per ricuperare 2744 giovani prigionieri, li lasciò andare senza torre cosa alcuna. Fabio Massimo¹⁵⁹, essendosi convenuto con

¹⁵⁵ Biblioteka nie znajdowała się obok Term Dioklecjana, ale na Forum Trajana, obok Bazyliki Ulpia. Zob. C.E. Boyd, dz. cyt., s. 17–19.

¹⁵⁶ Cyt. za Bl 4, k. 77 r. „**O bibliotekach.** W Rzymie było 37 bibliotek ozdobionych różnymi marmurami i malowidłami. Najbardziej znane były jednak biblioteki Augusta, Gordiana oraz Ulpia. Augusta została wzniesiona przez Augusta z dóbr wywiezionych z Dalmacji, znajdowała się tam ogromna liczba książek po łacinie i po grecku. Co do Gordiany, wybudowanej przez cesarza Gordiana, umieścił on w niej 62 tys. książek. Odnosił się do Ulpii, wybudowanej przez Hadrianusa w pobliżu Term Dioklecjana, znajdowały się w niej księgi zawierające akty Senatu. Założycielem tych bibliotek w Rzymie był Asinus Pollio”. Caius A. Pollio (76 r. p.n.e.–4 r. n.e.) – poeta, historyk i dowódca rzymski, od 40 r. konsul. Zob. hasło „Adinii”, [w:] *Mała encyklopedia kultury antycznej*, dz. cyt., s. 88–89.

¹⁵⁷ Mowa o Bazylice Santa Maria in Trastevere, zwanej również dawniej Templum Ravenanum. Zob. G. Moroni, *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica*, Tipografia Emiliana, Venezia 1852, t. 55, s. 182.

¹⁵⁸ Cyt. za Bl 4, k. 91 r. „**O Zatybrzu.** Zatybrze początkowo nazywano Janikulum, od wzgórza, które znajduje się za nim. Nazywano je również «miastem ludzi z Rawenny», ponieważ było to miejsce publiczne oddane na zakwaterowanie żołnierzom z Rawenny, którzy walczyli pod wodzą Augusta przeciwko Markowi Antoniuszowi i Kleopatrze. Świątynia, która dziś zwie się Santa Maria, również została nazwana na cześć tych ludzi. Z powodu niezdrowego powietrza obszar ten był zamieszkiwany tylko przez rzemieślników i mało ważnych ludzi, w związku z czym niewiele jest tam do zobaczenia oprócz term Sewera i Aureliana, a także ogrodów i naumachii Cezara”. Dokładne położenie naumachii Cezara jest nieznane, prawdopodobnie było to Pole Marsowe lub właśnie Zatybrze. Zob. M.K. Coleman, *Launching into history: Aquatic displays in the early empire*, „The Journal of Roman Studies” 1993, t. 83, s. 50.

¹⁵⁹ Kwintus Fabiusz Maximus (ok. 280 p.n.e.–203 p.n.e.), zw. Cunctator – rzymski dowódca i konsul, toczył wojny z siłami kartagińskimi dowodzonymi przez Hannibala. Zob. *Mała encyklopedia kultury antycznej*, dz. cyt., s. 249.

Annibale di permutare i prigionieri, e che quello che ne avesse ricevuto maggior numero, dovesse pagare per ciascuno due libre e mezza di argento; e avendone Fabio ricevuti 147 di più e vedendo che il Senato, avendone ragionato molte volte, non concludeva cose alcuna, mandò il figliuolo a Roma e fece vendere un suo podere, che aveva in nome della Repubblica rimesso, volendo più presto rimaner povero di avere, che di fede, e quello che pagò furono sei mila e duecento ducati. Plinio Nepote, conoscendo che Quintiliano per la sua povertà non poteva maritare una sua figliuola, li donò cinque mila ducati, per maritarla¹⁶⁰.

Passus o szczodrości Rzymian świetnie obrazuje charakter szesnastowiecznych przewodników. Po pierwsze łatwo zauważyć, że autor stara się wywieść jeszcze z czasów starożytnych cechy dobrego rzymianina, do których zaliczała się również hojność. Cechy te, stanowiące wzór zachowania dla przybywających pielgrzymów, były stale obecne w narracji Kościoła potrydenckiego, a szczególnie w publikacjach towarzyszących obchodom Jubileuszu roku 1575, stanowiących nie tylko praktyczną, lecz także duchową pomoc w pielgrzymce, jak np. broszura *Roma Sancta* Tomasza Tretera¹⁶¹. Narracja ta opierała się na założeniu, że rzymianie już w czasach pogańskich stanowili uosobienie cnót moralnych i obywatelskich, a ich postępowanie było godnym naśladowania wzorem¹⁶².

Po drugie widać tu charakterystyczną dla *Le cose meravigliose* niekonsekwencję narracyjną. Krótsza historia dotycząca Pliniusza Młodszego zawarta w akapicie stanowi jedynie wzmiankę dodaną do wcześniejszego tekstu bez żadnego wprowadzenia autorskiego, przez co wydaje się oderwana od wcześniejszego akapitu. Odbiorca odnosi więc wrażenie, że autor nie zadał sobie trudu scalenia kompilowanych informacji w spójną całość.

¹⁶⁰ Cyt. za Bl 4, k. 88 r.-v. „**O szczodrości starożytnych Rzymian.** Historie są pełne opowieści o szczodrości starożytnych Rzymian. Ja przytoczę tylko kilka z nich. Senat, gdy posłowie z Kartaginy przynieśli im ogromną sumę pieniędzy jako okup za młodych więźniów, wypuścił ich, nie biorąc nic w zamian. W ramach umowy o wymianie więźniów Fabiusz Maksymus i Hannibal ustanowili, że kto przyjął większą liczbę więźniów, zapłaci dwa i pół libry srebra za każdego więźnia. Przyjawszy 247 więźniów więcej niż Hannibal i widząc, że Senat nigdy nie dojdzie do żadnej konkluzji (rozważali ten przypadek wiele razy), Fabiusz wysłał swojego syna do Rzymu i nakazał sprzedać jedną ze swoich nieruchomości, aby spłacić dług w imieniu Republiki, tym samym wolał naruszyć własny majątek niż własne słowo. Suma, którą zapłacił, wynosiła 6 tys. i 200 dukatów. Świadom tego, że Kwintyliusz jest za biedny, by poślubić jedną z jego córek, Pliniusz Młodszy podarował mu 5 tys. dukatów jako jej posag”.

¹⁶¹ T. Treter, *Roma Sancta sive de spirituali Romanae Urbis effigie...*, A. Blado – eredi, Roma 1575. EDIT16 nie notuje. Włoską wersję, pt. *Roma Santa overo dialogo nel quale un Romano ammaestra un pellegrino...*, dz. cyt., opublikowali ci sami drukarze (opracowali ją też językowo), również w Roku Jubileuszowym 1575. Por. EDIT16: CNCE 79295.

¹⁶² T. Bieńkowski, dz. cyt., s. 50–51, 55–56.

Widoczne jest to również w końcowej części *L'Antichità di Roma*, tekst zawiera bowiem dwa różne w wymowie zakończenia. Za jedno można uznać akapit podsumowujący temat zabytków antycznych, opatrzony zresztą nagłówkiem *Ricapitolazione dell'antichità* (Podsumowanie starożytności)¹⁶³, w którym autor m.in. wspomina o nadzwyczajnej gościnności rzymian oraz o różnych dokonaniach Oktawiana Augusta, który miał zastać miasto kamienne, a pozostawić marmurowe¹⁶⁴. Podsumowanie kończy się wymienieniem przez autora liczby cudowności antycznego Rzymu, m.in. wzgórz, bram, amfiteatrów, które zamyka słowami: „con le altre cose, che sono sparse nel libro, che io lascio per brevità”¹⁶⁵ („a także wiele innych rzeczy, które są rozsiane w książce, a o których nie wspomnę z uwagi na zwięźłość”). Tekst mógłby z powodzeniem zakończyć się w tym miejscu, jednak po owym podsumowaniu autor zdecydował się dodać jeszcze dwa akapity: *Dei Tempi degli antichi fuori di Roma* (O świątyniach starożytnych znajdujących się poza Rzymem) oraz *Quante volte è stata presa Roma* (Ile razy został zdobyty Rzym). W pierwszym dodatku opisano świątynie poświęcone bogom, którzy mogli przynosić jakieś szkody Rzymianom. Co ciekawe, w wydaniu *L'Antichità di Roma* z 1554 r. zawarto w tym akapicie opis sierpniowej procesji ku czci Wenus, podczas której do świątyni bogini znajdującej się poza murami miasta przenoszono w uroczystym pochodzie („processione”) różne poświęcone jej obiekty („le cose sacre”), z których najważniejszą „santa reliquia” była figura fallusa¹⁶⁶. Fragment usunięto z późniejszych wydań *L'Antichità di Roma*, nie występuje on też w *Le cose meravigliose* z 1575 r. W passusie tym autor użył terminów zarezerwowanych dla obrzędów Kościoła katolickiego, aby objaśnić pogańskie zwyczaje antycznych Rzymian. Ustęp ten bez wątpienia był też kontrowersyjny ze względów obyczajowych. Zatem w ogóle nie dziwi fakt, że następne wydania aprobowanego przez Kościół przewodnika ukazywały się już w wersji dokładnie zrewidowanej, bez informacji na temat świątyni Wenery.

Za jeszcze jedno zakończenie *L'Antichità di Roma* można uznać ostatnie wersy akapitu *Quante volte è stata presa Roma*: „Et a questo modo Roma domatrice del

¹⁶³ Bl 4, k. 91 r.

¹⁶⁴ Bl 4, k. 91 v.

¹⁶⁵ Tamże.

¹⁶⁶ „Similmente nel mese d'Agosto con solenne pompa e processione de le cose sacre, nel tempio di Venere fuori de le mura portavano il membro virile, quantunque tal festa fosse conveniente e propria de le meretrici, nondimeno non era lecito a niuna il maneggiare quella santa reliquia se non ad una onesta gentildonna, casta, la quale lo poneva in seno a Venere” („Podobnie w sierpniu, podczas organizowanego z wielką pompą uroczystego pochodu ze świątyni przedmiotami, przenosili męski członek do świątyni Wenus za Murami. Mimo że to święto było stosowne i właściwe dla prostytutek, to jednak nikomu nie wolno było obchodzić się z tą świętą relikwią, z wyjątkiem niewinnej, cnotliwej szlachcianki, która umieszczała ją na łonie Wenus”), cyt. za *L'Antichità di Roma*, V. Lucrino, Roma 1554, k. 31 r. Por. EDIT16: CNCE 35841.

mondo fu predata e schernita da Barbari. Et benché sia stata tante volte presa e guasta, nondimeno è ancora in piedi, essendo in essa la sedia del santissimo Vicario del Signore nostro Gesù Christo, sopra la quale meritamente siede Gregorio XIII. onore e gloria del pontificato”¹⁶⁷. Chociaż treść *L'Antichità di Roma* koncentruje się wokół zabytków antycznych, których na dodatek autor nie wartościuje negatywnie ani nie porównuje do współczesnych mu kościołów, to zakończenie ma charakter panegiryczny i wychwala głowę Kościoła katolickiego. Można domniemywać, że passus ten został dodany z bardzo pragmatycznych powodów – aby nie wzbudzić podejrzeń cenzury (co najwyraźniej się udało, ponieważ w pierwszych edycjach „przepuszczono” do druku kilka nieprawomyślnych fragmentów) oraz zdobyć papieskie zezwolenie na druk. Być może takie podwójne zakończenie było tu zabiegiem intencjonalnym, mającym na celu zestawienie dwóch wielkich postaci Rzymu – Oktawiana Augusta reprezentującego państwo pogańskie oraz Grzegorza XIII reprezentującego Rzym chrześcijański. Paralela taka pojawia się również we wspomnianej już pracy Tretera¹⁶⁸, a jej wprowadzenie miało podkreślić starożytny rodowód miasta.

Porządek i historyczny charakter opisów zawartych w *L'Antichità di Roma* kontrastuje z treścią praktycznych *Le cose meravigliose*, które miały pomagać przede wszystkim w nawiedzaniu kościołów i uzyskiwaniu odpustów. I o ile w przypadku bardziej prymitywnych formalnie *Le cose meravigliose* nie ma wątpliwości, że służyły do poruszania się po mieście, o tyle *L'Antichità di Roma* trudno nazwać przewodnikiem po Rzymie. Stanowią one bardziej kompendium wiedzy, które – podobnie jak omówione wcześniej wykazy władców – z powodzeniem mogło być używane jako źródło informacji o starożytnych zabytkach i zwyczajach Wiecznego Miasta¹⁶⁹.

¹⁶⁷ Cyt. za Bl 4, k. 93 r. „W ten oto sposób Roma, poskromicielka świata, została złupiona i upokorzona przez barbarzyńców. I mimo że została tyle razy zdobyta i zniszczona, to jednak nadal stoi, a w niej tron najświętszego Wikariusza Pana Naszego Jezusa Chrystusa, na którym słusznie zasiada Grzegorz XIII, na cześć i chwałę pontyfikatu”.

¹⁶⁸ „Describebatur quondam Imperatore Romano Caesare Octaviano Augusto, sub quo Dominus noster IESUS CHRISTUS natus est, universus orbis terrarum, ut Imperii tanti latius illustraretur amplitudo describitur et nunc in Cathedra Petri sedente Gregorio xiii. Romano Pontifice (quem Dominus unxit, ad annunciantumque mansuetis misit)” („Za panowania Oktawiana Augusta (wtedy też narodził się nasz Zbawiciel JEZUS CHRYSSTUS), został spisany cały ziemski świat, aby było jasne, jak wielkim imperium stała się Roma. W tym zaś roku [1575] zasiada na tronie Piotrowym Grzegorz XIII Biskup Rzymski, który został namaszczoney przez Boga i wysłany, by nauczać osoby pokorne i skruszone”), cyt. za T. Treter, *Roma Sancta sive de spirituali Romanae Urbis effigie...*, dz. cyt. (in plano). EDIT16 nie notuje.

¹⁶⁹ Różnice w stylu i przeznaczeniu obu części przewodnika zauważyli już V. Hart i P. Hicks w: *Palladio's Rome*, dz. cyt., s. L-LI.

1.6.1. Problemy z atrybucją *L'Antichità di Roma*, *Descrizione delle chiese i Le cose meravigliose*

L'Antichità di Roma oraz *Descrizione delle chiese*, czyli dwa główne teksty zawarte w *Le cose meravigliose*, zazwyczaj figurują w bibliografiach i katalogach pod nazwiskiem słynnego architekta Andrei Palladia (1508–1580). W ciągu ostatnich dziesięciu lat zaczęto jednak podawać tę atrybucję autorską w wątpliwość. Vaughan Hart i Peter Hicks, wydawcy edycji krytycznej obu przewodników z 1554 r. pt. *Palladio's Rome* (2006)¹⁷⁰, przyjmują autorstwo słynnego architekta za pewnik, tak samo jak Flavia Cantatore, autorka opracowania *Le cose meravigliose* z 1588 r. (2012)¹⁷¹, oraz autor przedmowy do reprintu *Descrizione delle chiese* (2000) Lionello Puppi¹⁷². O wątpliwościach w kwestii autorstwa *L'Antichità di Roma* pisała z kolei (2007) Margaret Daly Davis w artykule *Andrea Palladio's «l'Antichità di Roma» of 1554*¹⁷³. Przywołuje ona opinię szesnastowiecznego neapolitańskiego architekta Pirra Ligoria (1513–1586), który twierdził, iż rzeczywistym autorem książeczek o rzymskich zabytkach wydanych pod nazwiskami Lucio Fauno, Lucio Mauro i Andrea Palladio jest niejaki „Francesco Tarcagnetta Gaetano”, czyli tłumacz, historyk i znawca antyku Giovanni Tarcagnota (1508–1566). Ponadto Daly Davis stwierdza, że *L'Antichità di Roma*, stanowiące tak naprawdę kompilację dzieł wcześniejszych, nie mają cech świadczących jednoznacznie o autorstwie Palladia. Co więcej, już w XIX w. badania potwierdziły częściowo opinię Ligoria – jednym z pseudonimów Tarcagnoty rzeczywiście był „Lucio Fauno”, *nota bene* podpisany pod przewodnikiem, na którym w dużej mierze zostały oparte *L'Antichità di Roma*. Daly Davis pozostawia więc kwestię atrybucji *L'Antichità* otwartą, słusznie stwierdzając, że co prawda nie istnieją solidne argumenty na odrzucenie informacji pochodzących od Ligoria, jednakże nawet jeśli osobą odpowiedzialną za powstanie dziełka był Tarcagnota, to spore fragmenty niemal dosłownie przepisane z dzieł Flavia Bionda i Andrei Fulvia każą go nazywać jedynie kompilatorem¹⁷⁴.

¹⁷⁰ *Palladio's Rome*, dz. cyt.

¹⁷¹ „Della storia antica della città e dei suoi monumenti e autore Andrea Palladio, il quale nel 1554 era stato di nuovo nell'Urbe in compagna di Daniele Barbaro e aveva pubblicato le già ricordate *Descrizione de le chiese* e *L'Antichità di Roma*”, cyt. za *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma nell'edizione di Girolamo Franzini, Venezia 1588*, oprac. F. Cantatore, dz. cyt., s. XIV.

¹⁷² *Descrizione de le chiese, stationi, indulgenze...*, przedmowa L. Puppi, dz. cyt. Warto wspomnieć, że w przedmowie Puppi – oprócz przedstawiania argumentów, dlaczego i kiedy dokładnie Palladio napisał *Descrizione* – stwierdza też, że wydanie z 1554 r. było jedyną edycją tego tekstu (s. XV). Jak wiadomo, był on jednak w późniejszych latach wielokrotnie wznawiany, tyle że pod zmienionym tytułem – *Le cose meravigliose*.

¹⁷³ M. Daly Davis, dz. cyt., s. 190–197.

¹⁷⁴ Tamże, s. 179.

Chociaż uczona ta wspomina również pokrótce o tekście *Descrizione delle chiese* z 1554 r. jako publikacji stanowiącej naturalną kontynuację *L'Antichità di Roma*, w swoim opisie tego druku nie powraca już do kwestii autorstwa¹⁷⁵.

Temat atrybucji *L'Antichità di Roma* poruszał wielokrotnie Gennaro Tallini, biograf Tarcagnoty i badacz jego twórczości. Dzięki analizie źródeł, zawartości wydań *L'Antichità di Roma* oraz ich ramy wydawniczej Tallini dowiódł, że autorstwo książki wydanej po raz pierwszy w 1554 r. pod nazwiskiem Palladia należy przypisać Tarcagnocie¹⁷⁶.

Żaden z wymienionych badaczy nie wspominał do tej pory o atrybucji *Descrizione delle chiese*, czyli druku – tak jak *L'Antichità di Roma* – wydanego w 1554 r. przez Vincenza Luchina i podpisanego nazwiskiem Palladia. Obie książki otrzymały identyczną szatę typograficzną, wydano je w tym samym poręcznym formacie octavo. Zbliżony układ graficzny stron tytułowych i obecność na nich nazwiska Palladia jako sprawcy „zebrania pokrótce” („di M. Andrea Palladio raccolta brevemente” / „Brevemente raccolta da M. Andrea Palladio”) informacji zawartych w druku i „ponownego ich wydania” („novamente posta in luce”) sugerują, że oba teksty zostały napisane przez tę samą osobę. W szczególności jednak świadczy o tym treść listów do czytelnika zamieszczonych na początku obu publikacji. W tym poprzedzającym *Descrizione delle chiese* elemencie autor bezpośrednio odwołuje się bowiem do opublikowanych wcześniej *L'Antichità di Roma* słowami „Avendovi io descritto in un altro mio libro l'antichità de le Città di Roma”¹⁷⁷ („Opisawszy wam już w innej mojej książce starożytności Miasta Rzymu”). Warto też przypomnieć, że wstępy do obu utworów z 1554 r. zawierające informacje o fundacji Rzymu również zostały zaplanowane przez tego samego autora jako para i skomponowane według identycznego schematu. W przewodniku po rzymskich kościołach bohaterem wstępu jest Konstantyn, który (przy pomocy papieża) zaszczerpił w mieście chrześcijaństwo. Bohaterem wstępu do przewodnika po antycznym Rzymie jest zaś Romulus, pierwszy król Rzymu, dzięki któremu miasto rozkwitło, zyskało własne organy polityczne, ale też – co zostało wyraźnie podkreślone – potężną armię. Usunięcie w kolejnych

¹⁷⁵ Tamże, s. 182–183.

¹⁷⁶ G. Tallini, *Paradigmi di compatibilità nelle Antichità di Roma* (Lucrino, 1554), seminario, 2 dicembre 2011, Dipartimento di Studi Italianistici, Facoltà di Lettere e Filosofia, Università di Pisa; *Nuove coordinate biografiche per Giovanni Tarcagnota da Gaeta (1508–1566)*, „Italianistica: Rivista di letteratura italiana” 2013, t. 42, nr 1, s. 123–124; *Bibliografia integrale di Giovanni Tarcagnota (1508–1566)*, Passerino 2015. Najdokładniejsze studium zawartości, języka i ramy wydawniczej szesnastowiecznych *L'Antichità di Roma* potwierdzające atrybucję Tarcagnocie zamieścił Tallini w swojej najnowszej publikacji: *Vago et degno luogo lodare. Giovanni Tarcagnota tra storia e antiquaria*, Alli Ribeli Edizione, Gaeta 2020, s. 29–225 (rozdz. 1–2).

¹⁷⁷ Cyt. za *Descrizione delle chiese...*, dz. cyt., k. A2 r.

wydaniach *Le cose meravigliose* wstępu zamieszczonego przed *Descrizione delle chiese*, co zostanie omówione w rozdziale 2, popsuło zamysł autora druków z 1554 r. – historia o Konstantynie, budowniczym Rzymu chrześcijańskiego, była bowiem z założenia paralelna do historii o Romulusie, fundatorze i dobroczyńcy Rzymu antycznego, a oba te druki-przewodniki miały stanowić parę.

Argumenty te są wystarczające, by uznać, iż Tarcagnota był również autorem *Descrizione delle chiese*, a w konsekwencji także późniejszych wydań *Le cose meravigliose*.

1.7. *De i fuochi de gli antichi*¹⁷⁸ [O ogniskach starożytnych]

Tekstowi nieznanego pochodzenia pt. *De i fuochi de gli antichi scritti da pochi autori cavati da alcuni frammenti d’Historie* [O ogniskach starożytnych opisanych przez kilku autorów na podstawie wybranych fragmentów z Historii] nie poświęcono dotychczas w literaturze uwagi¹⁷⁹. Niestety nie jest znany autor tego krótkiego traktatu, z którego treści wynika jedynie, że najprawdopodobniej powstał w XVI w.

W tekście opisano rodzaj pieca typu *hypocaustum* będącego wynalazkiem starożytnych Greków, skopiowanym następnie przez Rzymian, którego z początku używano do ogrzewania łaźni. System ten polegał na umieszczeniu pieca poza pomieszczeniem. Stamtąd powietrze trafiało do tzw. piwnicy hipokaustycznej, a następnie było rozprowadzane za pomocą kanałów (*tubuli*) umieszczonych w ścianach domu. Późniejszą odmianą tego systemu było *hypocaustum* z paleniskiem umieszczonym bezpośrednio pod podłogą domu¹⁸⁰. Choć ogrzewanie typu *hypocaustum* było nadal bardzo popularne w średniowieczu (również w Europie Środkowej), to w XVI i późniejszych wiekach w powszechnym użyciu były również powodujące zagrożenie ogniowe paleniska i kominy umieszczane wewnątrz domów¹⁸¹.

Już na początku tekstu autor zapowiada, że będzie odnosił się do czasów mu współczesnych, ponieważ „è difficile dare ad intendere oggi con i modi a noi non conosciuti”¹⁸² („trudno ujrzyć dziś sens w metodach, które nie są nam znane”).

¹⁷⁸ Bl 4, k. 93 r.–94 v.

¹⁷⁹ G. Tallini jedynie wspomina o nim w swojej publikacji jako o późniejszym dodatku do *L’Antichità di Roma*. Zob. tenże, *Vago et degno luogo lodare*, dz. cyt., s. 132.

¹⁸⁰ Zob. M. Dąbrowska, *Ogrzewanie wnętrz mieszkalnych w średniowieczu i czasach nowożytnych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2008, nr 3–4, s. 306–307.

¹⁸¹ Zob. A. Karpiński, E. Nowosielska, *Pożary w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021, s. 26–29, 334–339.

¹⁸² Cyt. za Bl 4, k. 93 r.

Zwraca uwagę na niebezpieczeństwa powodowane przez przenoszenie ognia wewnątrz domu, podkreśla nie tylko zagrożenie pożarem, lecz także kradzieże, które ułatwia zamieszanie towarzyszące jego gaszeniu¹⁸³. Od krytyki pieców tradycyjnych autor przechodzi następnie do wymienienia wad tzw. suchych pieców¹⁸⁴:

Ci sono poi le stufe sacche, invenzione bestialissima, ma le puzzano, le fanno la testa più grossa, che quella d'un bue, avviliscono e fanno gli uomini pigri e lenti, e come sono fuori di quelle, sono assiderati, o veramente non escono mai tutta l'invernata di quelle, e tale volta, infiniti sono morti, subito che alla primavera e sono usciti fuori di quelle¹⁸⁵.

Następnie, w drugiej części traktaciku, autor przechodzi do pochwały ogrzewania stosowanego przez starożytnych Rzymian, polegającego na umieszczeniu ognia w jednym tylko miejscu w pobliżu domu, z którego rozchodziły się kanały umieszczone w ścianach budynku i tym samym rozprowadzające ciepło po pomieszczeniach. Objasniwszy mechanizm działania *hypocaustum*, autor wymienia jego zalety, takie jak brak potrzeby używania różnego rodzaju ogrzewaczy do stóp, żywności czy łóżek („cagion de mille mali”¹⁸⁶ – „przyczyna tysiąca nieszczęść”). Swój wywód kończy wezwaniem do powrotu do starożytnego modelu ogrzewania, przekonując, że „se oggi si cominciasse da i principi, e da i ricchi che fabbricano a usare sì buon modo, sarebbe una cosa ottima e darebbe materia di metterlo in uso, onde saremmo liberi da mille inconvenienti cattivi”¹⁸⁷ („gdyby dziś książęta i bogaci ludzie, którzy budują, zaczęli używać tego dobrego sposobu, byłaby to rzecz wspaniała i umożliwiająca wprowadzenie go do powszechnego użytku, a my bylibyśmy wolni od tysiąca okropnych niedogodności”).

¹⁸³ Bl 4, k. 93 v. Kradzieże dokonywane podczas pożarów były zjawiskiem częstym w epoce wczesnonowoczesnej. B. Ulicki przywołuje ich liczne świadectwa w I Rzeczypospolitej, m.in. te dotyczące pożarów podczas sejmiku elekcyjnego w 1669 r.: „oprócz wielu domów i towarów, co nie zgorzało zrabowało żołnierstwo” czy „Pośród ogólnego przestachu, ktoś ze złych ludzi dał hasło do rabunku, złodzieje więc i ludzie bez zatrudnienia, jedni udając, że ratują, inni prosto myśląc o sobie, rozdzielali majątek biednych mieszczan, odbijali sklepy i zabierali wszystko”, cyt. za tenże, *Pożary dawnej Warszawy. Materiały do historii ochrony przeciwpożarowej (1261–1795)*, Rozpisani.pl, Warszawa 2021, odpowiednio s. 186 i 192.

¹⁸⁴ Chodzi prawdopodobnie o saunę parową, zwaną też rzymską (wypełnione parą nagrzewane pomieszczenie, do którego się wchodziło). Zob. hasło „Stufa”, [w:] *Treccani vocabolario* [online], <https://www.treccani.it/vocabolario/stufa/> (dostęp: 11.08.2023).

¹⁸⁵ Cyt. za Bl 4, k. 94 r. „Są też suche piece, najbardziej bestialski wynalazek; te śmierdzą, sprawiają, że głowa jest większa niż łeb wołu, że ludzie są leniwi i powolni, a gdy tylko z nich wyjdą, zamarzają. Tak naprawdę nie wychodzą z nich w ogóle przez całą zimę, a czasami umierają, gdy tylko wyjdą z nich na wiosnę”.

¹⁸⁶ Cyt. za Bl 4, k. 94 v.

¹⁸⁷ Tamże.

Bez wątpienia typ ogrzewania opisany w tym krótkim tekście był bardziej kosztowny niż palenisko, piecyk lub tradycyjny kominek. Mogły sobie na nie pozwolić tylko osoby zamożne, władcy, właściciele zamków, niekiedy również klasztory. Nie bez powodu autor zwraca się do ludzi bogatych i książąt, czyli np. właścicieli i budowniczych kamienic czynszowych. Pożary powodowane rozpalaniem ognia w domu, wspomniane na początku traktaciku, stanowiły bardzo poważny i powszechny problem już od epoki starożytnej, szczególnie w dużych miastach o gęstszej zabudowie¹⁸⁸.

1.8. *Lettera pastorale di ... Cardinale Borromeo, arcivescovo di Milano, scritta al suo Popolo, nella quale diffusamente si dichiara che cosa sia l'Anno Santo del Giubileo...*¹⁸⁹ [List pasterski kardynała Boromeusza, arcybiskupa Mediolanu, napisany do swojego ludu, w którym szczegółowo określa się, czym jest Rok Święty Jubileuszowy...]

List autorstwa kardynała Karola Boromeusza znalazł się w przewodniku jubileuszowym nie bez przyczyny – arcybiskup Mediolanu był jedną z najważniejszych i najpotężniejszych postaci potrydenckiej Italii. Kościół, w tym sam papież, liczył się z jego zdaniem, miał również ogromny posłuch u wiernych. Jako że *Lettera pastorale* jest jednym z nielicznych tekstów zamieszczonych w *Le cose meravigliose*, co do którego autorstwa nie istnieją najmniejsze wątpliwości, warto przyjrzeć się postaci Boromeusza oraz okolicznościom powstania listu nieco bliżej.

Wzrost znaczenia rodziny Borromeo postępował w 2. poł. XVI w. wraz ze stopniowym rozkwitem Mediolanu na Półwyspie Apenińskim. Po ustaniu wojen księstwo to – podlegające władzy hiszpańskiej – stało się silnym ośrodkiem wdrażania postanowień soborowych we Włoszech¹⁹⁰. Był to również czas, kiedy artyści i rzemieślnicy bardzo licznie napływali do Rzymu z Mediolanu i całej Lombardii. W 1575 r. tłumy pielgrzymów, za namową i przykładem arcybiskupa Mediolanu, ciągnęły do Wiecznego Miasta, by oddać się modlitwie i uzyskać odpust zupełny podczas celebracji Roku Świętego.

¹⁸⁸ Na temat skali pożarów w epoce wczesnonowoczesnej zob. np. A. Karpiński, E. Nowosielska, *Pożary w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe*, dz. cyt., s. 128–144.

¹⁸⁹ Bl 4, k. 97 r.–104 r.

¹⁹⁰ Por. J.A. Gierowski, *Historia Włoch*, Ossolineum, Wrocław 1986, s. 251.

Boromeusz, jeden z najgorliwszych egzekutorów postanowień soboru trydenckiego, godności kościelne i błyskawiczną karierę zawdzięczał przede wszystkim wujowi ze strony matki, kardynałowi Giovanniemu Angelo de Medici, wybranemu na papieża 25 grudnia 1559 r. i znanemu od tej pory pod imieniem Piusa IV¹⁹¹. Już 31 stycznia 1560 r. mianował on swojego dwudziestodwuletniego siostrzeńca kardynałem w Rzymie, powierzając mu sekretariat stanu i wieczystą administrację archidiecezją mediolańską (nakazał jednak pozostanie w Wiecznym Mieście). Od tego czasu Boromeusz zyskiwał kolejne urzędy, m.in. kardynała protektora Portugalii, Niderlandów i katolików w Szwajcarii, archiprezbitera Bazyliki Matki Bożej Większej w Rzymie oraz protektora franciszkanów, karmelitów oraz szpitalników. Kardynał brał udział w organizacji trzeciego zjazdu soboru trydenckiego w latach 1562–1563, nadzorował wdrażanie reform soborowych i ich przestrzeganie w swoim arcybiskupstwie, które pragnął oczyścić z heretyków. Posiadał również własne siły policyjne, aby egzekwować wyroki sądu biskupiego. Wobec duchowieństwa i wiernych stosował surową dyscyplinę. Odkąd za zgodą papieża wyjechał z Rzymu w roku 1565, rzadko opuszczał Księstwo Mediolanu. Wiadomo jednak, że utrzymywał intensywne kontakty z Rzymem, wymieniał chociażby korespondencję z kardynałem Stanisławem Hozjuszem, który przesłał mu pod koniec 1575 r. jubileuszową rycinę autorstwa swojego domownika, Tomasza Tretera, pt. *Roma Sancta*¹⁹². Wydarzenie, które zmusiło Boromeusza do opuszczenia Mediolanu, to obchody Roku Świętego 1575 w Rzymie¹⁹³.

Z uwagi na liczne sprawy zajmujące go w Mediolanie arcybiskup z początku chciał przełożyć przyjazd do Wiecznego Miasta na jesień 1575 r. Papież Grzegorz XIII nie chciał się jednak zgodzić na tak późny termin i naciskał na Boromeusza, by ten przybył jeszcze przed rozpoczęciem uroczystości, ponieważ potrzebował porady w kwestiach związanych z obchodami. Arcybiskup Mediolanu posłusznie opuścił więc miasto 8 grudnia 1574 r. W podróży codziennie odprawiał mszę, odwiedzał napotkane po drodze święte miejsca, do Rzymu

¹⁹¹ Wszystkie informacje biograficzne na podstawie: M. de Certeau, hasło „Borromeo Carlo”, DBI [online], https://www.treccani.it/enciclopedia/santo-carlo-borromeo_%28Dizionario-Biografico%29/ (dostęp: 9.08.2023).

¹⁹² Por. G. Jurkowlaniec, dz. cyt., s. 124, 150.

¹⁹³ Przebieg pobytu Boromeusza w Rzymie opisano na podstawie: G.P. Giussano, *Vita di S. Carlo Borromeo*, Stamperia Camerale, Roma 1610, s. 226–233 (USTC: 4029503). Żywot Boromeusza autorstwa Giussana jest niezwykle drobiazgowy i dostarcza wielu interesujących informacji, należy jednak zachować ostrożność, wykorzystując go jako źródło historyczne, z uwagi na jego hagiograficzny charakter. Tekst ukazał się po raz pierwszy w roku, w którym Boromeusz został kanonizowany, tak więc oprócz faktów z życia arcybiskupa zawiera również np. liczne poświadczenia czynionych przez niego cudów. Informacje na temat uczestnictwa Boromeusza w Jubileuszu znajdują się też w: *La Storia dei Giubilei*, dz. cyt., s. 119.

dotarł na dzień Tomasza Apostoła, czyli 21 grudnia. Przebywał głównie w klasztorze kartuzów przy Bazylice Matki Bożej Anielskiej i Męczenników (Santa Maria degli Angeli e dei Martiri), gdzie oddawał się medytacji i ćwiczeniom duchowym, pościł i odbywał pokutę, dając przykład, w jaki sposób należy owocnie uczestniczyć w Jubileuszu. Kilkakrotnie odwiedził Siedem Kościołów, niekiedy idąc boso w towarzystwie swoich domowników. Oprócz kościołów jubileuszowych Borromeusz odwiedził również wiele innych miejsc kultu, miał też prawie codziennie wchodzić na kolanach po Świętych Schodach. Spełniał również uczynki miłosierdzia: rozdawał jałmużnę biednym, pomagał pielgrzymom z Mediolanu i innych państw, gościł ich w swojej oficjalnej rezydencji przy Bazylice św. Praksedy (Santa Prassede), która była jego kościołem tytularnym. Podczas jubileuszowej wizyty w Rzymie Borromeusz miał udzielać licznych rad papieżowi, chociażby dotyczących zarządzania dworem czy prezentowania postępowania rzymian jako wzoru dla pozostałych pielgrzymów przybywających celebrować Rok Święty. Wspominał też o konieczności wdrażania w Rzymie postanowień soboru trydenckiego oraz o potrzebach archidiecezji mediolańskiej. Borromeusz otrzymał również przywilej odpustu dla siedmiu kościołów w Mediolanie, taki sam, jaki przysługiwał wizytującym kościoły rzymskie. Mimo próśb Grzegorza XIII, by został w Rzymie na dłużej, kardynał wrócił do swojej archidiecezji na początku lutego, po ponad miesięcznej wizycie w Wiecznym Mieście.

Data dzienna (10 września) umieszczona na końcu Listu pasterskiego świadczy o tym, że tekst Boromeusza po raz pierwszy ukazał się drukiem dwa miesiące przed oficjalnym ogłoszeniem Roku Świętego przez papieża Grzegorza XIII¹⁹⁴. Na stronie tytułowej znajduje się informacja, iż jego adresatem jest „lud kardynała Boromeusza”¹⁹⁵, czyli najprawdopodobniej mediolańscy wierni, do których autor wielokrotnie zwraca się w tekście bezpośrednio, nazywając ich „figliuoli in Christo carissimi”¹⁹⁶ („najdroższe dzieci w Chrystusie”), „figliuoli diletissimi”¹⁹⁷ / „figliuoli amatissimi”¹⁹⁸ („najukochańsze dzieci”), „figliuoli carissimi”¹⁹⁹ („najdroższe dzieci”). Z kolei z treści wynika, że pismo kierowane jest również do biskupów włoskich oraz innych potencjalnych uczestników Jubileuszu.

List można podzielić na trzy części. W pierwszej Borromeusz pisze o znaczeniu Roku Świętego, w drugiej o sposobach mających posłużyć wiernym

¹⁹⁴ Papież ogłosił Rok Święty na konsystorzu 5 listopada 1574 r. Zob. H.D. Wojtyśka, *Lata święte*, dz. cyt., s. 20; P. Brezzi, dz. cyt., s. 93–94.

¹⁹⁵ Bl 4, k. 97 r.

¹⁹⁶ Cyt. za Bl 5, k. 97 r.

¹⁹⁷ Cyt. za Bl 4, k. 97 r., 99 v.

¹⁹⁸ Cyt. za Bl 4, k. 99 v.

¹⁹⁹ Cyt. za Bl 4, k. 100 r.

w przygotowaniach do jego celebracji, a w trzeciej, w jaki sposób odpowiednio ową celebrację przeprowadzić²⁰⁰.

Na samym początku listu Boromeusz podkreśla, że za pośrednictwem bulli papież Grzegorz XIII polecił biskupom, aby ich wierni zostali poinstruowani o wszystkich czynnościach, które będą pomocne w przygotowaniach do obchodów Roku Świętego. Temu również najprawdopodobniej ma służyć omawiany list pasterski. Arcybiskup Mediolanu najpierw objaśnia genezę tradycji Jubileuszu. W tekście Boromeusza, podobnie jak w późniejszym o rok wydanym z tej samej okazji tekście *Roma Sancta* Tomasza Tretera²⁰¹, zastosowano egzegezę typologiczną – starotestamentowe uwolnienie od długów stanowi typ (figurę) nowotestamentowego uwolnienia od grzechów ofiarowanego przez Chrystusa²⁰². Arcybiskup wspomina o władzy kluczy oraz władzy wiązania i rozwiązywania²⁰³,

²⁰⁰ Instrukcje i książeczki jubileuszowe objaśniające genezę Roku Świętego oraz zawierające praktyczne informacje, w jaki sposób uzyskiwać odpusty, stanowiły osobny podgatunek dawnej literatury użytkowej. Zob. A. Musialik, dz. cyt., s. 224–240. Autorka ta wspomina, że druki tego rodzaju były wydawane od XVII w., co jest nieścisłością, gdyż w 2. poł. XVI w. z okazji Jubileuszu roku 1575 opublikowano takie tytuły, jak: *Commentarius de jobileo et indulgentiis omnibus* Martina Azpicuety (EDIT16: CNCE 3685), *Sacro Iubileo libri quatuor* Angelo Pientiniego (EDIT16: CNCE 25415), *L'Anno Santo MDLXXV... Avvertimenti per ricevere con frutto il giubileo* Piera Francesca Zina (EDIT16: CNCE 37602) czy *Istruzioni per il santo giubileo di ... cardinale Borromeo, ... cardinale Paleotti ...* (wyd. 1574, nienotowane przez EDIT16, wspomniane jedynie w: M. Colombo, *Per l'esegesi in volgare...*, s. 221; EDIT16 notuje zaś wydanie tego druku z 1576 r.: CNCE 54243).

²⁰¹ T. Treter, *Roma Sancta sive de spirituali Romanae Urbis effigie...*, dz. cyt. EDIT16 nie notuje. Tekst ukazał się po raz pierwszy w formacie *in plano* jako komentarz do ryciny o tym samym tytule (jedeny znany egzemplarz przechowywany jest w Ołomuńcu, Zemský archiv v Opavě, nr inw. 3978, pudło 1818). Pod koniec Roku Jubileuszowego 1575 Drukarnia Kamery Apostolskiej prowadzona przez dziedziców Błada wydała w formie krótkiej broszury wspomnianą już włoskojęzyczną wersję tekstu Tretera, która miała najprawdopodobniej stanowić formę zaproszenia na uroczystość zakończenia Roku Świętego. Na temat ryciny *Roma Sancta* oraz towarzyszącego jej komentarza w języku łacińskim zob. G. Jurkowlaniec, dz. cyt., s. 124–139; 150–152 oraz T. Chrzanowski, *Działalność artystyczna Tomasza Tretera*, PWN, Warszawa 1984, s. 61–67.

²⁰² „[L]o stato della Legge vecchia era figura de quel che per Christo Gesù Salvatore nostro farsi doveva ne la Chiesa”, cyt. za Bl 4, k. 97 v.; „Era questo Giubileo figura della perfetta liberazione del genere umano e della restituzione di esso all'antica eredità del Cielo”, „Questo e il vero Giubileo spirituale figurato per quello che osservano gli Hebrei...”, cyt. za tamże, k. 98 r.; „Chi ha obblighi di restituzione, si ricordi, che questo e; l'anno del Giubileo, nel quale nel vecchio Testame[n]to ogni cosa ritornava a li suoi antichi possessori, e padroni, e però non stia più incatenato nelle mani del demonio”, cyt. za tamże, k. 102 v.

²⁰³ „Del quale tesoro, e ricchezze spirituali, ha costituito universale dispensatore il principe de gli Apostoli, san Pietro, e i suoi successor, li pontefici Romani, quali ha lasciato vicari suoi in terra e datoli le chiavi del regno de Cieli, e piena potestà di legare e sciogliere”, cyt. za Bl 4, k. 98 v.–99 r.

co również powtórzy Treter w *Roma Sancta*²⁰⁴. Zupełny odpust jest wielokrotnie nazywany przez Boromeusza największym i bezcennym skarbem („inestimabile thesoro”²⁰⁵, „gran thesoro”²⁰⁶, „divino e pretioso thesoro”²⁰⁷), co najwyraźniej było popularnym wówczas określeniem, ponieważ występuje też w innych drukach związanych z Jubileuszem, np. we wspomnianym tekście Tretera, przetłumaczonym na włoski i wydany przez dziedziców Antonia Błada pod koniec 1575 r.²⁰⁸ Informacje zawarte w tekście Boromeusza częściowo pokrywają się również z tymi umieszczonymi w opisanym powyżej traktacie o uzyskiwaniu odpustów. Czytelnik listu pasterskiego otrzymuje więc informację, że aby uzyskać odpust zupełny, należy przybyć do Rzymu podczas Roku Świętego, być skruszonym, odbyć spowiedź, a następnie przez wiele dni nawiedzać wyznaczone kościoły. Pielgrzym powinien również przemyśleć swoje dotychczasowe postępowanie, przeprowadzić rachunek sumienia, podsumować własne grzechy i dobre uczynki.

Boromeusz pragnie też ośwoić wiernych z wizją dalekiej podróży. Zwraca ich uwagę na fakt, że w trosce o dobra materialne nieraz wyruszają na długie i niebezpieczne wyprawy, nie obawiając się niewygód ani zmęczenia. Przypomina, iż by otrzymać umorzenie długu doczesnego, wielu ludzi nie boi się podjąć cięższej drogi niż ta, która jest konieczna dla odpuszczenia grzechów. Zachęca więc do udania się na pielgrzymkę – w duchową podróż do Rzymu, miejsca pełnego relikwii świętych męczenników. Argumentacja Boromeusza ma wydźwięk kontrreformacyjny. Wspomina on:

Et quantunque in questi nostri infelici tempi nei quali le eresie che regnano, impugnino queste sante e pie opere, il religioso esercizio del peregrinare sia intepidito [...] essendo appunto questo il tempo, nel quale li veri cattolici e obediendi figliuoli della Chiesa, debbano mostrare il zelo della fede, e la pieta in imitare e rinnovare l'antica divozione²⁰⁹.

²⁰⁴ „Scientiae igitur et potentiae, seu Iurisdictionis Sacerdotalis claves, a Christo acceptas, Petrus successoribus suis Romanis Pontificibus reliquit: quarum illi plenam potestate[m] habentes, pro eo quo unus alteri in Cathedra Petri succedit ordine, Episcoporum, ab ipsis approbatorum, ministerio, sacerdotes in omnibus orbis partibus constituuntur; qui non modo sanam Ecclesiae doctrinam populis ministrent, sed animas etiam, prout caritati congruum iudicaverint, clavium Petri auctoritate, ligant vel solvant”, cyt. za T. Treter, *Roma Sancta sive de spirituali Romanae Urbis effigie...*, dz. cyt. (in plano).

²⁰⁵ Cyt. za Bł 4, k. 97 v.

²⁰⁶ Cyt. za Bł 4, k. 99 r., k. 102 v.

²⁰⁷ Cyt. za Bł 4, k. 97 r.

²⁰⁸ T. Treter, *Roma Santa overo dialogo nel quale un Romano ammaestra un pellegrino...*, dz. cyt., k. B3 r.

²⁰⁹ Cyt. za Bł 4, k. 100 r. „Ale chociaż w tych naszych nieszczęsnych czasach, gdy herezje, które panują, zwalczają te święte i pobożne dzieła, religijna praktyka pielgrzymowania być może nieco osłabła, [...] nadszedł czas, gdy prawdziwi katolicy i wierne dzieci Kościoła powinni zademonstrować gorliwość wiary katolickiej i pobożność poprzez naśladowanie oraz odnawianie starożytnej pobożności”.

Występuje tu wyraźne podkreślenie ciągłości trwania tradycji chrześcijańskiej od starożytności do czasów współczesnych autorowi, a także nawołanie do odbudowy potęgi Kościoła katolickiego w momencie zagrożenia przez heretyków. Boromeusz objaśnia, dlaczego to właśnie Rzym został wybrany na miejsce celebrowania Jubileuszu. Podkreśla wagę postaci Piotra i Pawła, porównuje apostołów najpierw do dwojga oczu Rzymu, rozjaśniających jego oblicze, a następnie do dwóch filarów, na których opiera się miasto („per questo celebriamo io questa città, non per le gran colonne e anticaglie, ma per quelle due colonne de la Chiesa”²¹⁰ – „sławię to miasto nie za jego kolumny i starocie, ale za te dwa filary Kościoła”), szczególnie akcentując możliwość odwiedzenia grobów Piotra i Pawła podczas uczestnictwa w pielgrzymce. Duchowny zauważa w swoim liście, że z pielgrzymki nie należy czerpać fizycznej przyjemności i trzeba przedsięwziąć ją, pozostawiając za sobą wszelką ziemską ciekawość i próżność²¹¹. Proponuje pielgrzymom także porady natury praktycznej – powtarza, że przed podjęciem peregrynacji konieczna jest spowiedź oraz przyjęcie komunii, gdyż w ten sposób pielgrzym uzbroi się duchowo przeciwko wszelkim pokusom, które szatan może postawić na jego drodze. W trakcie podróży do Rzymu należy wystrzegać się złego towarzystwa i zbliżać się jedynie do tych, których rozmowy będą duchowo pomocne pątnikowi²¹². Trzeba zachować wszelką abstynencję i wstrzemięźliwość oraz pamiętać, by podróży towarzyszyło umartwianie się i potępienie przyjemności zmysłowych. Jeśli chodzi o samą drogę, to z zaplanowanego szlaku można zbaczać jedynie w celu odwiedzenia co sławniejszych kościołów, jak np. Santa Maria di Loreto. Po dotarciu do Rzymu należy ponownie przystąpić do spowiedzi. Następnie można już aktywnie uczestniczyć w Jubileuszu i – wyzbywszy się ciekawości i próżności – przemieszczać się do kolejnych kościołów, kontemplując męczeństwo świętych.

Na końcu Boromeusz kieruje swoje słowa do tych, którzy nie mogą udać się do Rzymu. Powinni oni ćwiczyć się bardziej sumiennie niż zwykle w pobożnych uczynkach, szczególnie w poszczeniu, rozdawaniu jałmużny i modlitwach,

²¹⁰ Cyt. za Bl 4, k. 100 v.

²¹¹ Bl 4, k. 101 v.

²¹² Przed nieodpowiednim towarzystwem mogącym zepsuć obyczaje peregrynanta ostrzegali też autorzy rękopiśmiennych instrukcji (zwykle ojcowie) dla wyruszającej w podróż młodzieży, zob. D. Żołądź-Strzelczyk, *O przedsięwzięciu peregrynacyjnej. Edukacyjne wojaże szlachty z Rzeczypospolitej w świetle instrukcji podróży*, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Warszawa 2020, s. 317–323. Wspominał o tym również Stanisław Grochowski w zbiorze wierszy *Toruńskie nocy*, a konkretnie w poemacie pedagogicznym skierowanym do wyjeżdżających wojewodzcich Działyńskich. Złe towarzystwo oznaczało również protestantów, których obecność mogła zachęcić peregrynującą młodzież do porzucenia katolicyzmu. Zob. R. Krzywy, *W podróży, przy stole i w łóżnicy. Źródła literackie jako zwierciadło staropolskich obyczajów*, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Warszawa 2024, s. 62–66.

a także w odwiedzaniu kościołów, pomaganiu chorym i biednym²¹³. W ostatnich akapitach kardynał ponownie zachęca wiernych do podjęcia pielgrzymki i roztacza przed czytelnikiem radosną wizję powrotu do domu w wolności od wszystkich grzechów. Katolicy, którzy uczestniczyli w Jubileuszu, mają również dawać świadectwo o wielkości i chwale odwiedzonego miasta.

Boromeusz posługuje się w liście językiem prostym i zrozumiałym – takim, jakiego używanie zalecał w swojej instrukcji komponowania kazań w języku włoskim²¹⁴. Sam włącza się w poczet wiernych, gdy pisze np.: „Cosi celebreremo tutti santamente l'anno santo”²¹⁵ („W ten sposób będziemy dobrze celebrować wszyscy rok święty”) czy „con la sua morte ha pienamente sodisfatto al eterno Padre per le iniquità nostre”²¹⁶ („przez swoją śmierć w pełni zadośćuczynił wiecznemu Ojcu za nasze winy”). Wypowiedzi tego typu miały na celu skrócenie dystansu między nadawcą i odbiorcą, lecz także – co charakterystyczne dla kaznodziejstwa posoborowego – autoprezentację Boromeusza jako spełniającego na co dzień zalecenia, które kierował do wiernych. Tym samym czynił on z siebie wiarygodny wzór do naśladowania²¹⁷. Giovanni Pietro Giussano, siedemnastowieczny biograf Boromeusza, przytacza dwie sytuacje, kiedy podczas odbywania trasy Siedmiu Kościołów kardynał spotkał na swojej drodze bliskich znajomych i zupełnie nie zwrócił uwagi na ich obecność z powodu głębokiego zaangażowania w medytację i modlitwę²¹⁸. W taki sposób dawał przykład wiernym, iż sam

²¹³ Mowa o uczynkach miłosierdzia, do których Kościół potrydencki przykładał szczególną wagę, a Rzym miał być miastem, gdzie najgorliwiej się je praktykuje. Pisał o tym chociażby Stanisław Hozjusz w swoim opisie Rzymu: tenże, *Operum Tomus Secundus*, M. Cholinus, Köln 1584, s. 37–38 (USTC: 626323). Za Hozjuszem uczynki miłosierdzia praktykowane przez rzymian wymieniał Treter w *Roma Sancta*. Katechizm Kościoła katolickiego wyróżnia uczynki, które ma obowiązek praktykować wierny: siedem uczynków wobec ciała (głodnych nakarmić, spragnionych napoić, nagich przyodziać, podróżnych w dom przyjąć, więźniów pocieszać, chorych nawiedzać, umarłych pogrzebać) oraz siedem wobec duszy (grzeszących upominać, nieumiejętnych pouczać, wątpiącym dobrze radzić, strapionych pocieszać, krzywdy cierpliwie znosić, urazy chętnie darować, modlić się za żywych i umarłych). Zob. W. Seremak, hasło „Uczynki miłosierdzia”, [w:] *Encyklopedia katolicka*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2013, t. 19, szp. 1284–1285.

²¹⁴ Zob. M. Colombo, *Per l'esegesi in volgare della liturgia delle ore*, [w:] *Libri, biblioteche e cultura nell'Italia del Cinque e Seicento*, red. E. Barbieri, D. Zardin, Vita e Pensiero, Milano 2002, s. 242–243; G. Farris, *L'arte della persuasione religiosa tra il popolo nelle "Instructiones" di s. Carlo Borromeo*, [w:] *Cultura popolare e cultura dotta nel Seicento*, red. L. Borselli, G. Carabelli, C. Poli, Angeli, Milano 1983, s. 210–211.

²¹⁵ Cyt. za Bl 4, k. 104 r.

²¹⁶ Cyt. za Bl 4, k. 98 r.

²¹⁷ S. Giombi, *Sacra eloquenza: percorsi di studio e pratiche di lettura*, [w:] *Libri, biblioteche e cultura nell'Italia del Cinque e Seicento*, red. E. Barbieri, D. Zardin, Vita e Pensiero, Milano 2002, s. 139–141.

²¹⁸ „[I]n modo tale, che anche quando a caso s'incontrava con Prelati o con Principi, seguiva le sue divozioni, salutandoli solamente per passaggio col scoprirsi il capo; come fece

przestrzega instrukcji zawartych w liście pasterskim, które mówią, że nic nie powinno rozpraszać pątnika ani odwracać jego uwagi od duchowego uczestnictwa w Jubileuszu²¹⁹.

W tekście występują liczne bezpośrednie zwroty do adresata oraz pytania retoryczne, mające utrzymać uwagę osoby czytającej. Zwłaszcza w ustępach zawierających instrukcje, jakie kolejne czynności powinien wykonać pielgrzym i jak ma się zachowywać podczas podróży, wielokrotnie w odniesieniu do wiernych pojawia się czasownik „dovete” („musicie”). Należy podkreślić, że jest to celowa stylizacja tekstu, charakterystyczna dla listów pasterskich. Adresatem jest tu odbiorca zbiorowy – utwór co prawda nazywany jest listem, jednak ma liczne cechy kazania. Sytuuje się na styku tekstu pisanego i mówionego, co wzmacnia jego perswazyjny charakter²²⁰. Boromeusz przemawia jako osoba mająca świadomość, że cieszy się wśród odbiorców silnym autorytetem; chcąc przekonać ich do uczestnictwa w Jubileuszu, stara się przedstawiać przede wszystkim zalety takiego przedsięwzięcia oraz korzyści duchowe, jakie mogą uzyskać dzięki pielgrzymce.

1.9. *Poste d'Italia*²²¹ [Poczty włoskie]

Po liście Boromeusza następuje lista tzw. *poste*, czyli etapów, na które podzielono główne drogi, w tym przypadku prowadzące do Rzymu, wykorzystywane głównie do transportu pocztowego, ale też osobowego²²². Przemieszczanie się wozami pocztowymi cieszyło się popularnością wśród szesnastowiecznych podróżników.

particolarmente col Duca di Parma Ottavio Farnese molto suo devoto, il quale restò edificatissimo di quest'esempio e disse d'aver imparato all'hora il modo di visitare le Chiese. Anzi quelli, ch'erano più suoi domestici, non mostrava manco di vederli; così fece con Marc'Antonio Colonna, perciocché incontrandolo nella strada di s. Paolo fuori delle mura [...] egli non si fermò a ricevere le accoglienze, ne fece verso di loro segno alcuno di risaluto, ne meno piego il capo a Donna Anna sua amatissima sorella, moglie di Don Fabrizio [...] ma come che non li avesse visti seguitò di lungo il viaggio, e le sue orazioni, senza interromperle punto”, cyt. za G.P. Giussano, dz. cyt., s. 229.

²¹⁹ „[D]ovete, figliuoli dilette, ricevere questa peregrinazione, lasciando ogni sorte di curiosità e vanità mondana. [...] Non vi dovete solamente contentare di andare a Roma a visitare quelle Chiese e reliquie di Santi, ma a questo dovete congiungere vera e perfetta penitenza [...] vi armerete spiritualmente contra tutte le invidie e tentazioni, che vi apparechiarà il demonio per la strada [...] date bando alle crapule, ebrietà, lascivie e altre dissoluzioni, alle mormorazioni, detrazioni e risse”, cyt. za Bl 4, k. 101 r.–v.

²²⁰ Zob. S. Skwarczyńska, *Teoria listu*, Towarzystwo Naukowe, Lwów 1937, s. 131.

²²¹ Bl 4, k. 104 v.–108 r.

²²² N. Schobesberger, P. Arblaster, M. Infelise, A. Belo, N. Moxham, C. Espejo, J. Raymond, *European postal networks*, [w:] *News Networks in Early Modern Europe*, red. J. Raymond, N. Moxham, Brill, Leiden 2016, s. 26–27.

Wynajem miejsca w transporcie zbiorowym, czy to w tańszym i wolniejszym zwykłym wozie, czy też w droższym, ale szybszym wozie pocztowym²²³, był przede wszystkim mniej kosztowny niż poruszanie się własnym pojazdem i bezpieczniejszy niż samotna wędrówka konna lub piesza, mimo iż właśnie taka była zalecana pielgrzymom przez duchownych wdrażających idee kontrreformacji²²⁴. Potencjalne miejsca postoju wymienione w przewodniku oprócz tego, że spełniały swoją podstawową funkcję (miejsce wymiany przesyłek i listów), służyły też zmianie woźnicy oraz koni, a także posileniu się i odpoczynkowi podróżujących. Wykazy stacji pocztowych to kolejny element, który szybko stał się częścią składową przewodników po Europie. Szczyt ich popularności przypadł na wiek XVIII, kiedy to na rynku ukazywały się liczne instruktażowe przewodniki typu *itinerarium* – „przodkowie” dziewiętnastowiecznych bedekerów²²⁵. Umieszczenie na końcu jubileuszowego przewodnika listy stacji pocztowych mogło przyczynić się do lepszej sprzedaży *Le cose meravigliose* poza Rzymem, np. w Wenecji czy Bolonii – miastach, które zwykle odwiedzali pielgrzymi w drodze do stolicy chrześcijaństwa. Zakupiwszy przewodnik np. w Wenecji, można było posługiwać się nim nie tylko w Rzymie, ale też w drodze, a także podczas postojów, oraz planować kolejne etapy podróży. Użytkownik zyskiwał więc przydatne informacje na temat możliwych przystanków na trasie, co wiązało się z odpowiednią organizacją noclegów, zwiedzania czy posiłków.

Spis poczt zamieszczony w *Le cose meravigliose* podzielono na odcinki: Rzym–Bologna, Bologna–Mantua, Mantua–Trydent, Trydent–Bruksela, Rzym–Wenecja, Genua–Mediolan, Mediolan–Wenecja, Rzym–Neapol, Bologna–Ancona, Bologna–Florencja. Pod nagłówkami wymieniono w kolumnie nazwy miast i wsi, w których można było zatrzymać się podczas podróży, a obok każdej z nazw wpisano odległość w milach (oznaczonych literą „m”). Jedynie w przypadku trasy Trydent–Bruksela dystans podano w ligach („le”), gdyż ta jednostka miary była popularniejsza na terenach na północ od Alp²²⁶. Wymieniona w przewodniku trasa Bruksela–Trydent (przez Augsburg) była ongiś główną międzynarodową drogą pocztową, a także jedną z najpopularniejszych dróg przemierzanych przez pielgrzymów do

²²³ A. Mączak, *Peregrynacje, wojaże, turystyka*, dz. cyt., s. 46–49.

²²⁴ Zagorzałymi przeciwnikami pielgrzymek grupowych byli np. Jan od Krzyża czy francuski jezuita Louis Richeome, którzy twierdzili, że pielgrzymka grupowa sprzyja rozwiązłości. Zob. J. Chélini, dz. cyt., s. 186.

²²⁵ Pierwsze itineraria, czyli praktyczne przewodniki zawierające wiele instrukcji dla podróżującego, zaczęły powstawać we Włoszech już w 2. poł. XVI w., natomiast w Polsce dopiero w XVII w. Zob. G. Franczak, *Sarmata w krainie czarów. Jana Ocieskiego diariusz podróży włoskiej (1540–1541)*, „Terminus” 2006, nr 8, z. 2, s. 89.

²²⁶ Liga lądowa, zwana również *lieue* lub *leugae*, była miarą stosowaną już w starożytności w Galii zamiast krótszej mili rzymskiej. Zob. W. Kula, *Miary i ludzie*, PWN, Warszawa 1970, s. 11–12; *Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna Wydawnictwa Gutenberga*, t. 9, Wydawnictwo Gutenberg, Warszawa 1995, s. 84 (hasło „lieue”).

Wiecznego Miasta, zwaną również Via Germanica. Przemieszczali się nią głównie przybysze z Niemiec oraz Europy Środkowej. Przybywający nią peregrynanci przekraczali granicę od strony Brennero, udając się następnie do Trydentu²²⁷.

Wykazy stacji zamieszczone w *Le cose meravigliose* stanowią fragmenty skopiowane z wydrukowanej po raz pierwszy w 1563 r. publikacji autorstwa Giovanniego da L'Herba pt. *Itinerario delle poste per diverse parti del mondo*²²⁸ [Itinerarium poczt w różnych częściach świata]. Niestety o autorze nie wiadomo zbyt wiele, oprócz tego, że był poczmistrzem poczty genueńskiej w Rzymie²²⁹. Niezwykle ciekawa jest zaś zawartość pełnej wersji *Itinerario*. Już na karcie tytułowej można przeczytać, że w druku da L'Herba zawarł nie tylko spisy stacji pocztowych, lecz także „una narrazione delle cose di Roma, e massime delle sette chiese, brevemente ridotta”²³⁰ („opowieść o rzeczach godnych zobaczenia w Rzymie, a w szczególności o siedmiu kościołach, skrócona do niewielkiej formy”). Jak zauważył już Armando Serra²³¹, dodatek ten stanowi wyciąg z wydanego w 1554 r. *Descrizione delle chiese, stazioni, indulgenze...*²³², o którym to druczku przypisywanym Andrei Palladiowi wspomniano już wcześniej – był to najważniejszy komponent jubileuszowych *Le cose meravigliose*. Interesujące, że L'Herba dokonał nie tylko skrócenia, ale też aktualizacji przewodnika, jakiej nie wprowadzili do opisu Siedmiu Kościołów wydawcy kolejnych edycji *Le cose meravigliose*. Na początku deskrypcji Bazyliki św. Jana na Lateranie umieścił informację, iż kościół ten był niegdyś siedzibą papieży, a przy opisie Bazyliki św. Piotra podkreślił z kolei, że to ona właśnie, a nie Lateran, jest obecnie siedzibą biskupa Rzymu²³³. Natomiast w *Le cose meravigliose* z 1575 r. nadal widnieje informacja, iż Lateran jest aktualną siedzibą papieży²³⁴. Warto zwrócić uwagę, że

²²⁷ F. Gligora, dz. cyt., s. 35.

²²⁸ EDIT16 notuje dwa wydania *Itinerario delle poste* – z 1563 i 1564 r. (CNCE 51410; 15871). Za najwcześniejszy przewodnik tego typu uznaje się anonimowy tekst *Le poste necessarie ai Corrieri per l'Italia*, który ukazał się w Brescii w 1562 r. (EDIT16 nie notuje, w ICCU znane wydanie z 1563). Zob. A. Serra, „Monopolio naturale” di autori postali nella produzione di guide italiane d'Europa, fonti storico-postali fra Cinque e Ottocento, „Archivio per la storia postale” 2003, nr 14–15, s. 24.

²²⁹ Informacja zawarta w dedykacji autora: „Affettionatissimo Servitore Giovanni dall'Herba, Mastro de corrieri de la Eccelsa Repubblica di Genova in Roma”, cyt. za G. da L'Herba, *Itinerario delle poste*, s.n., Venezia 1564, k. 3 v.

²³⁰ Cyt. za tamże, k. A1 r.

²³¹ A. Serra, dz. cyt., s. 28.

²³² *Descrizione delle chiese*, dz. cyt.

²³³ W opisie Bazyliki św. Jana: „La prima e San Giovanni Laterano, qual già, per il passato era Sede de Pontefici”; w opisie Bazyliki św. Piotra: „La seconda chiesa santo Pietro in Vaticano, che oggi è la prima facendoci residenza li Pontefici, e non più a san Giovanni Laterano, si come s'è detto”, cyt. za G. da L'Herba, *Itinerario delle poste*, dz. cyt., k. 99 r.–v.

²³⁴ Opis Bazyliki św. Piotra w *Le cose meravigliose* z 1575 r.: „La prima chiesa, che è sede del Pontefice, e quella di s. Giovanni Laterano”, cyt. za Bl 4, k. A1 r.

choć L'Herba zdecydował się na uaktualnienie informacji, to jednak nie zmienił kolejności bazylik, do której przyzwyczajony był czytelnik. Na przedstawionym przykładzie zaobserwować można relacje zachodzące między włoskimi tekstami użytkowymi XVI w. Wydawcy *Le cose meravigliose* wykorzystali w swojej kompilacji zarówno *Descrizione delle chiese* z 1554 r., jak i fragmenty *Itinerario delle poste per diverse parti del mondo* z 1563 r. Da L'Herba, autor drugiego spośród nich, na końcu wykazu poczt dodał przerobioną wersję *Descrizione delle chiese* z 1554 r., jednak nieco inną niż ta przedrukowywana w *Le cose meravigliose*. Analizując produkcję wydawniczą przewodników po Rzymie w 2. poł. XVI stulecia, można więc zauważyć, że opierała się ona *de facto* na kilku podstawowych tekstach, które były przerabiane, aktualizowane i kompilowane przez różnych autorów i wydawców oraz współwydawane w rozmaitych konfiguracjach.

Z *Itinerario delle poste per diverse partii del mondo* – którego objętość, wraz z opisami rzymskich kościołów, wynosi 156 kart *in octavo* – wydawcy *Le cose meravigliose* intencjonalnie wybrali fragmenty (jedynie cztery karty), które uznali za najbardziej przydatne dla potencjalnego odbiorcy-pielgrzyma²³⁵. O ile zamieszczenie wykazów stacji na traktach łączących takie miasta, jak Rzym, Wenecja, Bolonia, Mediolan, Genua czy Neapol w ogóle nie dziwi (w końcu większość pielgrzymów stanowili Włosi, a przewodnik zapewne można było kupić również w ośrodkach innych niż Rzym i Wenecja), o tyle ciekawy wydaje się wybór trasy Trydent-Bruksela, stanowiącej część Via Germanica, zamiast promowania popularniejszej od niej Via Francigena²³⁶. Można podejrzewać, że decyzję taką podjęto z myślą o pielgrzymach przybywających z Brukseli będącej wówczas bardzo ważnym ośrodkiem katolickim w Niderlandach Habsburskich²³⁷.

²³⁵ Bl 4, k. 105–108.

²³⁶ Opis najważniejszych dróg pielgrzymich zob. F. Gligora, dz. cyt., s. 35.

²³⁷ Trasa Bruksela–Trydent, choć stanowi część tzw. Via Germanica, nie została raczej zamieszczona w przewodniku z myślą o przybyszach z Niemiec. Choć przewodniki po Rzymie w języku niemieckim były drukowane już od XV w. (wg ISTC do 1600 r. wydano aż 21 edycji niemieckojęzycznych *Mirabiliów*), to liczba Niemców przebywających na stałe w Wiecznym Mieście zdecydowanie spadła w XVI w. z uwagi na podejrzliwy stosunek rzymian do tej nacji, kojarzonej głównie z ruchem reformacyjnym i złupieniem miasta w 1527 r. I. Fosi twierdzi, że pielgrzymki religijne do Rzymu odbywane przez Niemców straciły na znaczeniu w okresie kontrreformacji, jednak pod koniec stulecia ich miejsce zajęły podróże akademickie. Wydaje się to potwierdzać również brak przewodników wydanych w tym języku, zarówno w Roku Jubileuszowym, jak i we wcześniejszych dziesięcioleciach XVI w. W mieście istniała jednak nadal kolonia niemiecka, która zaznaczała swoją odrębność poprzez nakaz porozumiewania się przez członków społeczności tylko w języku narodowym. Wymagano tego również od kaznodziejów w niemieckich kościołach. Wzmacniało to tożsamość narodową członków kolonii, jednocześnie izolując ich od społeczeństwa rzymskiego. Zob. I. Fosi, *The plural city: Urban spaces and foreign communities*, [w:] *A Companion to Early Modern Rome 1492–1692*, red. P.M. Jones, B. Wisch, S. Ditchfield, Brill, Leiden 2019, s. 181. Na temat ograniczonej obecności Niemców w Rzymie

Ukłonem w stronę innej niż włoska nacji były również hiszpańskojęzyczne wydania *Le cose meravigliose*²³⁸, które zawierają wykaz stacji na drodze z Rzymu do Barcelony (przez Sabaudię i Prowansję). Dla produkcji tych wydań, oprócz faktu dominacji Habsburgów na południu Półwyspu Apenińskiego, kluczowy był popyt na publikacje w innym niż włoski języku wernakularnym – Hiszpanie, w przeciwieństwie do Niemców, w 2. poł. XVI w. stanowili w Rzymie i na całym Półwyspie bardzo liczną grupę narodową²³⁹.

Podsumowanie

Teksty zawarte w jubileuszowych edycjach *Le cose meravigliose* to zbiór zróżnicowany tematycznie i gatunkowo. Elementy składowe przewodnika służyły do eksploracji przez turystę lub pielgrzyma rozmaitych warstw Wiecznego Miasta, zarówno tych materialnych, jak i duchowych. Wszystkie opisane teksty w różnym stopniu spełniały funkcję praktyczną właściwą literaturze stosowanej. Krótkie deskrypcje kościołów zawarte w *Le cose meravigliose* zostały uporządkowane według dzielnic, by czytelnik mógł odwiedzać miejsca kultu w określonym, najwygodniejszym dla niego porządku. Wyjątek w tej części stanowią obszerniejsze opisy Siedmiu Bazylik, które ułożono zgodnie z kryterium ważności. Układu tego, przejętego jeszcze z tekstów średniowiecznych, celowo nie zmieniono mimo stopniowego zyskiwania na ważności Bazyliki św. Piotra i przenosin siedziby papieża z Lateranu na Watykan. Wykaz stacji powiązany ściśle z kalendarzem na cały rok pozwalał odbiorcy przewodnika drobiazgowo zaplanować pobyt w Rzymie. Dostarczał bowiem informacji, w których kościołach będzie można uczestniczyć w uroczystej mszy danego dnia, zawierał też dodatkowe praktyczne wskazówki. Najważniejszym celem pobytu pielgrzymów w Wiecznym Mieście podczas Roku Jubileuszowego było uzyskanie odpustu, zatem w przewodniku nie mogło również zabraknąć instrukcji, w jaki sposób pątnicy powinni przygotować się do uczestnictwa w uroczystościach i wizyt w kościołach. Nieco inną funkcję pełnił załączany do niektórych wydań list pasterski Karola Boromeusza – miał on zachęcać czytelnika do uczestnictwa w obchodach Roku Świętego, przedstawiać korzyści duchowe płynące z pielgrzymki oraz przekonująco promować Wieczne Miasto jako stolicę chrześcijaństwa. Z tego względu kierowany był

w XVI w. zob. I. Fosi, *A proposito di una lacuna storiografica. La nazione tedesca a Roma nei primi secoli dell'età moderna*, „Roma moderna e contemporanea” 1993, nr 1, s. 45–53.

²³⁸ Rossetti notuje cztery wydania hiszpańskich *Le cose meravigliose*, które ukazały się pod tytułem *Mirabilia Romae. A donde se trata delas yglesias... Con las antigüidades de Roma* (G-430, G-431, G-431a, G-431b).

²³⁹ Zob. T.J. Dandeleit, *Spanish Rome 1500–1700*, Yale University Press, New Haven–London 2001.

głównie do osób niezdecydowanych lub dopiero planujących podróż do Rzymu; dlatego też funkcjonował na rynku samodzielnie już w roku 1574 – jeszcze przed Jubileuszem miał przygotowywać i nawoływać wiernych do podjęcia podróży. W podobny sposób niepowiązane bezpośrednio z przestrzenią miejską są wykazy stacji pocztowych – zamieszczane na samym końcu wraz z listem pasterskim były kierowane do osób, które znajdowały się przede wszystkim poza Rzymem. Miały ułatwiać im dotarcie do miasta i pomóc oswoić się z perspektywą długiej podróży, która często stanowiła nie lada wyzwanie, zarówno finansowe, jak i mentalne²⁴⁰. Warto więc zwrócić uwagę, że przewodnik *Le cose meravigliose* nie miał być używany jedynie w trakcie pobytu w Wiecznym Mieście, ale też pomagał skutecznie się do niego przygotować²⁴¹.

Znaczną część przewodnika stanowią teksty dotyczące zabytków antycznych – trzydniowy plan zwiedzania *La guida romana* oraz w *L'Antichità di Roma*. Pierwszy był rodzajem itinerariusza i miał pełnić funkcję *stricte* praktyczną – w ciągu trzech dni oprowadzić przybysza po najważniejszych miejscach związanych z kulturą klasyczną. Za najmniej praktyczny z opisanych komponentów można zaś uznać *L'Antichità di Roma* (wraz z dodatkiem o dawnych systemach ogrzewania) stanowiące zbiór informacji o starożytnym Rzymie niepowiązanych bezpośrednio z topografią szesnastowiecznego miasta. Można przypuszczać, że *L'Antichità di Roma*, będące bardziej kompendium o mieście niż przewodnikiem, pełniły inną funkcję niż pozostałe współwydane teksty. Komponenty dotyczące kultury antycznej zawarte w przewodniku mogły służyć nie tylko peregrynantom, ale też czytelnikom, którzy wcale nie planowali wyprawy do Rzymu ani nigdy w nim nie byli, a tekst wykorzystywali jedynie jako źródło wiedzy o historii miasta i jego wspaniałościach. Zarówno *L'Antichità di Roma*, jak i spisy papieży oraz cesarzy, nietracące przez wieki na aktualności, przywiezione z podróży w charakterze pamiątki mogły być też zachowywane w bibliotekach jako „naukowe” pomoce dotyczące historii Wiecznego Miasta.

Czytając zaprezentowane w tym rozdziale teksty, łatwo zauważyć, że oprócz funkcji różnił je też sposób, w jakie autorzy odnoszą się do spuścizny antyku. W *La guida romana* i *L'Antichità di Roma* odnaleźć można liczne pochwały pod adresem starożytnych. Szczególny pod tym względem przypadek stanowi dodatek na temat systemu grzewczego *hypocaustum*. Jego anonimowy autor przedstawia rozwiązanie opracowane przez starożytnych Rzymian jako doskonalsze niż to stosowane w czasach mu współczesnych. Tekst *De i fuochi de gli antichi* miał – jak

²⁴⁰ A. Mączak, *Peregrynacje, wojaże, turystyka*, dz. cyt., s. 116.

²⁴¹ Na możliwość użytkowania literatury podróżniczej zarówno przed wyjazdem, podczas trwania pielgrzymki, jak i po powrocie, zwracała już uwagę K. Meller, *Andrzej Wargocki – podróżnik po mapach i tekstach. O „Peregrynacji arabskiej” z 1610 roku*, [w:] *Co musi wiedzieć uczony edytor, nawet jeśli nie chce. Prace ofiarowane Profesorowi Wiesławowi Wydrze*, red. B. Hojdis, K. Krzak-Weiss, *Poznańskie Studia Polonistyczne*, Poznań 2017, s. 160–161.

się wydaje – po pierwsze przybliżyć czytelnikowi nieznanym wcześniej aspekt życia starożytnych, po drugie ukazać, że poprzez powrót do droższego, ale bezpieczniejszego systemu grzewczego możliwe jest uniknięcie jednego z największych ówczesnych zagrożeń, czyli pożaru.

W przeciwieństwie do trzech wymienionych komponentów w liście pasterskim Boromeusza spuścizna klasyczna jest ewidentnie deprecjonowana i spychana na dalszy plan na rzecz wspanialszego i ulepszanego miasta katolickiego, pełnego relikwii świętych męczenników. Z kolei autor traktatu instruującego, jak przygotować się do uzyskania odpustów, umieścił w tekście liczne cytaty z dzieł klasycznych jako poświadczenie słuszności przedstawionych zaleceń. Są one jednak użyte w innym niż oryginalny kontekście i interpretowane przez pryzmat moralności katolickiej. Omawiany przewodnik może posłużyć jako dowód, że w 2. poł. XVI w., gdy wprowadzano w życie postanowienia soboru trydenckiego, ogólny stosunek do kultury klasycznej nie był ani jednoznacznie negatywny, ani pozytywny. Rzym chrześcijański, stolica odnowionego Kościoła katolickiego, wyrastał ze starożytnej tradycji, której istnieniu nie można było zaprzeczyć. Mieszała się ona i przenikała z tradycją chrześcijańską, przy czym jej wytwory często interpretowano tak, by wpasowywały się w nową narrację.

Rozdział 2

Działania wydawców i ich ostateczny efekt w postaci jubileuszowych edycji *Le cose meravigliose*

W niniejszym rozdziale przedstawię stopniowy proces obrastania tekstu *Descrizione delle chiese* z 1554 r. w kolejne accedity i prześlę interwencje wydawców (lub ich intencjonalny brak) w tekst podczas wieków. Pokażę też elementy paratekstowe¹ występujące w przewodniku. Należy w tym miejscu podkreślić, że analiza materiału okołotekstowego² w starych drukach jest bardzo ważnym elementem badań nad rolą społeczną dawnej książki. Dostarcza wiedzy na temat praktyki publikowania oraz odbioru danego tytułu w okresie, kiedy został

¹ W niniejszej publikacji przyjąłem szeroką definicję paratektu zaproponowaną przez G. Genette'a, według której parateksty (*paratexts*) to elementy okalające i rozszerzające tekst główny, sprawiające, że przybiera on formę książki przeznaczonej do odbioru przez określoną publiczność (skrótowa prezentacja definicji paratektu G. Genette'a w języku polskim zob. I. Loewe, *Gatunki paratekstowe w komunikacji medialnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2007, s. 12–16). „Odwydawnicze” elementy przewodników, które omawiam w niniejszym rozdziale, G. Genette określa mianem stanowiących podgrupę paratektów – perytektów edytorskich (*publisher's peritext*). Zalicza do nich elementy piśmiennicze, które nie są zasobne w treść, takie jak np. typografia, omówiona przeze mnie – podobnie jak materiał ikonograficzny – w osobnych podrozdziałach. Zob. G. Genette, *Paratexts: Thresholds of Interpretation*, tłum. J.E. Lewin, Cambridge University Press, Cambridge 1997, s. 1, 3, 16.

² Pojęcie to przejąłem od I. Winiarskiej-Górskiej i używam go zamiennie z zaproponowanym przez G. Genette'a określeniem „elementy paratekstowe”. Zob. I. Winiarska-Górska, *Szesnastowieczne przekłady Pisma Świętego na język polski (1551–1599) jako gatunek nowożytnej książki formacyjnej*, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2017, s. 51.

wydrukowany, oraz skłania do refleksji nad książką jako obiektem użytkowym i jej funkcjonowaniem w danym miejscu i czasie³. Dotychczasowe badania nad literacką ramą wydawniczą dowodzą, że parateksty mogły pełnić w dawnych publikacjach wiele różnych funkcji, m.in. służyć podniesieniu atrakcyjności druku, ułatwieniu lektury czytelnikowi czy komunikacji autora lub wydawcy z odbiorcą⁴.

W rozdziale 2 omówię też szczegółowo niektóre z wydań *Le cose meravigliose* z 1575 r. Poprzez analizę cech ich typografii i ikonografii wykażę, w jaki sposób wydawcy starali się utrzymać niski koszt produkcji przewodników, by jednocześnie nie traciły one na atrakcyjności w oczach odbiorców. Na końcu przedstawię zaś rodzaje błędów drukarskich występujące w przewodnikach jubileuszowych i przyczyny ich powstawania. Z kolei prezentacja *Le cose meravigliose* na tle pozostałych publikacji tego typu, które ukazały się w 1575 r., ma na celu znaleźć odpowiedź na pytanie, dlaczego akurat ten tytuł cieszył się największą popularnością nie tylko w czasie pierwszego potrydenckiego Jubileuszu, lecz także w 2. poł. XVI stulecia.

2.1. Proces wydawniczy. Kształtowanie się ostatecznej formy przewodników jubileuszowych z lat 1554–1575. Elementy intencjonalnie dodawane, usuwane, powielane

2.1.1. Przyczyny przypisania tekstów z 1554 r. Palladiowi oraz dalszych zmian w obrębie pierwszych i ostatnich kart *Descrizione delle chiese*

Jak już wspomniano, wszystkie edycje *Le cose meravigliose* oraz współwydanych z nimi *L'Antichità di Roma* drukowane w 2. poł. XVI w., a zatem również i te z 1575 r., zostały oparte na dwóch tekstach wydanych w 1554 r. – *Descrizione delle chiese* oraz *L'Antichità di Roma*. Teksty te bardzo często są przez literaturę przypisywane Andrei Palladiowi, jednak atrybucja ta wzbudza w ostatnich latach coraz więcej wątpliwości. Choć pozornie mowa tu o autorstwie, to obecność nazwiska Palladia na stronie tytułowej w 1554 r., a przede wszystkim jego brak w edycjach późniejszych stanowią zagadkę wydawniczą. Dlatego też postaram się ją chociaż częściowo rozwiązać, jednocześnie przedstawiając przyczyny i skutki

³ *Renaissance Paratexts*, wyd. H. Smith, L. Wilson, Cambridge University Press, Cambridge 2011, s. 5.

⁴ Zob. R. Ociecek, *O literackiej ramie wydawniczej w książkach dawnych*, Uniwersytet Śląski, Katowice 1990, s. 7–8; I. Winiarska-Górska, dz. cyt., s. 52.

działań wydawniczych, którym poddano teksty z 1554 r., aby przeistoczyły się ostatecznie w jubileuszowe *Le cose meravigliose*.

Gennaro Tallini w swojej pracy udowodnił, że *L'Antichità di Roma* należy przypisywać nie Palladiowi, a Giovanniemu Tarcagnocie. Badacz ten przypuszcza, że to właśnie Tarcagnota zdecydował o wydaniu książki pod pseudonimem, który w tym celu postanowił posłużyć się nazwiskiem Palladia, być może z szacunku do jego pracy nie tylko jako architekta, ale też propagatora języka włoskiego⁵. Równie dobrze oba teksty z 1554 r. mogły jednak zostać przypisane Palladiowi przez wydawcę liczącego na większy zysk dzięki umieszczeniu na stronie tytułowej znanego powszechnie nazwiska. Margaret Daly Davis, nie rozstrzygając jednoznacznie o autorstwie Tarcagnoty, sugeruje, że opublikowanie *L'Antichità di Roma* pod nazwiskiem Palladia mogło służyć wzmocnieniu jego rosnącej popularności, a także zaklasyfikowaniu go do grupy wielkich malarzy i architektów, którzy oprócz wykonywania wyuczonych zawodów, zajmowali się również twórczością literacką⁶. Taka hipoteza wydaje się całkiem prawdopodobna. Palladio odwiedzał Rzym kilkakrotnie, również w czasie, gdy przebywał tam Tarcagnota. Być może mieli okazję się spotkać i uzgodnić napisanie przez tego drugiego dwóch drobnych dziełek, mających świadczyć (szczególnie bardziej literackie *L'Antichità di Roma*) o pisarskich umiejętnościach rozpoznawalnego już wówczas architekta.

Opublikowane jako pierwsze *L'Antichità di Roma* były przedrukowywane pod niezmienionym tytułem i sygnowane nazwiskiem Palladia przez kolejne dziesięciolecia. Natomiast zupełnie inny los spotkał wydane w tym samym 1554 r. *Descrizione delle chiese*, które już w kolejnej edycji otrzymały całkiem nową kartę tytułową, bez nazwiska architekta, na której widnieje zmieniony tytuł: *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma*. Przyczyn takiego obrotu spraw mogło być kilka.

Założmy, że Palladio rzeczywiście nie miał nic przeciwko umieszczeniu swojego nazwiska na karcie tytułowej napisanych przez Tarcagnotę *L'Antichità di Roma*. Tekst ten stanowiący opis miasta oraz zabytków antycznych zaczerpnięto z dzieł uznanych topografów, takich jak Flavio Biondo czy Bartolomeo Marliani. Obiekcje Palladia mogło jednak wzbudzić przypisanie mu książki o rzymskich kościołach, która nie zawierała nawet opisów architektonicznych, a jedynie szczątkowe informacje historyczne oraz wypisy relikwii i odpustów. *Descrizione delle chiese* praktycznie nie ma walorów literackich, będąc w zdecydowanie większym stopniu niż *L'Antichità di Roma* publikacją użytkową, napisaną z myślą o pielgrzymie wędrującym z przewodnikiem w ręku. Wiadomo, że Palladio, będąc w Rzymie, badał antyczne ruiny, literatura nie wspomina zaś,

⁵ G. Tallini, *Vago et degno luogo lodare*, dz. cyt., s. 23.

⁶ M. Daly Davis, dz. cyt., s. 184.

by miał na celu również uzyskiwanie odpustów⁷. Dziełem jego życia i owocem wieloletnich badań były *I quattro libri dell'architettura* (1570)⁸. Opublikował też komentarze do dzieł Juliusza Cezara *I commentari di C. Giulio Cesare, con le figure* (1575)⁹, zaopatrzone w liczne rozkładane ilustracje przedstawiające plany obozów wojskowych i miejskich obwarowań. Na stronie tytułowej tego dzieła znalazła się informacja: „Fatte da Andrea Palladio per facilitare a chi legge, la cognition dell'istoria”¹⁰ („Stworzone przez Andreę Palladia, aby ułatwić temu, kto czyta, poznanie historii”). Z opublikowanego dorobku architekta wynika, że jego zainteresowania raczej nie wykraczały poza tematykę, którą zajmował się zawodowo. Zatem być może po ukazaniu się pierwszego wydania *Descrizione delle chiese* Palladio sam upomniał się o usunięcie jego nazwiska ze strony tytułowej dziełka. Nie wiadomo jednak, czy do takiej sytuacji w ogóle mogło dojść. Chociaż w szesnastowiecznym Rzymie autor miał większy wpływ na proces wydawniczy niż np. w Wenecji (koszty druku często spoczywały właśnie na nim, a będąc właścicielem przywileju, mógł decydować, czy i jak rozpowszechni swoją twórczość), to jednak w ówczesnej Italii nie było praktyki, by uzyskiwać ponowną zgodę autora przed powieleniem jego dzieła¹¹.

Kolejna hipoteza dotycząca zmiany tytułu i usunięcia nazwiska autora wiąże się z kwestiami finansowymi, czyli obecnością informacji o przywileju na stronie tytułowej dziełka z 1554 r. W epoce nowożytnej – jak wiadomo – nie istniała instancja prawa autorskiego w dzisiejszym rozumieniu. Funkcjonujące od XV w. przywileje drukarskie miały na celu przede wszystkim zabezpieczać wydawców, nakładców i drukarzy przed stratami finansowymi, czyli chronić inwestycję, a nie świadczyć o tym, że dane dzieło należy do swojego

⁷ Dane biograficzne oraz dotyczące pobytów w Rzymie na podstawie: G. Beltramini, hasło „Andrea Palladio”, DBI [online], [https://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-palladio_\(Dizionario-Biografico\)/#](https://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-palladio_(Dizionario-Biografico)/#) (dostęp: 12.06.2024).

⁸ A. Palladio, *I quattro libri dell'architettura*, D. de Franceschi, Venezia 1570. Por. EDIT16: CNCE 27391.

⁹ A. Palladio, *I commentari di C. Giulio Cesare, con le figure*, P. de Franceschi, Venezia 1575. Por. EDIT16: CNCE 8188.

¹⁰ Cyt. za A. Palladio, *I commentari di C. Giulio Cesare, con le figure*, dz. cyt., k. *1 r.

¹¹ J.C. Ginsburg, *Proto-proprietà letteraria ed artistica: i privilegi di stampa papali nel XVI secolo*, [w:] *Privilegi librari nell'Italia del Rinascimento*, red. E. Squassina, A. Ottone, Franco Angeli, Milano 2019, s. 122, <https://series.francoangeli.it/index.php/oa/catalog/view/430/235/2049> (dostęp: 22.09.2024). Warto wspomnieć, że anonimizacja w przypadku omawianego przewodnika nie ograniczyła się tylko do usunięcia nazwiska Palladia. Taki sam zabieg usunięcia nazwiska autora i jego listu do czytelnika zastosowano ponownie kilka lat później w przypadku *La guida romana*, która tylko w pierwszym wydaniu z 1557 r. jest podpisana przez Thomasa Shakerleya, w kolejnych edycjach występuje już jako dodatek anonimowy. Podobnie dopiero w latach 60. XVI w. nazwisko Palladia znika też z nagłówka wykazu kościołów stacyjnych.

twórcy¹². Przewodniki po Rzymie były niekiedy zaopatrywane w przywileje, zazwyczaj na okres dziesięciu lat. Taki właśnie przywilej został umieszczony na stronie tytułowej zarówno *L'Antichità di Roma*, jak i *Descrizione delle chiese* z 1554 r. Osoba finansująca druk (zwykle wydawca lub autor) musiała uzasadnić swoją prośbę, najlepiej argumentami świadczącymi o oryginalności dzieła, aby uzyskać przywilej. Poza udowodnieniem włożonego nakładu pracy i kosztów oraz potrzeby ochrony przed plagiatami należało więc też podkreślić twórczy, autorski aspekt utworu. Druki zawierające opis powstania miasta, konwersji Konstantyna i deskrypcje wszystkich ważniejszych kościołów od XV w. funkcjonowały na rynku wydawniczym pod zwyczajową nazwą *Mirabilia Romae* lub *Le cose meravigliose*¹³. Być może osoba¹⁴ starająca się o przywilej dla *Descrizione delle chiese* i *L'Antichità di Roma* (raczej na pewno nie był nią Palladio¹⁵) uznała, że wprowadzenie na rynek zupełnie nowego tytułu, *Descrizione delle chiese*, opatrzenie go nazwiskiem znanego architekta i podkreślenie we wstępie, że publikacja jest nowatorska i naprawia rażące błędy poprzedników, ułatwi uzyskanie monopolu na jego druk. Odcięcie się od dotychczasowej tradycji miało więc na celu po pierwsze uzyskanie przywileju, a po drugie – wypuszczenie na rynek świeżej publikacji sygnowanej przez znaną osobę. Tytuł ten mógł być korzystny promocyjnie, ponieważ nowa publikacja na dany temat przyciągała zwykle uwagę zainteresowanych nim odbiorców. W epoce nowożytnej nieraz

¹² W znaczeniu dzisiejszym (gdy to autor jest osobą decyzyjną, jeśli chodzi o sposoby rozpowszechniania jego dzieła) prawo autorskie ukształtowało się dopiero na początku wieku XVIII. Chociaż w epoce wczesnonowożytnej zdarzały się przypadki, gdy to autor tekstu był właścicielem przywileju, zwykle pełnił też wówczas funkcję nakładcy lub po prostu partycypował w zyskach. Zob. T. Grzeszak, hasło „Prawo autorskie”, [w:] *Encyklopedia książki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2017, t. 2, s. 450–451; Ch. Witcombe, *Copyright in the Renaissance: Prints and the Privilegio in Sixteenth-Century Venice and Rome*, Brill, Leiden 2004; M. Juda, *Przywileje drukarskie w Polsce*, Agencja Wydawniczo-Handlowa AD, Lublin 1992, s. 27–28.

¹³ Zob. np. M. Daly Davis, dz. cyt., s. 200 oraz cytowane bibliografie i katalogi przewodników po Rzymie (m.in. Rossetti, EDIT16, ICCU, katalogi online polskie, BUW XVI).

¹⁴ Prawdopodobnie drukarz Luchino, być może autor, Giovanni Tarcagnola. J. Ginsburg, która zarejestrowała wszystkie przywileje znajdujące się w Archiwach Watykańskich, nie odnotowała dokumentu przyznanego dla omawianych druków. Jedynym cytowanym przez nią przywilejem dla przewodnika po Rzymie jest ten z 1587 r. przyznany Girolamo Franziniemu na pierwsze bogato ilustrowane wydanie *Le cose meravigliose*. Zob. J.C. Ginsburg, dz. cyt., s. 210; V.P. Tschudi, *Ancient Rome in the age of copyright: The privilegio and printed reconstructions*, „Acta ad Archeologiam et Artium Historiam Pertinentia” 2012, nr 25, s. 180.

¹⁵ Znanie są treści przywilejów dla obu wymienionych wcześniej dzieł Palladia: Domenico de Franceschi posiadał przywilej ważny 24 lata na drukowanie *I quattro libri di architettura*, natomiast sam Palladio – ważny 15 lat przywilej na wstęp i ilustracje do *I Commentarii de C. Giulio Cesare*. Zob. Ch. Witcombe, dz. cyt.

zdarzało się zresztą, że zmieniano tytuł wydanej wcześniej książki, by dać jej na rynku wydawniczym „nowe życie”. Do takiej sytuacji doszło np. w odniesieniu do siedemnastowiecznego przewodnika po Krakowie pt. *Przewodnik abo kościołów krakowskich i rzeczy w nich wiedzenia i widzenia godnych krótkie opisanie*. Ukazał się on po raz pierwszy w roku 1603, natomiast po upływie ponad 40 lat (1647) wytłoczono go w niezmienionej zbytnio formie jako *Stołecznego Miasta Krakowa kościoły i klejnoty*¹⁶. Wygląda na to, że wydający owe *Klejnoty* Franciszek Cezary myślał podobnie jak publikujący *Descrizione delle chiese* Vincenzo Luchino, który znanemu niegdyś tekstowi nadał odświeżoną formę i zupełnie nowy tytuł.

Descrizione delle chiese ukazało się pod tym tytułem tylko jeden raz, w 1554 r. Już trzy lata później Valerio Dorico opublikował ten sam tekst jako *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma*¹⁷. Co mogło być powodem decyzji o zmianie tytułu? Do 1557 r. Dorico wytłoczył co najmniej cztery wydania druku o tytule *Le cose meravigliose della città di Roma...*¹⁸. Ukazywały się one bez przywileju, co z uwagi na długie procesy biurokratyczne oraz dodatkowe koszty było opcją łatwiejszą i szybszą. Jest wielce prawdopodobne, że w 1557 r. Dorico przedrukował tekst *Descrizione delle chiese* jako bezautorskie *Le cose meravigliose...*¹⁹ po to, aby obejść przywilej drukarski zamieszczony w wydaniu z 1554 r. Nie byłyby to przypadek odosobniony, niewielkie zmiany w tekście (zwłaszcza na początku i na końcu) nieraz były celowo wprowadzane przez drukarzy, by uniknąć oskarżeń o złamanie przywileju należącego do innego wydawcy²⁰. Co więcej, wiadomo, że Dorico miał w zwyczaju publikować pirackie przedruki książek z innych oficyn, w których zmieniał całą kartę tytułową lub jedynie adres wydawniczy²¹. Przy okazji wracając do wcześniejszego, dobrze znanego odbiorcy tytułu, Dorico mógł zachować ciągłość pomiędzy dawniejszymi, bezautorskimi,

¹⁶ J. Kiliańczyk-Zięba, *Printing for the pilgrims: Krakow seventeenth-century guidebooks*, [w:] *Buying and Selling: The Business of Books in Early Modern Europe*, red. S. Graheli, Brill, Leiden 2019, s. 150–152.

¹⁷ *Le cose meravigliose...*, V. Dorico, Roma 1557. Por. EDIT16: CNCE 34228.

¹⁸ 1539 (G-287), 1546 (G-313), 1547 (G-314), 1550 (G-327) wg Rossetti. EDIT16 nie notuje wydania z 1539 r.

¹⁹ Np. „stare” wydanie z 1550 r. było zatytułowane *Le cose meravigliose della città di Roma con il nome delle reliquie et stazioni, con le indulgenze, che di giorno in giorno in tutte le chiese di essa sono. Aggiuntovi di nuovo il nome degli pontefici*, natomiast nowy tytuł nadany przez Dorica *Descrizione* jest do tego „starego” łudząco podobny: *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma dove si tratta delle chiese, stazioni, indulgenze, et reliquie de i corpi santi che sonno in essa. Con un breve trattato delle Antichità, chiamato la guida romana*.

²⁰ Na temat różnych strategii omijania przywilejów przez wydawców w szesnastowiecznym Rzymie zob. np. V.P. Tschudi, *Ancient Rome*, dz. cyt., s. 180–193.

²¹ Zob. F. Barberi, *Tipografi romani del Cinquecento*, Olschki, Firenze 1983, s. 110–111; F. Ascarelli, M. Menato, *La tipografia del '500 in Italia*, Olschki, Firenze 1989, s. 107.

wytłoczonymi przez siebie wydaniem *Le cose meravigliose* i nowymi, które zgodnie z tą tradycją również powinny pozostać anonimowe. Prawdopodobnie drukarz w żadnym stopniu nie przejmował się wkładem autorskim Palladia w dzieło. Usuwając nazwisko architekta – co można uznać za efekt towarzyszący usunięciu całej karty tytułowej i wstępu do czytelnika – miał na uwadze jedynie konsekwencje finansowe dla własnej firmy. Chciał przede wszystkim zmienić początkowe karty, aby druk, zamiast przypominać nielegalnie powielane *Descrizione delle chiese*, wyglądał na kolejne wznowienie tłoczonych już przez niego *Le cose meravigliose*. Podjęta decyzja okazała się trafiona – złamanie przywileju albo nikt nie zauważył, albo zauważył i nie wyciągnął żadnych konsekwencji²². Do 1563 r. Dorico wypuścił na rynek jeszcze cztery pirackie wydania *Le cose meravigliose*²³.

Nierozwiązana pozostaje kwestia, dlaczego zmieniono tytuł *Descrizione delle chiese* na *Le cose meravigliose*, a *L'Antichità di Roma* nadal Dorico oraz Blado przedrukowywali (co prawda rzadziej niż *Le cose*) w okresie objętym przywilejem (do 1564 r.) pod niezmienioną nazwą i nazwiskiem Palladia, jednak już bez informacji o przywileju na stronie tytułowej²⁴. Można domniemywać, że Dorico nie ingerował w kartę tytułową *L'Antichità di Roma*, ponieważ tytuł ten, podobnie jak *Le cose meravigliose*, z powodzeniem funkcjonował już na rynku od lat²⁵. Przedruk książki o takim tytule nie wzbudzał aż takich podejrzeń w kwestii naruszenia przywileju. Podobnie w obiegu czytelniczym funkcjonowały bardzo liczne wydania druków o jednoznacznych i kojarzonych tytułach *Indulgentiae* czy *Stationes*, które ukazywały się regularnie w różnych oficynach. Być może w ten sposób Dorico na własną potrzebę „uwolnił” spod przywileju dwa tytuły, które on i Blado sukcesywnie przedrukowywali przez kolejne dziesięć lat. Istnieje też możliwość, że Luchino jakimś sposobem utracił przywilej na publikację *Descrizione* i *L'Antichità*. Władza papieska mogła bowiem odebrać udzielony przywilej, np. z powodu złej jakości objętego nim druku lub ukazywania się w oficynie zbyt małej liczby wydań tytułu stanowiącego

²² Nie znaleziono dotychczas dokumentów z XVI w. świadczących o zastosowaniu we Włoszech kar za naruszenie przywileju. Zob. J.C. Ginsburg, dz. cyt., s. 27.

²³ 1558, 1560, 1561, 1563. Dane według EDIT16 i Rossetti.

²⁴ *Le cose meravigliose*: Dorico 1557, 1558, 1560, 1561; Blado 1562. *L'Antichità di Roma*: Dorico 1558; Blado 1563. W 1554 i 1555 r. dwa wydania *L'Antichità di Roma* ukazały się też w weneckiej oficynie Mattia Pagana. Mogły to być edycje pirackie, jednak równie dobrze przywilej dla Luchina/Tarcagnoty mógł być ograniczony geograficznie tylko do Rzymu.

²⁵ Np. kilka wydań *De Antiquitatibus urbis Romae libellus* Pomponia Leta (później również po włosku jako *L'antiquità di Roma*), *Antiquitates urbis* Andrei Fulvia, *Le Antichità de la città di Roma* Lucia Maura, *L'Antichità di Roma* Bartolomea Marliana itp. Warto wspomnieć, że druki na temat zabytków starożytnych Rzymu tłoczyli przed 1554 r. – jako jedni z wielu – zarówno Dorico, jak i Blado (B. Marliano, *L'Antichità di Roma*, A. Blado, Roma 1548; A. Fulvio, *De Urbis antiquitatibus*, V. e L. Dorico, Roma 1545).

przedmiot umowy²⁶. Drukarz Luchino mógł też wejść w jakiegoś rodzaju układ z Dorikiem i Bładem²⁷, ponieważ zwraca uwagę, że tylko oni tłoczyli *L'Antichità* oraz *Descrizione* (pod tytułem *Le cose meravigliose*) przez okres obowiązywania przywileju. Po upływie dziesięciu lat, czyli po roku 1564, liczba typografów powielających oba dzieła, wtedy już z pewnością całkiem legalnie, znacznie się zwiększyła.

2.1.2. Przemiany w zawartości – stopniowe obrastanie

Dzięki porównaniu zawartości *Descrizione delle chiese* z 1554 r. oraz *Le cose meravigliose* z 1575 r. można ustalić, jaką część jubileuszowego druku stanowił tekst z 1554 r. Daje się też zaobserwować proces narastania dodawanych do niego komponentów i kształtowanie się ostatecznego tekstu powielanego w Roku Jubileuszowym 1575 na bezprecedensową skalę. Nie bez znaczenia jest też informacja o zawartości *Le cose meravigliose* z 1557 r. (Rzym, Valerio Dorico)²⁸, które były pierwszym przedrukiem *Descrizione* pod zmienionym przez typografa tytułem. Stopniowe obrastanie *Descrizione* w accedity pokazano w tabeli 1.

Z tabeli 1 wynika, że nazwisko Palladia znika z karty tytułowej w tym samym momencie, co jego list do czytelnika (w tym samym wydaniu zmieniono również tytuł przewodnika). Można więc przyjąć, że usunięcie tych elementów było zabiegiem intencjonalnym, mającym na celu – jak wspomniałam już wcześniej – ominięcie przywileju drukarskiego. Poza usunięciem listu do czytelnika i zmianą tytułu Dorico w edycji z 1557 r. dodał kilkukartkową *La guida romana* oraz zamieścił na końcu spis papieży, cesarzy itd.²⁹ Również to działanie można uznać za celowe – oryginalność danego dzieła często osądzano bowiem na podstawie treści jedynie początkowych i końcowych partii. W związku z tym te właśnie części tekstu najczęściej poddawano modyfikacjom przez usunięcie lub dodanie kilku kart, aby ominąć przywilej³⁰.

²⁶ J.C. Ginsburg, dz. cyt., s. 138.

²⁷ Wiadomo, że Luchino współpracował zarówno z Dorikiem (od 1552 do 1561 r.), jak i z Bładem, o czym świadczą adresy wydawnicze, w których Luchino występuje np. w charakterze wydawcy obok nazwisk wspomnianych drukarzy. Zob. F. Barberi, *Tipografi romani del Cinquecento*, dz. cyt., s. 111–112.

²⁸ *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma. Dove si tratta delle chiese, stazioni, indulgenze, et reliquie...*, V. Dorico, Roma 1557. Por. EDIT16: CNCE 34228.

²⁹ Na identyczność tekstu *Descrizione delle chiese* i *Le cose meravigliose* zwróciła już uwagę Flavia Cantatore, która w 2012 r. wydała reprint edycji *Le cose meravigliose* z 1588 r.: *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma nell'edizione di Girolamo Franzini, Venezia 1588*, oprac. F. Cantatore, dz. cyt., s. XIII–XIV.

³⁰ V.P. Tschudi, *Ancient Rome*, dz. cyt., s. 180–193.

Tabela 1. Proces obrastania *Descrizione delle chiese* i *L'Antichità di Roma* z 1554 r. w dodatki w kolejnych dekadach

(a)

Zawartość	<i>Descrizione delle chiese</i> 1554	<i>Le cose meravigliose</i> 1557	<i>Le cose meravigliose</i> 1575
List Palladia do czytelnika	tak	nie	nie
Wstęp na temat fundacji Rzymu, historia o Konstantynie i św. Sylwestrze	tak	tak	nie
Opisy kościołów	tak	tak	tak
Ilustracje przy opisach siedmiu kościołów	nie	nie	tak
Tavola delle chiese di Roma (indeks)	nie	nie	tak
Spis kościołów stacyjnych wg miesięcy	tak (z osobną s. tyt. i nazwiskiem Palladia)	tak (z nazwiskiem Palladia)	tak (bez nazwiska Palladia)
Traktat o uzyskiwaniu odpustów	nie	nie	tak
<i>La guida romana</i>	nie	tak (podpisany autor, wstęp do czytelnika)	tak (bez nazwiska autora i wstępu)
Spis papieży, cesarzy, królów Francji, Neapolu, dożów weneckich, książąt Mediolanu	nie	tak	tak

(b)

Zawartość	<i>L'Antichità di Roma</i> 1554	<i>L'Antichità di Roma</i> 1575
List Palladia do czytelnika	tak	tak
Wstęp Palladia o założeniu Rzymu	tak	tak
O starożytnym ogrzewaniu	nie	tak
Tavola delle Antichità	tak	tak
Lettera pastorale	nie	tak
Poste d'Italia	nie	tak

Źródło: opracowanie własne.

2.1.3. Zmiana tytułu

Pierwszą znaczącą ingerencją w edycjach późniejszych w stosunku do tej z 1554 r. była całkowita zmiana tytułu (il. 8).

1554

Descrizione de le chiese, stationi, indulgenze e reliquie de corpi sancti, che sonno in la città de Roma, breuemente raccolta da m. Andrea Palladio et nuouamente posta in luce. Con gratia e privilegio per anni diece

Opis kościołów, stacji, odpustów i relikwii świętych ciał, które znajdują się w Mieście Rzymie. Krótko zebrany przez Pana Andrzeja Palladia i na nowo wydany. Z przywilejem na dziesięć lat

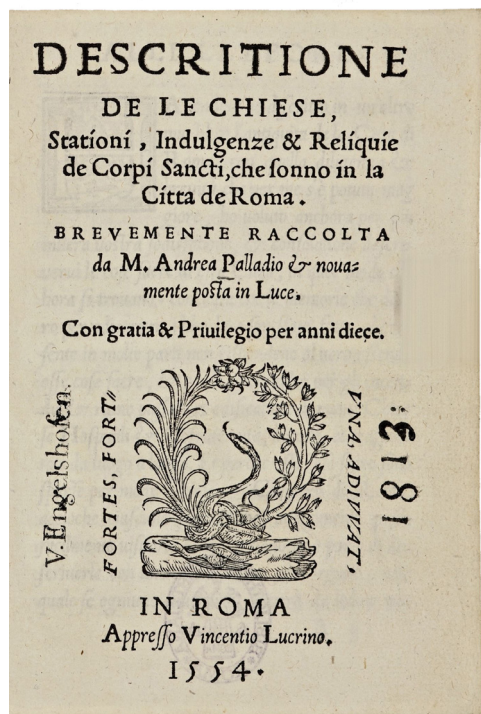
1575

Le cose maravigliose dell'alma città di Roma. Dove si tratta delle chiese, stationi et reliquie de'corpi santi, che vi sono. Con un trattado d'acquistar l'indulgentie. La Guida Romana, che insegna facilmente a i forastieri a ritrovare le più notabili cose di Roma. Li nomi de i sommi pontefici, imperatori e altri principi christiani. L'Antichità di Roma brevemente raccolta. Et un discorso sopra i fuochi de gli antichi. Tutti nuovamente purgati e corretti. Et una epistola del Cardinale Borromeo del Giubileo de l'anno Santo

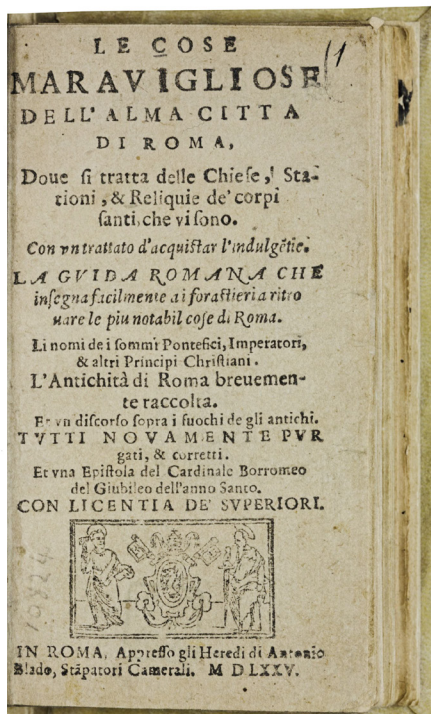
Cudowności sławnego Miasta Rzymu, w których traktuje się o kościołach, stacjach i relikwiiach świętych ciał, które się tam znajdują. Wraz z traktatem o uzyskiwaniu odpustów. Przewodnik Rzymski, który łatwo naucza przybyszów, jak znaleźć rzeczy najbardziej godne zobaczenia w Rzymie. Imiona papieży, cesarzy i innych książąt chrześcijańskich. Starożytności Rzymu krótko zebrane. A także przemowa o ogniskach starożytnych. Wszystkie na nowo oczyszczone i poprawione. A także list kardynała Boromeusza o Jubileuszu Roku Świętego. Za pozwoleniem starszych

Jak widać, tytuł umieszczony w wydaniu 1575 r. w żaden sposób nie sugeruje, że druk ma coś wspólnego z *Descrizione delle chiese* z 1554 r. Został zupełnie zmieniony, brakuje też nazwiska autora oraz informacji o przywileju. Wszystkie wydania z 1575 r. mają podobną, niezwykle rozbudowaną tytulaturę, w której wymieniona jest kompletna zawartość druku. Obfita informacja na karcie tytułowej miała zapewne przyciągnąć odbiorcę i przekonać go do zakupu

(a)

(b)

Ilustracja 8. Strony tytułowe wydań *Le cose meravigliose* z 1554 (a) i 1575 r. (b)

Źródło: zbiory BH, <https://dlib.biblbertz.it/dg4501501> (a);
<https://dlib.biblbertz.it/dg4501755> (b) – (dostęp: 24.08.2025).

książki³¹. Strona tytułowa była bowiem najważniejszym elementem paratekstowym odpowiadającym za sprzedaż druku. W epoce wczesnonowożytnej pełniła funkcję dzisiejszej okładki – zwykle to na jej podstawie odbiorca decydował, czy dokona zakupu.

Wszystkie omawiane wydania *Le cose meravigliose* podają na stronie tytułowej szczegółowe informacje o zawartości druku. We wszystkich – oprócz tych wydanych przez De Angelisa – wersalikami wytłoczono główny tytuł (*Le cose*

³¹ Badaczom polskich druków tak rozbudowana informacja na stronie tytułowej kojarzy się raczej z książką drukowaną w XVII–XVIII w., jednak w Europie Zachodniej umieszczano obszerne dane oraz sygnety na kartach tytułowych już w latach 80. XV w. Zob. M. Juda, *Karta tytułowa staropolskiej książki drukowanej*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2002, nr 44, s. 68; M.M. Smith, *The Title Page: It's Early Development (1460–1510)*, British Library, London 2000, s. 9–12; F. Barberi, *Il frontespizio nel libro italiano del Quattrocento e del Cinquecento*, t. 1, Il Polifilo, Milan 1969, s. 11–13, tam również na temat karty tytułowej szesnastowiecznych druków włoskich (s. 81–142). O przemianach karty tytułowej w XVII stuleciu w stosunku do epok wcześniejszych zob. F. Barberi, *Il frontespizio nel libro italiano del Seicento*, „La Bibliofilia” 1983, nr 85, s. 49–72.

meravigliose) oraz tytuł współwydanego itinerarium po zabytkach antycznych (*La guida romana*). Natomiast może zastanawiać, dlaczego, mimo zawarcia w większości wydań również dłuższego opisu starożytnego miasta, czyli *L'Antichità di Roma*, to *La guida romana* miała przyciągnąć wzrok kupującego³².

Aktywni propagatorzy kontrreformacji, tacy jak np. Karol Boromeusz, nakazywali tępić pamięć pogańskich kultów i podczas pielgrzymki odwracać wzrok od starożytnych zabytków. Z niektórych rzymskich kolekcji usuwano antyczne rzeźby, a obeliski poddawano egzorcyzmowaniu³³. Jednak pozostałości po mieście antycznym były dla podróżników atrakcyjne, o czym świadczy chociażby liczba reedycji *L'Antichità di Roma*. Skoro *La guida romana* została wyróżniona typograficznie na stronie tytułowej, musiała cieszyć się powodzeniem wśród przybyszów. Na dodatek wędrowcy prawdopodobnie wiedzieli (lub zostało im to dopowiedziane), że jest to trzydniowy itinerariusz oprowadzający po ruinach starożytnego Rzymu. Być może właśnie ten praktyczny aspekt był decydujący, by wydawca uznał tę część przewodnika za równie atrakcyjną dla pielgrzyma, co spisy kościołów. Warto też zwrócić uwagę, że na żadnej ze stron tytułowych nie doprecyzowano, iż *L'Antichità di Roma* opiewają jedynie zabytki, obyczaje i tradycje „pogańskie”. Podczas gdy na opisanie trzydniowego itinerarium poświęcono dużo miejsca: „*La guida romana, che insegna facilmente a i forestieri a ritrovare le più notabili cose di Roma*” („Przewodnik Rzymski, który łatwo naucza przybyszów, jak znaleźć rzeczy najbardziej godne zobaczenia w Rzymie”), to obszerny tekst o starożytnym Rzymie opisano lakonicznie jako: „*L'Antichità di Roma brevemente raccolta*” („Starożytności Rzymu krótko zebrane”), jakby chcąc podkreślić, że informacje w nim zawarte zamieszczono w dużym skrócie. W rzeczywistości nie jest to prawda, ponieważ tekst *L'Antichità di Roma* bez dodatków i indeksu zajmuje niemal 30 kart, a zamieszczone na początku opisy kościołów – 24³⁴. Z kolei wyróżniony dodatek *La guida romana* został scharakteryzowany na stronie tytułowej dość enigmatycznie jako „łatwo nauczający obcokrajowców, jak znaleźć rzeczy najbardziej warte zobaczenia w Rzymie”, nie wspomniano jednak, że trzydniowy plan zwiedzania tyczy się tylko zabytków antycznych. Dopiero wewnątrz druku czytelnik znajduje informację, iż itinerarium zostało

³² Znana jest tylko jedna edycja *Le cose meravigliose*, w której oprócz wspomnianych już fragmentów tytułu wersalikami wytłoczono również informację o zawarciu w druku *L'Antichità di Roma*. Jedyny zachowany egzemplarz przechowuje Biblioteka Watykańska (wydanie nienotowane przez bibliografie, oznaczone przeze mnie w tabeli 2 jako Bl 6). W niektórych edycjach przewodnika akcentowano za pomocą majuskuły również fragmenty tytułu mówiące o ponownym wydaniu w wersji poprawionej oraz o zezwoleniu na druk.

³³ I. Herklotz, dz. cyt., s. 67.

³⁴ Dane na podstawie wydania Bl 4, jednak w pozostałych edycjach zawierających zarówno spisy kościołów, jak i *L'Antichità di Roma* proporcje są identyczne.

przeznaczone dla tych, którzy: „vengono per vedere le antichità di Roma, una per una in bellissima forma e brevità”³⁵ („przychodzą, aby zobaczyć starożytności rzymskie, jedna po drugiej, w najlepszej i najkrótszej formie”).

2.1.4. Usunięty wstęp o fundacji Rzymu

Porównując wydanie z 1554 r. z jubileuszowymi, nietrudno zauważyć, że w *Le cose meravigliose* oprócz listu Palladia do czytelnika brakuje też krótkiego opisu fundacji Rzymu i jego chrześcijańskich korzeni. W wydaniu z 1554 r. umieszczono go na samym początku przewodnika³⁶. Jak wspomniano już w poprzednim rozdziale, oba teksty (*Descrizione delle chiese* i *L'Antichità di Roma*) drukowane w 1554 r. miały stanowić parę i wzajemnie się uzupełniać. Czytając je, wydane czy też oprowiane razem, czytelnik cofał się od czasów mu współczesnych do antyku, aby poznać źródła potęgi Rzymu. Zwiedziwszy to, co najważniejsze (kościół), i zrealizowawszy swój główny cel (uzyskanie odpustów), użytkownik mógł poświęcić pozostały mu czas na poznawanie wspaniałych antycznych zabytków świadczących o nieprzerwanej wielkości i wyjątkowości miasta od samego momentu jego założenia³⁷. Warto się więc zastanowić, dlaczego usunięto wstęp o dziejach Konstantyna Wielkiego i św. Sylwestra rozpoczynający *Descrizione delle chiese* i nie przedrukowywano go w kolejnych wydaniach *Le cose meravigliose*. Choć nie potrafię udzielić na to pytanie jednoznacznej odpowiedzi, sądzę, że warto przyjrzeć się treści usuniętego wstępu, na podstawie której można sformułować hipotezy.

Bohaterów wprowadzenia jest dwóch – Konstantyn Wielki i św. Sylwester. Autor przytacza historię o tym, jak Bóg dotknął cesarza trądem, na co nie pomagały żadne kuracje, lekarze zalecili mu więc kąpiel w krwi 20 tys. niemowląt. Kiedy Konstantyn zobaczył dzieci i ich lamentujące matki, wzruszył się, obdarował dzieci prezentami i kazał matkom zabrać je do domów. Po tym wydarzeniu przyśnili mu się Piotr i Paweł nakazujący, by posłał po ukrywającego się przed prześladowaniami papieża Sylwestra. Ten uleczył cesarza z trądu, Konstantyn doznał uzdrowienia po odmówieniu modlitw, przystąpieniu do spowiedzi i chrztu. Od tego czasu zaczął zamykać świątynie bożków i budować chrześcijańskie, a także oddawać cześć relikwiom męczenników. W dalszej partii tekstu przedstawiono późniejsze dzieje władcy. Przytoczona została historia debaty chrześcijan i Żydów, w wyniku której zdecydowano, że wszyscy niewierzący

³⁵ Cyt. za Bl 4, k. 37 v.

³⁶ Z kolei wspomniany już w poprzednim rozdziale bliźniaczy wstęp o fundacji miasta przez Romulusa rozpoczynający *L'Antichità di Roma* był konsekwentnie powielany przez dziesięciolecia. Oba mają taki sam tytuł nagłówekowy: *Dell'edification di Roma* (O zbudowaniu Rzymu).

³⁷ Na podstawie relacji z podróży wiadomo, że zabytki antyczne budziły zainteresowanie wśród pielgrzymów, również duchownych. Zob. M. Laureys, dz. cyt., s. 131–132.

w boskość Chrystusa zostaną wygnani z Rzymu, jak również opowieść o byku, który padł martwy po tym, jak jeden z żydowskich skrybów wyszeptał mu do ucha tajemnicze słowa. Żydzi obiecali, że przyjmą chrzest, jeśli komuś uda się mocą słów przywrócić zwierzę do życia. Dokonał tego św. Sylwester, który przy okazji za pomocą znaku krzyża pokonał smoka nękającego miasto nieuleczalną zarazą. Konstantyn, utwierdzony w wierze tymi cudami, nakłonił do przyjęcia chrztu cały Senat. Ustanowił również, że Rzym będzie władał wszystkimi kościołami świata, a każdy kolejny papież będzie – zgodnie ze swoją wolą i osądem – rządził kultem Bożym i wiarą chrześcijańską jako najwyższy książę. Aby ochronić papieża przed ubóstwem oraz doprowadzić do wzrostu i chwały Stolicy Apostolskiej, Konstantyn podarował Sylwestrowi i jego następcom Pałac Laterański, miasto Rzym, całe Włochy i zachodnie prowincje, regiony, miejsca, miasta i wyspy wokół Włoch. Natomiast sam opuścił miasto, przenosząc cesarstwo na wschód – do Bizancjum. Za pośrednictwem papieża Sylwestra kazał też zebrać relikwie męczenników i umieścić je w wyznaczonych miejscach (czyli kościołach, które opisano w dalszej części przewodnika)³⁸.

Historia o nawróceniu Konstantyna przez papieża pochodzi z hagiograficznych opowieści pt. *Actus Silvestri*, powstałych mniej więcej w IV–V w. Były one bardzo popularne i powielane w licznych odpisach, szczególnie w epoce późnego antyku i w średniowieczu³⁹. Sylwester w rzeczywistości nie odegrał większej roli w wydarzeniach rozgrywających się za czasów Konstantyna (choć panował wówczas jako papież aż 20 lat), a sam cesarz miał przyjąć chrzest dopiero na krótko przed śmiercią⁴⁰. Autor powieła również informację o *Donacji Konstantyna*, zwanej też w literaturze *Dekretem*, czyli dokumencie, który miał m.in. przyznawać Sylwestrowi i jego następcom władzę nad Rzymem, Włochami, prowincjami i państwami Zachodu. Chociaż już w XV w. Lorenzo Valla potwierdził, że dokument ten okazał się fałszykiem sporządzonym w VIII–IX w.⁴¹, Kościół katolicki

³⁸ *Descrizione delle chiese, stazioni, indulgenze...*, V. Lucrino, Roma 1554, k. A4 r.–A6 v. Por. EDIT16: CNCE 35841.

³⁹ Na temat popularności legendy oraz różnych jej wersji zob. np. K. Sessa, *Constantine and Silvester in Acta Silvestri*, [w:] *The Life and Legacy of Constantine: Traditions through the Ages*, red. M. Shane Bjornlie, Routledge, London–New York 2017, s. 77–91.

⁴⁰ Tamże, s. 79–80. Na temat chrztu Konstantyna zob. np. J.F. Matthews, D.M. Nicol, hasło „Constantine I”, [w:] *Encyclopedia Britannica* [online], <https://www.britannica.com/biography/Constantine-I-Roman-emperor> (dostęp: 13.06.2024). Należy zaznaczyć, że fakt przyjęcia chrztu przez Konstantyna przed samą śmiercią nie zaprzecza wcześniejszemu wyznawaniu chrześcijańskich ideałów. Zob. R. Price, *‘In hoc signo vinces’: The original context of the vision of Constantine*, „Studies in Church History. Signs, Wonders, Miracles: Representations of the Divine Power in the Life of the Church” 2005, nr 41, s. 7.

⁴¹ Szczególne zasługi w rozpowszechnieniu informacji na temat fałszywości donacji należy przypisać Lorenzo Valli, który w XV w. napisał traktat pt. *De falso credita et ementita Constantini donatione* (O rzekomej, sfałszowanej donacji Konstantyna). W Polsce przed kilku laty

po soborze trydenckim nadal powielał wersję o prawdziwości donacji⁴². Autor *Descrizione delle chiese* posłużył się więc znaną mu wersją legendy, natomiast w okresie późniejszym wstęp mógł usunąć wydawca, który podchodził do tej kwestii z większym sceptycyzmem.

W szesnastowiecznych przewodnikach, zwłaszcza tych towarzyszących jubileuszowi (vide np. *Roma Sancta* Tretera), postać Konstantyna jako pierwszego chrześcijańskiego cesarza często powraca. Jednak żaden z autorów nie wspomina, by jego chrzest odbył się z rąk czy za sprawą papieża Sylwestra. Zwykle przytaczana jest zdecydowanie popularniejsza historia o wizji, której miał doświadczyć cesarz przed bitwą przy Moście Mulwijskim, gdy ukazał mu się chrystogram oraz słowa *in hoc signo vinces*⁴³. Zatem można podejrzewać, że opowieść o Sylwestrze była w XVI w. uważana, przynajmniej przez niektórych, za przestarzałą i mogącą wzbudzać dyskusje. Możliwe, że z tego właśnie względu usunięto oparty na niej wstęp do *Descrizione delle chiese*. Jest to jednak tylko jedna z hipotez. Być może powód był bardziej prozaiczny i zupełnie niezwiązany z treścią książki, a taki sam, jak w przypadku zmiany tytułu i usunięcia listu do czytelnika. Oprócz strony tytułowej i wstępu *ad lectorem* druk pozbawiono dodatkowo pierwszych kilku kart, aby sprawiał wrażenie zupełnie nowej publikacji i nie przypominał objętej przywilejem wersji wcześniejszej. W końcu mogły zdecydować też względy czysto pragmatyczne – podobnie jak dokonana pół wieku wcześniej redukcja całostronicowych ilustracji, usunięcie wstępu mogło mieć na celu ograniczenie funkcji książki do czysto użytkowej. Zmniejszono więc zawartość, zwłaszcza tę o tematyce historycznej, objętość dziełka, nakład pracy drukarza, a w konsekwencji cenę.

2.1.5. Drobne uzupełnienia

W warstwie tekstowej opisy kościołów w edycji z 1575 r. różnią się od umieszczonych w wydaniu z 1554 r. tylko nieznacznie. Rozwiązana jest większość abrewiacji, treść opisów niektórych kościołów nieco uaktualniono (najpóźniejsze uzupełnienia pochodzą z początku lat 60. XVI w.). Przykładowo do deskrypcji Bazyliki św. Pawła za Murami dodano na końcu praktyczną informację, że w opisanym

ukazało się wydanie krytyczne wraz z obszernym wstępem, w którym zawarto też istotne informacje o różnicach w dawnym i współczesnym rozumieniu *Dekretu* (s. 21): L. Valla, *O rzekomej, sfalszowanej donacji Konstantyna*, tłum. K. Kokoszkiwicz, wstęp H. Manikowska, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2015.

⁴² S. Bauer, *The Invention of Papal History: Onofrio Panvinio between Renaissance and Catholic Reform*, Oxford University Press, Oxford 2020, s. 160.

⁴³ Historia ta została oparta na przekazach Euzebiusza z Cezarei i Laktancjusza pochodzących z IV stulecia, w rzeczywistości nie miała jednak nic wspólnego z przeżyciem cesarza na chrześcijaństwo. Zob. R. Price, dz. cyt., s. 1–10.

kościół znajduje się siedem ołtarzy, a osoba, która je odwiedzi, otrzyma takie same odpusty, jakie otrzymałaby, wizytując siedem ołtarzy w Bazylice św. Piotra: „Vi sono li sette altari privilegiati e chi li visita, guadagna tutte le indulgenze, che guadagnaria le sette altari in san Pietro”⁴⁴ („Jest tu siedem ołtarzy uprzywilejowanych, a kto je nawiedzi, zyskuje wszystkie odpusty, jakie otrzymałby przy siedmiu ołtarzach w bazylice św. Piotra”). Informacja ta może świadczyć o potrzebie promowania wśród pielgrzymów wizyt w Bazylice św. Pawła. Była ona bowiem, podobnie jak Bazylika św. Sebastiana, usytuowana w sporym oddaleniu od centrum miasta (poza jego murami), co mogło skutecznie zniechęcić mniej wytrwałych peregrynantów do wizyt. Nieznacznie rozszerzony został również opis Bazyliki Matki Bożej Większej, dodano do niego następujący fragment:

Alessandro sesto l’adornò di un bellissimo solaro e al tempo nostro il Cardinal di Cesis l’ha adornata di una bellissima cappella, di un’altra l’adornava il Cardinale santa Fiore moderno Arciprete di essa Chiesa e li Canonici hanno ridotto il coro in miglior forma⁴⁵.

Krótkie informacje podobnego rodzaju zostały dołączone do deskrypcji innych kościołów. W opisie Bazyliki św. Cecylii na Zatybrzu (*Santa Cecilia in Trastevere*) dodano cały akapit na temat oratorium św. Cecylii oraz informację o odpustach, której nie ma w wydaniu z 1554 r. Warto ją zacytować, ponieważ dostarcza interesujących informacji:

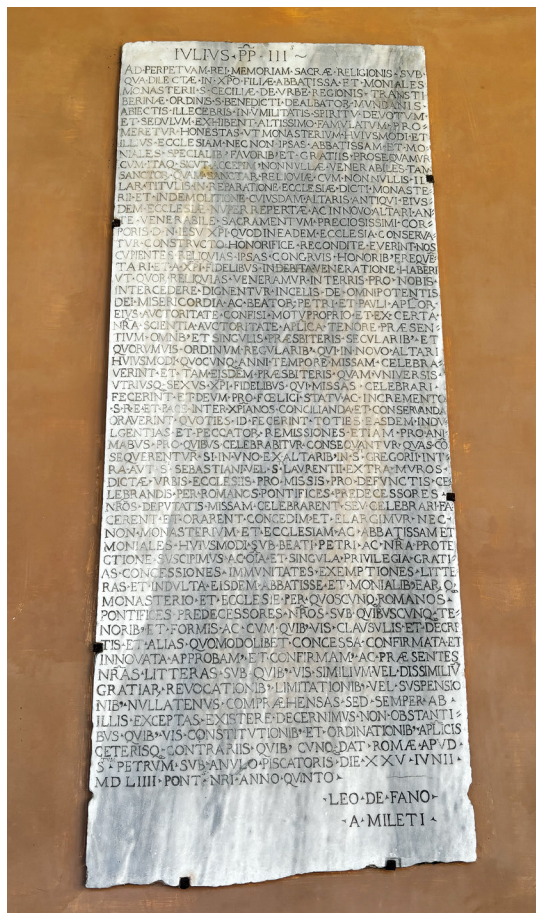
Vi è ancora l’oratorio di santa Cecilia, e chi celebrerà o farà celebrare nell’altare del santissimo Sacramento in detta chiesa, libererà un’anima delle pene del purgatorio, come si vede scritto al lato di detto altare, e questo privilegio li fu concesso da Papa Giulio III. In questo luogo vi è un monastero di venerande donne Romane, che con buone opere e santa vita servono a Dio⁴⁶.

⁴⁴ Cyt. za Bl 4, k. 6 v. Podobną informację, ale dotyczącą kościoła św. Sebastiana (również znajdującego się poza murami), zamieszczono już w wydaniu z 1554 r. (że można uzyskać tu taką samą liczbę odpustów, jak w Bazylikach św. Piotra i Pawła). Zob. *Descrizione delle chiese*, dz. cyt., k. [12] v.–[13] r.

⁴⁵ Cyt. za Bl 4, k. 7 v. „Aleksander VI [1492–1503] ozdobił kościół przepięknym stropem, z kolei w naszych czasach kardynał di Cesi ozdobił go przepiękną kaplicą, a kolejną ozdobił go kardynał Santa Fiore, dziś arcykapłan tegoż kościoła, kanonicy zaś zmniejszyli chór, nadając mu lepszą formę”. Wspomniana kaplica Cesich została wybudowana w 1550 r. przez Federico Cesiego (1500–1565). Zob. C. Rendina, *Le grandi famiglie di Roma*, Newton Compton Editori, Roma 2017, s. 226.

⁴⁶ Cyt. za Bl 4, k. 11 v. „Jest tam też oratorium św. Cecylii, a kto będzie uczestniczył w uroczystościach przy ołtarzu najświętszego Sakramentu w tym kościele, wyzwoli duszę od grzechów w czyśćcu, co jest napisane z boku tego ołtarza, a ten przywilej został udzielony przez papieża Juliusza III. W tym miejscu jest klasztor czcigodnych rzymianek, które swymi dobrymi uczynkami i świętym życiem służą Panu”.

Przytoczony fragment potwierdza, że informacja na temat odpustów, które można było uzyskać w danej świątyni, znajdowała się zwykle w jej wnętrzu, często w pobliżu ołtarza, wyryta na marmurowej tablicy⁴⁷. Tablice takie można dziś znaleźć przytwierdzone do zewnętrznych ścian rzymskich kościołów (il. 9).

Ilustracja 9. Marmurowa tablica z tekstem wspomnianego w przewodniku przywileju nadanego Bazylice św. Cecylii przez papieża Juliusza III, obecnie przytwierdzona do zewnętrznej ściany przy wejściu do kościoła

Źródło: fot. M. Osuch.

⁴⁷ We wstępie do czytelnika w wydaniu przewodnika z 1554 r. również pojawiła się informacja, iż autor sporządził spisy odpustów na podstawie danych wywieszonych w kościołach. Powtarza się ona też przy opisach innych kościołów z wydania z 1575 r., np. San Giacomo in Augusta – „vi è la remissione della terza parte de peccati, e molti altri privilegi come nelli marmi si può leggere” („jest tam darowanie jednej trzeciej części grzechów oraz różne inne przywileje, jak można przeczytać na marmurowych tablicach”), cyt. za Bl 4, k. 12 v.

Przytoczony wyżej fragment o Bazylice św. Cecylii nie występuje w wydaniu z 1554 r. dlatego, że wymienione odpusty zostały nadane przez papieża urzędującego w latach 1550–1555. Opis uzupełniono też o informację na temat znajdującego się przy kościele klasztoru benedyktynek, które opiekowały się Bazyliką od roku 1527⁴⁸. Zarówno informacje o przykościelnych klasztorach czy bractwach, jak i o cnotach przebywających w nich mnichów i mniszek zostały uzupełnione niemal w zdecydowanej większości opisów rzymskich kościołów w stosunku do wydania z 1554 r. I tak np. pod koniec opisu kościoła św. Pankracego zamieszczono informację, iż działa tam klasztor augustianów (zakon św. Ambrożego)⁴⁹, przy kościele św. Onufrego – klasztor hieronimitów⁵⁰, Santa Maria Traspontina – klasztor karmelitów⁵¹, Santa Maria del Popolo – klasztor augustianów⁵². W cytowanym już wcześniej opisie Bazyliki San Giacomo a Scossacavalli dokonano zaś dwóch drobnych aktualizacji w stosunku do pierwszego wydania tego tekstu z 1554 r. W pierwszym zdaniu można przeczytać „Questa chiesa è sulla piazza a mezzo Borgo”⁵³ („Ten kościół znajduje się na placu pośrodku Borgo”), a w wydaniu z 1554 r. zamieszczono tu informację: „Questa chiesa è sulla piazza del Reverendissimo Cardinale Salviati”⁵⁴ („Ten kościół znajduje się na placu należącym do Czcigodnego Kardynała Salviatiego”). Chodzi o Giovanniego Salviatiego (1490–1553), od 1524 r. wynajmującego plac, który zmieniał nazwę kilka razy, w zależności od właściciela lub najemcy⁵⁵. Wreszcie na końcu umieszczono też krótką wzmiankę o bractwie działającym przy kościele, której brak w wydaniu z 1554 r.⁵⁶

Uzupełnianie opisów kościołów o informacje na temat znajdujących się przy nich klasztorów i bractw mogło służyć dwóm celom. Po pierwsze ponownemu poinformowaniu odbiorcy o pobożności mieszkańców Rzymu i przedstawieniu wzorów cnót, które miały być praktykowane w czasie Jubileuszu (zob. np. list pasterski Boromeusza). Po drugie dzięki temu, że pielgrzym duchowny lub świecki dowiadywał się, jakiej reguły jest klasztor przy danej bazylice, mógł łatwo zlokalizować braci z własnej reguły lub ośrodek znany skądinąd. Łatwiej było mu wówczas znaleźć nocleg i wsparcie w poruszaniu się po mieście w celu uzyskania jubileuszowego odpustu. Pomocne były też bez wątpienia

⁴⁸ M. Armellini, dz. cyt., s. 671.

⁴⁹ Bl 4, k. 11 r.

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ Tamże, k. 12 r.

⁵² Tamże, k. 12 v.

⁵³ Cyt. za tamże, k. 12 r.

⁵⁴ Cyt. za *Descrizione delle chiese, stzioni, indulgenze...*, V. Lucrino, Roma 1554, k. C3 r. Por. EDIT16: CNCE 35841.

⁵⁵ L. Gigli, *Guide Rionali di Roma – Rione XIV Borgo*, Fratelli Palombi Editori, Roma 1990, cz. II, s. 7.

⁵⁶ Chodzi o bractwo Świętego Sakramentu (Confraternita del Santissimo Sacramento) zaświadczane przez papieża Leona X w 1513 r.; kościół został przekazany bractwu w 1520 r. Por. L. Gigli, dz. cyt., s. 7–8.

zawarte w przewodniku krótkie informacje dotyczące obecności bractwa przy danym kościele. Jak już wspomniano we wstępie, najubożsi pielgrzymi mogli nieodpłatnie oddać się pod opiekę licznych rzymskich konfraterni, które udzielały noclegu, karmiły przybyszów czy też pomagały im się zorientować w przestrzeni miejskiej. Warto wspomnieć, że niektóre z deskrypcji już w 1554 r. zawierały praktyczne informacje o tym, iż w określonym kościele dana nacja może uzyskać nocleg i pomoc. Wiadomo więc, że w San Girolamo degli Schiavoni zapewniano nocleg pielgrzymom pochodzenia chorwackiego⁵⁷, w San Giacomo degli Spagnoli mogli zatrzymać się Hiszpanie⁵⁸, w Santa Maria dell'Anima znajdowało się hospicjum oferujące trzydniowy nocleg Niemcom⁵⁹, a w Sant'Antonio de'Portoghesi zapewniano wikt i opierunek przybywającym do Rzymu ubogim Portugalczykom⁶⁰. Pielgrzymom oraz mieszkańcom Rzymu oferowano również bezpłatną pomoc w nauce języków. Poświęcone temu informacje zawarto również w *Le cose meravigliose*, np. do krótkiego opisu Bazyliki San Mauto⁶¹ z 1554 r. dodano w późniejszych wydaniach wzmiankę, iż przy placu o tej samej nazwie znajduje się dopiero co utworzone kolegium jezuickie, przeznaczone do publicznego użytku przez wszystkich, którzy pragną bezpłatnie nauczyć się czytać oraz poznawać dobre obyczaje⁶². Dodane wiadomości o darmowym nauczaniu, szczególnie przez jezuitów, były działaniem promującym potrydencki Kościół jako wspierający edukację wiernych i poszerzający

⁵⁷ Dziś kościół znany jest jako San Girolamo dei Croati. W 1543 r. papież przekazał Bazylikę Compagnia degli Schiavoni uciekinierom z Bałkanów podbitych przez Turków. M. Armellini podaje, że wsparcie oferowano tam również przybyszom z Ilirii i Dalmacji (tereny dzisiejszej m.in. Chorwacji, Bośni i Hercegowiny, Czarnogóry). Zob. tenże, dz. cyt., s. 328–329; *Palladio's Rome*, dz. cyt., s. 246.

⁵⁸ „Vi è un ospitale per la nazione Spagnola” („Jest tam szpital dla narodowości hiszpańskiej”), cyt. za Bl 4, k. 16 r.

⁵⁹ „Dove è concesso alloggio a ciascun Tedesco per tre notti” („Tam, gdzie jest udzielany nocleg każdemu Niemcowi przez trzy noce”), cyt. za Bl 4, k. 16 r.

⁶⁰ „Nazione Portoghese, quali in questo luogo hanno il suo ospitale, dove si da Albergo, e vitto agli forestieri del paese, che vengono a Roma” („Naród portugalski, który ma w tym miejscu swój szpital, gdzie oferuje się gościnę i wikt dla obcokrajowców, którzy przybywają do Rzymu”), cyt. za Bl 4, k. 15 v.

⁶¹ Dziś San Macuto. Zob. M. Armellini, dz. cyt., s. 317.

⁶² „Sulla medesima piazza è il gran Collegio delle Compagni di Gesù nuovamente fabbricate utilità pubblica di ciascuno, che desidera imparare lettere e boni costume e ognuno s'insegna gratis” („Na tym samym placu jest na nowo wybudowane wielkie Kolegium Towarzystwa Jezusowego, do użytku publicznego dla każdego, kto pragnie nauczyć się pisać i czytać oraz dobrych manier; i każdy uczy się za darmo”), cyt. za Bl 4, k. 15 r. Collegium Romanum zostało ufundowane w 1551 r., w 1560 r. budynek przy Piazza San Macuto został zaś podarowany jezuitom przez Vittorię della Tolfa z przeznaczeniem na kolegium. Zob. G. Bailey, *Jesuit teaching and a brief history of the Roman collegiate institutions*, [w:] *Between Renaissance and Baroque: Jesuit Art in Rome, 1565–1610*, University of Toronto Press, Toronto 2003, s. 111–112.

ich wiedzę religijną w zakresie treści Biblii, praktyk wyznaniowych, uczynków miłosierdzia, uzyskiwania odpustów itp.⁶³ Jednym z zadań jezuickiego Collegium Romanum było też kształcenie w duchu katolickim osób przybyłych zza granicy, co wpisywało się w misjonarski charakter działalności jezuitów i miało na celu zapobieganie rozwojowi wyznań reformowanych w krajach szczególnie zagrożonych ich rozprzestrzenieniem⁶⁴.

Charakterystyczne dla opisów kościołów jest to, że uaktualnienia w przedrukach (informacje o klasztorach, bractwach, treści dotyczące przemian urbanistycznych czy nazw) dodawano zwykle na końcu danej deskrypcji, bez ingerencji w już powielony tekst. Dla przykładu w opisie Bazyliki San Salvatore in Campo w edycji z 1575 r. znaleźć można na końcu informację (której brak w wydaniu z 1554 r.) wyraźnie niespójną z istniejącym już tekstem:

ricettano con carità li poveri Pellegrini, che vengono a Roma e quelli infermi poveri che escono de gli ospedali che non sono bene guariti, qui si rinforzano
e hora si chiama la Madonna della Trinità e fa infiniti miracoli⁶⁵.

Kościół ten w 1551 r. został siedzibą bractwa Trinità a dei Pellegrini, być może stąd pojawiła się nowa (ale czy nadal była nowa w 1575 r.), tymczasowa nazwa. Podobnego rodzaju aktualizację można znaleźć np. w opisie kościoła Santa Caterina dei Funari. Tu na końcu dodano akapit: „Ed ora ultimamente il Cardinal di Celsis vi ha fabbricato un tempietto così vago e bello, come oggi non se ne veda w Roma”⁶⁶ („A teraz, dopiero co, kardynał Cesi postawił tak piękne i czarujące tempietto, jakich dziś nie widuje się w Rzymie”). Interesujące jest też uaktualnienie opisu kościoła Sant’Angelo in Pescharia zawierające datę 1560, kiedy to podczas przenoszenia ołtarza głównego znaleziono drewnianą skrzynkę pełną relikwii z tabliczką: „Qui riposano li copri de santi martiri Sinforosa

⁶³ W 2. poł. XVI stulecia w odpowiedzi na powstawanie szkół protestanckich zaczęły mnożyć się katolickie placówki edukacyjne prowadzone przez jezuitów oferujących, podobnie jak ewangelicy, darmowe nauczanie. Zob. I. Jarosz, dz. cyt., s. 5; F. Cantatore, *Spazio urbano e luoghi del sapere a Roma nel XVI secolo*, [w:] *Roma. Le trasformazioni urbane nel Cinquecento II*, red. G. Simoncini, Firenze 2011, s. 92–93.

⁶⁴ F. Cantatore, *Spazio urbano*, dz. cyt., s. 92.

⁶⁵ Cyt. za Bl 4, k. 17 v. „Dostrzegają potrzeby ubogich pielgrzymów, którzy przybywają do Rzymu, i zajmują się leczeniem ubogich, którzy opuszczając szpitale, nie są jeszcze zupełnie zdrowi, a tutaj mogą odbudować swoją siłę i **dziś nazywa się Madonna della Trinità i czyni liczne cuda**”. Bazylika San Salvatore in Campo nie znajduje się obecnie w tym samym miejscu, co w XVI w. Została zniszczona w XVII w. i odbudowana w 1639 r., ale już gdzie indziej. Zob. M. Armellini, dz. cyt., s. 407; Ch. Hülsen, *Le Chiese di Roma nel Medio Evo*, Olschki, Firenze 1927, s. 434.

⁶⁶ Cyt. za Bl 4, k. 18 r. Chodzi o kardynała Federica Cesiego, który zlecił przebudowanie świątyni w latach 60. XVI w. Zob. C. Pietrangeli, *Guide Rionali di Roma – Rione XI S. Angelo*, Fratelli Palombi Editori, Roma 1967, s. 64.

e di Zotico marito suo e dei suoi figliuoli”⁶⁷ („Tu spoczywają szczątki świętych męczenników Symforosy i Zotika, jej męża, a także ich dzieci”). Natomiast do opisu kościoła Santa Costanza dodano niezwiązaną z kultem relikwii czy świętych ciekawostkę, a mianowicie że przy świątyni hoduje się owce, z wełny których powstają paliusze dla arcybiskupów⁶⁸.

Jak łatwo zauważyć na przedstawionych przykładach, uzupełnienia opisów kościołów wydanych drukiem w 1554 r., naniesione w ciągu kolejnych dziesięcioleci, były nieliczne i nie wpływały znacząco na odbiór treści czy objętość książki. Analiza tekstologiczna dowiodła, że wprowadzone zmiany zostały w 1575 r. skopiowane z wydań, które ukazały się na początku lat 60. XVI w. – tekst nie był więc aktualizowany przed samym Jubileuszem roku 1575, a wcześniej.

2.1.6. Drobne usunięcia

Chociaż modyfikacje tekstu *Le cose meravigliose* podczas kolejnych dziesięcioleci polegały głównie na uzupełnianiu informacji, zdarzały się także przypadki usunięcia niektórych fragmentów z tekstu przewodnika. Opis Bazyliki św. Jana w *Le cose meravigliose* z 1575 r. jest niemal identyczny z tym zawartym w *Descrizione delle chiese* z 1554 r., wprowadzono jednak znaczącą zmianę – wyeliminowano ustęp sugerujący odbiorcy, iż może on pielgrzymką do Rzymu zastąpić wyprawę do Jerozolimy lub Santiago de Compostela: „Vi sono ancora infinite indulgenze, le quali, che li sapeste, particolarmente non sarebbe bisogno andare al Sepolcro di Christo o a S. Iacobo di Galizia”⁶⁹ („Znajdują się tam nieskończone odpusty, każdy, kto zdobędzie je wszystkie, nie będzie miał potrzeby jechać do Grobu Chrystusa ani św. Jakuba z Galicji [tj. Santiago de Compostela]”). Redaktorzy kolejnych wydań najwyraźniej uznali, że przewodnik nie powinien zniechęcać czytelnika do dalszych pielgrzymek. Zdecydowanie bardziej kontrowersyjny fragment usunięto z deskrypcji Bazyliki św. Klemensa (San Clemente). W wydaniu z 1554 r. uwadze papieskich cenzorów umknął bowiem passus mówiący w bezpośredni sposób o papieżu Joannie (*nota bene* druk posiadał papieskie *imprimatur* oraz przywilej na dziesięć lat): „Et dove è quella cappelletta del Salvatore, partorì quella femina che fu creata papa, e perciò il pontefice quando va a s. Giovanni Laterano, non passa per questa strada”⁷⁰ („A tam, gdzie znajduje się Kapliczka Zbawiciela, na zewnątrz tego kościoła urodziła dziecko kobieta, która została papieżem, i dlatego papież, kiedy udaje się do św. Jana na Lateranie, nie przechodzi tą ulicą”). Oba wspomnianych fragmentów nie ma w wydaniach *Le cose meravigliose* z 1575 r.

⁶⁷ Cyt. za Bl 4, k. 18 r.–v.

⁶⁸ „[Q]ui si tengano gli agnelli della lana de’quali si fanno li palii per li Archivescovi”, cyt. za Bl 4, k. 23 r.

⁶⁹ Cyt. za *Descrizione delle chiese, stazioni, indulgenze...*, dz. cyt., k. A8 v.

⁷⁰ Cyt. za tamże, k. D3 r.

2.1.7. Intencjonalny brak zmian

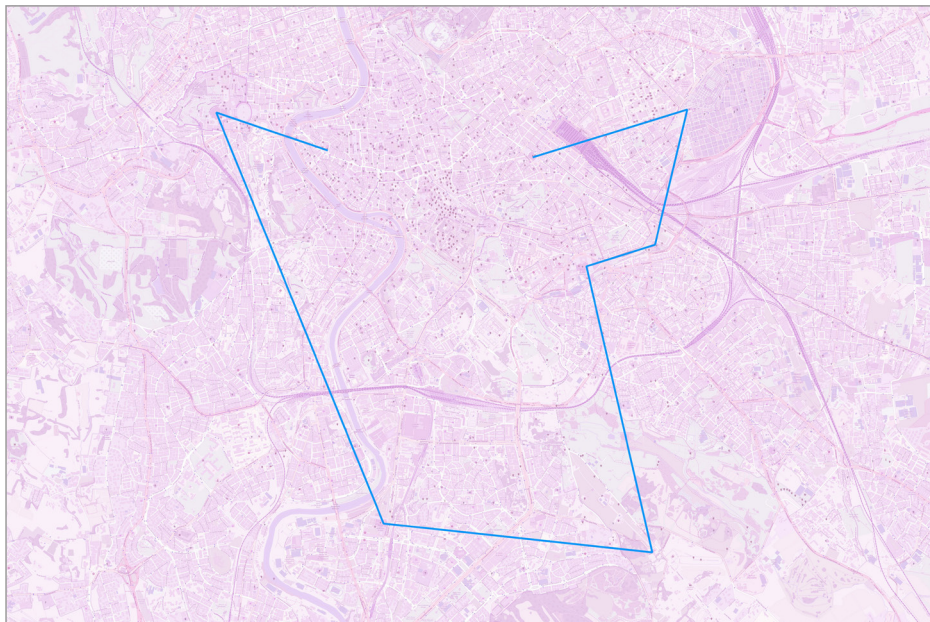
Mimo nielicznych modyfikacji tekstu należałoby też zwrócić uwagę na celowe powielanie przez wydawców tych samych treści przez kolejne dziesięciolecia. Choć wydanie jubileuszowe dzieli od tego z 1554 r. ponad 20 lat i rzeczywiście wiele zmieniło się w tym okresie w sferze okołotekstowej, a druk zyskał liczne accedity, to w niektóre części tekstu z 1554 r. wydawcy w ogóle nie ingerowali. Przez lata powielano np. w niezmienionej formie list do czytelnika załączony do wydania *L'Antichità di Roma* w 1554 r. Nie zredagowano również kolejności opisów Siedmiu Kościołów rozpoczynających przewodnik. Nadal szeregowano je według ważności – jako pierwszy zamieszczano opis Bazyliki św. Jana (rozpoczynający się od przedrukowanej jeszcze z wydań średniowiecznych informacji, że kościół jest siedzibą papieża⁷¹), po nim następował opis Bazyliki św. Piotra itd. Chociaż świątynia św. Piotra zaczęła zyskiwać coraz większe znaczenie po jej gruntownej przebudowie rozpoczętej na początku XVI w., a Watykan już pod koniec XIV w. stał się rzeczywistą siedzibą kolejnych papieży, zepchnięta nieco na drugi plan Bazylika św. Jana nadal uważana była za kościół szczególnie ważny z uwagi na fakt, iż była to katedra Rzymu oraz pierwsza bazylika chrześcijańska w mieście⁷². Podkreśleniem prymatu rozbudowywanej wciąż Bazyliki św. Piotra było chociażby rozpoczynanie Jubileuszu od otwarcia Drzwi Świętych właśnie tego kościoła, a nie – jak jeszcze na początku XIV w. – drzwi w Bazylice św. Jana⁷³.

Utrzymanie zaczerpniętej jeszcze ze średniowiecza kolejności opisu Siedmiu Bazylik przez kolejnych wydawców dziwi nad wyraz szczególnie, ponieważ ta właśnie pierwsza część przewodnika jest jedyną dotyczącą kościołów, która nie ułatwia pielgrzymowi poruszania się w przestrzeni miejskiej. Podobnie jak czysto informacyjny tekst współwydawanych *L'Antichità di Roma* nie została bowiem dostosowana przez wydawcę do użytkowania *in situ*. Najlogiczniejszym i najwygodniejszym dla pielgrzymów rozwiązaniem byłoby opisanie Siedmiu Bazylik

⁷¹ „[È] sede del Pontefice”, cyt. za Bl 4, k. 2 r. Bazylika św. Jana do dziś jest katedrą, czyli głównym kościołem miasta i siedzibą biskupa, więc w sensie formalnym można uznać ją za siedzibę papieża, jednak rzeczywistą siedzibą głowy Kościoła katolickiego od poł. XV w. jest Watykan wraz z Bazyliką św. Piotra, uznawaną za najważniejszy kościół z uwagi na obecność grobu pierwszego papieża. Zob. P.M. Jones, B. Wisch, S. Ditchfield, *Introduction*, [w:] *A Companion to Early Modern Rome, 1492–1692*, red. P.M. Jones, B. Wisch, S. Ditchfield, Leiden, Brill 2019, s. 18.

⁷² M.A. Kuntz, *Liturgical, ritual, and diplomatic spaces at St. Peter's and the Vatican Palace: The innovations of Paul IV, Urban VIII, and Alexander VII*, [w:] *A Companion to Early Modern Rome, 1492–1692*, red. P.M. Jones, B. Wisch, S. Ditchfield, Leiden, Brill 2019, s. 77–78.

⁷³ Obszerne informacje na temat przebiegu i przemian w rytuale otwarcia Świętych Drzwi podczas Jubileuszu w ciągu kolejnych stuleci można znaleźć na oficjalnej stronie internetowej Stolicy Apostolskiej: https://www.vatican.va/news_services/liturgy/documents/ns_lit_doc_14121999_porta-santa_it.html (dostęp: 23.06.2024).

Ilustracja 10. Trasa opracowana przez Filipa Nereusza ok. 1553 r.

Źródło: mapa narysowana w QGIS na warstwie OpenStreetMap, *Planet dump* (2024), <https://planet.openstreetmap.org> (dostęp: 14.10.2024).

w kolejności zgodnej z cieszącą się ogromną popularnością w XVI w. trasą Siedmiu Kościołów, opracowaną ok. 1553 r. przez Filipa Nereusza (il. 10)⁷⁴. Wyruszał on wraz z towarzyszącymi mu wiernymi z Bazyliki Santa Maria in Vallicella, następnie trasa prowadziła do kolejnych bazylik: św. Piotra, św. Pawła, św. Sebastiana, św. Jana, św. Krzyża, św. Wawrzyńca i Matki Bożej Większej.

Trasa Nereusza została pomyślana tak, by można było ją pokonać w jeden dzień; jej łączna długość to mniej więcej 22 km⁷⁵. Kolejność bazylik zaproponowana przez Nereusza nie była przypadkowa – powiązał on etapy pielgrzymki z etapami męki Jezusa. Pielgrzymka do Siedmiu Kościołów stanowiła również potężne narzędzie polityczne potrydenckiego Kościoła. W 2. poł. XVI w. rytualna

⁷⁴ V. Frajese, hasło „Filippo Neri, santo”, DBI [online], https://www.treccani.it/enciclopedia/santo-filippo-neri_%28Dizionario-Biografico%29/ (dostęp: 26.08.2023).

⁷⁵ Kult Siedmiu Kościołów pojawił się w Rzymie na długo przed pierwszym Jubileuszem, prawdopodobnie ok. VII w. Od czasu pierwszego Jubileuszu w 1300 r. był zaś ściśle związany z uzyskiwaniem odpustów zgodnie z biegiem roku liturgicznego. Natomiast za sprawą Filipa Nereusza, który wzbogacił trasę pielgrzymkową o dodatkowe religijne znaczenia, rytuał przybrał zdecydowanie kontrreformacyjny charakter. Od tego czasu trasa Siedmiu Kościołów służyła również kontemplacji nad męczeństwem Jezusa, uczynkami miłosierdzia, przebaczeniem grzechów głównych. Zob. M. Schraven, dz. cyt., s. 160–161, 254–255.

peregrynacja Nereusza obejmująca spokojne wiejskie tereny skutecznie wyparła z przestrzeni miejskiej huczne świeckie uroczystości związane z karnawalem⁷⁶.

Pytanie o to, dlaczego w przewodnikach z 2. poł. XVI w. nie zmieniono kolejności bazylik większych przez ich dostosowanie do tak popularnej wówczas trasy Nereusza, pozostaje bez jednoznacznej odpowiedzi. Można pokusić się jednak o postawienie pewnych hipotez.

Możliwe, że na decyzję wydawców o systematycznym przedrukowywaniu opisów Siedmiu Kościołów w tradycyjnej kolejności miał wpływ negatywny stosunek papieżstwa, a w szczególności Michelegho Ghislieriego, do Filipa Nereusza w latach 1558–1572. Jeszcze jako komisarz główny Inkwizycji Ghislieri namawiał papieża Pawła IV do zakazania pielgrzymek trasą Siedmiu Kościołów, ze względu na przemieszczanie się po mieście dużych grup ludzi. Pielgrzymki Nereusza miały bowiem gromadzić nawet od dwóch do trzech tysięcy uczestników⁷⁷. Obawy Ghislieriego wzmocnione protestami kardynała Virgilia Rosaria, a także wpływowych rodów Massimi i Santa Fiora doprowadziły w 1559 r. do tymczasowego zakazu pielgrzymowania trasą Siedmiu Kościołów. Zakaz ten odwołano jednak tego samego roku, po śmierci Rosaria⁷⁸. Już jako Pius V (1566–1572), w obawie, że pociągający za sobą tłumy Nereusz może utworzyć sektę, Ghislieri nieustannie monitorował prowadzone przez niego oratorium. Posądzanemu o kreowanie sekty i będącemu pod stałą obserwacją papieżstwa Nereuszowi nie mogła jednak stać się krzywda – potężną protekcją otaczał go i w razie niebezpieczeństwa bronił przed atakami kurii arcybiskup Mediolanu Karol Boromeusz, który w 1563 r. sfinansował nawet strawę dla peregrynantów podążających trasą opracowaną przez Nereusza⁷⁹.

Pielgrzymka do Siedmiu Kościołów miała licznych zwolenników już za pontyfikatu Piusa IV (1559–1565)⁸⁰, a jej popularność wzrosła w okresie posoborowym, gdy w 1575 r. Grzegorz XIII oficjalnie ustanowił Kongregację Oratorium (*Congregazione dell'Oratorio*)⁸¹, a także przeznaczył dużą kwotę na wsparcie działań

⁷⁶ Por. tamże, s. 259–260; M. Boiteux, *Parcours rituels romains à l'époque moderne*, [w:] *Cérémonial et rituel à Rome (XVIe-XIXe siècle)*, red. M.A. Visceglia, C. Brice, École Française de Rome, Roma 1997, s. 56–58.

⁷⁷ M. Boiteux, dz. cyt., s. 58.

⁷⁸ Tamże; V. Frajese, dz. cyt.

⁷⁹ V. Frajese, dz. cyt.

⁸⁰ M. Boiteux, dz. cyt., s. 58.

⁸¹ Pełna nazwa to Kongregacja Oratorium św. Filipa Neri, potocznie filipini lub oratoria-
nie. Więcej na temat fundacji zgromadzenia zob. A. Cistellini, *San Filippo Neri. L'Orato-
rio e la Congregazione Oratoriana*, Morcelliana, Brescia 1989, t. 1, szczególnie s. 184–246.
Warto wspomnieć, że trasa Siedmiu Kościołów opracowana przez Nereusza cieszy
się dużą popularnością wśród katolików również dziś – współczesna topografia Rzy-
mu pozwala na jej bezproblemowe pokonanie śladami szesnastowiecznych pielgrzy-
mów, była też promowana jako jedna z dróg pielgrzymich na Rok Jubileuszowy 2025:

Bractwa Trójcy Świętej (Compagna della Santissima Trinità) założonego przez Nereusza⁸². Możliwe jednak, że w związku z – co prawda minionymi już i chwilowymi – kontrowersjami wokół postaci Nereusza i opracowanej przez niego popularnej trasy, wydawcy *Le cose meravigliose* w 2. poł. XVI w. zdecydowali się jednak pozostać przy przejętym ze średniowiecza porządku Siedmiu Kościołów. Należy jednak podkreślić, że nie była to praktyka powszechna. W swoim przewodniku po Siedmiu Kościołach z 1570 r.⁸³, przedrukowywanym też w 1575 r.⁸⁴, Onofrio Panvinio zalecał wędrowkę zgodnie z trasą Nereusza – kolejno do bazylik: św. Piotra, św. Pawła, św. Sebastiana, św. Jana na Lateranie, św. Krzyża, św. Wawrzyńca, Matki Bożej Większej. To jednak *Le cose meravigliose*, a nie *Le sette chiese* Panvinia były najczęściej wznawianym przewodnikiem jubileuszowym, zatem układ Siedmiu Kościołów „odziedziczony” jeszcze po średniowieczu musiał być bardziej atrakcyjny dla kupującego. W związku z tym można przypuszczać, że najbardziej prawdopodobnym powodem do powielania przez wydawców opisów najważniejszych bazylik w mniej praktycznej i nieaktualnej już kolejności była chęć pozostania przy dobrze sprzedającej się, sprawdzonej formule. Zmiany, zwłaszcza w obrębie pierwszych stron przewodnika, mogły wiązać się z niepotrzebnym ryzykiem, iż odbiorca okaże się podejrzliwy i pomyśli, że oferowana książka nie jest tą publikacją, którą zna i kojarzy jako *Le cose meravigliose*.

2.2. Efekt końcowy – zawartość *Le cose meravigliose* w 1575 r.

W każdym ze zidentyfikowanych dotychczas 15 wydań przewodnika jako pierwszy i najważniejszy tekst zostały zamieszczone *Le cose meravigliose*, zawierające zawsze na początku opisy siedmiu głównych bazylik (*Le sette chiese principali*) oraz kolejnych kościołów uszeregowanych według dzielnic⁸⁵. Wszystkie edycje

<https://www.iubilaeum2025.va/pl/pellegrinaggio/cammini-giubilari-dentro-roma/il-pellegrinaggio-delle-sette-chiese.html> (dostęp: 14.01.2024).

⁸² Podczas Jubileuszu roku 1575 najbardziej aktywne pod względem pomocy pątnikom Bractwo św. Trójcy miało udzielić gościny (nocleg, jedzenie, pomoc w wypełnieniu praktyk religijnych, powrót do domu) aż 144 963 pielgrzymom. Zob. *La Storia dei Giubilei*, dz. cyt., s. 86.

⁸³ O. Panvinio, *Le sette chiese principali di Roma*, A. Blado – eredi, Roma 1570. Por. EDIT16: CNCE 25264.

⁸⁴ Jako samodzielny druk notuje ten tytuł tylko Rossetti (G-437): O. Panvinio, *Le sette chiese principali di Roma*, F. Rampazetto, Venezia 1575. EDIT16 nie notuje. Wiadomo, że ukazał się na pewno jako accedit w: F. Zini, *L'anno Santo MDLXXV*, F. Rampazetto, Venezia 1575, k. [19]–237. Por. EDIT16: 37602.

⁸⁵ Niekiedy w publikacjach jubileuszowych, takich jak *Roma Sancta* T. Tretera, zamieszczało opisy jedynie czterech z Siedmiu Bazylik: św. Pawła, św. Piotra, św. Jana oraz Bazyliki

z 1575 r. zaopatrzone w indeks alfabetyczny kościołów ułatwiający nawigację po pierwszej części tekstu. Zawarty był pomiędzy opisami miejsc kultu i wykazem stacji na cały rok. Po wykazie kościołów stacyjnych we wszystkich wydaniach zaplanowano traktat instruujący, w jaki sposób pielgrzym ma korzystać z owych stacji (*Trattato over modo d'acquistar l'indulgentie alle stationi*) i itinerarium o zabytkach antycznych *La guida romana*. Wydawca zwieńczył część przewodnika dotyczącą kościołów chronologicznym wykazem papieży, cesarzy i królów. Spis taki był załączany do przewodników po Rzymie jeszcze przed ukazaniem się w 1554 r. *Descrizione delle chiese*. Zamieszczano go już np. w wydaniach *Le cose meravigliose* z lat 40. XVI w. Wydawcy jedynie na bieżąco aktualizowali owe wykazy, dodając do nich imiona kolejnych władców i papieży. Po ukazaniu się przewodnika drukiem rolę osób dbających o aktualność tych informacji przejęli czytelnicy, co szczegółowo omówię w rozdziale 3. Po spisie papieży w większości wydań z 1575 r. występuje z własną stroną tytułową tekst *L'Antichità di Roma* (brak go tylko w edycjach Vincenza Accoltiego). Zazwyczaj accedit ten był współwydawany z ciągłym liczbowaniem (np. wydanie weneckie, wszystkie edycje dziedziców Błada, wydania Giuseppe De Angelisa, Giovanniego Osmarino Gigliottiego), rzadko z własną stroną tytułową i osobnym liczbowaniem (wydanie Vittoria Eliana). Tekst ten z powodzeniem funkcjonował na rynku również samodzielnie (24 wydania od 1554 do 1600 r.⁸⁶). Podobnie jak opisy kościołów z części pierwszej, tekst *L'Antichità di Roma* w wydaniu z 1575 r. jest niemal identyczny z tekstem wydany pod tym samym tytułem w 1554 r. – jedyne modyfikacje wprowadzone przez wydawców znajdują się na końcu. Po pierwsze skrócono i uaktualniono ostatnie zdania z zamieszczonego na końcu zestawienia *Quante volte è stata presa Roma* (Ile razy został zdobyty Rzym), po drugie zmieniono imię panującego papieża z Juliusza III na Grzegorza XIII⁸⁷. Kolejną, bardziej znaczącą modyfikacją było włączenie do *L'Antichità di Roma* tekstu na temat starożytnego systemu grzewczego. Traktacik *De i fuochi de gli antichi* (O ogniskach starożytnych) znacząco się odróżnia od opisów zwyczajów

Matki Boskiej Większej. Wynikało to z tego, iż w tych konkretnych czterech kościołach znajdowały się Drzwi Święte. Decyzja obranego klucza nawiedzania kościołów zależała więc od autora czy też redaktora przewodnika. Można również domniemywać, że broszura *Roma Sancta*, stanowiąca rodzaj zaproszenia na uroczystość zamknięcia Jubileuszu i zapieczętowania Drzwi Świętych, stanowiła bardziej druk okolicznościowy niż użytkowy. Zamieszczony w niej spis relikwii jest więc adekwatny do okazji, na którą została wydana. Z kolei pozostałe publikacje przygotowane dla pątników miały za zadanie towarzyszyć im podczas dłuższego pobytu w mieście i służyć do odwiedzania większej liczby rzymskich kościołów, a przede wszystkim tych siedmiu, które pozwalały uzyskać odpust zupełny.

⁸⁶ Dane na podstawie Rossetti. EDIT16 notuje 19 wydań. Dokładny opis edycji wydanych w latach 1554–1576 (11 wydań) w: G. Tallini, *Vago e degno luogo lodare*, dz. cyt., s. 133–136.

⁸⁷ Bl 4, k. 93 r.

starożytnych Rzymian zamieszczonych w *L'Antichità di Roma*. Zawiera bowiem liczne odwołania do praktyk szesnastowiecznych znanych z autopsji osobie piszącej, najprawdopodobniej rzymianinowi. Autor nawołuje, aby przywrócić do użytku starożytne systemy ogrzewania, zaznaczając przy tym, że w wielu domach w Rzymie i poza nim kanały umieszczone dawniej w ścianach są nadal zachowane⁸⁸. Dodatek ten najprawdopodobniej spotkał się z dobrym odbiorem ze strony czytelników i cieszył się aprobatą wydawców, ponieważ w kolejnych szesnastowiecznych edycjach *Le cose meravigliose* był konsekwentnie powielany (zawsze jako zakończenie *L'Antichità di Roma*). Po *De i fuochi de gli antichi* dodano indeks zabytków antycznych, który w przeciwieństwie do indeksu kościołów dołączonego do *Le cose meravigliose* szereguje opisane obiekty nie alfabetycznie, a wedle kolejności występowania w druku. Taki system porządkowania wiedzy był dla czytelnika zdecydowanie mniej wygodny, ale wciąż wykorzystywany w XVI w. mimo równoczesnej powszechności indeksowania alfabetycznego⁸⁹.

Należy przypomnieć, że w wydaniach *Le cose meravigliose* z 1575 r. znajdują się aż dwa dodatki opisujące starożytności – *La guida romana* w części pierwszej oraz *L'Antichità di Roma* stanowiące zrab główny części drugiej. Załączona po raz pierwszy przez Valeria Dorica do wydania z 1557 r.⁹⁰ *La guida romana* miała stanowić drobny komponent dotyczący starożytności, uzupełniający obszerny opis współczesnych kościołów i praktyk religijnych zawarte w *Le cose meravigliose*. Przed Jubileuszem w 2. poł. XVI w. zwykle wydawano *Le cose meravigliose* bez *L'Antichità di Roma*. EDIT16 notuje tylko dwa wydania z tego okresu zawierające oba teksty (z lat 1563 i 1571)⁹¹. Informacja o zamieszczeniu *L'Antichità di Roma* została w pierwszej edycji wytłoczona na karcie tytułowej czcionką o mniejszym

⁸⁸ Bl 4, k. 94 v.

⁸⁹ Na temat indeksowania alfabetycznego, w szczególności informacji o rzymskich zabytkach antycznych, zob. K.A.E. Enenkel, *Ars Antiquitatis: Erkenntnissteuerung und Wissensverwaltung in Werken zur Römischen Kulturgeschichte*, [w:] *Cognition and the Book: Typologies of Formal Organisation of Knowledge in the Printed Book of the Early Modern Period*, red. K.A.E. Enenkel, W. Neuber, Brill, Leiden 2005, s. 62–68. O organizacji wiedzy w epoce renesansu według układu tematycznego i alfabetycznego zob. np. A. Moss, *Locating knowledge*, [w:] *Cognition and the Book: Typologies of Formal Organisation of Knowledge in the Printed Book of the Early Modern Period*, red. K.A.E. Enenkel, W. Neuber, Brill, Leiden 2005, s. 35–49.

⁹⁰ *Le cose meravigliose...*, V. Dorico, Roma 1557 (por. EDIT16: CNCE 34228). Za edycje współwydane uznają jedynie takie, gdzie załączone *L'Antichità di Roma* wspomniane są na stronie tytułowej druku *Le cose meravigliose* lub posiadają ciągłą paginację. Częstą praktyką było bowiem oprawianie tych dwóch dzieł razem, nawet jeśli ukazały się samodzielnie. Można domniemywać, że były sprzedawane w dwóch wariantach – razem lub osobno. Więcej na ten temat zob. rozdz. 3.

⁹¹ *Le cose meravigliose...*, A. Blado, Roma 1563 (por. EDIT16: CNCE 25102); *Le cose meravigliose...*, G.O. Gigliotti, Roma 1571 (por. EDIT16: CNCE 40910).

stopniu⁹² niż pozostała część tytułu i znajdowała się w jego końcowej części⁹³. Z kolei w wydaniu z 1571 r. informacja o zawartych w przewodniku aż na 18 kartach *L'Antichità di Roma* została zupełnie pominięta na stronie tytułowej. Zamieszczono tu jedynie krótką wzmiankę o obecności w druku dodatku o dawnym systemie grzewczym – *Discorso sopra gli fuochi degli antichi*.

Podanie drobnej i nieprzyciągającej uwagi informacji o zabytkach antycznych na stronie tytułowej edycji z 1563 r. mogłoby sugerować, że drukarz (Blado) nie liczył, iż takie treści – może z uwagi na ich niepraktyczny aspekt – zainteresują kupującego. Jednak całkowite pominięcie tego komponentu na stronie tytułowej wydania z 1571 r. potwierdza hipotezę, że chciano celowo ukryć tę informację, najprawdopodobniej w obawie przed negatywną reakcją cenzury Kościoła. Przewodnik miał przecież przede wszystkim stanowić pomoc dla pielgrzymów i Drukarnia Kamery Apostolskiej nie powinna go promować poprzez umieszczenie na stronie tytułowej wiadomości, że zawiera także opisy pogańskich budowli i obyczajów. Produkcja przewodników w 1575 r. potwierdza, iż najlepiej sprawdził się jednak powrót do oryginalnych założeń autora *Descrizione delle chiese i L'Antichità di Roma* z 1554 r. i uznanie tekstów za dwie części jednego przewodnika. Podczas Roku Jubileuszowego najczęściej wydawano oba teksty razem i chociaż tytuł komponentu dotyczącego antyku był obecny na stronach tytułowych, to jedynie w czterech wydaniach został wytłoczony wersalikami⁹⁴. Tymczasem tytuł *La guida romana* został w taki sposób wyszczególniony we wszystkich edycjach oprócz tej wydanej przez De Angelisa. Chociaż w pewnym momencie włączanie *L'Antichità di Roma* do *Le cose meravigliose* stało się powszechną praktyką, to nie zastąpiono nimi trzydniowego itinerarium *La guida romana*, również skoncentrowanego na zabytkach antycznych. Pozwala to sądzić, że ta część przewodnika cieszyła się szczególnym powodzeniem wśród przybyszów, być może dlatego, iż w pewnym stopniu była w stanie zastąpić im żywego cicerone.

Warto również zaznaczyć, że trasa zwiedzania zaproponowana przez Shakerleya w *La guida romana* nie pokrywa się z tą wyznaczoną przez spis kościołów z *Le cose meravigliose*, a w niewielkiej tylko części można by ją połączyć z trasą Siedmiu Kościołów zaproponowaną przez Filipa Nereusza. To, że w *La guida romana* nazwy bazylik tytularnych padają tylko raz (wspomniana jest Bazylika św. Jana i św. Krzyża), sugeruje, iż zwiedzający-czytelnik odwiedził już najważniejsze kościoły. Korzystanie więc z kolejnych części książki daje mu możliwość pogłębienia wiedzy lub też zabicia czasu dzięki obejrzeniu „nadprogramowych” atrakcji świadczących o potęgze przedchrześcijańskiego Rzymu.

⁹² Objaśnienie terminu „stopień pisma” zob. s. 44.

⁹³ Zamieszczono tu też informację, że dodatek został „dołączony niedawno”, prawdopodobnie po to, by podkreślić, iż nie stanowi on w żadnym wypadku głównej ani najważniejszej części przewodnika.

⁹⁴ Gigl 2; Bl 6; Bl 5; El.

Do niektórych edycji z 1575 r. drukarze załączali również list pasterski Karola Boromeusza z osobną stroną tytułową⁹⁵. Oprócz tego, że list był współwydawany z przewodnikami, kilkakrotnie ukazał się też samoistnie – znanych jest sześć wydań z roku 1574⁹⁶ i jedno z 1575. Jedyny egzemplarz wydrukowany w Perugii w 1575 r. notowany przez EDIT16 przechowywany jest dziś w bibliotece Universitaria Alessandrina w Rzymie⁹⁷. Stanowi on fragment rozciętego klocka introligatorskiego, zatem brak jego oryginalnej oprawy, a numer zanotowany na stronie tytułowej wskazuje pozycję nr 64 owego sammelbandu. Analiza teksto-logiczna nie ujawniła szczególnych różnic między listem wydawanym osobno a tym włączanym do *Le cose meravigliose* – teksty różnią jedynie drobne warianty typograficzne, np. czcionka „u” zamiast „v” czy użycie liczb rzymskich zamiast arabskich. O popularności listu wśród pielgrzymów mogą świadczyć również jego późniejsze przedruki z lat 1587⁹⁸, 1598, 1599⁹⁹ (dwa ostatnie przed kolejnym Jubileuszem). Data dzienna i miejsce wskazane w ostatnim zdaniu listu (10 września 1574 r., Pałac Arcybiskupi w Mediolanie) świadczą o tym, że wszystkie znane edycje z roku 1574 ukazały się w jego czterech ostatnich miesiącach, czyli na krótko przed rozpoczęciem celebracji Jubileuszu. *Lettera pastorale* Boromeusza, z uwagi na załączanie jej do najpopularniejszego w 2. poł. XVI w. przewodnika po Rzymie, była też najprawdopodobniej najczęściej wznawianym tekstem promującym podróż do Wiecznego Miasta jako doświadczenie duchowe¹⁰⁰. Należy przy tym pamiętać, że list Boromeusza oraz spis stacji pocztowych stanowią jedyne składowe części dodane przez wydawców do przewodnika dopiero w roku 1575, *stricto* z okazji Roku Jubileuszowego. Dlaczego dołączono list pasterski do przewodnika tłoczonego głównie w Rzymie, skoro celem Boromeusza było przede wszystkim zachęcenie czytelnika do przybycia do Wiecznego Miasta? Prawdopodobnym wyjaśnieniem jest to, że rzymskie edycje dystrybuowano w innych

⁹⁵ List pasterski załączono do wszystkich edycji wytłoczonych przez dziedziców Błada, do wydania weneckiego oraz tłoczonego przez De Angelisa (funkcjonowała też wersja wariantowa bez listu, zob. tab. 3, s. 191). Pozbawione listu są edycje Accoltiego, Eliana i Gigliottiego.

⁹⁶ K. Boromeusz, *Lettera Pastorale*, A. Blado – eredi, Roma 1574 (por. EDIT16: CNCE 9546, CNCE 9547 oraz CNCE 9548); D. Farri, Venezia 1574 (por. EDIT16: CNCE 9549); A. Benacci, Bologna 1574 (por. EDIT16: CNCE 9545); G. Bariletti, Venezia 1574 (por. EDIT16: CNCE 9550).

⁹⁷ K. Boromeusz, *Lettera Pastorale*, A. Bresciano, Perugia 1575 (por. EDIT16: CNCE 9554), BUA, XV f2.19 6.

⁹⁸ K. Boromeusz, *Lettera Pastorale*, F. Zoppini, A. Zoppini, Venezia 1587. Por. EDIT16: CNCE 9563.

⁹⁹ K. Boromeusz, *Lettera Pastorale*, G. Marcello, Venezia 1598 (por. EDIT16: CNCE 9568); E. Deuchino, Treviso 1599 (por. EDIT16: CNCE 9570); G. Alberti, Venezia 1599 (por. EDIT16: CNCE 9571), a także w języku hiszpańskim: N. Mucio, Roma 1599 (por. EDIT16: CNCE 9569).

¹⁰⁰ Por. M. Laureys, dz. cyt., s. 131.

miastach Italii. Skoro przewodnik ukazał się w tak licznych wydaniach, jest bardzo możliwe, że był sprzedawany nie tylko pielgrzymom na miejscu, lecz także rozprowadzany po całym kraju, by zachęcić potencjalnych uczestników Jubileuszu do przybycia do miasta oraz przekonać niezdecydowanych. Pierwszym argumentem poświadczającym tę hipotezę może być obecność wykazów stacji pocztowych tylko w wydaniach zawierających również list pasterski, co dowodzi kierowania tekstu do osób spoza Rzymu¹⁰¹. Możliwe, że część takiego nakładu zatrzymywano w Rzymie (o czym świadczą egzemplarze zachowane w rzymskich bibliotekach opisane w rozdziale 3), a część rozsyłano do punktów w innych ośrodkach. Niewykluczone, iż pewna liczba egzemplarzy była też rozsyłana do legatów papieskich rezydujących w różnych miastach europejskich. Drugim powodem umieszczenia listu pasterskiego w przewodniku mogła być przestroga dla pielgrzyma przed czerpaniem nadmiernych przyjemności z wizyty w Wiecznym Mieście. List pouczający o duchowym aspekcie pielgrzymki oraz nawołujący do modlitwy i kontemplacji miał prawdopodobnie równoważyć treść umieszczonych przed nim *L'Antichità di Roma* sławiących antyczną spuściznę, piętnować bałwochwalstwo, przestrzegać przed rozkoszami życia doczesnego oraz przypominać o rzeczywistym celu pielgrzymki.

W epoce wczesnonowożytnej rola drukarza nie ograniczała się jedynie do fizycznego tłoczenia książek. Zazwyczaj był on też wydawcą-redaktorem, osobą odpowiedzialną za zaprojektowanie książki w taki sposób, by cieszyła się ona jak największym powodzeniem wśród czytelników. Szesnastowieczne przewodniki po Rzymie stanowią doskonały przykład tego, że drukarz mógł kopiować, aktualizować i redagować dawniejsze książki, czerpiąc z zasobu tekstów znanych i nieznanymi autorów, które następnie spajał w całość za pomocą ramy wydawniczej. Niekiedy modyfikacje zawartości miały na celu ominięcie przywileju drukarskiego, innym razem po prostu lepsze dostosowanie publikacji do potrzeb odbiorcy. Działania takie sprawiały, że oryginalny tekst przez kolejne dziesięciolecia stawał się ulepszony (*migliorato*), poprawiony (*coretto*) oraz poszerzony (*ampliato*) czy też wzbogacony (*arricchito*).

Po procesie stopniowego obrastania, który tekst *Descrizione delle chiese* przeszedł od 1554 do 1575 r., pielgrzym wizytujący Rzym podczas Roku Jubileuszowego otrzymywał gotowy produkt. Przewodnik przygotowany na pierwszy potrydencki Jubileusz został ostrożnie opracowany przez wydawców, którzy metodą prób i błędów przez lata starali się jak najlepiej dostosować jego formę do potrzeb odbiorcy. Co znamienne, podczas Roku Jubileuszowego zdecydowano się na udostępnienie przybyšsom jego różnych wersji. Zawierały mniejszą lub

¹⁰¹ Wykazy stacji pocztowych zamieszczono w większości wydań, które zawierają list pasterski (wszystkie wydania Bładich z wyjątkiem Bl 5). Wykazu poczt nie zawiera również edycja wytłoczona przez De Angelisa (Ang A).

większą liczbę informacji o starożytnym Rzymie, były wzbogacane lub nie o list pasterski Boromeusza oraz wykazy stacji pocztowych (zestawienie zawartości przewodników z 1575 r. obrazuje tabela 3). Przewodnik został przygotowany w taki sposób, by spełniał najróżniejsze funkcje (praktyczną, informacyjną, propagandową) i służył różnym celom. Miał pomagać w odkrywaniu historii Siedmiu Bazylik, a tym samym informować o starożytnych korzeniach lokalnego chrześcijaństwa, towarzyszyć w czasie popularnej podczas Jubileuszu pielgrzymki do Siedmiu Kościołów. Miał pomagać w poruszaniu się po mieście i nawiedzaniu kościołów w określonym porządku, a także wzmacniać poczucie wspólnoty katolików oraz wiązać duchowe rytuały z rzeczywistymi miejscami kultu. Pouczał, w jaki sposób należy uczestniczyć w Jubileuszu, aby uzyskać odpusty, ale też ukazywał Rzym jako silne, odnowione po kryzysie związanym z reformacją centrum świata chrześcijańskiego o bogatych tradycjach i antycznych korzeniach¹⁰². W końcu miał być również – czego wydawcy starali się przesadnie nie akcentować – kompendium wiedzy o rzymskim antyku, mądrości i cnotach starożytnych Rzymian oraz tym, co po nich zostało. Chociaż w przewodniku teksty dotyczące kościołów, odpustów i zabytków antycznych się przeplatają, ostatnim i zamykającym elementem tekstowym w większości wydań jest list Boromeusza, mający ostatecznie potwierdzić, że odbiorca ma postrzegać miasto przede wszystkim jako bogate w cudowne relikwie centrum katolickiego świata.

2.3. Różnice między wydaniem

Przebieg procesu druku omawianych przewodników można częściowo odtworzyć na podstawie cech wydawniczo-formalnych¹⁰³ publikacji (takich jak: fingerprint, położenie sygnatur, kustoszy, format¹⁰⁴, ilustracje) oraz ich typografii (w szczególności wielkości i rozmieszczenia czcionek, odstępów, paragrafów, żywej paginy)¹⁰⁵.

¹⁰² Wizerunek odnowionego Rzymu stanowiącego ostoję religii katolickiej i symbol potrydenckiego Kościoła, ale też schronienie dla pielgrzymów uciekających przed krzewiącą się herezją, wyłania się chociażby z mowy Stefano Tucciego ku czci Grzegorza XIII, wygłoszonej podczas jego pogrzebu. Tucci podkreślał wkład papieża, m.in. poprzez organizację Jubileuszu, w budowanie wizerunku miasta jako prawdziwej i jedynej Stolicy Apostolskiej. Zob. F.J. McGinness, *The rhetoric of praise and the new Rome of the counter reformation*, [w:] *Rome in the Renaissance: The City and the Myth*, red. P.A. Ramsey, Center for Medieval & Early Renaissance Studies, Binghamton–New York 1982, s. 359–360.

¹⁰³ Termin przejęty z EWOK, zob. hasło „Opis katalogowy”, EWOK, szp. 1779.

¹⁰⁴ Objasnienie terminów „fingerprint”, „sygnatura”, „kustosz”, „format” zob. s. 43–45.

¹⁰⁵ Zob. J. Dunin, hasło „Typografia”, [w:] *Encyklopedia książki*, red. A. Żbikowska-Migoń, M. Skalska-Zlat, t. 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2017, s. 591.

Zgodnie z przyjętą powszechnie definicją za edycję lub wydanie uznano w prezentowanej pracy „zespół egzemplarzy odbitych z tego samego składu drukarskiego w jednorazowym lub kilkakrotnym nakładzie”¹⁰⁶. Jako osobne wydania zidentyfikowano więc te, które bez wątplenia odbito z różnych składów. Część przypadków nie wzbudzała żadnych wątpliwości – o odrębności edycji decydowały już różnice w fingerprintie oraz objętości, co pokazano w tabeli 2.

Zdarzały się jednak też egzemplarze trudne do zaklasyfikowania jednoznacznie jako odrębna edycja, np. grupy bardzo podobnych do siebie przewodników wytłoczonych przez dziedziców Błada i Giovanniego Osmarina Gigliottiego, które po części są identyczne, a po części różnią się między sobą. Objasnione zostaną procesy zachodzące w trakcie druku, które mogły spowodować taki stan rzeczy. Aby łatwiej odwoływać się w tekście do konkretnych druków jako dodatkowy wyznacznik odrębności edycji przyjęto fingerprint (również jeśli druki różnią się tylko jedną grupą), uzasadniając zwykle decyzję – na ile jest to możliwe – analizą typograficzną zachowanych egzemplarzy. Wyjątek od tej reguły stanowią wydania oznaczone w tabeli 2 jako Bl 3 oraz Bl 4, które rozróżniono jako odrębne edycje, mimo że mają takie same fingerprinty. Ten przypadek, a także kasus przewodników wydanych przez De Angelisa (Ang A oraz Ang B), które określono jako wydania wariantowe, omówione zostaną bardziej szczegółowo, by umotywić dokonane wybory, ale przede wszystkim objaśnić niuanse procesu powstawania szesnastowiecznych przewodników jubileuszowych.

Charakterystyka cech odrębnych edycji, a także przedstawienie warsztatów, które tłoczyły *Le cose meravigliose*, ze szczególnym uwzględnieniem łączącej je siatki zależności, to kwestie kluczowe, by zrozumieć, w jaki sposób drukarnie usytuowane w obrębie jednego miasta mogły funkcjonować na tyle sprawnie, by w ciągu roku wypuścić na rynek ponad 15 wydań jednego tytułu o ujednoliconym tekście i przemyślanym układzie.

2.3.1. Edycje rzymskie

2.3.1.1. Ogólna charakterystyka znanych wydań

W tabeli 2 zestawiono wszystkie znane wydania *Le cose meravigliose* z 1575 r., zarówno te notowane przez EDIT16, jak i zidentyfikowane podczas badań przeprowadzonych na użytek niniejszej publikacji. Z ogólnej liczby 15 edycji 13 zostało wytłoczonych w Rzymie, a jedna w Wenecji. Drukiem przewodnika w Wiecznym Mieście zajmowały się cztery warsztaty: Vincenza Accoltiego (dwa wydania),

¹⁰⁶ A. Żbikowska-Migoń, hasło „Wydanie (edycja)”, [w:] *Encyklopedia książki*, red. A. Żbikowska-Migoń, M. Skalska-Zlat, t. 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2017, s. 616–617.

Giuseppe De Angelisa (jedno wydanie i jeden wariant drukarski – Ang A i B), Giovanniego Osmarina Gigliottiego (dwa wydania – Gigl 1 i 2) oraz dziedziców Antonia Błada (co najmniej osiem wydań – Bl 1–8). Była to 1/3 funkcjonujących wówczas w Wiecznym Mieście warsztatów tłoczących i sprzedających książki oraz ryciny¹⁰⁷.

W tabeli 2 oprócz podstawowych danych bibliograficznych umieszczono również *fingerprinty* wydań – grupy znaków wybierane z konkretnych stron druku, służące do identyfikacji danego wydania. Przyglądając się ich zestawieniu, można od razu zauważyć, iż *fingerprinty* z niektórych wydań Bładich i Gigliottiego są częściowo identyczne, co jeszcze przed porównaniem cech fizycznych świadczy o dużym stopniu podobieństwa między nimi. Natomiast zdecydowanie różnią się między sobą *fingerprinty* wydań wytłoczonych w pozostałych oficynach rzymskich oraz weneckiej, co sugeruje ich całkowitą typograficzną odmienność.

Omawiany przewodnik był tłoczony w dwóch poręcznych formatach – *octavo* i *duodecimo* – a jego objętość w zależności od zawartości i formatu wynosiła od 63 do 108 kart (we wszystkich wydaniach rzymskich występuje foliacja, jedynie edycja wenecka jest paginowana i zawiera 176 stron). Jak pokazano w tabeli 2, liczba druków w danym formacie rozkłada się dokładnie po połowie – siedem wydań ukazało się w formacie *octavo* (książki szersze, ale cieńsze) oraz siedem w formacie *duodecimo* (książki nieco węższe, a w konsekwencji grubsze). Pozwalało to użytkować przewodniki zgodnie z ich prymarną funkcją – nosić ze sobą, np. w kieszeni, podczas zwiedzania miasta i uczestnictwa w obchodach jubileuszowych. Niestety niewielki format książeczek i użytkowanie poza przestrzenią domową doprowadzały do ich szybkiego zużywania, przez co do dziś zachowały się w nielicznych egzemplarzach.

W tabeli 2 uwzględniono pięć wydań (Bl 1–Bl 5, Acc 2) i jeden wariant drukarski (Ang B) nienotowanych przez katalog EDIT16, zachowanych w jednym znanym egzemplarzu. Dokładne przyjrzenie się zarówno oryginalnym drukom, jak i dostępnym kopiom cyfrowym i porównanie ich ze sobą pozwoliło na zidentyfikowanie subtelnych różnic między nimi, a w związku z tym pozyskanie nowej wiedzy na temat pracy drukarzy rzymskich w Roku Jubileuszowym, a także produkcji taniej literatury użytkowej.

¹⁰⁷ W 2. poł. XVI stulecia w Rzymie funkcjonowało 12 warsztatów wytwarzających książki i ryciny. Były to firmy: Giorgio Ferrari, Stamperia del Popolo Romano, Vittorio Eliano, Giovanni Osmarino Gigliotti, Giuseppe De Angelis, Bartolomeo Tosi, Vincenzo Accolti, Giovanni Battista Cavalieri, Marco Amadori, Antoine Lafrery, Francesco i Michele Tramezzino, Stamperia Camerale (dziedzice Antonia Błada). Dane na podstawie: F. Ascarelli, M. Menato, *La tipografia del '500 in Italia*, Olschki, Firenze 1989.

2.3.1.2. Charakterystyka poszczególnych rzymskich wydań *Le cose meravigliose*

Dziedzice Blada, Giovanni Osmarino Gigliotti

Pochodzący z Lombardii Antonio Blado przed 1534 r. posiadał drukarnię w Palazzo Massimo alle Colonne¹⁰⁸, a od 1535 r. był pierwszym wyłącznym drukarzem Kamery Apostolskiej (*stampatore camerale*). Już od początku swojej rzymskiej działalności w 1516 r. tłoczył to, co sprzedawało się najlepiej, m.in. przewodniki po Rzymie¹⁰⁹. Po jego śmierci w 1567 r. oficynę przejęła wdowa Paola wraz z dziećmi: Bartolomeo, Stefanem i Orazem¹¹⁰. Z warsztatu Bladich w 1575 r. wyszło co najmniej dziewięć wydań *Le cose meravigliose*, co czyni tę drukarnię „przodowniczką” w tłoczeniu przewodników jubileuszowych. Tipografia Camerale, oprócz *Le cose meravigliose*, mogła pochwalić się w Roku Jubileuszowym niezwykle szerokim repertuarem wydawniczym – drukowała również inne przewodniki po Rzymie przeznaczone dla przybywających pielgrzymów, którym należy poświęcić nieco uwagi, żeby ukazać różnice między nimi a tytułem stanowiącym przedmiot niniejszej publikacji¹¹¹.

Produkcja jubileuszowa Bladich i Gigliottiego

Dziedzice Blada wytłoczyli też w 1575 r. – oprócz tych zawartych w *Le cose meravigliose* – opisy siedmiu kościołów w języku łacińskim pt. *De septem Urbis ecclesiis*¹¹², opracowane przez Marca Attilia Serrana. W tekście zauważyć można silne wpływy dziełka Onofria Panvinia na temat Siedmiu Kościołów, które ukazało się po łacinie i po włosku w 1570 r.¹¹³ Stanowiło ono pierwszą próbę naukowego opracowania tematu siedmiu najważniejszych kościołów rzymskich¹¹⁴. Do tekstu Panvinia Serrano dodał od siebie dodatkowe informacje pozyskane ze źródeł historycznych. Co ciekawe, w dedykacji do Grzegorza XIII zamieścił informację, iż starał się przedstawić cudowności rzymskich kościołów krótko i prostą mową

¹⁰⁸ A Companion to Early Modern Rome, 1492–1692, dz. cyt., s. 548.

¹⁰⁹ P. Sachet, *Printing for the Popes*, Brill, Leiden 2020, s. 33.

¹¹⁰ F. Ascarelli, M. Menato, *La tipografia del '500 in Italia*, dz. cyt., s. 100.

¹¹¹ W samym 1575 r. dziedzice Blada wydali 40 publikacji (dane na podstawie EDIT16). Tak duży dorobek pozwala stwierdzić niemal na pewno, że Tipografia Camerale dysponowała w swoim warsztacie więcej niż jedną prasą drukarską.

¹¹² M. Serrano, *De septem urbis ecclesiis*, A. Blado – eredi, Roma 1575. Por. EDIT16: CNCE 25425.

¹¹³ O. Panvinio, *De praecipuis urbis Romae sanctioribusque basilicis*, A. Blado – eredi, Roma 1570. Por. EDIT16: CNCE 25262; O. Panvinio, *Le sette chiese romane del r.p.f. Onofrio Panuinio veronese. Tradotte da Marco Antonio Lanfranchi*, A. Blado – eredi, 1570. Por. EDIT16: CNCE 48413, 73015.

¹¹⁴ B. Wisch, *The matrix: Le sette chiese di Roma of 1575 and the image of pilgrimage*, „Memoirs of the American Academy in Rome” 2011/2012, nr 56/57, s. 274–275.

(„breviter colligerem et genere dicendi simplici”¹¹⁵), aby tekst był przeznaczony również do *captum rudium*, czyli do zrozumienia przez ludzi niezbyt uczonych. Sugeruje to, że przewodnik był kierowany niekoniecznie do biegłych w literackiej łacinie humanistów, lecz bardziej do tych, którzy władali tym językiem jedynie na poziomie podstawowym. Do tej grupy z pewnością zaliczali się nieznający włoskiego cudzoziemcy, a być może również Włosi porozumiewający się w *volgare*. Szczególnie interesujący jest też przywilej, którego treść zamieszczono na samym początku książki. Zabrania on pod karą ekskomuniki, dwustu złotych dukatów i konfiskaty nakładu powielać dziełko Serrana, zarówno w języku łacińskim, jak i po włosku, przez kolejne dziesięć lat, bez pozwolenia autora oraz drukarzy. Tekst przywileju kończy informacja, że należy jednak mieć tę książkę dostępną w sprzedaży¹¹⁶. W przeciwieństwie do opisów Siedmiu Kościołów w *Le cose meravigliose* Panvinio i naśladujący go Serrano zamieścili deskrypcje bazylik w kolejności zgodnej z popularną trasą Nereusza, były więc ściśle powiązane z topografią miasta¹¹⁷. Serrano wspomina również, że jego książka ma prowadzić czytelnika określoną drogą wzorowaną na tej, którą poruszali się dawni pielgrzymi („*veteri maiorum exemplo*”¹¹⁸). Przewodnik miał więc spełniać przede wszystkim funkcję praktyczną. Chociaż był zapewne szeroko dystrybuowany we Włoszech, jego popularność i zużycie na miejscu w Rzymie były jednak prawdopodobnie mniejsze niż przewodników wydanych w *volgare* (drukowanych częściach i zachowanych w mniejszej liczbie egzemplarzy), zawierających opisy Siedmiu

¹¹⁵ Cyt. za M. Serrano, *De septem urbis ecclesiis*, dz. cyt., k. *2 r.

¹¹⁶ Treść przywileju: „Summi pontificis diplomate cautum est, ne quis tam in Italia, quam extra eam, sub excommunicationis latae sententiae, in terries vero S. R. E. mediate vel immediate subiectis, etiam ducentorum ducatorum auri, et amssionis librorum poena, Marci Attilii Serrani ibrum de septem Urbis ecclesiis vulgari aut latino sermone intra proximum decennium bsque ipsius auctoris et impressorum licentia imprimat, sed alicubi impressum venale habeat”, cyt. za M. Serrano, *De septem urbis ecclesiis*, dz. cyt., k. *3 v. Warto wspomnieć, że oprócz druku książek za pomocą przywileju papież zabezpieczał w Roku Świętym np. dekorowanie medalionów Agnus Dei, do czego miał prawo w 1575 r. tylko jeden warsztat (Proto Gacciola d’Amelia). Zob. *Litterae s.d.n.d. Gregorij papae XIII Concessione che nessuno per tutto per tutto l’Anno Santo possi miniare per qual si voglia sorte de cartine per Agnus Dei eccetto quelle che saran fatte et sottoscritte da Proto Gacciola d’Amelia, orrefice a monte Iordano, sotto pena di escomunicatione maggiore latae sententiae et cinquecento scudi*, A. Blado – eredi, Roma 1574. Por. EDIT16: CNCE 56380. Na temat wykonywania dewocyjnych woskowych medalionów Agnus Dei zob. A. Lepoittevin, Picciolini, piccolini et piccioli. *La fabrique romaine des Agnus Dei (1563–1700)*, „Archives de sciences sociales des religions, juillet-septembre” 2018, nr 183, s. 87–118 (zwaśzcza s. 92).

¹¹⁷ Kolejność kościołów opisywanych przez M. Serrana: 1) Bazylika św. Piotra, 2) Bazylika św. Pawła, 3) kościół św. Wincentego i Atanazego, 4) Bazylika s. Maria Annunziata, 5) Bazylika św. Sebastiana, 6) kościół Quo Vadis, 7) Bazylika św. Jana na Lateranie, 8) Bazylika św. Krzyża, 9) Bazylika Matki Bożej Większej.

¹¹⁸ Cyt. za M. Serrano, *De septem urbis ecclesiis*, dz. cyt., s. 2–3.

Kościółów w kolejności zaczerpniętej jeszcze ze średniowiecza. Brak reedycji dziełka Serrana stanowi też odzwierciedlenie ogólnej tendencji – zdecydowaną większość przewodników po Wiecznym Mieście tłoczono w 2. poł. XVI w. po włosku, a jedynie niewielki procent po łacinie¹¹⁹.

Oprócz *De septem Urbis ecclesiis* dziedzice Błada produkowali również na przełomie 1574 i 1575 r. broszurowe wydania listu pasterskiego Karola Boromeusza, który potem załączali do *Le cose meravigliose*¹²⁰. Osobną grupę publikacji jubileuszowych tłoczonych w Wiecznym Mieście podczas Roku Świętego stanowiły druki nawiązujące do duchowego wizerunku Rzymu i zawierające informacje o trwającym Jubileuszu, a także porady, w jaki sposób owocnie go celebrować. Jako że zawierały nieliczne elementy ułatwiające poruszanie się po przestrzeni miejskiej, trudno je zaliczać do tej samej grupy gatunkowej, co *Le cose meravigliose*. Spełniały jednak, podobnie jak omawiany przewodnik, przede wszystkim funkcję praktyczną – asystowały pielgrzymom w sprawowaniu jubileuszowych rytuałów, w związku z czym można by je określić mianem przewodników duchowych. Drukarnia Kamery Apostolskiej wydała w 1575 r. dwie tego rodzaju publikacje. Pierwszą z nich była wzmiankowana już broszura autorstwa Tomasza Tretera pt. *Roma Santa*, przetłumaczona z języka łacińskiego na włoski przez dziedziców Błada¹²¹. Jest to opis Rzymu w formie dialogu pielgrzyma z mieszkańcem Wiecznego Miasta. Podzielono go na 21 numerowanych akapitów, z których każdy nawiązuje do fragmentu wydanej wcześniej w tym samym roku alegorycznej ryciny, również autorstwa Tretera¹²². Tekst można uznać za *descriptio urbis*, mimo że podkreślono w nim nie tyle materialne zabytki, ile duchowe aspekty miasta: informuje o pobożności rzymian, ich miłości do bliźniego, szczodrości w rozdawaniu jałmużny i pokorze wobec pielgrzymów. Zawarto w nim także wzmianki o historii jubileuszu i najważniejszych bazylik. Chociaż *Roma Santa* stanowi przede wszystkim laudację Rzymu „świętego”, w broszurze znalazło się

¹¹⁹ Proporcje obecnych na rynku przewodników w językach włoskim i łacińskim zmieniały się w ciągu XVI stulecia. Do lat 40. tłoczono głównie druki łacińskojęzyczne, natomiast potem dysproporcja ta zaczęła się wyrównywać. W ostatnim czterdziestoleciu XVI w. dominacja języka włoskiego jest już wyraźnie zauważalna. Zob. Rossetti, s. 15–55.

¹²⁰ C. Borromeo, *Lettera pastorale*, A. Blado – eredi, Roma 1574. Por. EDIT16: CNCE 9546, 9547, 9548.

¹²¹ T. Treter, *Roma Santa, overo dialogo, nel quale un romano ammaestra un pellegrino...*, dz. cyt. Por. EDIT16: CNCE 29295. Wersja łacińska ukazała się *in plano*: T. Treter, *Roma Sancta, sive de spirituali Romanae Urbis effigie*, dz. cyt. EDIT16 nie notuje. Jedyny zachowany egzemplarz przechowuje Archiwum Ziemskie w Opawie (Zemsky archiv v Opavě, nr inw. 3978, pułdo 1818).

¹²² Autorstwo ryciny ustalono na podstawie korespondencji Stanisława Hozjusza z Karolem Boromeuszem i Jeronimem Osório. Zob. T. Chrzanowski, dz. cyt., s. 61. Grafika ta, stanowiąca część tzw. tryptyku hozjańskiego, była już obiektem pogłębionych studiów historyków sztuki. Zob. G. Jurkowlanec, *Sprawczość rycin*, dz. cyt., s. 124–139.

też miejsce na nawiązania do starożytnej, „pogańskiej” historii miasta. W dialogu kilkakrotnie zastosowano też egzegezę typologiczną, czyli przedstawienie wydarzeń znanych ze Starego Testamentu jako typy wydarzeń Nowego Testamentu, aby podkreślić ciągłość tradycji¹²³. Wersja włoska różni się od łacińskiej przede wszystkim formatem, na początku dodano też krótki wstęp do czytelnika autorstwa Stefana Blada. Z owego wstępu czytelnik dowiaduje się, że Blado chciałby przedstawić Świętą Romę (*Roma Santa*) w sposób najdogodniejszy i najlepszy oraz taki, który sprawiłby, że mogłaby być „con maggior sodisfazione e facilità [...] ben contemplata e gustata da ciascuno”¹²⁴ („oglądana i smakowana przez każdego z największą łatwością i zadowoleniem”). Podkreśla, iż najlepszym sposobem ku temu jest zaprezentowanie dialogu w języku włoskim („in questa nostra volgar lingua”¹²⁵), wspomina też, że dialog został wcześniej napisany po łacinie z wielką rozważą i erudycją („con molto giudizio e dottrina latinamente descritto”¹²⁶) i podany do druku przez Bladich. Teraz zaś bracia wydają go ponownie, poprawiony i uzupełniony, w lepszym i mniejszym formacie. Blado wspomina również, że skoro w tekście oryginalnym znalazł się opis czterech kościołów jubileuszowych, to na końcu wersji włoskiej postanowiono dodać spis relikwii znajdujących się w tychże kościołach. Wykaz ten został niemal dokładnie skopiowany ze wspomnianego już, wydanego w 1570 r. przez tych samych drukarzy opisu siedmiu rzymskich kościołów autorstwa Panvinia pt. *Le sette chiese romane...*¹²⁷ Na końcu broszury wydawcy zamieścili edykt o zamknięciu Świętych Drzwi, uroczystym zakończeniu Jubileuszu i możliwości uzyskania odpustu, podpisany przez Francesca Mucanzia, mistrza papieskich ceremonii w latach 1573–1592¹²⁸. Końcowy fragment edyktu jest szczególnie istotny, gdyż zawarto w nim datę – zamknięcie Świętych Drzwi i udzielenie odpustu miało się odbyć „sabbato prossimo davenire, che sarà la vigilia della natività di N. S. Gesù Cristo”¹²⁹ („w najbliższą sobotę, która będzie jednocześnie wigilią narodzenia Pana naszego, Jezusa Chrystusa”). Dzięki tej informacji wiadomo, że druk był dystrybuowany dokładnie w tygodniu przed wigilią Bożego Narodzenia 1575 r. W tekście można też znaleźć liczbę uczestniczących w Jubileuszu pielgrzymów, która została

¹²³ Np. jubileusz żydowski jako typ jubileuszu nowożytnego, wzgórze Syjon jako wzorzec dla mitry papieskiej, a antyczny Rzym – niedoskonały typ Rzymu katolickiego.

¹²⁴ Cyt. za T. Treter, *Roma Santa*, dz. cyt., k. A2 r.

¹²⁵ Cyt. za tamże.

¹²⁶ Cyt. za tamże.

¹²⁷ O. Panvinio, *Le sette chiese romane...*, A. Blado – eredi, Roma 1570. Spis relikwii Panvinia został zmodyfikowany przez Bladich w nieznacznym stopniu, jedynie w niektórych miejscach zastosowano drobne skrócenia.

¹²⁸ M. Ceresa, hasło „Giovanni Paolo Mucanzio”, DBI [online], [https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-paolo-mucanzio_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-paolo-mucanzio_(Dizionario-Biografico)) (dostęp: 20.06.2024).

¹²⁹ Cyt. za T. Treter, *Roma Santa*, dz. cyt., k. C4 r.

oszacowana przez Bładich na 400 tys.¹³⁰ Broszura autorstwa Tretera nie może być jednoznacznie zaklasyfikowana jako przewodnik, ponieważ stanowi pewnego rodzaju gatunkową hybrydę, połączenie *descriptio urbis*, przewodnika po kościołach i traktatu o duchowych korzyściach płynących z uczestnictwa w Jubileuszu. Można ją też uznać za dokument życia społecznego – ostatni akapit świadczy o tym, że miała być podsumowaniem obchodów i zaproszeniem dla wszystkich mieszkańców Rzymu na uroczystość zakończenia Roku Jubileuszowego. Być może była dystrybuowana wraz ze złożoną ryciną jako towarzyszący jej komentarz¹³¹. Za jej najbardziej użytkowy element można uznać dodany na końcu spis relikwii znajdujących się w kościołach jubileuszowych.

Publikacją wydaną przez Bładich towarzyszącą obchodom Roku Świętego był też druk *De Sacro Iubileo libri quatuor* autorstwa Angela Pientiniego¹³². Nie ma on już jednak formalnie nic wspólnego z tanimi książkami użytkowymi, takimi jak *Le cose meravigliose*, a stanowi dłuższą, wydaną w formacie *quarto* rozprawę na temat historii Jubileuszu oraz odpustów, uczestnictwa w obchodach oraz ich przebiegu. Pientini był bez wątpienia znawcą tematu, oprócz wydanego po łacinie *De Sacro Iubileo libri quatuor* ukazało się jeszcze jedno kompendium na temat Jubileuszu jego autorstwa, tym razem w języku włoskim, pt. *Grandezze del sacro giubileo, per l'anno santo*¹³³, jak również podsumowanie obchodów uroczystości w 1575 r. pt. *Le pie narrazioni dell'opere più memorabili fatte in Roma l'anno del Giubileo MDLXXV*¹³⁴.

Jak widać, najczęściej wznawianym przez Bładich w 1575 r. drukiem towarzyszącym Jubileuszowi były bez wątpienia *Le cose meravigliose*.

Charakterystyka wydań *Le cose meravigliose* wyłoczonych przez Bładich i Gigliottiego

Za najwcześniejszą ze znanych edycji *Le cose meravigliose* wydanych przez Bładich uznać należy tę, w której na stronie tytułowej zamieszczono inny niż w pozostałych drzeworyt – w prostokąt w orientacji pionowej wkomponowano

¹³⁰ Liczba ta pokrywa się mniej więcej z danymi z literatury. Tego rodzaju dane statystyczne podawane są zwykle na podstawie zachowanych rejestrów bractw opiekujących się pątnikami, takich jak Bractwo św. Trójcy. Zob. O. Kwapis, dz. cyt., s. 143; P. Brezzi, dz. cyt., s. 99.

¹³¹ Taką hipotezę przedstawiła już G. Jurkowlanec (zob. też, *Sprawczość rycin*, dz. cyt., s. 130).

¹³² A. Pientini, *De Sacro Iubileo libri quatuor*, A. Blado – eredi, Roma 1575. Por. EDIT16: CNCE 25415.

¹³³ W dwóch wydaniach, oba poza Rzymem: A. Pientini, *Grandezze del sacro giubileo*, G. Ma-rescotti, Firenze 1574 (por. EDIT16: CNCE 28695); tenże, *Grandezze del sacro giubileo, per l'anno santo*, T. Bozzola, Brescia 1575 (por. EDIT16: CNCE 27153).

¹³⁴ W dwóch wydaniach, oba poza Rzymem: tenże, *Le pie narrazioni dell'opere piu memorabili fatte in Roma l'anno del Giubileo 1575*, A. Colaldi, Viterbo 1577 (por. EDIT16: CNCE 26631); ten sam tytuł wydany we Florencji przez B. Sarmartelliego w 1583 r. (por. EDIT16: CNCE 33710).

postaci Piotra i Pawła z atrybutami, bez herbu papieskiego usytuowanego między nimi¹³⁵. W edycji tej brak na stronie tytułowej informacji o ponownym wydaniu („tutti novamente purgati e coretti”), a pozwolenie na druk („con licentia de’ superiori”) umieszczone zostało w kolofonie. Jest to również jedyne wydanie z 1575 r. zawierające w tytule oboczną formę „meravigliose”, a nie „maravigliose”. O wczesności wydania świadczy jednak przede wszystkim fakt, że na stronie tytułowej widnieje data 1574, natomiast w kolofonie już 1575, co implikuje, że druk przewodnika rozpoczęto jeszcze w roku 1574.

Drukarnia Bładich tłoczyła przewodniki w dwóch formatach – *octavo* (trzy wydania) i *duodecimo* (sześć wydań) – o objętości 68, 71, 96 lub 108 kart. Książeczki różnią się objętością, ponieważ niektóre z nich nie posiadają na końcu listu Boromeusza oraz spisu stacji pocztowych – jest to jedyna różnica, jeśli chodzi o zawartość przewodników tłoczonych przez Stamperia Camerale.

Rozbieżności nie występują również w samej treści przewodnika, a jedynie w typograficznym układzie tekstu. Dzięki różnicom w rozmieszczeniu i przeniesieniu wyrazów można rozpoznać, że karty w tych publikacjach pochodzą z odrębnych składów. Niekiedy typograficzne odrębności widoczne są już na karcie tytułowej po dokładnym prześledzeniu tytułu. Przykładowo zaprezentowane niżej wydania różnią się tylko jego końcową częścią – na karcie tytułowej wydania Bl 2 (il. 11b) umieszczono informację o zawarciu spisu stacji pocztowych („aggionto le poste di nuovo”), którego brak na karcie tytułowej wydania Bl 3 (il. 11a). Dodatkowo informacja o ponownym wydaniu tekstu („tutti nuovamente purgati e corretti”) w jednym przypadku została wytłoczona minuskułą, w drugim – majuskułą.

Szczególnie ciekawy pod względem wydawniczym przykład stanowi egzemplarz edycji Bl 3 przechowywany w Biblioteca Nazionale Centrale¹³⁶, mający identyczne fingerprint, objętość i format (zob. tab. 2) jak zachowane według EDIT16 w aż 12 egzemplarzach wydanie Bl 4, którego egzemplarz znajduje się m.in. w rzymskiej Bibliotheca Hertziana¹³⁷. Z pozoru karty tytułowe wyglądają identycznie, jednak po porównaniu położenia liter widoczne są przesunięcia czcionek (il. 12).

Podobne różnice widoczne są w nagłówku *La guida romana* (k. 37 r.). Niemniej jednak tego rodzaju przesunięcia nie świadczą jeszcze o odrębności wydania, zdarzało się bowiem, że w przypadku prasy ręcznej czcionki mogły nieznacznie przesunąć się w ramie¹³⁸. Chociaż, pomijając przytoczone różnice w kartach

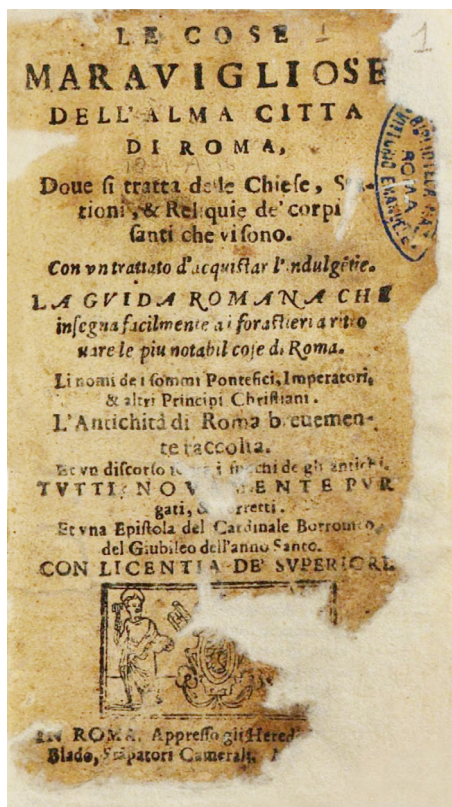
¹³⁵ Bl 1.

¹³⁶ Bl 3, BNCR, 18.1.A 16, wersja cyfrowa: https://books.google.it/books?id=2ZsWN8Fp2bEC&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (dostęp: 15.11.2023).

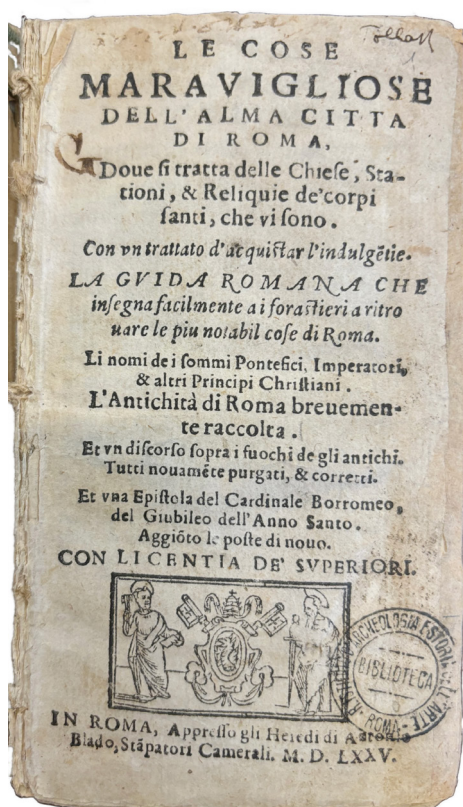
¹³⁷ Bl 4 (por. EDIT16: CNCE 25406), BH, Dg 450–1755, wersja cyfrowa: <https://dlib.bibl.hertz.it/m3s/?show=https://dlib.bibl.hertz.it/iiif/dg4501755/manifest2.json> (dostęp: 15.11.2023).

¹³⁸ Por. K. Budzyk, *Bibliografia konstytucji sejmowych XVII wieku w Polsce*, Ossolineum, Wrocław 1952, s. IX (wstęp).

(a)

(b)

Ilustracja 11. Unikatowy egzemplarz wydania Bl 3, BNCR (a);
unikatowy egzemplarz wydania Bl 2, BASA (b)

Źródło: fot. M. Osuch.

tytułowych, do składki D (36 stron) tekst obu omawianych egzemplarzy jest identyczny, w dalszej części daje się zauważyć coraz więcej różnic między egzemplarzami, polegających np. na odmiennym położeniu sygnatur (il. 13) czy różnicach w kustoszach (il. 14).

W dalszej części *La guida romana* zachodzą jeszcze wyraźniejsze różnice w składzie, widoczne szczególnie w sposobie przenoszenia wyrazów, a w kolejnych partiach tekstu, np. w *L'Antichità di Roma*, jeszcze lepiej widać, że część kart była odbijana z odmiennych składów. Oba egzemplarze różnią się także dobozem finalików, umieszczonych zarówno pod spisem królów Francji, jak i pod listem autora do czytelnika w *L'Antichità di Roma*. Karty tytułowe współwydanych *L'Antichità di Roma* również wykazują wyraźne różnice – przesunięcia czcionek podobne jak w przypadku głównych kart tytułowych.

Wskutek tego, że książki były tłoczone w pośpiechu, występują w nich przesunięcia czcionek oraz błędy w składzie lub druku (to zagadnienie jest omówione

Ilustracja 12. Przesunięcia czcionek na stronie tytułowej.

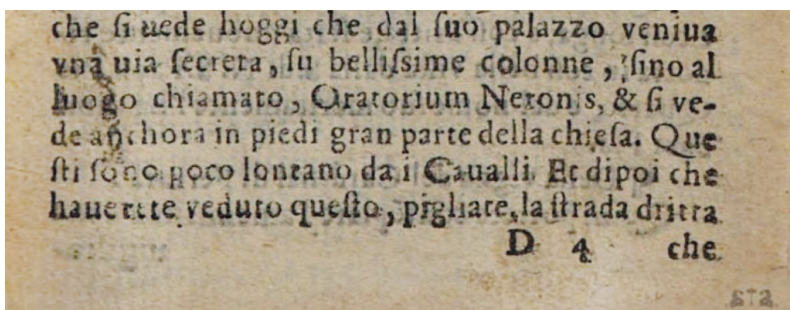
Egzemplarz wydania Bl 3, BNCR (a); egzemplarz wydania Bl 4, BH (b)

Źródło: fot. M. Osuch (a); <https://dlib.biblhertz.it/dg4501755> (dostęp: 24.08.2025) (b).

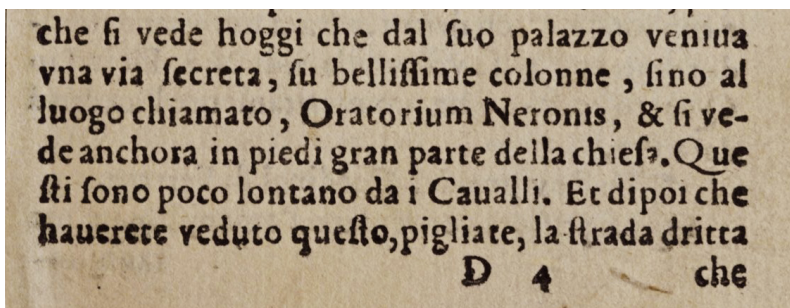
szerzej w podrozdziale 2.5). Chociaż wspomniane egzemplarze różnią się pod względem składu w wielu miejscach, to część bloku w obu przypadkach bez wątpienia została odbita z tego samego składu. Najlepszym tego świadectwem są właśnie drobne lapsusy drukarskie, takie jak identyczne w obu wydaniach przesunięcia czcionek (il. 15) czy materiał zecerski przypadkowo odcisnięty na marginesie (il. 16).

Podsumowując, w przypadku dwóch omówionych egzemplarzy całą początkową partię tekstu (36 ze 108 stron) wytłoczono z jednego składu. Natomiast w dalszej części egzemplarze wykazują mniejsze lub większe różnice, przy czym jest widoczne, że część została zupełnie przekładana, część zaś odbita z tego samego składu. Z dużym prawdopodobieństwem zastosowano tutaj albo ponowny skład, albo tzw. skład oboczny. W języku angielskim obie te aktywności zbiera

(a)

(b)

Ilustracja 13. Różne położenie sygnatury D4
w egzemplarzach Bl 3 (BNCR) (a) oraz Bl 4 (BH) (b)

Źródło: fot. M. Osuch (a); <https://dlib.biblhertz.it/dg4501755> (dostęp: 24.08.2025) (b).

(a)

(b)

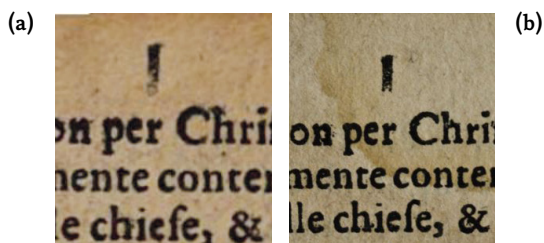
Ilustracja 14. Różnice w kustoszach – w egzemplarzu Bl 3 (BNCR)
kustosz „SVM” (a), w Bl 4 (BH) „SVMMI” (b), k. 44 r.

Źródło: fot. M. Osuch (a); <https://dlib.biblhertz.it/dg4501755> (dostęp: 24.08.2025) (b).

Ilustracja 15. Identyczne przesunięcie czcionek spowodowane poluzowaniem się materiału zecerskiego w ramie w Bl 3 (BNCR) (a) oraz Bl 4 (BH) (b), k. 95 r.

Źródło: fot. M. Osuch (a); <https://dlib.biblhertz.it/dg4501755> (dostęp: 24.08.2025) (b).

Ilustracja 16. Wystająca czcionka (*raised type*) odcisnięta na marginesie w Bl 3 (BNCR) (a) oraz Bl 4 (BH) (b), k. 101 v.

Źródło: fot. M. Osuch (a); <https://dlib.biblhertz.it/dg4501755> (dostęp: 24.08.2025) (b).

pojęcie *duplicate setting*¹³⁹, w praktyce były to jednak dwa różne działania, które łączył jedynie fakt wielokrotnego złożenia danego odcinka tekstu. W przypadku składu nazwanego przeze mnie składem ponownym z jakiegoś powodu część tekstu danego wydania została złożona po raz wtóry. Mogło to być podyktowane różnymi czynnikami. Przykładowo w którymś momencie druku zdecydowano się na zwiększenie nakładu, w związku z czym złożono na nowo część rozebranego już składu. Niekiedy składano ponownie jedynie wybrane karty. Działo się to np. wtedy, gdy po wydrukowaniu całego nakładu okazywało się, że część egzemplarzy jest niekompletna i należało uzupełnić je o brakujące strony, by mogły zostać wprowadzone do obiegu¹⁴⁰. Czasem po wytłoczeniu części nakładu dochodziło po prostu do rozsypania formy, co również skutkowało ponownym złożeniem¹⁴¹. Natomiast mianem składu obocznego, który najprawdopodobniej miał zastosowanie w przypadku drukowania przewodników, szczególnie tych pochodzących z warsztatów dziedziców Błada oraz Gigliottiego, określa się w polskiej literaturze zjawisko tłoczenia danego odcinka tekstu na kilku prasach drukarskich

¹³⁹ Objasnienie terminu *duplicate setting* zob. Wstęp, s. 44.

¹⁴⁰ *Printing and Misprinting*, dz. cyt., s. 488–489.

¹⁴¹ K. Budzyk, dz. cyt., s. XI.

jednocześnie¹⁴². Działanie takie przyspieszało produkcję, co w przypadku przewodników jubileuszowych było szczególnie istotne. Podczas składu obocznego, odbywającego się w niewielkiej przestrzeni jednego warsztatu, łatwo mogło dojść do pomieszania jednostronnych odbitek, przez co ze składów tłoczonych równolegle w tym samym czasie mogły powstawać egzemplarze zawierające po części z jednego i drugiego¹⁴³. Takie zjawisko mogło wystąpić np. podczas tłoczenia podobnych do siebie wydań, których niektóre karty są identyczne¹⁴⁴.

W odniesieniu do egzemplarzy *Le cose meravigliose* różniących się jedynie częściowo, a częściowo identycznych, trudno określić, czy karty, którymi się różnią, były tłoczone równolegle na drugiej prasie, czy też złożone ponownie, by np. uzupełnić luki w wybrakowanych egzemplarzach. Egzemplarz z Biblioteca Nazionale Centrale (Bl 3) uznaję ostatecznie za jedyny zachowany reprezentujący osobną edycję, a nie za wariant drukarski¹⁴⁵.

Zestawienie edycji i analiza cech wydawniczych oraz typograficznych zachowanych egzemplarzy nie tylko skłania do namysłu nad metodami tłoczenia tak licznych wydań w tak krótkim czasie, ale też unaocznia niuanse dotyczące współpracy i działalności spółek zawiązywanych między rzymskimi drukarzami w 2. poł. XVI w. Jak to ukazano w tabeli 2, fingerprinty wydań wytłoczonych przez Gigliottiego są częściowo takie same, jak tych wytłoczonych przez Bładich. Już na pierwszy rzut oka widać, że wydanie Gigliottiego w formacie *duodecimo* o objętości 96 kart¹⁴⁶ jest wizualnie zbliżone do omówionych wcześniej trzech wydań wytłoczonych przez dziedziców Błada w tym samym formacie. Z kolei fingerprint drugiego wydania Gigliottiego¹⁴⁷ wytłoczonego w formacie *octavo* częściowo pokrywa się z fingerprintem wydania Bl 5, którego jedyny znany egzemplarz znajduje się w zbiorach Akademii Amerykańskiej w Rzymie¹⁴⁸. Druki mają różną objętość i różną zawartość (np. w żadnym z dwóch wydań Gigliottiego nie zamieszczono listu Boromeusza ani spisu stacji pocztowych), a także odmienne karty tytułowe.

¹⁴² Objaśnienie terminów „skład ponowny” i „skład oboczny” zob. Wstęp, s. 44.

¹⁴³ K. Budzyk, dz. cyt., s. XIII (wstęp). Niestety nie udało mi się dotrzeć do informacji, iloma prasami drukarskimi dysponowała Stamperia Camerale, jednak wytłoczenie tak dużej liczby wydań przewodników w ciągu jednego roku sugeruje użycie co najmniej dwóch pras. Za konsultację na temat oficyny Bładów dziękuję Paolo Sachetowi.

¹⁴⁴ Bl 1, Bl 6, Bl 7, Bl 8.

¹⁴⁵ Oczywiście należy pamiętać, że szesnastowieczni drukarze nie posługiwali się terminami technicznymi utworzonymi na potrzeby współczesnej bibliologii, takimi jak „wariant” czy „skład oboczny”. Zwłaszcza w przypadku tanich druków użytkowych tłoczonych na dużą skalę ważne było przede wszystkim jak najszybsze wprowadzenie do obiegu jak największej liczby kompletnych egzemplarzy, często komponowanych ze składek wydrukowanych na kilku różnych prasach.

¹⁴⁶ Gigl 1.

¹⁴⁷ Gigl 2.

¹⁴⁸ Bl 5, AAR, ADG 808.R61 1575.

Chociaż nie ma mowy o całkowitej identyczności wydań tłoczonych przez Bładich i Gigliottiego, edycje *Le cose meravigliose* pochodzące z tych dwóch warsztatów można uznać za odrębną grupę bardzo podobnych do siebie druków¹⁴⁹. Nie wydaje się to dziwne, biorąc pod uwagę fakt bliskiej współpracy między drukarzami Kamery Apostolskiej i Gigliottim, zainicjowanej przez jego małżeństwo z Agnese, córką Antonia Błada, w roku 1558. Od tego czasu obie rodziny prowadziły wspólne interesy na płaszczyźnie wydawniczej¹⁵⁰, a w 1567 r., po śmierci Antonia Błada, Paola, wdowa po nim, weszła w spółkę z zięciem. Drukarnia pozostała w rękach wdowy do jej śmierci w 1588 r.¹⁵¹ Dziedzice Błada jako drukarze Kamery posiadali przywilej na tłoczenie *Le cose meravigliose* w 1575 r. – w trzech wydaniach Bładich¹⁵² i w obu wydaniach Gigliottiego umieszczono na stronie tytułowej informację o przywileju („Con privilegio”). Trudno jednak ustalić bardziej szczegółowe dane: na jaki okres został on przyznany, komu konkretnie i w którym roku¹⁵³.

Warto wspomnieć, że Gigliotti wydał również tłumaczenie *Le cose meravigliose* na język hiszpański – *Mirabilia Romae adonde se trata de las yglesias, reliquias, stationes*¹⁵⁴. Opublikowane w formacie *duodecimo*, jest pozbawione listu pasterskiego Boromeusza, zamiast tego na końcu załączono traktacik na temat Agnus Dei¹⁵⁵ – w tym kontekście mowa o niewielkich woskowych krążkach święconych przez papieża np. podczas Roku Jubileuszowego, które zaliczały się do dewocjonaliów oficjalnie uznawanych przez Kościół katolicki¹⁵⁶. W hiszpańskiej wersji przewodnika dobrano inny zestaw stacji pocztowych – zamiast tych znajdujących się na

¹⁴⁹ Dzięki danym zestawionym w tabeli 2 można zauważyć wyraźne podobieństwo między przewodnikami wydanymi przez Bładich i Gigliottiego *in octavo* (Bl 5–8, Gigl 2), drugą grupę stanowią edycje wytłoczone przez te warsztaty *in duodecimo* (Bl 3–5, Gigl 2).

¹⁵⁰ Por. G.L. Masetti Zannini, *Stampatori e librai a Roma nella seconda metà del cinquecento*, Fratelli Palombi Editori, Roma 1980, s. 65–67.

¹⁵¹ Por. M. Menato, hasła „Blado Antonio”, „Blado Paolo”, [w:] *Dizionario dei tipografi e degli editori italiani – Il Cinquecento*, t. I, Editrice Bibliografica, Milano 1997, s. 147.

¹⁵² Bl 5, Bl 6, Bl 8. Prawdopodobnie również Bl 7, jednak nie udało mi się dotrzeć do pełnego egzemplarza z zachowaną kartą tytułową.

¹⁵³ Przywileju dla Bładich nie notuje J. Ginsburg, dz. cyt., s. 173–178.

¹⁵⁴ *Mirabilia Romae adonde se trata de las yglesias, reliquias, stationes...*, G.O. Gigliotti, Roma 1575. Por. EDIT16: CNCE 13145.

¹⁵⁵ Tamże, k. 90 r.–93 r.

¹⁵⁶ Produkcja Agnus Dei przed Jubileuszem roku 1575 była najwyższa w XVI w., zużyto bowiem do niej 12 tys. kg wosku. Zob. P. Nelles, *Devotion in transit: Agnus Dei, Jesuit missionaries, and global salvation in the sixteenth century*, [w:] *Connected Mobilities in the Early Modern World: The Practice and Experience of Movement*, red. P. Nelles, R. Salzberg, Cambridge University Press, Cambridge 2023, s. 19. Tam również więcej informacji na temat produkcji, dystrybucji oraz ścisłego związku Agnus Dei z pielgrzymkami do Rzymu w XVI w. O rytuale święcenia Agnus Dei zob. M.A. Kuntz, *Liturgical, ritual, and diplomatic spaces at St. Peter's and the Vatican Palace: The innovations of Paul IV, Urban VIII, and Alexander VII*, [w:] *A Companion to Early Modern Rome, 1492–1692*, red. P.M. Jones, B. Wisch, S. Ditchfield, Brill, Leiden 2019, s. 90–93.

trasie z Rzymu do Brukseli zamieszczono spis przystanków na drodze z Genui do Barcelony¹⁵⁷. Chociaż EDIT16 notuje, że hiszpańskie edycje *Le cose meravigliose* ukazały się tylko w Roku Jubileuszowym, znany jest jeden egzemplarz wydania z 1573 r., wytłoczony przez dziedziców Błada¹⁵⁸. Wydanie to jest dowodem bliskiej współpracy drukarni Kamery Apostolskiej z Gigliottim oraz pozwala podejrzewać, że wydawanie *Le cose meravigliose* w języku innym niż włoski było właśnie jego pomysłem. W adresie wydawniczym na stronie tytułowej można znaleźć następującą informację: „En Roma: per lo herederos de Antonio Bladij: a instancia de Iuan Osmarino Giliotto Con Licencia de los Superiores” – oznacza to, iż dziedzice Błada wytłoczyli przewodnik na zlecenie Gigliottiego.

Giuseppe De Angelis

Giuseppe De Angelis, działający w Rzymie jako drukarz w latach 1566–1580, w 1575 r. wypuścił na rynek jedną edycję *Le cose meravigliose*¹⁵⁹ w poręcznym formacie *duodecimo*, a także – podobnie jak Gigliotti – jedno wydanie tego przewodnika w języku hiszpańskim, w formacie *octavo*¹⁶⁰. Zamieszczono w nim informację, że zostało: „corregida y estampada de nuevo”¹⁶¹ („na nowo poprawione i wydrukowane”), co może sugerować, że ukazało się już po hiszpańskiej publikacji Gigliottiego, gdzie brak informacji o korekcie. Również ta edycja zawiera wykaz stacji pocztowych wraz z odcinkiem łączącym Genuę z Barceloną¹⁶². Przewodnik był rzeczywiście użytkowany przez Katalończyków, świadczy o tym np. fakt, że w bibliotece uniwersyteckiej CRAI w Barcelonie znajdują się dwa zachowane egzemplarze tej edycji¹⁶³, podczas gdy EDIT16 notuje tylko jeden w zbiorach włoskich¹⁶⁴.

W 2. poł. XVI w. De Angelis tłoczył zarówno samodzielnie, jak i dla innych wydawców – współpracował m.in. z Paolem Manuziem, spadkobiercami Francesca Tramezzina, a od 1570 r. ze Stamperia del Popolo Romano¹⁶⁵. W latach

¹⁵⁷ *Mirabilia Romae adonde se trata de las yglesias, reliquias, stationes...*, G.O. Gigliotti, Roma 1575 (por. EDIT16: CNCE 13145), k. 94 v.–95 v.

¹⁵⁸ *Mirabilia Romae adonde se trata de las yglesias, reliquias, stations...*, A. Blado – eredi, Roma 1573. EDIT16 nie notuje. Jedyń znany egzemplarz przechowuje biblioteka CRAI w Barcelonie (B-28/8/7).

¹⁵⁹ Ang A-B.

¹⁶⁰ *Mirabilia Romae a donde se trata de las yglesias, reliquias, estaciones...*, G. De Angelis, Roma 1575. Por. EDIT16: 27137.

¹⁶¹ Tamże, s. 105.

¹⁶² Tamże, s. 158–160.

¹⁶³ CRAI, B-67/7/2, B-67/7/2.

¹⁶⁴ Przechowywany przez Biblioteca del Dipartimento di Storia disegno e restauro na Uniwersytecie La Sapienza w Rzymie, wersja cyfrowa: https://books.google.it/books?id=gtxkyWFcvDwC&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=true (dostęp: 21.06.2024).

¹⁶⁵ Por. F. Pignatti, hasło „De Angelis Giuseppe”, [w:] *Dizionario dei tipografi e degli e degli editori italiani – Il Cinquecento*, t. I, Milano 1997, s. 364–366.

1568–1569 drukował również na zlecenie dziedziców Antonia Blada¹⁶⁶, niewykluczone, że współpraca ta mogła być kontynuowana w roku 1575. Warto też wspomnieć, że oprócz *Le cose meravigliose* De Angelis opublikował w 1575 r. także inne druki kierowane do pielgrzymów: okolicznościowe kompendium na temat odpustów *Commentarius de iobeleo et indulgentiis omnibus* Martina Azpilcuety¹⁶⁷ oraz kieszonkowy podręcznik pielgrzyma *Trattato delle sante peregrinationi, dove s'insegna il modo di farle con molto frutto spirituale* autorstwa jezuity Gaspara de Loarte¹⁶⁸.

Stronę tytułową wydania *Le cose meravigliose* wytłoczonego przez De Angelisa podzielono w poprzek na dwie niemal równe połowy – strefę tytułu oraz strefę adresu wydawniczego (ta druga zwykle zajmuje w starych drukach zdecydowanie mniej miejsca niż w tym przypadku). W dolnej części strony dominuje drzeworytowy herb papieża Grzegorza XIII, nad którym umieszczono wytłoczone wersalikami pozwolenie na druk („Con licentia de' superiori”). Taki układ typograficzny nie pozwolił na wyróżnienie ważniejszych tytułów składowych tekstu za pomocą majuskuły – wersalikami wytłoczono jedynie początek tytułu dzieła: *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma*¹⁶⁹.

Sam tekst również różni się pod względem typograficznym od wydań Bładich. W edycjach tłoczonych przez drukarnię Kamery Apostolskiej podrzdziały mają tytuły nagłówkowe złożone majuskułą, natomiast w wydaniu De Angelisa wytłoczono je minuskułą tego samego stopnia co pozostały tekst, a wyróżniono jedynie przez użycie kursywy. Podrozdział *De i fuochi de gli antichi* został włączony w tekst ciągły *L'Antichità di Roma* i tym samym nie jest w żaden sposób w nim podkreślony, podobnie jak ustęp o tym, ile razy został zdobyty Rzym (w wydaniach Bładich fragmenty te zaakcentowano za pomocą majuskuły i większej ilości tzw. światła). Zastosowanie czcionki o mniejszym stopniu w całym druku, ograniczenie tzw. światła między wierszami, brak wyróżnienia tytułów nagłówkowych oraz usunięcie spisu poczt to zabiegi celowe. Kosztem przejrzystości i estetyki tekstu przewodnik zyskał poręczniejszy, bardziej funkcjonalny format.

¹⁶⁶ Por. F. Ascarelli, M. Menato, *La tipografia del '500 in Italia*, dz. cyt., s. 120.

¹⁶⁷ M. Azpilcueta, *Commentarius de iobeleo et indulgentiis omnibus*, G. De Angelis, Roma 1575. Por. EDIT16: CNCE 3685. Tekst został wydany w Coimbrze już z okazji Roku Jubileuszowego 1550 (pt. *Relectio in Leuitico sub cap. Quis aliquando de poenit. dist. I quae de anno iobeleo & iobelea indulgentia principaliter agens totam indulgentiarum materiam exaurit exponitque*), w 1575 r. w Rzymie ukazało się jego wznowienie, współwydane z dwoma listami papieża Grzegorza XIII (ogłoszenie Jubileuszu oraz list informujący wiernych o zawieszeniu odpustów zupełnych w innych miejscach niż Rzym z okazji Jubileuszu roku 1575).

¹⁶⁸ G. de Loarte, *Trattato delle sante peregrinationi, doue s'insegna il modo di farle con molto frutto spirituale*, G. De Angelis, Roma 1575. Por. EDIT16: CNCE 63234. Książeczkę wydano w Roku Jubileuszowym również w Mediolanie (CNCE 68061) i Wenecji (CNCE 36072), zawsze w formacie *duodecimo*.

¹⁶⁹ Zob. wersja cyfrowa: <https://dlib.biblhertz.it/dg4501756> (dostęp: 22.04.2025).

Wykaz książąt Mediolanu kończy się w połowie strony, dolną połowę pozostawiono czytelnikowi do ewentualnych notatek. Należy dodać, że taka wolna przestrzeń była pozostawiana w spisach papieży i cesarzy w większości wydań omawianego przewodnika, aby czytelnik mógł np. uzupełnić odręcznie kolejne imiona i w ten sposób uaktualnić informacje zawarte w książeczce¹⁷⁰. Taką samą taktykę przyjął też np. Jakub Siebeneicher, gdy w 1603 r. tłoczył swój przewodnik po Krakowie (*Przewodnik abo kościołów krakowskich ... opisanie*) – zamieszczony katalog biskupów krakowskich kończy się w połowie strony nazwiskiem Bernarda Maciejowskiego sprawującego urząd w roku 1600¹⁷¹. Zaczynające się od karty 65 recto *L'Antichità di Roma* wydano z własną stroną tytułową, do edycji nie załączono poczt włoskich. Miała ona jednak zawierać list pasterski Boromeusza, a obecność tego tekstu została zasygnalizowana na stronie tytułowej: „Et una Epistola del Cardinale Borromeo, del Giubileo dell'anno santo” („Oraz List Kardynała Boromeusza o Jubileuszu roku świętego”).

W dwóch z trzech obejrzanych przeze mnie egzemplarzy tego wydania¹⁷² końcowe strony indeksu do współwydanych *L'Antichità di Roma* oraz pierwsze strony listu Boromeusza zostały wydrukowane w złej kolejności. Indeks zabytków antycznych (*Tavola delle Antichità della Città di Roma*) znajduje się na kartach: 94 verso, [95] recto oraz błędnie z kustoszem „LET” na [96] recto. Na verso karty [95] wydrukowano zaś początek *Lettera Pastorale*. Po zbadaniu całej składki staje się jasne, iż nie ma tu mowy o błędzie introligatora, tylko drukarza, który pomylił kolejność stron¹⁷³.

Trzeci zbadany egzemplarz przewodnika De Angelisa¹⁷⁴ może wydawać się zdefektowany – brakuje mu ostatnich ośmiu kart z listem Boromeusza, tekst kończy poprawnie wydrukowany indeks zabytków antycznych. Po bliższym przyjrzeniu się woluminowi okazuje się jednak, że drukarz naniósł korektę na ostatnie strony, najprawdopodobniej jeszcze w trakcie druku (w języku angielskim określana jest ona jako *stop-press correction*¹⁷⁵), zatem można w tym przypadku mówić o wariacie drukarskim. O intencjonalnej ingerencji drukarza w tekst świadczą dwie cechy egzemplarza – skrupulatnie wydrapana ze strony tytułowej informacja o zawarciu w przewodniku listu Boromeusza (il. 17) oraz zamazanie kustosa „LET” na ostatniej stronie druku (il. 18).

¹⁷⁰ Takie tendencje widoczne są nie tylko w przewodnikach, lecz także np. w dawnych kronikach, gdzie wydawca celowo pozostawiał ostatnie karty puste. Zob. też rozdz. 3.

¹⁷¹ Zob. J. Kiliańczyk-Zięba, *Printing for the pilgrims*, dz. cyt., s. 148.

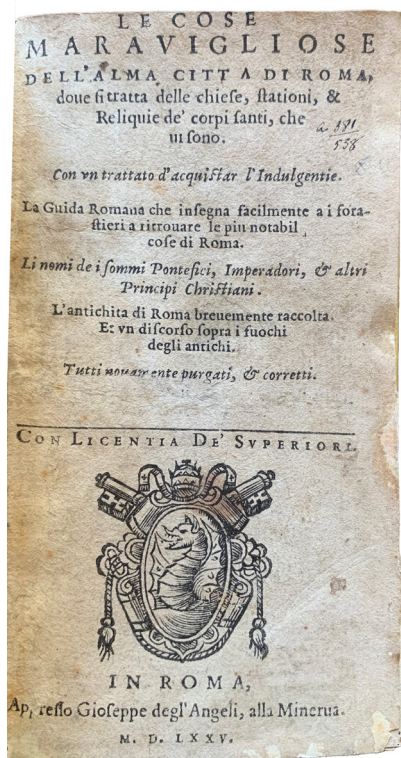
¹⁷² Ang A, BH, Dg 450-1756 Coll. rom.; BSGS, Cim R 250.

¹⁷³ Zob. wersja cyfrowa: <https://dlib.bibl.hertiz.it/dg4501756> (dostęp: 23.04.2025).

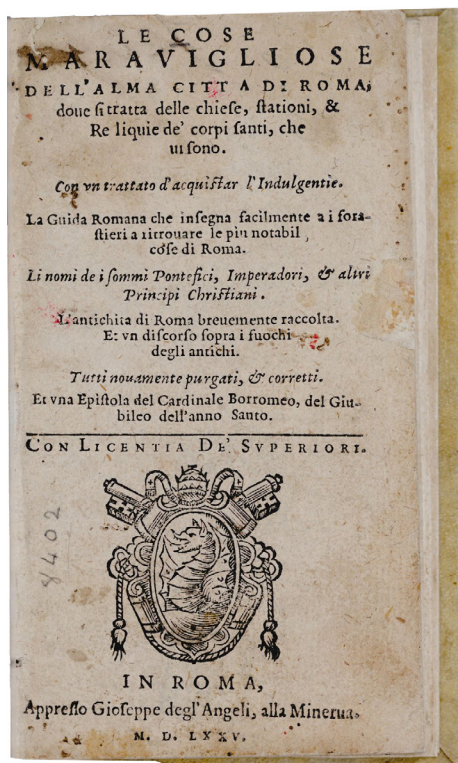
¹⁷⁴ Ang B, BFMB, 93 A 61. Egzemplarz odnotowany w: *Guide e descrizioni di Roma dal XVI al. XX secolo nella biblioteca Della Fondazione*, red. G. Scano, Fondazione Marco Besso, Roma 1992, s. 56, nr 73.

¹⁷⁵ *Printing and Misprinting*, dz. cyt., s. 501.

(a)

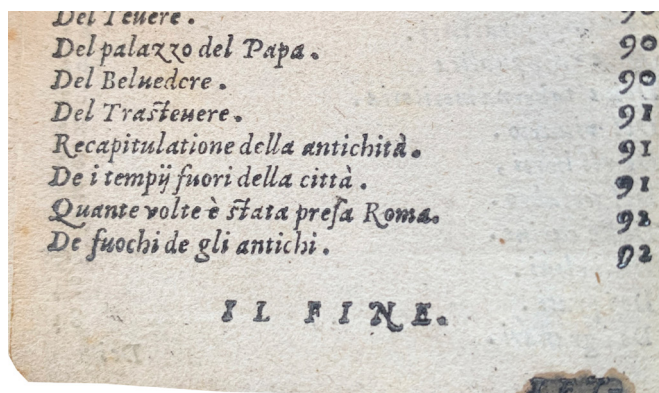

(b)

Ilustracja 17. Egzemplarz BFMB z wydrapaną informacją o liście Boromeusza (Ang B) (a); egzemplarz BH ze stroną tytułową bez naniesionej korekty (Ang A) (b)

Źródło: fot. M. Osuch (a); <https://dlib.biblbertz.it/dg4501756> (dostęp: 24.08.2025) (b).

Ilustracja 18. Zamazany kustosz „LET” w egzemplarzu wariantowym (Ang B) poddanym korekcie drukarskiej (BFMB, sygn. 93 A 61)

Źródło: fot. M. Osuch.

Egzemplarz z naniesioną korektą jest szczególnie cenny, ponieważ dostarcza nowej wiedzy na temat praktyki drukowania jubileuszowych przewodników. Po pierwsze De Angelis, zauważywszy błąd w druku, poświęcił cenny czas, aby nanieść na wadliwe egzemplarze korektę drukarską (nie wiadomo, jaką część nakładu udało się w ten sposób poprawić). Po drugie uznał korektę w czasie druku za rozwiązanie bardziej praktyczne niż zamianę stron i wytłoczenie poprawnie również listu Boromeusza. Być może jego decyzja podyktowana została tym, że *Tavola* kończyła ostatnią pełną składkę (12 kart), a być może część składu, np. ta zawierająca list Boromeusza, została już rozsypana. Warto uświadomić sobie, jak szczątkowe informacje można dziś uzyskać z druków, które zachowały się w jednym egzemplarzu lub wręcz we fragmentach. W przypadku wydania De Angelisa istnienie więcej niż jednego zachowanego egzemplarza pozwoliło na chociaż częściowe prześledzenie procesu produkcji wydania i praktyk tłoczenia tanich druków użytkowych przez ówczesnych rzymskich typografów.

Vittorio Eliano

W 1569 r. rzymianin Vittorio Eliano powrócił z Wenecji do Wiecznego Miasta, gdzie otworzył własną oficynę przy via del Pellegrino. Drukarnia pozostawała aktywna co najmniej do 1577 r. Eliano tłoczył głównie gramatyki i podręczniki w języku łacińskim. W 1572 r. drukował tego typu publikacje m.in. na użytek kolegium jezuickiego w Rzymie, z którym kontynuował współpracę jeszcze w roku 1577¹⁷⁶. Z kolei w 1576 r. przebywał w Foglino, gdzie wytłoczył bullę papieża Piusa V w kooperatywie z Vincenzo Cantagallim¹⁷⁷. Jak wynika z jego biografii, często współpracował z innymi typografami i wydawcami, jest więc bardzo prawdopodobne, że w 1575 r. wydał *Le cose meravigliose* na zlecenie drukarni Kamery Apostolskiej.

EDIT16 notuje trzy zachowane egzemplarze wydania Eliana, wszystkie w bibliotekach rzymskich¹⁷⁸. Kwerenda na miejscu zweryfikowała jednak, iż poprawnie zarejestrowano w EDIT16 tylko jeden z nich – ten przechowywany przez Biblioteca Nazionale Centrale¹⁷⁹, natomiast biblioteki Universitaria Alesandrina i Fondazione Marco Besso nie mają w swoich zbiorach egzemplarzy tego wydania. Druk w formacie *octavo* zawiera *Le cose meravigliose* oraz *L'Antichità di Roma*. Drugi utwór wymieniony na głównej stronie tytułowej dziełka został współwydany z odrębną stroną tytułową, osobnym sygnowaniem składek (a-c8, d3) i adresem wydawniczym. Do tego wydania nie dołączono listu pasterskiego Karola Boromeusza ani spisu stacji pocztowych. Na obu stronach tytułowych (*Le cose meravigliose* oraz *L'Antichità di Roma*) odbito drzeworytowy herb papieża

¹⁷⁶ Por. R. Marcattili, hasło „Eliano Vittorio”, [w:] *Dizionario degli editori, tipografi, librai itineranti in Italia tra Quattrocento e Seicento*, Fabrizio Serra Editore, Pisa-Roma 2013, s. 378–379.

¹⁷⁷ F. Ascarelli, M. Menato, *La tipografia del '500 in Italia*, dz. cyt., s. 118.

¹⁷⁸ El, zob. EDIT16: CNCE 35380.

¹⁷⁹ El, BNCR, Ceccarius A 456.

Grzegorza XIII, nieco podobny do tego umieszczonego w wydaniu De Angelisa, jednak drzeworyt z edycji Eliana odznacza się zdecydowanie gorszą jakością – kopia ilustracji jest mniej dopracowana, bardziej siermiężna. Wydanie Eliana jest jedynym z 1575 r. zidentyfikowanym do tej pory, w którym karta tytułowa nie jest pusta na verso. Umieszczono tam drzeworytową ilustrację przedstawiającą Zwiastowanie (zob. więcej podrozdz. 2.4). Warto jednak wspomnieć, że w wydaniu Eliana nie ma miniaturowych ilustracji drzeworytowych przy opisach siedmiu kościołów, które znajdują się we wszystkich pozostałych edycjach jubileuszowych przewodnika. Może to świadczyć o oszczędności miejsca i środków. Cały tekst wytłoczono kursywą, ale – co jest charakterystyczne dla tego wydania – robiąc wyjątek dla nagłówków wytłoczonych antykwą i wersalikami. Wyraźnie daje się zauważyć, że wydawcy zależało na wydrukowaniu jak największej ilości tekstu na stronie – interlinia została ograniczona do minimum, podobnie jak marginesy i światło wokół nagłówków kolejnych akapitów. Dzięki takim zabiegom drukarz oszczędzał czas i papier, jednak skutkowało to utratą przejrzystości tekstu. Taki tekst bez wątpienia trudno się czytało, może z wyłączeniem opisów siedmiu kościołów, gdzie nazwy bazylik zostały wyróżnione poprzez pozostawienie wokół nich nieco więcej światła.

W przypadku tego wydania warto zwrócić uwagę przede wszystkim na odrębność *L'Antichità di Roma*. Obecność osobnego liczbowania i karty tytułowej z adresem wydawniczym sugeruje, że te konkretne *L'Antichità di Roma* najprawdopodobniej funkcjonowały na rynku wydawniczym w 1575 r. również jako pozycja samoistna. Proces powstawania i dystrybucji tego przewodnika mógł więc przebiegać następująco: część nakładu *L'Antichità di Roma* załączono do *Le cose meravigliose*, a część sprzedawano jako osobną pozycję osobom, które chciały mieć książki jedynie z opisami zabytków antycznego Rzymu. Być może w taki sposób dystrybuowano wytłoczony przez Eliana egzemplarz *L'Antichità di Roma* przechowywany w Staatsbibliothek zu Berlin¹⁸⁰. Jeśli tak rzeczywiście było, to jest on jedynym zachowanym „namacalnym” dowodem na samoistne funkcjonowanie tego tytułu na rynku wydawniczym w 1575 r.¹⁸¹

¹⁸⁰ *L'Antichità di Roma: Aggiuntovi un discorso sopra li fuochi de gli Antichi*, V. Eliano, Roma 1575. EDIT16 nie notuje; Rossetti: G-433; *Le Guide di Roma*, dz. cyt., s. 649; Staatsbibliothek zu Berlin, 15.67.

¹⁸¹ Żadnego wydania samodzielnego z 1575 r. nie notuje EDIT16. W Rossetti wymieniono zaś – prawdopodobnie za *Le Guide di Roma*, dz. cyt. – cztery samodzielne wydania *L'Antichità di Roma* z 1575 r. Jedno to wspomniana wyżej edycja Eliana, której egzemplarz przechowuje Staatsbibliothek zu Berlin (G-433), natomiast trzy pozostałe (G-434, G-435, G-436) to accedity *Le cose meravigliose*, oznaczone zresztą jako takie w *Le Guide di Roma*, dz. cyt., s. 650–652. Fakt, że są to druki niesamoistne wydawniczo, poświadczają obejmowane przez mnie egzemplarze przechowywane w BH (Dg.450.1750, Dg.450.1751), wymieniane w Rossetti jako osobne wydania (G-434 i G-435).

W XVI w., zarówno przed Jubileuszem roku 1575, jak i po nim, na rynku były obecne liczne samoistne wydania *L'Antichità di Roma* (zob. tab. 4). O ile w przypadkach, kiedy zachował się jeden lub dwa egzemplarze danej edycji, trudno stwierdzić, czy mowa o *L'Antichità di Roma* sprzedawanych jako osobne publikacje, czy też oddzielonych od *Le cose meravigliose* w okresie późniejszym, o tyle w przypadku wydań, które zachowały się w większej liczbie egzemplarzy¹⁸², raczej wiadomo, że były to publikacje samoistne. Co prawda jest bardzo możliwe, że egzemplarze samoistnych wydań *L'Antichità di Roma* z 1575 r. po prostu się nie zachowały, jednak można też przypuszczać, że tytuł ten w Roku Jubileuszowym ukazał się w wyjątkowo nielicznych wydaniach. Po pierwsze większość typografów tłoczących *L'Antichità di Roma* była zwykle zajęta produkcją przewodników jubileuszowych i pomocy do uzyskiwania odpustów. Właśnie takie publikacje stanowiły bowiem priorytet dla Stamperia Camerale i na tym koncentrowała się w 1575 r. produkcja jej współpracowników. Po drugie była już wcześniej mowa o celowym niepodkreślaniu na kartach tytułowych *Le cose meravigliose* informacji o zawarciu w dziełku komponentów dotyczących antycznego Rzymu. Być może ograniczenie publikacji wszelkich *antiquitates* w tym czasie zostało w jakiś sposób wymuszone na lokalnych typografach przez Kamerę Apostolską. Są to jednak tylko hipotezy, których nie udało się do tej pory potwierdzić, np. opierając się na dokumentach archiwalnych.

Należy podkreślić, że mimo pewnego oporu Kościoła w 1575 r. wobec promowania za pomocą druku antycznej spuścizny Rzymu na równi z tą katolicką, w przypadku *Le cose meravigliose* nie było możliwości zakupienia wariantu przewodnika zawierającego jedynie część dotyczącą kościołów i odpustów, a pozbawionego chociażby krótkiej (*La guida romana*) informacji o zabytkach starożytnych. Obecność na rynku publikacji na ich temat, również innych niż *L'Antichità di Roma*¹⁸³, stanowiła bez wątpienia odpowiedź na popyt. Chociaż w okresie kontrreformacyjnym Rzym miał być prezentowany przede wszystkim jako centrum katolicyzmu, to zainteresowanie antykiem nie wygasło. Przejawiało się ono chociażby w przedrukach prac badaczy starożytnych ruin i topografii miasta, takich jak: Bartolomeo Marliani, Sebastiano Serlio, Pirro Ligorio czy Onofrio Panvinio¹⁸⁴

¹⁸² Np. wydanie z 1554 r. (EDIT16: CNCE 47208 – 11 egz. we Włoszech), z 1555 r. (EDIT16: CNCE 28210 – 8 zachowanych egz. we Włoszech), z 1600 r. (EDIT16: CNCE 39991 – 6 zachowanych egz. we Włoszech).

¹⁸³ F. Waquet, dz. cyt., s. 38–39.

¹⁸⁴ Zob. EDIT16. Należy jednak zauważyć, że w okresie posoborowym publikacji takich było na rzymskim rynku wydawniczym zdecydowanie mniej niż np. w latach 30.–50. XVI w. Chociaż literatura klasyczna oraz dotycząca antyku rzymskiego nie była w większości zakazana przez Kościół, to niektóre prace autorów renesansowych, np. Leona Battisty Albertiego czy Lilia Gregoria Giraldiego, znalazły się na indeksach ksiąg zakazanych (szczególnie hiszpańskich) jako wymagające oczyszczenia. Zob. I. Herklotz, dz. cyt.,

oraz przede wszystkim w *Admirandach* Justusa Lipsjusza¹⁸⁵, a także np. w kolekcjach rzeźby antycznej obecnych również w pałacach kardynałów¹⁸⁶ czy w badaniach archeologicznych¹⁸⁷. W 1575 r. Lorenzo Della Vaccheria wydał serię miedziorytów autorstwa Étienne'a Dupéraca przedstawiających rzymskie zabytki antyczne¹⁸⁸. Album ten – podobnie jak wcześniejsza praca *Speculum Romanae Magnificentiae* Antonia Lafreriego – dostępny dla zwiedzających w charakterystycznym formacie *oblongus*, bez wątpienia stanowił nie tylko źródło wiedzy na temat zabytków starożytnego Rzymu, lecz także znakomitą pamiątkę pobytu w Wiecznym Mieście¹⁸⁹.

Choć starożytny Rzym zamieszkiwali poganie (*Roma Pagana*), stanowił też kulturowy fundament Rzymu chrześcijańskiego (*Roma Christiana*). Szesnastowieczni katolicy oddzielali wierzenia starożytnych Rzymian od ich cnót; co więcej, upatrywali w nich rodowód miłosierdzia okazywanego pielgrzymom czy skromności współczesnych. Rzym katolicki nie chciał odciąć się od swojej antycznej spuścizny, ponieważ to m.in. ona (starożytny rodowód miasta) świadczyła o jego wielkości. Tak jak z potrydenckich szkół nie wyprowadzono kanonu lektur klasycznych¹⁹⁰, tak samo kultura klasyczna w Wiecznym Mieście nie mogła zostać wymazana – jedynym wyjściem było zaadaptowanie jej przez Kościół katolicki do własnej narracji¹⁹¹. Dowodem tych działań są np. przewodniki po zabytkach starożytnych zamieszczane w jubileuszowych wydaniach *Le cose meravigliose*.

s. 67–78. Na temat rozwoju studiów nad zabytkami i architekturą starożytnego Rzymu w epoce renesansu zob. A. Bortolozzi, *Architects, antiquarians, and the rise of the image in renaissance guidebooks to ancient Rome*, [w:] *Rome and the Guidebook Tradition from the Middle Ages to the 20th Century*, red. A. Blennow, S. Fogelberg Rota, De Gruyter, Berlin–Boston 2019, s. 115–161.

¹⁸⁵ Zob. M. Laureys, dz. cyt., s. 129–130.

¹⁸⁶ Por. W. Stenhouse, dz. cyt., s. 399–403.

¹⁸⁷ Na temat rozwoju i zainteresowania archeologią klasyczną i chrześcijańską w XVI w. zob. I. Herklotz, dz. cyt., s. 57–66.

¹⁸⁸ Por. E. Dupérac, *I vestigi dell'antichità di Roma raccolti et ritratti in prospettiva con ogni diligentia da Stefano Du Perac parisino*, L. Della Vaccheria, Roma 1575. EDIT16: CNCE 17893. Wersja cyfrowa: <https://procivitate.assisi.museum/it/artwork/3457-i-vestigi-dellantichita-di-roma#page/4/mode/2up> (dostęp: 21.06.2024).

¹⁸⁹ Na temat funkcji ilustracji przedstawiających zabytki antyczne w XVI w., również tych zamieszczanych w przewodnikach, zob. *The Virtual Tourist in Renaissance Rome: Printing and Collecting the Spaeculum Romanae Magnificentiae*, red. R. Zorach, University of Chicago Press, Chicago 2008, s. 61–83.

¹⁹⁰ Por. F. Waquet, dz. cyt., s. 38–39.

¹⁹¹ Warto tu przytoczyć fragment tekstu M. Laureysa, w którym autor ten bardzo dobrze podsumowuje stosunek potrydenckiego Kościoła do spuścizny antycznej: „Once again the popes strenuously promoted an image of Rome as a reborn holy city, in which all traces of the pagan past had been entirely assimilated by the Christian tradition. In the sacred oratory of the second half of the sixteenth century this concept was elaborated

L'Antichità di Roma – z uwagi na nietracące na aktualności informacje w nich zawarte oraz ich ograniczony wymiar praktyczny – służyły, podobnie jak większe kompendia na temat *antiquitates* wymienionych autorów, nie tylko jako przewodnik po Rzymie, lecz także jako pamiątka pobytu w Wiecznym Mieście lub też kieszonkowe *descriptio urbis* dostarczające wiedzy o kulturze i zwyczajach starożytnych. Pojawia się w tym miejscu kolejna hipoteza bez potwierdzenia – skoro *Le cose meravigliose* szybko traciły na aktualności poprzez ciągłe zmiany w urbanistyce miasta oraz pełniły funkcję praktyczną z przeznaczeniem tylko dla uczestników Jubileuszu, być może dołączanie do przewodnika niepraktycznych, stanowiących tak naprawdę podstawową bazę wiedzy o starożytnym Rzymie *L'Antichità di Roma* miało przekonać potencjalnego kupca o tym, że nie inwestuje pieniędzy (niewielkich, ale jednak) w stustronicową publikację jednorazowego użytku. Zawarcie informacji na temat historii miasta mogło spowodować, iż odbiorca zauważał sens w zabraniu książki ze sobą do domu, ta bowiem z nieaktualnej pamiątki odbytego Jubileuszu, którą dziś postrzegać by można nawet jako dokument życia społecznego, stawała się czymś więcej – użyteczną pomocą, do której można było wielokrotnie wracać.

Vincenzo Accolti

Vincenzo Accolti był synem Giulia Accoltiego, doświadczonego we współpracy z innymi rzymskimi drukarzami – wraz z dziedzicami Błada oraz Gigliottim wydał dzieła zebrane Tomasza z Akwinu¹⁹². Giulio zmarł w 1571 r., a Vincenzo prowadził warsztat znajdujący się przy via Alessandrina (dziś Borgo Nuovo) przez kolejne ponad 20 lat (do 1596 r.)¹⁹³. Tak jak ojciec podejmował różne współprace, np. w latach 1574–1575 z Valente Panizzą, drukarzem z Perugia¹⁹⁴.

Wydania *Le cose meravigliose* wytłoczone przez Accoltiego są jedynymi pochodzącymi z 1575 r., w których nie zawarto *L'Antichità di Roma*, są też tym samym

in various forms by curial orators, who in this way continued some basic themes of their fifteenth-century predecessors, even if the essence of the relationship between pagan and Christian Rome was now more often interpreted quite militantly as a triumph of Christendom over the pagan heritage, rather than as a harmonious symbiosis of the two realms. At any rate, what was deemed particularly important now was to convey this concept of Rome to as wide an audience as possible. Just as the Baroque art of the Counter-Reformation aimed to imprint upon the minds of the beholders the fundamental truths of post-Tridentine Catholic faith, ways were sought to transmit as efficiently as possible this renewed image of Rome to the thousands who came and visited the city”, cyt. za tenże, dz. cyt., s. 130.

¹⁹² Tomasz z Akwinu, *Scriptum d. Thomae Aquinatis doctoris angelici, in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi quorum distinctiones*, A. Blado – eredi, G.O. Gigliotti, G. Accolti, Roma 1570. Por. EDIT16: CNCE 67630.

¹⁹³ Por. F. Ascarelli, M. Menato, *La tipografia del '500 in Italia*, dz. cyt., s. 116, 118.

¹⁹⁴ Por. C. de Blasiis, hasło „Accolti Giulio e Vincenzo”, [w:] *Dizionario dei tipografi e degli editori italiani – Il Cinquecento*, t. I, Editrice Bibliografica, Milano 1997, s. 4–5.

najmniejszymi z omawianych przewodników pod względem objętości – wydrukowane w formacie octavo, oba zawierają jedynie 34 karty¹⁹⁵. Są też identyczne pod względem zawartości, stanowią najprawdopodobniej przedruki wydania wytłoczonego przez Accoltiego w 1574 r.¹⁹⁶ Wszystkie trzy różnią się od siebie nieznacznie, głównie sposobem przenoszenia wyrazów i położeniem sygnatur. Kustosze pozostają jednak takie same, co sugeruje, że karty z różnych składów mogły być dowolnie komponowane w egzemplarze – podobnie jak w przypadku przewodników tłoczonych przez Bladich. Na stronie tytułowej, w odróżnieniu od pozostałych wydań rzymskich zaopatrzonych w przedstawienia atrybutów papieża lub Państwa Kościelnego, wydania Accoltiego są ozdobione dużym drzeworytowym sygnetem drukarza z sentencją „Sic crede” („Tak wierz”) oraz orłem wzlatującym wraz ze swoim młodym w stronę słońca.

Chociaż do tekstu nie załączono *L'Antichità di Roma*, to edycja zawiera jednak opis zwiedzania antycznego Rzymu w formie trzydniowego itinerarium *Le guida romana*. Oprócz tego obecne są pozostałe komponenty znane z innych wydań *Le cose meravigliose*: spis kościołów stacyjnych, wykaz odpustów, indeks kościołów oraz wykaz papieży, królów francuskich itd.

Wydania rzymskie – podsumowanie

Wszystkie rzymskie wydania *Le cose meravigliose* z 1575 r. zawierają na stronie tytułowej informację o przyznaniu pozwolenia na druk („Con licentia de' superiori”). W większości z nich na stronach tytułowych znaleźć można w różnych wersjach drzeworyt przedstawiający herb papieża. To, a także fakt przyznania drukarni Kamery Apostolskiej przywileju na druk przewodnika, pozwala stwierdzić z niemal całkowitą pewnością, że rzymskie warsztaty, które oprócz dziedziców Błada zajmowały się wydawaniem *Le cose meravigliose*, zostały w tym celu zatrudnione przez drukarnię papieską. Tezę tę potwierdzają kooperacje nawiązywane przez drukarnie De Angelisa, Eliana i Accoltiego z różnymi ofycynami w szesnastowiecznym Rzymie. Mają one jawne adresy wydawnicze przy jednoczesnym braku potrzeby zmiany fragmentów tekstu czy strony tytułowej, jak czyniono to w przypadku nielegalnych przedruków. Tak więc proces tłoczenia w 1575 r. tysięcy egzemplarzy tych niewielkich publikacji jest doskonałym przykładem funkcjonowania sieci współpracy łączącej rzymskich drukarzy 2. poł. XVI w. Należy podkreślić, że takie wspólne przedsięwzięcia nie były wówczas ani w Europie, ani w Wiecznym Mieście niczym szczególnym. Drukarze często wchodzili w spółki albo byli zatrudniani przez innych wydawców do tłoczenia wybranych tytułów, zwłaszcza wyjątkowo obszernych lub mających

¹⁹⁵ Acc 1, zob. EDIT16: CNCE 23287. Acc 2 EDIT16 nie notuje – jedyny znany egzemplarz przechowuje BCS (FA E 5 328).

¹⁹⁶ *Le cose meravigliose...*, V. Accolti, Roma 1574. Por. EDIT16: CNCE 33286. Jedyny znany egzemplarz przechowuje dziś BNCR (18. MISC.A.3. 22).

ukazać się w dużych nakładach. Przykładem może być chociażby funkcjonowanie spółki drukarskiej Compagnia dei Librai (Bibliopolae Socii) w okresie od 1573 do 1589 r. Zrzeszała ona siedmiu rzymskich typografów, zajmujących się drukiem i sprzedażą książek dla Drukarni Ludu Rzymskiego (Stamperia del Popolo Romano)¹⁹⁷. Co ciekawe, Compagnia nie zrzeszała żadnego z drukarzy tłoczących jubileuszowe *Le cose meravigliose*. Potwierdzałoby to fakt, że byli oni wówczas związani umową z drukarnią Kamery Apostolskiej.

Przy okazji kolejnego po 1575 r. okrągłego Jubileuszu w roku 1600 ukazało się drukiem łącznie 19 wydań przewodników po Rzymie, w tym pięć edycji *Le cose meravigliose* zmodyfikowanych przez kolejnych adaptatorów: cztery tłoczone w Rzymie, jedno w Perugii¹⁹⁸. Znacząco zmniejszyła się liczba wydań omawianego przewodnika, ale przede wszystkim nie można zaobserwować w Wiecznym Mieście tłoczenia jednego przewodnika na tak wielką skalę jak w 1575 r. – nie tylko w latach jubileuszowych, lecz także w całym okresie od 1500 do 1600 r.¹⁹⁹ Do tłoczenia *Le cose meravigliose* w 1575 r. zaangażowano co najmniej pięć lokalnych drukarni, przy czym Tipografia Camerale, dysponująca z pewnością więcej niż jedną prasą, odpowiadała bezpośrednio za produkcję większości egzemplarzy. Kamera Apostolska zainwestowała więc wyjątkowo dużą kwotę, by zaopatrzyć pielgrzymów w instrukcje ułatwiające uczestnictwo w pierwszym potrydenckim Jubileuszu. Suma ta prawdopodobnie się zwróciła, gdyż szesnastowieczni drukarze szybko się orientowali, które tytuły są sprawdzone i nie niosą za sobą ryzyka strat finansowych, bo cieszą się dużą popularnością wśród klientów. Jubileuszowe przewodniki po Rzymie bez wątpienia należały do publikacji zapewniających pewny zysk, zatem nie dziwi fakt, że mimo posiadania przez dziedziców Błada przywileju na druk *Le cose meravigliose*, znaleźli się również inni, którzy chcieli łatwo zarobić na produkcji tego tytułu.

2.3.2. Przewodniki wydane w Wenecji

O ile w przypadku wydań rzymskich raczej nie ma mowy o nielegalnych przedrukach, o tyle z większą podejrzliwością należy potraktować anonimową typograficznie edycję wenecką²⁰⁰. Podejrzenia budzi tu przede wszystkim brak adresu wydawniczego na stronie tytułowej i w kolofonie, a także obecność zupełnie innego niż w edycjach rzymskich drzeworytu na stronie tytułowej (bogini Roma w obecności wilczycy). W wydaniu tym brak również informacji o przywileju czy licencji na druk. Nieznane jest nazwisko wydawcy przewodnika – jedyna

¹⁹⁷ Por. F. Ascarelli, M. Menato, *La tipografia del '500 in Italia*, dz. cyt., s. 121.

¹⁹⁸ Dane na podstawie EDIT16 i Rossetti.

¹⁹⁹ Dane na podstawie EDIT16 i Rossetti.

²⁰⁰ Wen. Por. EDIT16: CNCE 40909.

informacja, jaką można pozyskać z karty tytułowej, to miejsce i data druku (Venetia, MDLXXV). Sergio Rossetti jako domniemanego drukarza wydania weneckiego wskazuje Francesca Rampazetta starszego, aktywnego w Wenecji do co najmniej 1576 r.²⁰¹ Atrybucji tej prawdopodobnie dokonano ze względu na fakt, iż w 1575 r. wydrukował on przewodnik *L'Anno Santo MDLXXV*²⁰², który zawierał zarówno *Le cose meravigliose*, jak i *L'Antichità di Roma*. Z tego względu warto się przyjrzeć temu przewodnikowi bliżej. Jest to także świetny przykład działania wydawcy pod presją czasu, a zarazem przypadek wyjątkowo obszernego w porównaniu z *Le cose meravigliose* klocka wydawniczego, w którym redaktor chciał za wszelką cenę zawrzeć jak najwięcej informacji, by przygotować czytelnika do uczestnictwa w Jubileuszu.

L'Anno Santo

L'Anno Santo MDLXXV ... Avvertimenti per ricevere con frutto il giubileo... [Rok Święty 1575 ... Porady dla owocnego udziału w jubileuszu] autorstwa Pietra Francesca Ziniego to – jak wynika z samego tytułu – specyficzny jubileuszowy przewodnik po Rzymie. Już karta tytułowa informuje czytelnika, że oprócz zaleceń na temat tego, w jaki sposób owocnie uczestniczyć w wydarzeniu oraz uzyskać odpusty (*nota bene* wytłoczone czcionką o większym stopniu, częściowo majuskułą), książka zawiera również liczne „wspaniałe instrukcje” związane z podróżą („molte cose maravigliose pertinenti al viaggio”), a także opisy rzymskich kościołów i *antiquitates*. Na verso karty tytułowej znajduje się indeks, w którym w 19 punktach wymieniono zawartość druku:

1. *Lettera Papale suspensoria delle Indulgenze plenarie, per l'anno MDLXXV* [List papieski zawieszający zupełne odpusty na rok święty 1575].
2. *Bolla dell'indizione del S. Giubileo volgare* [Bulla po włosku ogłaszająca Jubileusz].
3. *Bolla dell'indizione del S. Giubileo Latina* [Bulla po łacinie ogłaszająca Jubileusz].
4. *Lettera Pastorale del Cardinal Borromeo, Arcivescovo di Milano, nella quale esorta il suo popolo al viaggio di Roma, e insegna il modo di pigliar il Giubileo con frutto spirituale* [List pasterski Kardynała Borromeusza, arcybiskupa Mediolanu, w którym zachęca swój lud do podróży do Rzymu oraz naucza o sposobie przyjęcia Jubileuszu z jak największą duchową korzyścią].

²⁰¹ Rossetti, G-425. Biografia Rampazetta – zob. m.in. L. Carnelos, hasło „Rampazetto Francesco, il Vecchio”, DBI [online], [https://www.treccani.it/enciclopedia/rampazetto-francesco-il-vecchio_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/rampazetto-francesco-il-vecchio_(Dizionario-Biografico)/) (dostęp: 27.12.2023).

²⁰² P.F. Zini, *L'Anno Santo MDLXXV Nel pontificato di n.s. papa Gregorio XIII Auvertimenti per riceuere con frutto il Giubileo nell'anno santo ...*, F. Rampazetto, Venezia 1575. Por. EDIT16: CNCE 37602.

5. *Lettera Pastorale di Monsignor Agostino Valerio Vescovo di Verona del medesimo tenore* [List pasterski pana Agostina Valerio, biskupa Werony w tym samym tonie].
6. *Le sette chiese del Reverendo Patre Onofrio Panvinio Veronese* [Siedem Kościołów czcigodnego pana Onofria Panvinia, werończyka].
7. *L'ordine et ceremonie fatte dalla Santità di papa Giulio III l'anno 1550 in aprir le porte Sante* [Porządek i ceremonie uczynione przez papieża Juliusza III w roku 1550 przy okazji otwarcia Świętych Drzwi].
8. *Itinerario de' Prelati* [Itinerarium prałatów].
9. *Ricordi di Monsignore Saba circa il far un viaggio* [Wspomnienia pana Saby dotyczące podróżowania].
10. *Modo di esercitarsi giornalmente per far progresso nella via di Dio* [Sposób na codzienne ćwiczenia, aby czynić postępy na Drodze Bożej].
11. *Indulgenze molto pie e devote* [Bardzo czcigodne i pobożne odpusty].
12. *Le cose meravigliose della citta di Roma, dove si tratta delle chiese, stazioni, indulgenze e reliquie di corpi santi* [Cudowności sławnego miasta Rzymu, gdzie mowa o kościołach, stacjach, odpustach oraz relikwiiach świętych szczątków].
13. *Trattato e modo di acquistar le Indulgenze* [Traktat i sposoby uzyskiwania odpustów].
14. *Discorso di M. Tullio Crispoldo intorno all'indulgenze e stazioni* [Rozmowa M. Tullia Crispolda na temat odpustów i stacji].
15. *La guida romana* [Przewodnik rzymski].
16. *Indici delli nomi de' sommi pontefici, de gli imperatori, delli re di Francia, e di Napoli, delli dogi di Venezia, et duchi di Milano* [Wykaz imion papieży, cesarzy, królów francuskich, neapolitańskich, dożów weneckich, książąt mediołańskich].
17. *Viaggi da Roma a diverse parti del mondo, si a giornate come per le poste* [Podróże z Rzymu do różnych części świata, zarówno według dni, jak i według poczt].
18. *L'Antichità di Roma di M. Andrea Palladio* [Starożytności Rzymu pana Andrei Palladia].
19. *Predica bellissime e dottissime delle indulgenze del reverendo patre frate Silvestrano, Carmelitano* [Najpiękniejsze i najbardziej uczone kazanie brata Silvestrano, karmelity, na temat odpustów]²⁰³.

Część komponentów tej publikacji wytłoczono jeszcze w roku 1574, część w 1575. Widać też wyraźnie, że powstała ona z połączenia utworów, z których większość funkcjonowała na rynku samodzielnie lub w innych konfiguracjach. O intencjonalnym, a nie przypadkowym ułożeniu elementów klocka wydawniczego świadczą przykładowo: rozdzielenie *Le cose meravigliose* od *La guida romana*, czyli tekstów, które zwykle ukazywały się jako jedna publikacja, umieszczenie na końcu *L'Antichità di Roma*, czyli najmniej praktycznego z perspektywy uczestnika Jubileuszu druku, a także objaśnienia samego autora zawarte we wstępie.

²⁰³ P.F. Zini, *L'Anno Santo MDLXXV*, dz. cyt., k. A1v.

Podobnie jak dziedzice Błada nie byli autorami tekstów zawartych w *Le cose meravigliose*, tak i Pietro Francesco Zini nie może zostać uznany za autora *L'Anno Santo*. Nie występuje zresztą jako taki na stronie tytułowej, gdzie wyraźnie wskazano, że zawartość druku została przez niego jedynie zebrana („raccolte”).

W latach 1573–1575 Zini znajdował się pod protekcją kardynała Karola Boromeusza, a także Agostina Valiera, dzięki któremu zredagował kilka ważnych tekstów w języku ojczystym, w tym *L'ordine e cerimonie per le celebrazioni veronesi del Giubileo* oraz *Discorsi intorno alle indulgentie* (oba teksty zawarte w *L'Anno Santo*)²⁰⁴. O Boromeuszu i Valierze wspomina zresztą Zini już we wstępie do przewodnika, nazywając ich „chiari lumi della Christianita”²⁰⁵ („jaśniejącymi latarniami chrześcijaństwa”), a pisane przez nich listy pasterskie nawołujące do uczestnictwa w obchodach Roku Świętego zamieszcza jako pierwsze. Wiadomo, że tekst Boromeusza był kilkakrotnie przedrukowywany, natomiast ten Valiera doczekał się tylko tej jednorazowej publikacji jako *accedit*.

Swoją pomoc jubileuszową Zini opatrzył wstępem adresowanym do Andrei, Marca i Paola Contarinich datowanym na 24 grudnia 1574 r., czyli dokładnie na dzień rozpoczęcia Jubileuszu. Tłumaczy w nim, że z powodu niedyspozycji nie będzie mógł przybyć do Rzymu osobiście, jak obiecywał, ale chce towarzyszyć adresatom dedykacji chociaż duchowo, na wzór merkurech, które można znaleźć na drogach w miejscach budzących wątpliwości²⁰⁶. We wstępie wydawca zamieszcza też ciekawą informację – zaznacza bowiem, że raczej nie zdąży oddać do druku opisu ceremonii otwarcia Świętych Drzwi w 1575 r., w związku z czym zdecydował się zamieścić opis ceremoniału z poprzedniego Jubileuszu w 1550 r., w którym brał udział²⁰⁷.

Jednym z utworów włączonych do *L'Anno Santo* (z własną kartą tytułową i ciągłym liczbowaniem oraz datą 1575) jest wspomniana już praca Onofria Panvinia *Le sette chiese di Roma*, podobnie jak *Le cose meravigliose* wydawana wcześniej głównie przez dziedziców Błada (czterokrotnie, po łacinie i po włosku w 1570 r.)²⁰⁸. Zini umieścił ten tekst na początku klocka, zaraz po listach pasterskich, już we wstępie podkreślając jego wagę słowami: „il quale libro, e meritamente, ha il primo luogo dopo le due Pastoralì, leggano Biondo, leggano il Sabellico e gli altri historici antichi et moderni”²⁰⁹ („książka, i to zasłużenie, zajmuje pierwsze miejsce po

²⁰⁴ Informacje biograficzne na podstawie: P. Sachet, hasło „Zini Pier Francesco”, DBI [online], https://www.treccani.it/enciclopedia/pier-francesco-zini_%28Dizionario-Biografico%29/ (dostęp: 22.06.2024).

²⁰⁵ Cyt. za P.F. Zini, *L'Anno Santo MDLXXV*, dz. cyt., k. A3 r.

²⁰⁶ Tamże, k. A9 r. Merkury lub merkuriusz – drewniany słup stawiany na rozstaju dróg, pełniący funkcję drogowaskazu. Zob. A. Litwornia, dz. cyt., s. 85.

²⁰⁷ Tamże, k. A6 r.–v.

²⁰⁸ EDIT16: CNCE 25262, 25264, 73015, 4813.

²⁰⁹ Cyt. za P.F. Zini, *L'Anno Santo MDLXXV*, dz. cyt., k. A9 r.

dwóch listach pasterskich, poczytajcie Bionda, poczytajcie Sabellica i innych starożytnych i współczesnych historyków”). Priorytetem wydawcy – tak samo jak dziedziców Błada w przypadku *Le cose meravigliose* – było przede wszystkim przedstawienie rzymskich kościołów w całym ich splendorze i okazałości oraz zachęcenie odbiorców do odwiedzania miejsc poświęconych męczennikom i świętym. Jednak po zestawieniu ze sobą obu pozycji – *Le cose meravigliose* oraz *L'Anno Santo* – nie dziwi, że książka skomponowana przez Ziniego nie doczekała się wznowienia ani w 1575 r., ani też później. W porównaniu z pozostałymi obecnymi wówczas na rynku przewodnikami stanowi ona pewien ewenement. Na 400 kart (czyli ponad 800 stron) publikacji składają się najprawdopodobniej wszystkie utwory dotyczące Jubileuszu i Rzymu znane redaktorowi klocka. Zamieszczone w nim treści wielokrotnie się powtarzają, wystarczy zwrócić uwagę na obecność zarówno spisu kościołów Serlia, jak i Palladia, obu listów pasterskich (to akurat dość zrozumiałe z uwagi na powiązania Ziniego z oboma kardynałami), a także na fakt, że z *Le cose meravigliose* nie usunięto hagiograficznego wstępu o Konstantynie i św. Sylwestrze.

Cała książka, mimo niewielkiego formatu *duodecimo*, jest szczególnie obszerna i przez to mało poręczna jak na przewodnik. W epoce, kiedy publikacje tego rodzaju starano się jak najbardziej okrawać z treści, a nawet oblekać w możliwie lekkie oprawy, *L'Anno Santo* staje w kontrze do przyjętych zasad, zwłaszcza że we wstępie redaktor jasno wyraża się o przeznaczeniu książki – miała w jego zamysle służyć jako pomoc do poruszania się po mieście podczas Jubileuszu.

Przypadek *L'Anno Santo* stanowiącego gotowy zbiór współwydanych pozycji na temat Jubileuszu, samoistne ukazywanie się większości z jego komponentów oraz to, co wiadomo o różnych konfiguracjach, w jakich ukazywały się *Le cose meravigliose*, sugeruje, że odbiorca-pielgrzym lub odbiorca-kupujący miał duże możliwości, jeśli chodzi o decydowanie, w jaki zestaw pomocy się zaopatrzy. Mógł już w Wenecji zakupić przewodnik zawierający spis stacji pocztowych, mógł w Rzymie nabyć książkę o samych zabytkach antycznych lub nawet dwie – Palladia i Contariniego. Mógł wreszcie zakupić tylko druki dotyczące Jubileuszu i odpustów, ale też połączyć je w jednej okładce z opisami starożytnego miasta.

Wenecka edycja *Le cose meravigliose*

Porównanie zasobu typograficznego użytego do druku weneckich *Le cose meravigliose* i *L'Anno Santo MDLXXV* nie potwierdza hipotezy o atrybucji pierwszej z tych publikacji Rampazettowi – inicjały, ozdobniki i ilustracje użyte do tłoczenia obu druków zdecydowanie się różnią. Sprawdziłam również zasób typograficzny w 66 dostępnych w formie cyfrowej drukach wytłoczonych przez Rampazetta w latach 1560–1580 i w żadnym nie znalazłam takich elementów typograficznych, jak te występujące w drukowanych w Wenecji w 1575 r. *Le cose meravigliose*. Równocześnie wenecki typograf mógłby rzeczywiście bezprawnie

łóczyć przewodnik, na który przywilej posiadała drukarnia Kamery Apostolskiej, miał już bowiem doświadczenie w tej materii – w 1573 r. został obłożony ekskomuniką za bezprawne wydrukowanie mszału, na który wcześniej przywileju udzielono Giovanniemu Variscowi i spadkobiercy Bartolomea Falettiego²¹⁰. Mógł więc znajdować się w sytuacji podobnej do tej, w jakiej byli drukarze innowiercy, których nie obowiązywały przywileje papieskie, co pozwalałoby mu zarówno zamieścić tekst *Le cose meravigliose* w klocek wydawniczym *L'Anno Santo MDLXXV*, jak i rozpowszechnić go jako samodzielną publikację. Ktośkolwiek tłoczył edycję wenecką, wiedział, że przyniesie ona pewny zysk, a jej sprzedaż w Wenecji pozwoli odebrać klientów rzymskim wydawcom przewodnika – duża część pielgrzymów zmierzających do Rzymu przejeżdżała bowiem przez Wenecję. Dzięki dostępności lokalnego wydania *Le cose meravigliose* mogli łatwo zaopatrzyć się w pozycję, która posiadała nie tylko komplet praktycznych tekstów pomocnych w odbyciu pielgrzymki, lecz także spis stacji pocztowych, m.in. na odcinku Rzym–Wenecja. W ten sposób podróżujący, zakupiwszy książeczkę w Wenecji, nie zaopatrywali się już w kolejny egzemplarz tłoczony w Wiecznym Mieście.

Wydanie weneckie nie różni się zbytnio od tych wytłoczonych w Rzymie. Na stronie tytułowej wymieniono kompletną zawartość książki: opisy kościołów, traktat o pozyskiwaniu odpustów, *La guida romana*, spisy papieży, cesarzy i innych książąt katolickich, *L'Antichità di Roma* wraz z traktacikiem na temat starożytnego ogrzewania oraz list pasterski Karola Boromeusza. W publikacji weneckiej zawarto też wspomniany wykaz stacji pocztowych, o czym informację umieszczono na stronie tytułowej współwydanego listu pasterskiego²¹¹. Warto więc podkreślić, że edycja ta posiada komplet acceditów występujących w *Le cose meravigliose*. Najprawdopodobniej została więc oparta na którymś z wydań wytłoczonych przez Stamperia Camerale *in duodecimo* (Bl 1–4).

Wersalikami, oprócz samego tytułu, złożono tylko nazwę dodatku *La guida romana*, co sugeruje, że wydawca chciał zwrócić szczególną uwagę odbiorcy na ten właśnie element przewodnika. U dołu strony, nad adresem wydawniczym, znajduje się ujęty w owal drzeworyt przedstawiający personifikację Romy oraz wilczycę z bliźniętami, na wzór sygnetu drukarskiego²¹². *L'Antichità di Roma*

²¹⁰ Por. L. Carnelos, hasło „Rampazetto Francesco, il Vecchio”, dz. cyt.

²¹¹ Wen, s. 161.

²¹² Zob. wersja cyfrowa: <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/625670/display/Default> (dostęp: 23.04.2025). Drzeworyt notowany w bazie sygnetów EDIT16 (CNCM 1145), jednak nieprzypisany żadnemu konkretnemu drukarzowi, używany przez różnych typografów w 2. poł. XVI w. (EDIT16 notuje 12 edycji tłoczonych w Wenecji i Rzymie). W latach 70. XVI w., oprócz omawianego przewodnika, w Wenecji ukazało się jeszcze sześć druków noszących ten znak, pięć z nich bez nazwiska typografa, jeden wydany przez Andree Muschia (CNCE 21945). Zasób typograficzny użyty do produkcji tego druku oraz innych

w wydaniu weneckim rozpoczyna się od strony 107, ma osobną kartę z tytułem w drzeworytowej ramce oraz z tym samym, co na stronie tytułowej *Le cose meravigliose*, anonimowym sygnetem drukarskim lub ozdobnikiem przedstawiającym personifikację Romy oraz wilczycę karmiącą bliźniaki. Na stronie tytułowej *L'Antichità di Roma* zamieszczono również informację o zawartym dodatku *De i fuochi de gli antichi* [O ogniskach starożytnych]. Na verso karty tytułowej przedrukowano krótki list do czytelnika autorstwa Palladia (jego nazwisko występuje zresztą w tytule wszystkich szesnastowiecznych wydań *L'Antichità di Roma*), rozpoczynający się inicjałem „E” w ozdobnym drzeworytowym obramowaniu. Od strony 161 następuje, również z własną stroną tytułową, list pasterski Boromeusza (*Lettera pastorale*) wraz z wykazem stacji pocztowych.

Edycja wenecka odznacza się lepszym papierem, większą dbałością o estetykę typografii oraz bardziej przejrzystym układem tekstu niż wydania rzymskie. Drukacz nie zdecydował się na pozostawienie miejsca na notatki pod spisem papieży, jednak pod wykazem rzymskich władców (ostatni na liście to cesarz Maksymilian²¹³) pozostawiono pół pustej strony. W wydaniach rzymskich typografowie (np. dziedzice Błada lub De Angelis) zwykle udostępniali czytelnikowi niewielką przestrzeń na dopisanie jednego lub dwóch imion kolejnych papieży, nieco wolnego miejsca pod spisem królów Francji oraz pustą stronę na notatki pomiędzy spisami a następującymi po nich *L'Antichità di Roma*. W edycji weneckiej tej przestrzeni jest zdecydowanie więcej, podobnie jak światła w samym tekście głównym. Przyjaźniejszy czytelnikowi układ typograficzny spowodował jednak, że edycja ta jest najobszerniejszą wydaną *in octavo*. Objętość *Le cose meravigliose* tłoczonych w tym formacie w Rzymie wynosi od 34 do 72 kart, a *in duodecimo* od 95 do 102, wydanie weneckie (*nota bene* zawierające paginację, a nie foliację) ma 176 stron, czyli 88 kart *in octavo*. Nie jest to różnica znaczna. Przyglądając się przewodnikowi wytłoczonemu w Wenecji, można zauważyć, że mimo większej przejrzystości druku również jego wydawca podejmował przemyślane decyzje, podobnie jak ci rzymscy, by książka nie rozrosła się do niepraktycznych rozmiarów.

Można w tym miejscu zestawzić wybrane fragmenty wydania weneckiego opublikowanego *in octavo* z fragmentami jednego z najzasobniejszych w acceditory wydań Bładich opublikowanych *in duodecimo*. Pozwoli to zaobserwować różne techniki zastosowane przez drukarzy w celu nadania przewodnikowi formy najatrakcyjniejszej dla odbiorcy – zarówno pod względem finansowym, estetycznym, jak i użytkowym.

pochodzących z oficyny Muschia różni się jednak od tego wykorzystanego do produkcji weneckiej edycji *Le cose meravigliose* (inicjały, listwy), zatem nie można przypisać druku temu typografowi.

²¹³ Czyli Maksymilian II Habsburg, który panował w latach 1564–1576. Wen, s. 99.

W obu edycjach inaczej rozmieszczono np. tytuły nagłówkowe. W wydaniu Bładich (Bl 4) oddzielono tytuł nagłówkowy (*Poste di Italia*) od pierwszego nagłówka (*Poste da Roma a Bologna*) za pomocą ozdobnika typograficznego. Nazwy stacji pocztowych wytłoczono w pojedynczej kolumnie na ośmiu stronach²¹⁴. Lista stacji pocztowych w wydaniu weneckim zajmuje w druku równo połowę tego, czyli cztery strony²¹⁵, ma również własny tytuł nagłówkowy (*Poste di Italia*). Od razu pod nim, bez ozdobnika oddzielającego tytuł od całości tekstu, wytłoczono wersalikami nagłówek do pierwszego odcinka drogi *Poste da Roma a Bologna* (Poczty z Rzymu do Bolonii). Takie ścieśnienie tekstu pozwalało zaoszczędzić miejsce, jednak mogło też prowadzić do błędnego odczytania tytułu tej części przewodnika jako: „Poczty włoskie. Poczty z Rzymu do Bolonii”, zwłaszcza że kolejne tytuły nagłówkowe w tym wydaniu, np. „Poczty z Mediolanu do Wenecji” czy „Poczty z Bolonii do Ankony”, zostały już wytłoczone kursywą i czcionką o zdecydowanie mniejszym stopniu.

Należy zaznaczyć, że poczty zostały określone na stronie tytułowej wydania weneckiego jako „ponownie załączone” („*agguintevi di nuovo le Poste*”). Faktycznie wypis stacji pocztowych pojawił się już prawdopodobnie wcześniej w wydaniach Bładich tłoczonych *in duodecimo*²¹⁶. Bardziej prawdopodobne wydaje się jednak, że po prostu bezrefleksyjnie skopiowano tekst z wydania rzymskiego, w którym strona tytułowa listu Boromeusza jest praktycznie identyczna (zamiast sygnetu z Romą zamieszczono w tej części drzeworytowy herb biskupa Mediolanu, bardzo podobny do tego z edycji Bładich)²¹⁷.

Przy okazji omawiania tytułów nagłówkowych należy wspomnieć, że analiza typograficzna może być pomocna również w śledzeniu procesu stopniowego wcielania do tekstu nowych elementów. W przypadku opisu starożytnego systemu ogrzewania – dodanego do *L'Antichità di Roma* – w wydaniu z 1575 r. tytuł nagłówkowy tego tekstu wytłoczono we wszystkich wydaniach wersalikami, czcionką o większym stopniu niż pozostałe tytuły nagłówkowe w *L'Antichità di Roma*. Jednakże daje się zauważyć, że z czasem fragment ten został włączony w tkanę całości *L'Antichità*, np. w edycji z 1615 r. nie został w żaden sposób

²¹⁴ Bl 4, k. 104 v.–108 r. Zob. wersja cyfrowa: <https://dlib.biblhertz.it/dg4501755> (dostęp: 23.04.2025).

²¹⁵ Wen, s. 73–76. Zob. wersja cyfrowa: <https://dlib.biblhertz.it/dg4501751a> (dostęp: 23.04.2025).

²¹⁶ Bl 1–4. Wykaz stacji pocztowych wytłoczony w dwóch kolumnach, a nie w jednej, występuje tylko w wydaniu weneckim. Na taki układ tekstu pozwolił szerszy niż „dwunastka” format *in octavo*. Do żadnego z rzymskich wydań *in octavo* nie załączono wykazu stacji pocztowych.

²¹⁷ Por. wersje cyfrowe: Bl 4, k. 97 r., <https://dlib.biblhertz.it/dg4501755>; Wen, s. [161], <https://dlib.biblhertz.it/dg4501751a> (dostęp: 23.04.2025).

wyodrębniony i nie odróżnia się on pod względem typograficznym od pozostałych opisów zabytków antycznych i historii starożytnego Rzymu²¹⁸.

W wydaniu weneckim podobnie jak wykaz stacji pocztowych ujęto w dwie kolumny także indeksy – zarówno kościołów, jak i zabytków antycznych. Takie rozwiązanie zastosowano już jednak wcześniej w wydaniach rzymskich tłoczonych *in octavo*. Uwagę zwracają też użyte w tekstach inicjały. Podczas gdy wydania rzymskie wyposażono w skromne, niewielkie drzeworytowe inicjały z motywami roślinnymi, odbite niekiedy z podniszczonych klocków, w tym weneckim są one większe, bardziej ozdobne i estetyczne (motywy figuralne i z maszkaronem)²¹⁹.

2.4. Wyposażenie graficzne przewodników

2.4.1. Ilustracje na stronach tytułowych

Ilustracje – które co prawda nie są elementem tekstowym omawianych druków – Gerard Genette słusznie uznał za mające dużą wartość paratekstową i warte pogłębionych studiów²²⁰. Na ich podstawie można – podobnie zresztą jak na bazie typografii – pozyskać informacje na temat procesu wydawniczego danego tytułu, a także podjąć próbę określenia, jakie funkcje, oprócz czysto dekoracyjnej, miały spełniać.

W *Le cose meravigliose*, poza wspomnianymi już nielicznymi inicjałami, odnaleźć można jeszcze dwa rodzaje materiału ikonograficznego – pojedyncze ozdobniki lub sygnety drukarskie umieszczane na stronach tytułowych (również acceditów) oraz niewielkie drzeworyty towarzyszące opisom Siedmiu Kościołów.

Wszystkie edycje posiadają na stronie tytułowej skromne ilustracje drzeworytowe. Jedynie w przypadku wydań Accoltiego jest to sygnety drukarski. Pozostałe wydania rzymskie ozdobiono albo herbem papieża Grzegorza XIII²²¹,

²¹⁸ P. Felini, *Trattato nuovo delle cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, B. Zanetti, Roma 1615, s. 421–422. Por. USTC: 4026516. Co ciekawe, w wydaniu wcześniejszym tego tekstu (1610 r.) traktacik nadal znajdował się na końcu, po rozdziale na temat tego, ile razy został zdobyty Rzym. Porównując kolejne edycje, można obserwować, czy i w jaki sposób konkretne dodatki do tekstu głównego były włączane do jego zawartości na stałe.

²¹⁹ Por. wersje cyfrowe: Bl 4, k. 97 v., <https://dlib.biblbert.it/dg4501755>; Wen, s. 162, <https://dlib.biblbert.it/dg4501751a> (dostęp: 18.09.2025).

²²⁰ Zob. G. Genette, dz. cyt., s. 406. Temat paratekstów ikonograficznych porusza w odniesieniu do rzymskich malowideł ściennych H. Valladares, rozciągając definicję Genette'a poza medium książkowe. Zob. też, *Pictorial paratexts: Floating figures in Roman wall painting*, [w:] *The Roman Paratext: Frame, Texts, Readers*, red. L. Jansen, Cambridge University Press, Cambridge 2014, s. 176–199.

²²¹ Mowa o smoku Buoncompagnich wraz z insygniami papieskimi, używanym również jako papieski superekslibris. Szerzej zob. np. <https://casanatense.contentdm.oclc.org/digital/collection/stemmi/id/657/> (dostęp: 23.06.2024).

odbijanym z różnych klocków, albo drobną prostokątną winietą przedstawiającą ów herb w towarzystwie Piotra i Pawła wraz z ich atrybutami – te ilustracje odbijano prawdopodobnie z tego samego klocka drzeworytowego. Tylko na jednym z rzymskich wydań (Bl 1), uznanym przeze mnie za najwcześniejsze, brak herbu papieskiego – na drzeworycie widoczni są jedynie patroni Rzymu z atrybutami. Obecność herbu Grzegorza XIII na stronach tytułowych może też stanowić potwierdzenie hipotezy, iż wydania rzymskie (w przeciwieństwie do weneckiego) były drukowane na zlecenie Kamery Apostolskiej.

2.4.2. Ilustracje w tekście

Jedynym znanym wydaniem *Le cose meravigliose*, w którym nie zamieszczono wkomponowanych w tekst ilustracji przedstawiających patronów najważniejszych bazylik, jest edycja wytłoczona przez Vittoria Eliana (El). Zamiast tego drukarz jako jedyny umieścił na odwrocie karty tytułowej większy drzeworyt ze sceną Zwiastowania, a także bardziej ozdobny niż w pozostałych edycjach rzymskich figuralny inicjał „L” przedstawiający bliźnięta pochylone nad martwym zwierzęciem, wyciągające wnętrzności z jego rozciętego brzucha²²². Wszystkie pozostałe edycje, zarówno te tłoczone w Rzymie, jak i w Wenecji, zaopatrzone w siedem niewielkich drzeworytów z różnych serii przedstawiających patronów Siedmiu Bazylik: św. Jana, św. Piotra, św. Pawła, Matkę Boską z Dzieciątkiem, św. Wawrzyńca, św. Sebastiana oraz św. Krzyż. W większości przypadków święci ukazani zostali wraz ze swoimi atrybutami.

Św. Jana przedstawiono w większości wydań w pozycji siedzącej, zajętego pisanem, zwykle w otoczeniu książek²²³. Towarzyszy mu orzeł, którego głowa, tak jak głowa świętego, została otoczona aureolą²²⁴. Jedynie w wydaniu weneckim święty stoi, w jednej ręce dzierżąc otwartą książkę, a w drugiej kielich. Św. Piotra przedstawiono w większości wydań w pozycji stojącej jako dzierżącego w prawej ręce klucze, jednak w niektórych wydaniach (Gigl 1, Gigl 2, Bl 2) przedmiot ten bardziej niż klucze przypomina starożytne różgi liktorskie (*fascēs*)²²⁵. Te ilustracje odróżnia również nieco inne przedstawienie krajobrazu w tle, bez wątpienia wykorzystano tu więc inny klocek. Wizerunek św. Piotra zawarty w edycji De Angelisa jest zupełnie inny – drzeworyt jest większy i bardziej szczegółowy, a postać świętego została umieszczona w owalnej ramce.

²²² El, k. A1 r.

²²³ Więcej na temat atrybutów św. Jana zob. F. Lanzi, G. Lanzi, *Come riconoscere i santi e i patroni nell'arte e nelle immagini popolari*, Jaca Book, Milano 2003, s. 64–66; J. Marecki, L. Rotter, *Jak czytać wizerunki świętych*, Universitas, Kraków 2009, s. 304.

²²⁴ Orzeł nie posiada aureoli tylko na ilustracji w wydaniu weneckim.

²²⁵ Więcej na temat atrybutów św. Piotra zob. F. Lanzi, G. Lanzi, dz. cyt., s. 57–60; J. Marecki, L. Rotter, dz. cyt., s. 497–498.

Wydanie weneckie przedstawia tego świętego zupełnie inaczej niż edycje rzymskie – w pozycji siedzącej, na tronie papieskim i w tiarze na głowie. Św. Pawła we wszystkich edycjach przedstawiono z mieczem oraz księgą²²⁶. Również ten przypadek potwierdza, że Stamperia Camerale korzystała przy pracy nad *Le cose meravigliose* z co najmniej dwóch zestawów bardzo podobnych klocków. Różnice między rycinami widoczne są przede wszystkim w szczegółach tła oraz detalach miecza dzierżonego przez świętego. De Angelis posłużył się większym klockiem lepszej jakości, pochodzącym z tego samego kompletu co ten, którego użył do przedstawienia św. Piotra. Maryi towarzyszy dzieciątko Jezus. We wszystkich wydaniach Bładich niemowlę przedstawione jest w łonie kobiety, natomiast u Accoltiego, Gigliottiego oraz w edycji weneckiej pokaźnych rozmiarów dziecko siedzi na kolanach matki (ilustracje odbite z różnych klocków). W wydaniu De Angelisa Maryja nad księżycem (*immacolata*) w pozycji stojącej trzyma dziecko na rękach. Z pewnością wizerunek ten pochodzi z innego kompletu niż dwa poprzednie przedstawienia użyte przez De Angelisa przy opisach Bazylik św. Piotra i św. Pawła. We wszystkich edycjach przewodnika św. Wawrzyńca sportretowano w pozycji stojącej z jego atrybutami – kratą, na której został umęczony, oraz gałązką palmową²²⁷. W wydaniach Bładich i Gigliottiego krata podzielona została na niewielkie pionowe części, być może celowo, by przypominała regał z książkami (również atrybut świętego). W wydaniu De Angelisa zamieszczono przedstawienie pochodzące z jeszcze innego kompletu niż poprzednio opisane. Korzystanie z trzech różnych zestawów ilustracji może sugerować, że drukarz posługiwał się klockami pochodzącymi z drugiej ręki. Możliwe też, że niektóre klocki po prostu się zużyły i De Angelis uzupełnił zestaw dzięki klockom dostępnym na rynku lub pożyczonym od innych wydawców. Żaden z wizerunków nie jest jednak identyczny albo nawet bardzo podobny do przedstawień z innych jubileuszowych wydań *Le cose meravigliose*. Św. Sebastian we wszystkich wydaniach rzymskich został ukazany w najczęściej spotykanej w ikonografii scenie swojego męczeństwa (nagi, przywiązany do drzewa i przebity strzałami)²²⁸. W edycji weneckiej zrezygnowano jednak z takiego przedstawienia – ubrany święty, przypominający nieco kobietę (długie włosy, luźna tunika z zarysowanym biustem), dzierży w prawej ręce palmę męczeństwa (lub ogień – symbol wiary). Gdyby nie towarzyszący ilustracji opis Bazyliki św. Sebastiana, trudno byłoby zidentyfikować tę postać. Najprawdopodobniej klocek nie powstał na potrzebę druku przewodnika, tak mało charakterystyczne przedstawienie mogło bowiem

²²⁶ Więcej na temat atrybutów św. Pawła zob. F. Lanzi, G. Lanzi, dz. cyt., s. 60–61; J. Marecki, L. Rotter, dz. cyt., s. 489–490.

²²⁷ Więcej na temat atrybutów św. Wawrzyńca zob. F. Lanzi, G. Lanzi, dz. cyt., s. 77–78; J. Marecki, L. Rotter, dz. cyt., s. 599.

²²⁸ Więcej na temat atrybutów św. Sebastiana zob. F. Lanzi, G. Lanzi, dz. cyt., s. 82; J. Marecki, L. Rotter, dz. cyt., s. 547.

z powodzeniem być wykorzystywane w warsztacie do ilustrowania różnych publikacji. Opis Bazyliki św. Krzyża ilustruje w większości wydań scena ukrzyżowania Jezusa (w edycjach Bładich i Gigliottiego być może odbita z tych samych klocków, trudno jednak w niektórych przypadkach porównać szczegóły z uwagi na słabej jakości odbitki). W wydaniu weneckim przedstawiono sam krzyż na Golgocie, bez postaci ludzkich, natomiast w edycjach Accoltiego zamieszczono ozdobny i bardziej symboliczny wizerunek krzyża, który jako jedyny nie został osadzony w kontekście wydarzeń znanych z Pisma Świętego.

Najbardziej szczegółowe i realistyczne przedstawienia zawarto w cechującej się największą elegancją formalną edycji weneckiej. Stanowią one udany komplet – zwierzę towarzyszące św. Janowi można łatwo zidentyfikować jako orła, natomiast przedmiot trzymany przez św. Wawrzyńca jako kratę. Proporcje zostały tu zachowane, poprawnie zastosowano światłocień, z uwagi na wyższą jakość użytych materiałów (głównie papieru), farba nie rozlewa się i nie tworzy nieestetycznych kleksów. Drzeworyty pochodzące z kilku podobnych zestawów, użyte w edycjach Bładich oraz Gigliottiego, są prostsze i mniej atrakcyjne wizualnie niż te weneckie. Odbitki wykonano też z mniejszą starannością. W większości przypadków widoczne jest również znaczne zużycie klocków, które wskazuje na ich częste i długotrwałe wykorzystywanie. Ilustracje zostały jednak zachowane w jednolitej stylistyce, żadna nie wyróżnia się też pod względem wymiarów czy kompozycji. Z badań przeprowadzonych na zachowanych egzemplarzach wynika, że drukarnia Kamery Apostolskiej, tłocząc w 1575 r. *Le cose meravigliose*, posługiwała się co najmniej dwoma kompletami klocków drzeworytniczych z przedstawieniami patronów bazylik. Chociaż miniaturowe ryciny we wszystkich edycjach Bładich wydają się na pierwszy rzut oka identyczne, niekiedy różnią się między sobą drobnymi szczegółami. Bardzo podobnym zestawem ilustracji posługiwał się współpracujący ściśle z rodziną Bładich Giovanni Osmarino Gigliotti. W wytłoczonych przez niego wydaniach zarówno włoskich, jak i jednym hiszpańskim²²⁹, większość drzeworytów jest identyczna jak te w wydaniach z Tipografia Camerale. Warsztaty z dużym prawdopodobieństwem korzystały ze wspólnego zasobu i wymieniały się klockami.

Najmniej konsekwentnym wydawcą w odniesieniu do wyposażenia graficznego przewodnika był Giuseppe De Angelis, który w swojej edycji *Le cose meravigliose* wykorzystał drzeworyty z co najmniej trzech różnych zestawów. Przedstawienia św. Wawrzyńca, św. Sebastiana i Ukrzyżowania zostały wykonane mało wprawną ręką, cechuje je zdecydowanie mniejsza szczegółowość oraz operacja światłocieniem niż na ilustracjach z pozostałych wydań rzymskich. Wizerunki św. Piotra i Pawła ukazują patronów w owalnych ramach, natomiast rycina przedstawiająca Maryję z Dzieciątkiem jako jedyna ze wszystkich ilustracji

²²⁹ *Mirabilia Romae adonde se trata de las yglesias, reliquias...*, G.O. Gigliotti, Roma 1575. Por. EDIT16: CNCE 66056.

w omawianych przewodnikach nie została okolona wyraźną czarną ramką. Drzeworyty z tego wydania są też różnej wielkości. Z tym ostatnim problemem drukarz poradził sobie skutecznie w wytłoczonej przez siebie jubileuszowej edycji hiszpańskiej *Le cose meravigliose*²³⁰. Przedstawienia, które posiadał w mniejszym rozmiarze (św. Jana, św. Wawrzyńca, św. Sebastiana), okolił dodatkowo ramkami złożonymi z drobnych ozdobników typograficznych. Poza tym zasób ilustracji wykorzystany przez niego do tłoczenia włoskiej i hiszpańskiej wersji przewodnika jest niemal taki sam, jednak o ile w wersji włoskiej verso karty tytułowej pozostawiono czyste, o tyle w hiszpańskiej zamieszczono tam całostronicowy drzeworyt przedstawiający Ukrzyżowanie. Zatem można podejrzewać, że wersja hiszpańska z uwagi na dodatkową jakościową ilustrację była droższa niż wersja włoska. W innych publikacjach De Angelisa, które dostępne są online w formie cyfrowej²³¹, nie znalazłam żadnej z ilustracji zamieszczonych przez niego w *Le cose meravigliose*. Być może więc zakupił lub wypożyczył klocki pochodzące z różnych źródeł specjalnie na okazję Jubileuszu.

Warto wspomnieć, że w większości przypadków komplety drzeworytów do omawianych przewodników nie zostały przygotowane specjalnie na okazję Roku Świętego 1575. Klocki były wykorzystywane przez drukarzy już we wcześniejszych edycjach *Le cose meravigliose*. Dla przykładu dokładnie tym samym zestawem ilustracji ozdobił Giulio Accolti (ojciec Vincenza) edycję przewodnika z 1566 r.²³², a sam Vincenzo wydanie poprzedzające to jubileuszowe²³³. W kolejnych edycjach widoczne są nawet identyczne uszkodzenia klocków, co potwierdza posługiwanie się przez oficynę tym samym zestawem w ciągu niemal dziesięciu lat.

W podobny sposób ilustracje wykorzystywał Giovanni Osmarino Gigliotti, który w edycji wcześniejszej z 1572 r.²³⁴ zamieścił komplet drzeworytów różniący się od tego w wydaniu z 1575 r. jedynie przedstawieniem św. Jana. W wydaniach późniejszych drukarz wykorzystywał ilustracje z 1575 r. w coraz mniejszym stopniu, zapewne z uwagi na postępujące zużycie klocków. Zatem w 1579 r.²³⁵ Gigliotti wykorzystał ponownie dwie ilustracje (przedstawienie św. Jana oraz św. Sebastiana), natomiast klocek z wizerunkiem Maryi prawdopodobnie pozyskał z typografii Bładich. W wydaniu jeszcze późniejszym z 1584 r.²³⁶ ponownie dwie ilustracje

²³⁰ *Mirabilia Romae. A donde se trata delas yglesias, reliquias...*, G. De Angelis, Roma 1575. Por. EDIT16: CNCE 27137.

²³¹ 31 edycji według EDIT16.

²³² *Le cose meravigliose...*, G. Accolti, Roma 1566. Por. EDIT16: CNCE 23104.

²³³ *Le cose meravigliose...*, V. Accolti, Roma 1574. Por. EDIT16: CNCE 23286.

²³⁴ *Le cose meravigliose...*, G.O. Gigliotti, Roma 1572. EDIT16 nie notuje. Wersja cyfrowa: <https://dlib.biblherzt.it/m3s/?show=https://dlib.biblherzt.it/iiif/dg4501720/manifest2.json> (dostęp: 6.01.2024).

²³⁵ *Le cose meravigliose...*, G.O. Gigliotti, Roma 1579. Por. EDIT16: CNCE 25950.

²³⁶ *Le cose meravigliose...*, G.O. Gigliotti, Roma 1584. Por. EDIT16: CNCE 25952.

(przedstawienie Maryi oraz św. Sebastiana) są identyczne jak te w jubileuszowej edycji Gigliottiego, natomiast w tym z 1585 r.²³⁷ już tylko jedna (przedstawienie św. Sebastiana). Co ciekawe, w tym samym wydaniu Gigliotti prawdopodobnie wykorzystał dwa klocki (z wizerunkami św. Pawła oraz Maryi) należące wcześniej do warsztatu Accoltiego, które ten zamieścił w edycji *Le cose meravigliose* w 1575 r.

Na przykładzie działalności Accoltich, Bładich oraz Gigliottiego w zakresie ilustrowania przewodników można zauważyć kilka prawidłowości. Te same klocki drzeworytowe były wielokrotnie używane w całym XVI stuleciu w tych samych warsztatach, ale też zestawy mieszano i ich części wykorzystywali ponownie inni typografowie w kolejnych wydaniach²³⁸. Niektóre warsztaty – jak np. ten Accoltiego czy Stamperia Camerale – posiadały więcej niż jeden komplet podobnych ilustracji służących do ilustrowania przewodników. Z zestawów tych korzystano raczej z dużą dowolnością, zwłaszcza że ilustracje w tych akurat przypadkach nie różniły się zbyt pod względem estetycznym czy kompozycyjnym. Na przykładzie działalności Gigliottiego czy De Angelisa można z kolei zaobserwować, że z powodu stopniowego zużywania się materiału pojawiła się potrzeba zastępowania zepsutych elementów nowymi. Wtedy drukarz wchodził w posiadanie brakujących klocków, czasami korzystając z materiałów z drugiej ręki.

Ilustracje towarzyszące tekstowi, szczególnie w druku użytkowym, mogły pełnić różne funkcje²³⁹. W przypadku *Le cose meravigliose* należy rozgraniczyć funkcje ilustracji umieszczonych na stronach tytułowych (sygnetów i winiet) oraz tych zawartych w tekście głównym przewodnika.

²³⁷ *Le cose meravigliose...*, G.O. Gigliotti, Roma 1585. Por. EDIT16: CNCE 25955.

²³⁸ Ponowne wykorzystywanie tych samych ilustracji przez różnych wydawców, również w odmiennych kontekstach, było w epoce wczesnonowożytnej powszechną praktyką. Na jej temat w XV w. zob. np. C. Dondi, A. Dutta, M. Malaspina, A. Zisserman, *The use and reuse of printed illustrations in 15th-century Venetian editions*, [w:] *Printing R-Evolution and Society 1450–1500: Fifty Years that Changed Europe*, red. C. Dondi, Edizioni Ca' Foscari, Venezia 2020, s. 840–869; G. Jurkowlanec, M. Herman, *The Reception of the Printed Image in the Fifteenth and Sixteenth Centuries: Multiplied and Modified*, Routledge, New York 2020. Prowadzone są również zaawansowane badania nad obiegiem matryc (klocków drzeworytowych, płyt miedziorytniczych) i wykonanych za ich pomocą odbitek na przestrzeni wieków. Dane na ten temat gromadzone są np. w bazie URUS stworzonej na Uniwersytecie Warszawskim przez Grażynę Jurkowlanec. Zob. <https://urus.uw.edu.pl> (dostęp: 23.06.2024).

²³⁹ Współcześnie analiza zasobu ikonograficznego, a raczej jego stopniowej degeneracji, może służyć też do chronologizacji wydań, które K. Budzyk (dz. cyt., s. XVIII) określa mianem przedruków natychmiastowych, a zaliczają się do nich również omawiane przewodniki. Pozwoliłam sobie na taką chronologizację, ponieważ po pierwsze dysponuję zbyt małą liczbą zachowanych egzemplarzy, a po drugie w tych, którymi dysponuję, trudno jednoznacznie rozróżnić, czy klocki w jednej edycji były zużyte lub zepsute bardziej niż w innej. Określenie kolejności tłoczenia wydań utrudnia również fakt, że w wielu przypadkach trudno określić, czy to klocek jest uszkodzony, czy może winę za złą jakość odbitkę ponosi użyty papier, farba albo po prostu pośpiech wytwórcy.

Ilustracja 19. Ilustracje towarzyszące opisom Siedmiu Kościołów zamieszczone w pięciu różnych wydaniach *Le cose meravigliose* z 1575 r., od góry odpowiednio: Wen (BUW), Bl 7 (BCP), Gigl 2 (BR), Ang A (BH), Acc (BNCR)

Źródło: fot. M. Osuch (oprócz egz. BH);
egz. BH, <https://dlib.biblhertz.it/dg4501756> (dostęp: 24.08.2025).

Sygnety drukarskie stanowiły przede wszystkim – zwłaszcza na początkowym etapie rozwoju druku – znak firmowy, z którym identyfikował się wydawca, aby kupujący już na pierwszy rzut oka wiedział, z jaką marką ma do czynienia²⁴⁰. W związku z tym sygnet był też często znakiem jakości, zwłaszcza w przypadku prestiżowych oficyn. W omawianych przewodnikach po Rzymie częściej niż z sygnetami spotkać się można jednak z zamieszczonymi na stronach tytułowych drzeworytowymi przedstawieniami papieskiego godła, które *de facto* pełniły podobną funkcję co sygnety, jednak zamiast przez jedną konkretną

²⁴⁰ Na temat definicji i funkcji sygnetów drukarskich zob. np. J. Kiliańczyk-Zięba, *Printers' Devices in the Polish-Lithuanian Commonwealth: Iconographic Sources and Ideological Content*, Brill, Leiden 2024, s. XXIV-XXXIII.

oficynę były wykorzystywane przez różne warsztaty do oznaczania konkretnego typu druków. Znaki takie świadczyły o tym, że publikacje jubileuszowe wyszły spod pras zarządzanych przez Kościół katolicki, potwierdzały aprobatę samego papieża, informując przy okazji, kto był sponsorem wydania.

Ilustracje zamieszczone w tekście, towarzyszące tylko opisom siedmiu głównych bazylik, miały przede wszystkim podkreślić ich ważność w zestawieniu z pozostałymi kościołami, a także przypominać, że to te właśnie Siedem Kościołów należy nawiedzić, by uzyskać jubileuszowy odpust. Drobne, proste przedstawienia wkomponowane w tekst *Le cose meravigliose* z 1575 r. są – o czym wspomniano już w rozdziale 1 – następcami pięknych całostronicowych drzeworytów zamieszczanych w drukowanych *mirabiliach* z XV i XVI w.²⁴¹

2.5. Błędy drukarskie

Przewodniki po Rzymie zaliczam do grupy literatury popularnej, podążając za definicją Laury Carnelos oraz *Glossary of Early Modern Popular Print Genres*. Określa ona popularne czy też tanie książki (*popular books, cheap books*) jako publikacje szeroko rozpowszechniane i szeroko konsumowane, a także kupowane i produkowane za niewielką cenę. Były one drukowane w pośpiechu, bez należytej korekty, przy użyciu słabej jakości materiałów²⁴². Do tego grona Carnelos zalicza np. informacyjne druki jednokartowe (*broadsheets*), kilkustronicowe żywoty świętych, *sacre rappresentazioni*, modlitewniki czy elementarze²⁴³. Tania i szybka produkcja powodowała, że w przewodnikach można znaleźć liczne błędy i niedopatrzenia drukarskie. Lista owych błędów jest długa i w dużej mierze pokrywa się z tą stworzoną przez Carnelos w wyniku jej badań nad włoskimi książkami popularnymi znajdującymi się w British Library. Autorka nie zajmowała się jednak badaniem przewodników.

²⁴¹ Owe całostronicowe ilustracje bez wątpienia miały pełnić funkcję estetyczną, natomiast niewielkie drzeworyty zamieszczane w omawianych wydaniach *Le cose meravigliose* miały zapewne wyróżniać pierwszą i najważniejszą część przewodnika – opisy Siedmiu Kościołów. Na temat funkcji ilustracji w szesnastowiecznych przewodnikach po Rzymie zob. R. Zorach, *The public utility of prints*, [w:] *The Virtual Tourist in Renaissance Rome: Printing and Collecting the Speculum Romanae Magnificentiae*, red. R. Zorach, University of Chicago Press, Chicago 2008, s. 64–83.

²⁴² L. Carnelos, *Cheap printing and street sellers in early modern Italy*, [w:] *Cheap Print and the People: Popular Literature in the European Perspective*, red. D. Atkinson, S. Roud, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle 2019, s. 332. L. Carnelos zajmowała się analizą bibliograficzną, typograficzną i proveniencyjną popularnych druków włoskich w ramach projektu PATRIMONiT. Zob. <https://data.cerl.org/patrimonit> (dostęp: 26.12.2023).

²⁴³ Wyczerpująca lista gatunków popularnych zob. *Glossary of Early Modern*, dz. cyt., <https://popular-print-glossary.sites.uu.nl> (dostęp: 23.06.2024).

Najczęściej spotykanymi przeze mnie w przewodnikach z 1575 r. błędami drukarskimi wynikającymi z pośpiechu i niskiej jakości druku były: odbity na kartach z tekstem wystający obsadnik (*raised furniture*), pokryte farbą odsadki (*inked shoulder*) oraz wystająca czcionka (*raised type*). Zdarzają się również rozmazane czcionki (*smudged type*) lub takie, które przesunęły się w ramie drukowej, przez co wytłoczone wyrazy są nierówne, a litery się rozchodzą (*slipped type; out of register / poor register*)²⁴⁴. W wielu miejscach odbity tekst jest też niewyraźny, ponieważ czcionki nie zostały równomiernie pokryte farbą²⁴⁵.

Oprócz błędów drukarskich przewodniki zawierają również niekonsekwencje w składzie. Widać je bardzo wyraźnie np. w wykazach władców. Dwa pierwsze wykazy²⁴⁶ wytłoczono w języku łacińskim, nadając im również żywą paginę w tym języku (*Summi Pontifices, Reges et imperatores Romani*), natomiast kolejne wykazy są już w języku włoskim (*Li re di Francia, li re del Regno di Napoli e di Sicilia* itd.). Pojawiają się również literówki, jak np. ta na karcie 62 recto, gdzie tytuł nagłówkowy brzmi „Li dugi di Venegia”, a już na sąsiedniej stronie w żywej paginie jest poprawnie – „Li dogi di Venegia”.

Porównując wybrane druki z 1575 r., tłoczone w ogromnych ilościach i szybkim tempie z uwagi na trwający Jubileusz, z przewodnikami drukowanymi w XVI stuleciu w okresie wcześniejszym i późniejszym, przechowywanymi w zbiorach polskich, włoskich i hiszpańskich, można stwierdzić, że jubileuszowe *Le cose meravigliose* charakteryzuje zdecydowanie mniejsza dbałość o gatunek papieru, jakość druku oraz większa liczba błędów i niedopatrzeń drukarskich. Materialne cechy zbadanych artefaktów stanowią świadectwo pracy papierników i drukarzy pod presją czasu – aby dobrze zaopatrzyć przybywających pielgrzymów w przewodniki, należało w ciągu roku wytłoczyć ich co najmniej kilkanaście tysięcy. Niska cena niosła za sobą niską jakość, z tego powodu nie zachowała się do dziś wystarczająca liczba egzemplarzy, by móc sformułować jednoznaczne wnioski na temat całości produkcji przewodnikowej w tym okresie. Jednak błędy i niedopatrzeń, które można zauważyć w tych nielicznych dostępnych egzemplarzach, potwierdzają, że drukarze zdecydowanie bardziej inwestowali w ilość, a nie w jakość *Le cose meravigliose*.

²⁴⁴ Definicje terminów: *raised type*, *smudged type*, *register* i *raised furniture* zob. Glossary, [w:] *Printing and Misprinting: A Companion to Mistakes and In-House Corrections in Renaissance Europe (1450–1650)*, red. G. Della Rocca de Candali, A. Grafton, P. Sachet, Oxford University Press, Oxford 2023, s. 498 (*raised type*, *register*), 500 (*slipped type*, *smudged type*).

²⁴⁵ Podobnego rodzaju błędy znalazła L. Carnelos w analizowanych przez nią tanich drukach włoskich z XVI w. Zob. też, *Learning from mistakes: Paper and printing defects in sixteenth-century Italian popular books*, [w:] *Printing and Misprinting: A Companion to Mistakes and In-House Corrections in Renaissance Europe (1450–1650)*, red. G. Della Rocca de Candali, A. Grafton, P. Sachet, Oxford University Press, Oxford 2023, s. 451.

²⁴⁶ Na podstawie wydania Bl 5.

Podsumowanie

Na przykładzie *Le cose meravigliose* można zaobserwować, jakie strategie przyjmowali wydawcy, zarówno edycji wcześniejszych, jak i tych jubileuszowych, aby uczynić omawiany przewodnik jak najatrakcyjniejszym dla odbiorcy. Zmiany na karcie tytułowej w początkowej partii tekstu w stosunku do wydania z roku 1554 nie tylko miały na celu ominięcie przywileju, ale też oznaczały powrót do dobrze znanego potencjalnym czytelnikom tytułu *Le cose meravigliose* i kontynuację tradycji wydawania przewodników po Rzymie pod tą właśnie nazwą. Wyrazem przywiązania do tradycji jest również zachowanie w kolejnych wydaniach powielanej od średniowiecza kolejności opisu Siedmiu Bazylik mimo atrakcyjności trasy Siedmiu Kościołów zaproponowanej przez Filipa Nereusza oraz przenosin papieża na Watykan. Najwyraźniej odbiorca przewodnika nie oczekiwał całkiem nowej publikacji tego typu, być może zbyt rewolucyjne zmiany w strukturze książki mogły wręcz zniechęcić go do zakupu. Przedstawiona treść i typografia stron tytułowych książeczek z 1575 r. udowadnia, że za najskuteczniejsze pod względem „marketingowym” wydawcy uznali powielanie przewodnika niezmiennie pod tym samym ujednoliconym tytułem funkcjonującym już wówczas od dekad jako nazwa gatunkowa (*mirabilia*), rodzaj marki, którą można by porównać do popularnych dziś serii przewodników Michelin, Lonely Planet czy Guide Rosse d'Italia. Do zakupu zachęcać miała zaś uwypuklona wizualnie informacja na stronie tytułowej o rzekomym lub rzeczywistym uzupełnieniu czy też poprawieniu opisów zawartych w książeczce.

Choć tytuł na karcie tytułowej pozostał bez zmian, przez kolejne lata wydawcy starali się udoskonalać treść i zawartość przewodnika w taki sposób, by jak najlepiej dopasowywać ją do potrzeb pielgrzyma. W 1575 r. był to pielgrzym szczególny, bo jubileuszowy, dodawano więc np. list pasterski oraz wykaz stacji pocztowych. Z dekady na dekadę tekst *Le cose meravigliose* obrastał w kolejne dodatki, stając się za sprawą redaktorów-kompilatorów publikacją nadal taną, jednak coraz bardziej kompleksową. Sukces dziedziców Błada tkwił w znalezieniu kompromisu między wszechstronną publikacją spinającą informacje o dawnym i współczesnym Rzymie a praktyczną i taną instrukcją uczestnictwa w Jubileuszu. W *Le cose meravigliose* równowaga ta została zachowana. Dzięki podejmowanym wielokrotnie próbom i popełnianym błędom wydawcy w końcu opracowali formę optymalną, a jednocześnie taką, na której sfinansowanie i powielanie zgodził się Kościół katolicki. Wszystkie te czynniki sprawiły, że przewodnik cieszył się w 1575 r. nieporównywalnie większą popularnością niż inne tytuły tego typu obecne na rynku.

Kompozycja różnych treści zawartych w przewodnikach z 1575 r. została bez wątpienia dokładnie przemyślana przez wydawców, o czym świadczy chociażby dostępność na rynku książeczek o różnym formacie i zawartości. Jednak to

elementy paratekstowe (indeksy, nagłówki), typografia (układ tekstu, kustoszy, stopień czcionek), jakość ilustracji, a przede wszystkim charakter i częstotliwość błędów drukarskich świadczą jednoznacznie, że do warstwy wizualnej przewodnika nie przykładano takiej uwagi, jak do jego treści. Powodów tego stanu rzeczy było kilka. Pierwszym i najbardziej oczywistym był pośpiech i presja wytłoczenia jak największej liczby egzemplarzy w ciągu jednego roku. Do pracy zaangażowano – oprócz drukarni Kamery Apostolskiej – co najmniej cztery inne rzymskie warsztaty. Prawdopodobnie produkowały one jubileuszowe *Le cose meravigliose* jako współpracownicy Bładich, podczas gdy sama Stamperia Camerale tłoczyła ten tytuł na kilku prasach jednocześnie. Powodem drugim była niska cena²⁴⁷. Przewodnik był drukiem użytkowym, musiał być dostępny dla każdego, również dla mniej zamożnych pątników, np. duchownych przybywających do Rzymu pieszo, zamieszkujących w narodowych hospicjach lub korzystających z pomocy lokalnych konfraterni. Tego rodzaju pielgrzym nie mógł sobie pozwolić na wynajęcie żywego *cicerone*. W jego zasięgu mogła być zaś mała i tania książeczka jubileuszowa ułatwiająca uczestnictwo w obchodach i przemieszczanie się między kościołami.

Konieczność sprzedaży *Le cose meravigliose* po niskiej cenie wymuszała na wydawcach obniżenie jakości druku. Korzystano z tańszego papieru. W niektórych egzemplarzach wyraźnie widoczne są przebicia farby na verso karty czy też tzw. łyzy czerpalnika²⁴⁸. Ponadto w tekście umieszczano niewielkie, proste formalnie inicjały oraz ilustracje pełniące bez wątpienia funkcję bardziej

²⁴⁷ Trudno współcześnie określić cenę, jaką w XVI w. trzeba było zapłacić za omawiane przewodniki. W badanych egzemplarzach nie znalazłam cen zapisanych przez właścicieli. Jeśli nawet takowe by wystąpiły, trudno byłoby oszacować, w jakim dokładnie okresie zostały naniesione, a także, czy cena zawierała już w sobie koszt oprawy, czy też nie. Nie udało mi się dotrzeć do żadnego inwentarza drukarskiego czy księgarskiego, który notowałby ceny *Le cose meravigliose*. Nie notuje ich też baza danych z inwentarzy księgarskich powstała w ramach projektu Emo Book Trade: <https://emobooktrade.unimi.it> (dostęp: 15.07.2025). Z tego, co mi wiadomo, nie zachowały się takiego rodzaju dokumenty związane z drukarnią Kamery Apostolskiej. Brak również pokwitowań czy rachunków świadczących o obrocie przewodnikami, które mogłyby posłużyć do rekonstrukcji kwot płaconych przez pielgrzymów za kieszonkowe pomoce jubileuszowe. Na podstawie cen druków z XVI w. wydanych *in octavo*, odnotowanych w katalogu BUW XVI, można stwierdzić, że cena przewodników z pewnością nie przekraczała kilku groszy. Na temat trudności w identyfikacji rzeczywistych cen książek szesnastowiecznych oraz źródeł, z których można czerpać takie dane, zob. A. Nuovo, dz. cyt., s. 335–346.

²⁴⁸ Defekt papieru polegający na powstaniu dziury lub prześwitu w papierze spowodowanych upadnięciem kropli wody na arkusz papieru, kiedy ten nie zdążył jeszcze wyschnąć. W polskiej literaturze przedmiotu określany jako „kropla wody” lub „łyzy czerpalnika”, w angielskiej *water drop*. Zob. Glossary, dz. cyt., s. 502, 542.

symboliczną niż estetyczną, odbijane na ogół z mocno zużytych klocków. Książeczki sprzedawano w różnych częściach miasta, można je było zapewne nabyć w księgarniach i na straganach ulicznych, ale też, i chyba jednak przede wszystkim, z rąk wędrownych handlarzy²⁴⁹.

Tabela 2. Dane bibliograficzne wszystkich zidentyfikowanych do tej pory wydań *Le cose meravigliose* z 1575 r.

Miejsce druku	Wydawca	Fingerprint	Format	Objętość	Nr EDIT16	Liczba egzemplarzy
Rzym	Antonio Blado – eredi (Bl 1)	niIm din- o-li coS. (3) 1575 (R)	12°	108 k.	CNCE 25719	2
Rzym	Antonio Blado – eredi (Bl 2)	nis- s-qe lalo coMa (3) 1575 (R)	12°	108 k. (defekt)	nie notuje	1
Rzym	Antonio Blado – eredi (Bl 3)	nis- s-an lalo coMa (3) 1575 (R)	12°	108 k.	nie notuje	1
Rzym	Antonio Blado – eredi (Bl 4)	nis- s-an lalo coMa (3) 1575 (R)	12°	108 k.	CNCE 25406	12
Rzym	Giovanni Osmarino Gigliotti (Gigl 1)	nis- s-m-laon coMa (3) 1575 (A)	12°	96 k.	CNCE 73943	1
Rzym	Antonio Blado – eredi (Bl 5)	Maue ,&an r-a, chtr (3) 1575 (R)	8°	68 k.	nie notuje	1
Rzym	Antonio Blado – eredi (Bl 6)	a-ue ,&n. r-a, chtr (3) 1575 (R)	8°	71, [1] k.? (defekt)	nie notuje	1

²⁴⁹ L. Carnelos sporządziła listę miejsc i osób, które rozprowadzały druki popularne (*chap-books*) w szesnastowiecznej Italii. Wśród nich obok księgarni i straganów znajdują się m.in. sprzedawcy uliczni noszący książki w koszach (*basket-seller*), niewidomi i bezdomni, sprzedawcy na schodach (*seller on steps*). Znany był też rodzaj handlarza ulicznego (*story-seller*), który miał trudnić się rozprowadzaniem drobnych druków, takich jak właśnie przewodniki, nieoprawnych lub w taniej oprawie papierowej czy pergaminowej. Zob. L. Carnelos, *Cheap printing and street sellers in early modern Italy*, dz. cyt., s. 338–344.

Tabela 2 – cd.

Miejsce druku	Wydawca	Fingerprint	Format	Objętość	Nr EDIT16	Liczba egzemplarzy
Rzym	Antonio Blado – eredi (Bl 7)	Var. A: a-ue ,&e- r-a, chtr (3) 1575 (R) Var. B: a-e- ,&e- r-a, chtr (3) 1575 (R)	8°	71, [1] k.	CNCE 25408	6
Rzym	Antonio Blado – eredi (Bl 8)	a-ue ,&an r-a. taal (3) 1575 (R)	8°	68 k.	CNCE 77063	1
Rzym	Giovanni Osmarino Gigliotti (Gigl 2)	a-e- ,&n- ara- fu&d (3) 1575 (A)	8°	63, [1] k.	CNCE 25948	2
Rzym	Vincenzo Accolti (Acc 1)	ans- dina ++ie s.so (3) 1575 (A)	8°	29, [15] k.	CNCE 23287	1
Rzym	Vincenzo Accolti (Acc 2)	n-s- dia- i-il s.So (3) 1575 (A)	8°	29, [15] k.	nie notuje	1
Rzym	Giuseppe De Angelis (Ang A)	eldi o-za s.o- Me&e (3) 1575 (R)	12°	102 k.	CNCE 27126	5
Rzym	Giuseppe De Angelis (Ang B-var.)	eldi o-za s.o- Me&e (3) 1575 (R)	12°	94, [1] k.	nie notuje	1
Rzym	Vittorio Eliano (El)	tini e-en o.a- tice (3) 1575 (R)	8°	2 cz. (52 k., 27 k.)	CNCE 35380	12
Wenecja	s.n. (Wen)	rela caun e.ug unca (3) 1575 (R)	8°	176 s.	CNCE 40909	12

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 3. Zawartość wydań z 1575 r. i zamieszczenie informacji o przywileju na druk

Skrót	<i>Tavola delle chiese</i>	<i>Le stazioni</i>	<i>Trattato</i>	<i>La guida romana</i>	<i>Summi pontifices</i>	<i>L'Antichità di Roma</i>	Współwydane	<i>De i fuochi degli antichi</i>	<i>Lettera pastorale</i>	<i>Poste d'Italia</i>	Przywilej
Bl 1	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	nie
Bl 2	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak (brak – defekt)	tak (brak – defekt)	nie
Bl 3	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	nie
Bl 4	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	nie
Gigl 1	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	nie	nie	tak
Bl 5	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	nie	tak
Bl 6	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak
Bl 7	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	brak k. tyt.
Bl 8	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	nie	tak
Gigl 2	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	nie	nie	tak
Acc 1	tak	tak	tak	tak	tak	nie	nie	nie	nie	nie	nie
Acc 2	tak	tak	tak	tak	tak	nie	nie	nie	nie	nie	nie
Ang A	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	nie	nie
Ang B	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	nie	nie	nie
El	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak (z osobnym liczbowaniem)	tak	nie	nie	nie
Wen	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	tak	nie

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 4. Liczba wydań *Le cose meravigliose* i *L'Antichità di Roma* w latach 1554-1600

Data	<i>Le cose meravigliose</i> (EDIT16)	<i>Le cose meravigliose</i> (Rossetti)	<i>L'Antichità di Roma</i>
1554	1	1	1
1555	0	1	1
1556	0	0	1
1557	1	1	0
1558	1	1	2
1559	1	0	1
1560	1	1	0
1561	1	1	0
1562	0	1	1
1563	2	2	1
1565	2	2	2
1566	2	2	1
1567	0	0	0
1568	1	1	1
1569	1	1	1
1570	2	0	1
1571	1	1	0
1572	1	1	0
1573	1	1	1
1574	1	2	0
1575	11	9	4
1576	1	1	1
1579	1	1	0
1580	1	1	0
1581	1	0	0
1582	1	1	0
1584	1	2	0
1585	1	1	0
1587	3	4	2
1588	1	2	1
1589	2	3	0
1591	1	1	1
1594	2	3	0
1595	2	1	1
1596	2	2	1
1598	0	0	1
1599	1	1	2
1600	3	6	1
Suma	65	69	30

W pominiętych latach wydań nie było albo się nie zachowały.

Źródło: opracowanie własne.

Rozdział 3

Właściciele i modele lektury szesnastowiecznych egzemplarzy *Le cose meravigliose*

Le cose meravigliose powstały, by towarzyszyć pielgrzymom podczas pobytu w Rzymie w XVI w. O użytkowym charakterze przewodnika świadczy omówiona już wcześniej analiza treści i aspektów fizycznych, a o aktywnym wykorzystaniu – niewielka liczba zachowanych egzemplarzy. Zatem można założyć, że przewodniki były z dużym prawdopodobieństwem użytkowane zgodnie ze swoim przeznaczeniem i zostały zużyte przez szesnastowiecznych pielgrzymów i turystów. Roman Krzywy zwrócił uwagę, iż tanie druki popularne, gdy nie były już dłużej potrzebne czytelnikom, mogły służyć np. do nabijania broni, w charakterze podpałki do pieca¹ czy wypełnienia oprawy innych książek². Los taki mógł spotkać również analizowane w pracy publikacje. Wydaje się jednak,

¹ Zob. R. Krzywy, *Wokół staropolskiej literatury popularnej* [recenzja książki: A. Staniszewski, *Historyje krakowskie. Funkcjonowanie narracyjnych tekstów popularnych we wczesnonowożytnej aglomeracji krakowskiej*], „Pamiętnik Literacki” 2022, nr 113, z. 2, s. 282–283; J. Kiliańczyk-Zięba, *Wydawnicze skamieliny. Późne edycje bestsellerów jako źródło informacji o kształcie wizualnym pierwszego wydania tekstu*, „Terminus” 2019, t. 21, z. 4(53), s. 403.

² Potwierdza to chociażby liczba odnalezionych fragmentów rękopisów z romansami ryckimi opracowanych w ramach projektu Fragmentarium: <https://fragmentarium.ms/> (dostęp: 18.09.2025). Fragmenty romansu *Auberi le Bourguignon* odnaleziono też np. w jednym z inkunabułów przechowywanych w BWMS. Zob. M. Osuch, *The migration of incunabula in 18th-century Europe: Six volumes from the collection of Józef Andrzej Załuski (1702–1774), preserved in the Metropolitan Seminary Library in Warsaw*, „Quaerendo” 2024, t. 54, nr 4, s. 266–268.

że jako literatura instruktywna z elementami *descriptio urbis* były one przez czytelnika traktowane nieco inaczej niż druki zawierające narracyjne teksty popularne – prawdopodobnie zaczytywano je już na miejscu, w Rzymie, a zachowywane przez właścicieli egzemplarze przetrwały w bibliotekach z uwagi na zawarte informacje o historii starożytnego Rzymu, które nie traciły na aktualności³. Należy bowiem pamiętać, że funkcja i recepcja zarówno samego tekstu, jak i książki jako obiektu materialnego, potrafiły się zmieniać w ciągu wieków. Działo się tak chociażby w przypadku najstarszych wytworów czarnej sztuki, czyli drukowanych w XV w. inkunabułów, które w XVII i XVIII stuleciu nadal bywały przez niektóre środowiska aktywnie czytane, przez inne sprzedawane jako makulatura, natomiast przez jeszcze inne uważane za obiekty bibliofilskie, kolekcjonerskie⁴. Badania proveniencyjne skoncentrowane na analizie cech indywidualnych wszystkich zachowanych egzemplarzy danego tytułu (tzw. cenzusy, *copy census*) pozwalają określić recepcję czytelniczną tekstu na przestrzeni wieków i podjąć próbę sformułowania ogólnych wniosków na temat tożsamości, ról społecznych i zainteresowań właścicieli badanych druków⁵.

³ Fragmenty zużytych przewodników, w przeciwieństwie do np. kalendarzy, brewiarzy, gramatyk czy romansów rycerskich, raczej nie były wykorzystywane jako makulatura do sporządzania opraw. Zob. <https://fragmentarium.ms/> (dostęp: 18.09.2025).

⁴ Zob. np. M. Nickson, *An early eighteenth-century sale of Mainz incunabula by the Frankfurt Dominicans*, [w:] *Incunabula in Transit: People and Trade*, red. L. Hellinga, Brill, Leiden–Boston 2018, s. 353–360; D. McKitterick, *The Invention of Rare Books: Private Interest and Public Memory, 1600–1840*, Cambridge University Press, Cambridge 2020, s. 189–203; K. Jensen, *Revolution and the Antiquarian Book: Reshaping the Past, 1780–1815*, Cambridge University Press, Cambridge 2011, s. 8–13, 121; P. Needham, *The late use of incunabula*, „Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte” 2004, nr 29, s. 35–60.

⁵ Badania takie prowadzili m.in.: O. Gingerich, *An annotated census of Copernicus’ “De revolutionibus” (Nuremberg, 1543 and Basel, 1566)*, Brill, Leiden 2002; D. Margócsy, M. Somos, S.N. Joffe, *The Fabrica of Andreas Vesalius: A Worldwide Descriptive Census, Ownership, and Annotations of the 1543 and 1555 Editions*, Brill, Leiden 2018; C. Dondi, *Printed Books of Hours*, dz. cyt.; D. Pearson, *The importance of the copy census as a methodology in book history*, [w:] *Early Printed Books as Material Objects*, red. B. Wagner, M. Reed, IFLA Publications, De Gruyter, New York–Berlin 2010, s. 321–329; D. Pearson, *What can we learn by tracking multiple copies of books?*, [w:] *Books on the Move*, red. R. Myers, M. Harris, G. Malderbrote, British Library, London 2007, s. 17–37; zob. też projekt „Dante 1481” koordynowany przez Consortium of European Research Libraries (CERL): <https://www.printingrevolution.eu/dante-1481/#lettori> (dostęp: 23.06.2024). To, że na podstawie śladów lektury można formułować wiarygodne wnioski na temat recepcji danego tekstu, udowodniła też H.J. Jackson (por. też, *Marginalia: Readers Writing in Books*, Yale University Press, New Haven–London 2001, s. 149–178). W Polsce powstały do tej pory pojedyncze studia, takie jak: H. Juszcza-kowska, *Nowa Heloiza J.J. Rousseau w polskich bibliotekach XVIII wieku. Próba zastosowania badań proveniencyjnych do zagadnień recepcji dzieła*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1975, fasc. 1, s. 31–61.

W niniejszym rozdziale postaram się odpowiedzieć na pytanie, w jaki sposób przewodniki, które przetrwały do dziś, były wykorzystywane przez ich właścicieli i czytelników przez kolejne dziesięciolecia oraz czy użytkowanie to było zgodne, czy też nie, z projektowanymi funkcjami *Le cose meravigliose* omówionymi w poprzednich rozdziałach.

Zanim nastąpi analiza cech indywidualnych druków, warto zwrócić szczególną uwagę na ryzyka związane z badaniami proveniencyjnymi i formułowaniem na ich podstawie ogólnych wniosków dotyczących recepcji tekstu. Mianowicie badania tego rodzaju opierają się tylko na tych egzemplarzach, które istnieją⁶. Stwierdzenie to może wydać się truizmem, jednak wiedza o tym, że do dziś z omawianych jubileuszowych przewodników zachowało się nie więcej niż 1%⁷, jest kluczowa. Pozwala uniknąć uogólnień i formułowania nieprawdziwych wniosków. Należy więc doprecyzować cel rozważań – w niniejszym rozdziale zostanie przedstawione, w jaki sposób przewodniki były użytkowane i do czego oraz komu służyły te egzemplarze, które uniknęły zniszczenia, a w konsekwencji sformułowana będzie próba wyjaśnienia przyczyn ich przetrwania. Rzeczywistego odbioru czytelniczego szesnastowiecznych *Le cose meravigliose* nie można jednoznacznie określić, ponieważ liczba zachowanych egzemplarzy jest zbyt mała.

Zaprezentowano cechy indywidualne *Le cose meravigliose* wydanych w 1575 r. i zachowanych we włoskich zbiorach oraz egzemplarzy tego przewodnika zachowanych w Polsce wydanych w 2. poł. XVI w. (od momentu publikacji *Descrizione delle chiese* w 1554 do 1600 r. włącznie). Taka analiza ma dostarczyć informacji na temat tego, czy tekst był odbierany w inny sposób przez czytelników we Włoszech i poza nimi, a także, kto i w jakim celu przechowywał użytkowy szesnastowieczny druk włoski poza miejscem jego produkcji.

Nie opisano wszystkich zachowanych egzemplarzy *Le cose meravigliose*, ponieważ stworzenie kompletnego cenzusu nie jest celem tej książki. Zależało mi przede wszystkim na tym, by przedstawić, kim byli użytkownicy książeczek i w jaki sposób w ciągu wieków reagowali na czytany tekst, a także, by ukazać badania materialnych aspektów książki jako komplementarne w stosunku do badań literaturoznawczych.

⁶ Mowa o badaniach proveniencyjnych, takich jak te przeprowadzone na potrzeby niniejszej publikacji, mających na celu odtworzenie dawnej recepcji danego tytułu. W przypadku badań ukierunkowanych na rekonstrukcję księgozbiorów oprócz istniejących egzemplarzy można wykorzystać też np. katalogi biblioteczne lub aukcyjne.

⁷ Zakładając łączny minimalny nakład w wysokości co najmniej 5 tys. egz. na cały rok (10 wydań po 500 egz.).

3.1. Właściciele i ślady lektury w przewodnikach *Le cose meravigliose* z 1575 r. przechowywanych w instytucjach włoskich

3.1.1. Właściciele egzemplarzy zachowanych we Włoszech

W toku przeprowadzonych badań sporządzono drobiazgowo opisy proveniencyjne dla 18 woluminów ze zbiorów włoskich, przechowywanych głównie w instytucjach rzymskich. Na większości z nich występują różnego rodzaju znaki własnościowe.

Część poddanych analizie egzemplarzy nosi znaki własnościowe prywatnych właścicieli, a także noty donacyjne. Na jednym z przewodników (nr 3) zamieszczono np. wpis o treści: „Mando Carissimo e mio signor Giacomo di aggendi⁸ di zagarolo e padrone di questo libero”⁹ („Przesyłam mojemu najdroższemu panu Giacomo z murów Zagarolo i właścicielowi tej książki”). Zapis wykonano niewprawną ręką, można domyślić się, że przewodnik został wysłany w charakterze prezentu lub pożyczki wspomnianemu panu Giacomo, a właściciel nadał przesyłkę z podrzymskiej miejscowości Zagarolo¹⁰. Warto wspomnieć, że przebiegał przez nią szlak pielgrzymi, którym podążali pątnicy z południa kraju¹¹, zatem autor wpisu prawdopodobnie odesłał przewodnik, gdy opuszczał Wieczne Miasto po odbytej pielgrzymce. Z kolei w egzemplarzu przechowywanym w Biblioteca Vallicelliana w Rzymie (nr 17) również niewprawną, prawdopodobnie siedemnastowieczną ręką umieściła notę donacyjną dla niejakiego Johanneses Domenica Belcego, notariusza¹². Znalazłam też inny wpis świadczący z kolei, że przewodnik został zabrany z Rzymu przez właściciela, na dodatek w Roku Jubileuszowym. Na stronie tytułowej tego egzemplarza (nr 5) zapisano, nieco bardziej wprawną ręką niż w przypadku poprzednich dwóch wpisów, informację: „Giannino Galassino da san Vito portò questo libro da Roma al mese di Maggio del 1575”¹³ („Giannino Galassino z San Vito, zabrałem tę książkę z Rzymu w miesiącu maju 1575”). Niestety trudno w tym przypadku zidentyfikować właściciela, ponieważ nazwisko zostało zapisane niewyraźnie, a cały wpis jest wyblakły i jego odczytanie budzi

⁸ „Aggendi”, prawdopodobnie od „aggere” – skały, wał obronny lub szaniec. Zob. Treccani. *Dizionario online*, <https://www.treccani.it/vocabolario/aggere/> (dostęp: 25.06.2024).

⁹ Cyt. za Bl 4, egz. BH, sygn. Dg 450 1755, k. 108 v.

¹⁰ Zob. hasło „Zagarolo”, [w:] *Dizionario di toponomastica storia e significato dei nomi geografici italiani*, red. G. Gasca Queirazza, C. Marcato, G.B. Pellegrini, G.P. Sicardi, A. Rossebastiano, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino 1995, s. 717.

¹¹ I. Belli Barsali, *Le strade dei pellegrini*, [w:] *Roma sancta. La città delle basiliche*, red. M. Fagiolo, M.L. Madonna, Gangemi Editore, Roma 1985, s. 226, 232.

¹² Wen, egz. BVR, sygn. F I 212, s. [160]: „Joanni Domenico Belce Notario...”.

¹³ Cyt. za Bl 5, egz. AAR, sygn. ADG 808.R61 1575, k. 68 v.

wątpliwości. Z kolei umieszczona w zapisie nazwa „San Vito” najprawdopodobniej była nazwą miejscowości, z której przybył właściciel, trudno jednak dociec, o które konkretnie San Vito chodzi¹⁴. Mimo brakujących danych wpis jest jednak interesujący, gdyż świadczy o tym, że przewodnik przetrwał, ponieważ właściciel celowo go zachował, prawdopodobnie jako pamiątkę odbytej w Roku Jubileuszowym pielgrzymki.

Jeden egzemplarz *Le cose meravigliose* (nr 7) należał do bogatej biblioteki Benedetto Guglielmiego, markiza Vulci, właściciela ziem w okolicy Civitavecchia i Montalto di Castro¹⁵. Zainteresowania naukowe żyjącego na przełomie XIX i XX w. markiza oscylowały wokół znalezisk archeologicznych, szczególnie w Rzymie i jego pobliżu. W latach 20., 30. i 40. XX w. stopniowo przekazywał swoje zbiory (rękopisy i książki, ale też przedmioty wydobyte podczas wykopalisk) do Biblioteki Watykańskiej (BAV). W *Le cose meravigliose* znajduje się ekslibris markiza, nie ma więc wątpliwości, że książka pochodzi z jego zbiorów¹⁶, wiadomo też, iż została podarowana Bibliotece w 1935 r. W podobny sposób do BAV trafił egzemplarz (nr 18) z bogatej kolekcji należącej do związanego z Rzymem duchownego, filologa, intelektualisty i bibliofila – Giuseppe de Luki¹⁷. Zebrał on jedną z najpokaźniejszych w dwudziestowiecznym mieście bibliotek prywatnych, przechowujących zarówno teksty dawne, jak i współczesne, w tym również liczne druki szesnastowieczne¹⁸. Te dwa egzemplarze przewodnika przechowywane w BAV pozwalają zauważyć, jak funkcjonował tekst *Le cose meravigliose* w wiekach XIX i XX – książki, które przetrwały kilkadziesiąt lat, z druków użytkowych stały się obiektami zainteresowania bibliofilów i badaczy rzymskiej kultury antycznej.

Więcej przewodników jubileuszowych zawierających wpisy osób prywatnych znajduje się w zbiorach włoskich pochodzących z bibliotek klasztornych. Wpływały one do kolekcji publicznych w różny sposób, często po kasatach domów

¹⁴ Miejscowości o tej nazwie jest we Włoszech dużo, zatem trudno wskazać tę właściwą. Zob. G.B. Rampoldi, *Geografia dell'Italia*, A. Fontana, Milano 1834, t. 3, s. 890–892.

¹⁵ Informacje biograficzne na podstawie: *In Vaticana la raccolta del marchese Benedetto Guglielmi*, „«Avvisi» dalla Vaticana. Window into the Library” 2020, nr 16, s. 12–13, <https://www.vaticanlibrary.va/newsletter/202012IT.pdf> (dostęp: 25.06.2024); o historii kształtowania się kolekcji zob. *La Raccolta Benedetto Guglielmi*, red. F. Buranelli, Direzione Generale dei Monumenti, Musei e Gallerie Pontificie – Città del Vaticano, Città del Vaticano 1997, s. 7–24.

¹⁶ Bl 6, egz. BAV, sygn. R.C.ArteArch.VI.75. Ekslibris: Ex libris quos Benedictus Guglielmi Marchio Bybliothecae Apostolicae Vaticanae dono dedit.

¹⁷ Wen, egz. BAV, sygn. De Luca VI 2010 (int. 1–2). Ekslibris na wyklejce: Plenum Gratiae Veritatis ex libris – Jos De Luca.

¹⁸ Por. G. De Rosa, hasło „De Luca Giuseppe”, DBI [online], [https://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-de-luca_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-de-luca_(Dizionario-Biografico)/) (dostęp: 25.06.2024). Biblioteka De Luki przekazana BAV mogła liczyć nawet 120–150 tys. woluminów. Zob. <https://www.vaticanlibrary.va/it/news/in-evidenza/fondo-de-luca.html> (dostęp: 25.06.2024).

zakonnym w XIX w.¹⁹ Przykładem może tu być egzemplarz (nr 16), w którym swoją inskrypcję na stronie tytułowej umieścili rzymscy jezuici – „Collegium Romanum Societatis Jesu Catalogo Inscriptus”²⁰, czy też inny (nr 15), z wpisem kamedułów – „Congregationis Eremitarum Camaldulensium Sancti Romualdi montis Coronae”²¹. Do biblioteki jezuickiej, tym razem w Sansepolcro, należał jeszcze jeden egzemplarz (nr 10), który po kasacie zakonu w 1773 r. również trafił ostatecznie do lokalnej biblioteki publicznej. Na stronie tytułowej książki znajduje się wpis: „Collegium Sancti Sepulchri Societatis Jesu”²². Co ciekawe, gdy wcielano księgozbiór poklasztorny do Biblioteca Comunale „Dionisio Roberti” (BCS), osoba administrująca księgozbiorem (należącym wówczas tymczasowo do seminarium biskupiego) stwierdziła, że w zbiorach jezuickich nie ma ani żadnych inkunabułów, ani rzadkich edycji²³. Do tych drugich zaliczyłabym bez wątpienia jeden z dwóch znanych egzemplarzy *Le cose meravigliose* wytłoczonych przez Accoltię. Książeczka jednak nie prezentuje się zbyt okazale, jak przystało na *libro raro* – jest niewielka, brudna, nosi ślady zalania, ma zagięte górne rogi kart, oprawiono ją we fragmenty podniszczzonego rękopisu na pergaminie, a grzbiet wzmocniono, przyklejając do niego nierówno przycięty pas białej skóry. Należy pamiętać, że miarą wartości starego druku nie są jedynie imponujące cechy wizualne, często się zdarza, iż unikatowe egzemplarze wydań literatury popularnej czy użytkowej są równie cenne, co bogato zdobione monumentalne

¹⁹ W ten sposób w posiadanie zbiorów poklasztornych weszła np. BNCR, zob. M. Venier, *The dispersal of monastic libraries in Rome: The laws of suppression during the Roman Republic of 1849 and after the annexation of the city as the capital of the Kingdom of Italy in 1876*, [w:] *How the Secularization of Religious Houses Transformed the Libraries of Europe*, red. C. Dondi, D. Raines, R. Sharpe, Brepols, Turnhout 2022, s. 316–321.

²⁰ Wen, egz. BNCR, sygn. 18.2.A.17. Biblioteka jezuitów stanowi jedną z głównych kolekcji historycznych, na których ufundowano BNCR. Zob. M. Venier, dz. cyt., s. 318–319.

²¹ Wen, egz. BH, sygn. Dg 450 1751 a. Wpis prawdopodobnie siedemnastowieczny, niestety bez określenia miejsca, w którym znajdował się klasztor.

²² Acc 2, egz. BCS, sygn. FA E5 328. Nad cytowanym wpisem przekreślony wpis innego klasztoru jezuitów, w Montepulciano: Collegium Politianum Societatis Jesu. Zob. hasło „Montepulciano”, [w:] *Dizionario di toponomastica storia e significato dei nomi geografici italiani*, red. G. Gasca Queirazza, C. Marcato, G.B. Pellegrini, G.P. Sicardi, A. Rossebastiano, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino 1995, s. 421. Przekazywanie książek między bibliotekami tej samej reguły znajdującymi się w różnych miejscowościach nie było zjawiskiem rzadkim. Zob. G. Petrella, *Scrivere sui libri: breve guida al libro a stampa postillato*, Salerno Editrice, Roma-Salerno 2022, s. 118–119.

²³ Zob. A. Czortek, *I Gesuiti a Sansepolcro (1638/1773)*. *Appunti tra storia e memoria*, tekst referatu zaprezentowanego podczas konferencji „La valutazione della sicurezza statica e vulnerabilità sismica degli edifici caratterizzati storico monumentale” (Sansepolcro, 3 grudnia 2015), zorganizowanej przez Ordine degli Architetti, Pianificatori, Paesaggisti e Conservatori della Provincia di Arezzo e dall’Ordine degli Ingegneri della Provincia di Arezzo, https://www.academia.edu/19927527/I_Gesuiti_a_Sansepolcro_1638_1773_Appunti_tra_storia_e_memoria (dostęp: 18.09.2025). Tam również informacje na temat biblioteki.

Biblie. Refleksja ta nie pochodzi z naszych czasów – na niewielką liczbę zachowanych egzemplarzy jako kryterium cenności zwracali uwagę już siedemnasto- i osiemnastowieczni bibliofile zastanawiający się nad definicją rzadkiej książki²⁴.

Egzemplarze przewodnika pochodzące z lokalnych zbiorów klasztornych przechowują też Biblioteca Comunale Augusta w Perugii (BCP) (nr 8, egzemplarz z notą własnościową tamtejszego klasztoru cystersów: „Ex libris Monasterii S. Joannis Baptistae De Perugia”)²⁵ oraz Archivio Storico Comunale w Fabriano (ASF) (nr 4, egzemplarz z notą klasztoru tamtejszych benedyktynów: „Monasterii Sancti Benedicti Fabriani”)²⁶. Należy podkreślić, że mają one wpisy dość późne, umieszczone w przewodniku najprawdopodobniej w XVII–XVIII w., kiedy jubileuszowe *Le cose meravigliose* straciły już zdecydowanie na aktualności. Fakt ten zauważył jeden z benedyktynów z klasztoru w Fabriano i wyraził swoją opinię poprzez notatkę na verso karty tytułowej: „questa ha servito molti anni, ora si trova più moderne e però bisogna di procurarle”²⁷ („ta [książka] była wykorzystywana przez wiele lat, ale teraz są już jednak dostępne bardziej współczesne wydania, w związku z tym trzeba by je zdobyć”).

Dowodem aktywnego użytkowania druczku w epokach późniejszych niż XVI w. może być jeden z egzemplarzy edycji wydanej przez Eliana (nr 14), w którym na stronie tytułowej zamieszczono inskrypcję zawierającą datę oraz monogram wiązany „1770 Ad usum GVP”²⁸. Formuła „ad usum”, często umieszczana na woluminach z bibliotek klasztornych, oznaczała zwykle, iż książka była przeznaczona do aktywnego użytku czytelniczego przez jednego z zakonników²⁹. Rzeczywiście osoba określona jako „GVP”, która umieściła w książce zapis GVP trzykrotnie, poczyniła także drobne notatki na jej kartach.

3.1.2. Typologia śladów lektury w egzemplarzach włoskich

W 18 egzemplarzach *Le cose meravigliose* przechowywanych we włoskich bibliotekach można znaleźć nieliczne ślady lektury, np. w formie notatek na marginesach

²⁴ D. McKitterick, dz. cyt., s. 36–39, 189–231.

²⁵ Bl 8, egz. BCP, sygn. I N 807. Klasztor cystersów w Perugii został ufundowany na początku XVII w. Książka, wraz z całą biblioteką klasztorną, trafiła do zbiorów publicznych po kasacie w 1798 r. Zob. R. Liguori, *La storia del monastero cistercense dei SS. Giovanni Battista e Bernardo Da luogo Pio a Caserma*, Comando Militare Regionale „Umbria”, Perugia 1997, s. 42–43, 95–101, 114.

²⁶ Gigl 1, egz. ASF, sygn. XXIX EE 30.

²⁷ Cyt. za tamże, k. A1 v.

²⁸ El, egz. BNCR, sygn. A 456. Drugi wpis własnościowy tego samego klasztoru na stronie tytułowej: „Bibliothecae Sacri Collegii Romani Societatis Jesu”.

²⁹ Zob. G. Petrella, dz. cyt., s. 119–122; M. Sipayłło, dz. cyt., s. 15. Na fakt umieszczenia w inkunabulach inskrypcji z formułą „ad usum” przez czytelników z późniejszych epok zwrócił uwagę P. Needham (dz. cyt., s. 43).

czy podkreśleń. Zły stan zachowania woluminów mógłby świadczyć o tym, że nawet te egzemplarze, które przetrwały do dziś, były użytkowane zgodnie ze swoim przeznaczeniem, a dopiero później przechowywane w bibliotekach przez kolejne dziesięciolecia. Nie zawsze jednak owo przechowywanie oznaczało brak aktywnej lektury. Przykładowo egzemplarz z Bibliotheca Hertziana (BH) (nr 6)³⁰ na kilku kartach nosi ślady nadpalenia, które prawdopodobnie są konsekwencją czytania przy świecy. Podobnych wniosków dostarczają zagięcia górnych rogów kart przewodnika i zły stan pierwszych kart, które często w wiekach późniejszych były uzupełniane przez konserwatorów.

Nieliczne ślady lektury występujące w badanych egzemplarzach to głównie podkreślenia, znaczniki na marginesach (NB [= *nota bene*], krzyżyki, kreski), aktualizacje oraz uzupełnienia, szczególnie indeksów³¹. Te ostatnie znaleźć można w 5 z 18 badanych książek. Dla przykładu w znajdującym się w jednym z egzemplarzy (nr 9)³² spisie papieży nieznany czytelnik zamieścił własnoręcznie dodatkowe informacje na temat ostatnich, najbliższych mu zapewne czasowo, biskupów Rzymu. Do imienia Piusa V dopisał, iż pochodził on z bolońskiego rodu Ghislierich³³, podobnie jak do imienia Grzegorza XIII, że pochodził z Buoncompagnich³⁴. Tutaj dopisał też datyienne powołania papieża oraz jego śmierci³⁵. Na verso ostatniej karty, którą drukarz pozostawił czystą, ten sam czytelnik dopisał imiona kolejnych papieży wraz z latami panowania (układ identyczny jak w drukowanej tabeli): Sykstus V, Urban VII, Grzegorz XIV, Innocenty IX, Klemens VIII. Wykaz kończy informacja, iż ostatni z wymienionych został wybrany 30 stycznia, a oficjalne przekazanie władzy odbyło się 12 lutego 1592 r. To, że imię tego papieża zostało zapisane przez czytelnika jako ostatnie, sugeruje, iż notatki były nanoszone w latach 90. XVI w. Niemal identyczny przypadek stanowi inny egzemplarz (nr 15), w którym czytelnik dopisał do indeksu imiona kolejnych cesarzy rzymskich narodu niemieckiego, z których ostatnim z datą 1637 jest Ferdynand III Habsburg³⁶. Również ta informacja wskazuje dokładnie na okres, w którym żył czytelnik. Spis papieży w egzemplarzu przechowywanym przez

³⁰ Bl 5, egz. BH, sygn. Dg 450 1750, k. 49–50; P. Needham, dz. cyt., s. 43.

³¹ Na temat rękopiśmiennego aktualizowania i uzupełniania drukowanych tekstów przez czytelników zob. H.J. Jackson, dz. cyt., s. 86, 175. Tam również (s. 76, 205) o adnotowaniu przewodników.

³² Gigl 2, egz. BR, sygn. Capitolina 20125, k. 38 r.

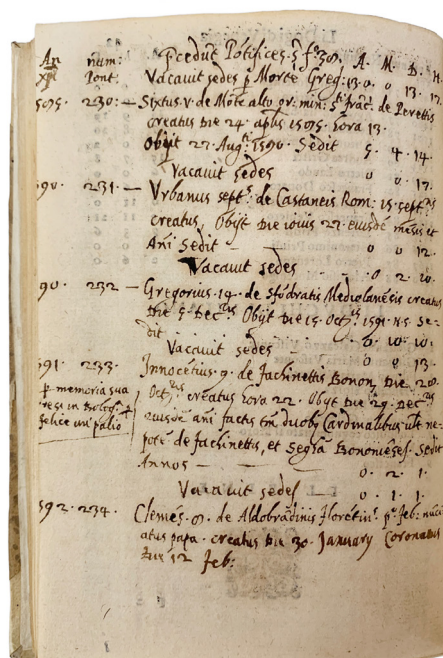
³³ „Origine Bononiensis d’Ghislierijs”, cyt. za tamże.

³⁴ Ugo Boncompagni, papież od 1572 r. Zob. A. Borromeo, hasło „Gregorio XIII, papa”, DBI [online], [https://www.treccani.it/enciclopedia/papa-gregorio-xiii_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/papa-gregorio-xiii_(Dizionario-Biografico)/) (dostęp: 26.06.2024).

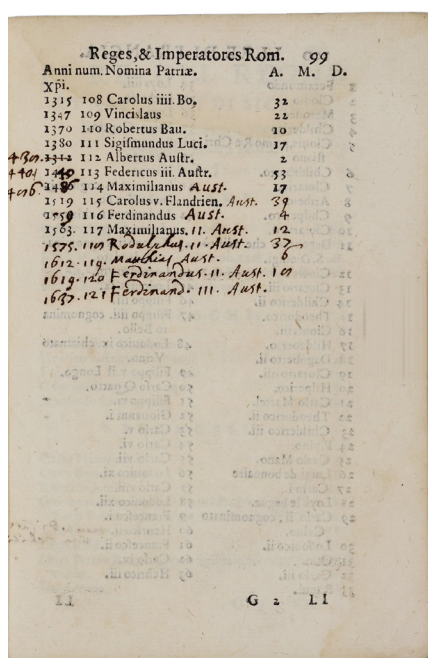
³⁵ „De Buoncompagnis; die 13 maij Ord. 22 creatus, moritur die 10 aprilis hora 20 anni 1585”, cyt. za Gigl 2, egz. BR, sygn. Capitolina 20125, fol 38 r.

³⁶ Wen, egz. BH, sygn. Dg 450 1751 a.

(a)

(b)

Ilustracja 20. Uzupełnione wykazy papieży i cesarzy w dwóch egzemplarzach *Le cose meravigliose* z 1575 r.: Gigl 2, egz. BR (a); Wen, egz. BH (b)

Źródło: fot. M. Osuch (a); <https://dlib.biblbertz.it/dg4501751a> (dostęp: 24.08.2025) (b).

Biblioteca Nazionale Centrale (BNCR) (nr 2)³⁷ był zaś uzupełniany dopiero w XIX w., gdy dopisano ostatnie imię, Piusa IX, wraz z datą 1846. Widać więc, że praktyka uzupełniania wykazów o kolejne imiona była powszechna wśród czytelników nieprzerwanie aż przez trzy kolejne stulecia.

Jednak oprócz imion władców w indeksach umieszczono również dodatkowe informacje, z których można pozyskać więcej danych o czytelnikach. Ten sam użytkownik, który w XVI w. uzupełniał listę papieży w egzemplarzu przechowywanym przez Biblioteca Romana (BR) (nr 9)³⁸, wydzielił na marginesach ciągłą linią niewielkie fragmenty stron, w które wpisał po włosku następujące informacje: „si corre per galiera un palio”³⁹ („są wyścigi konne przez ulicę Galliera”) przy dacie śmierci Grzegorza XIII, a także: „per memoria sua corresi in Bologna per Felice un palio”⁴⁰ („ku jego pamięci są wyścigi konne przez ulicę san Felice w Bolonii”) przy imieniu Innocentego IX. Wiadomo, że wyścigi tego rodzaju,

³⁷ Bl 3, egz. BNCR, sygn. 18.1.A 16, czysta karta oprawiona po k. 58.

³⁸ Gigl 2, egz. BR, sygn. Capitolina 20125.

³⁹ Cyt. za tamże.

⁴⁰ Cyt. za tamże, k. 42 v.

nazywane „correre il palio” lub „correre al palio”⁴¹, odbywały się rzeczywiście w różnych miastach, a te, o których wspomniał czytelnik, miały bez wątpienia miejsce w Bolonii⁴². Zatem z anonimowych marginaliów można wywnioskować, że użytkownik przewodnika przebywał w Bolonii i czytał książkę w latach 90. XVI w.⁴³ Jak widać, oprócz dopisków korespondujących z treścią na książkach umieszczano również informacje związane z życiem codziennym czy zainteresowaniami⁴⁴. Kolejnym dowodem na to są notatki w egzemplarzu przewodnika przechowywanym przez BCP (nr 8), gdzie na ostatniej czystej stronie prawdopodobnie jeden z cystersów, ówczesnych właścicieli woluminu, zamieścił zapiski dotyczące transakcji, w których partycypował: „in mano mia dela compagnia della morte brioche quaranta cinque” („w moje ręce od Bractwa della Morte 45 briozek”) oraz „Antonio ha prestato li denari a suo fratello numero piastre – 25”⁴⁵ („Antonio pożyczył pieniądze swojemu bratu, w liczbie piastr – 25”). Maślane bułeczki, zwane popularnie briozkami, mogły być zakupione przez cystersów z różnych powodów – na użytek braci, ale też np. dla pielgrzymów. Wiadomo bowiem, że uczestnicy peregrynacji, chociażby tej organizowanej z okazji Jubileuszu roku 1600 przez wspomniane w zapisie Bractwo della Morte w Perugii, byli goszczeni i karmieni na kolejnych etapach podróży przez różne konfraternie⁴⁶.

⁴¹ Zob. hasło: „Giuoco”, [w:] *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica*, red. G. Moroni, t. 31, Tipografia Emiliana, Venezia 1845, s. 176–177. Określenie to pochodzi od nazwy misternie zdobionej tkaniny, która często stanowiła nagrodę w tego rodzaju wyścigach. Zob. hasło „Pàlio”, [w:] *Vocabolario Treccani* [online], <https://www.treccani.it/vocabolario/palio/> (dostęp: 26.06.2024).

⁴² Tego rodzaju wyścigi odbywały się w Bolonii np. w roku 1575. Zob. *Racconti storici estratti dall'Archivio Criminale di Bologna*, red. O. Mazzoni Toselli, t. 1, Bologna 1866, s. 366.

⁴³ Na znaczenie anonimowych śladów lektury oraz innych fizycznych aspektów książki, których nie można przypisać konkretnej osobie, dla rekonstrukcji dziejów danego woluminu zwracała już uwagę C. Dondi (taż, *Printed Books of Hours*, dz. cyt., s. 122).

⁴⁴ Była to praktyka bardzo powszechna wśród dawnych czytelników. Rola książki w epoce wczesnonowożytnej nie ograniczała się tylko do czytania, była ona bowiem „towarzyszką codzienności”, na jej kartach umieszczano różnego rodzaju notatki związane z życiem domowym, interesami czy ważnymi wydarzeniami historycznymi. Zob. G. Petrella, dz. cyt., s. 207–238; J. Gruchała, *Iucunda Familia Librorum. Humanisci renesansowi w świecie książki*, Universitas, Kraków 2002, s. 57–86; H.J. Jackson, dz. cyt., s. 182.

⁴⁵ Bl 7, egz. BCP, sygn. I N 807, k. 18 v. Oba wpisy niewprawną ręką. Compagnia della Morte – chodzi o Kompanię Dobrej Śmierci, ufundowaną w 1570 r., która od początku XVII w. zajmuje kościół przy placu Piccinino w Perugii. Zob. *Costituzioni della venerabile Compagnia della Morte ed Orazione di Perugia*, C. Baduel, Perugia 1784. Por. HPB: IT-ICCU. RMLE048883.

⁴⁶ Pielgrzymów karmiono takimi produktami, jak: pieczone koźle, kiełbasy, szynki, sery, omlety, warzywa. Zob. C.F. Black, *Italian Confraternities in the Sixteenth Century*, Cambridge University Press, Cambridge 2003, s. 118.

Na przykładzie jednego z egzemplarzy (nr 2)⁴⁷ można też zauważyć, że słusznym pomysłem drukarzy wydań z 2. poł. XVI w. było uzupełnienie opisów kościołów o informacje na temat działających przy nich bractw i klasztorów. Czytelnik, który najwyraźniej uznał je za szczególnie przydatne, dodatkowo przeniósł te dane wyciągnięte z tekstu do indeksu (np. do wydrukowanej w indeksie nazwy „Santa Maria Sopra Minerva” dopisał „Domenicani”, do „San Lorenzo fuori le mura” – „Canonici Regolari” itd.). Jest to świadectwo, że książka, a przynajmniej część dotycząca kościołów, została przez niego dokładnie przeczytana. Informacje o klasztorach wydawcy umieszczali zwykle pod koniec deskrypcji danego miejsca kultu. Istnieje też możliwość, że nanosząc na karty przewodnika niezbędne uzupełnienia o interesujących go kościołach, czytelnik przygotowywał się do wizyty w Wiecznym Mieście. Na korzyść tej hipotezy mogłaby świadczyć obecność nielicznych podkreśleń w tekście, wykonanych prawdopodobnie przez tę samą osobę. W tym egzemplarzu brak jakichkolwiek śladów działalności czytelniczej na kartach *L'Antichità di Roma*, jednak w karcie tytułowej tego dodatku widnieje sporej wielkości dziura, która prawdopodobnie została wydrapana intencjonalnie, dokładnie w miejscu głowy bogini Romy wyobrażonej na drzeworycie⁴⁸. Na celowość działania wskazuje fakt, że w podobny sposób zostały wydrapane również imiona niektórych papieży wymienione w indeksie⁴⁹. Wydrapywanie, wydzieranie czy zamazywanie ilustracji było zjawiskiem dość częstym wśród dawnych czytelników, zwłaszcza jeśli chodziło o ilustracje kontrowersyjne wyznaniowo lub gorszące – był to rodzaj cenzury religijnej lub obyczajowej⁵⁰. Egzemplarz ten jest świadectwem wybiórczego zainteresowania jedynie niektórymi częściami przewodnika – w tym przypadku czytelnik zdecydowanie więcej uwagi poświęcił opisom kościołów i zignorował deskrypcję Rzymu antycznego, lub wręcz wyraził wobec niej niechęć⁵¹.

⁴⁷ Bl 3, egz. BNCR, sygn. 18.1.A 16.

⁴⁸ Tamże, k. F5.

⁴⁹ Wydrapane imiona to: 687 Sergius Antiochenus Syrus (Sergiusz I) i 768 Theophylactus Romanus (Teofilakt). Kolejny czytelnik dopisał imiona usuniętych papieży obok, jednak jeszcze kolejny ponownie je wykreślił. Por. Bl 3, egz. BNCR, sygn. 18.1.A.16, k. 49 r.-v.

⁵⁰ Zob. G. Petrella, dz. cyt., s. 260 oraz np. Pope Joan Project zbierający różne rodzaje działań czytelniczych wobec przedstawienia papieżycy Joanny w kronice Schedla: <https://popejoanproject.com/> (dostęp: 26.06.2024). W podobny sposób cenzurowano też ilustracje w *Kronice wszytkiego świata* Marcina Bielskiego przedstawiające np. wspomnianą Joannę oraz Marcina Lutra. Zob. K. Mroziejewicz, *Personalizing universal history: Noblemen's responses to the Polish-Language Chronicle of the Whole World by Marcin Bielski*, [w:] *Vernacular Books and Their Readers in the Early Age of Print (c. 1450–1600)*, red. A. Dlačáčová, A. van Leerdam, J. Thompson, s. 155, 159–164.

⁵¹ Podobne zaciekawienie opisami Rzymu chrześcijańskiego przy jednoczesnym braku zainteresowania Rzymem antycznym przejawiali również często użytkownicy polskich przewodników po Wiecznym Mieście drukowanych w XVII w. Por. M. Osuch, *Polskie opisy*

Ilustracja 21. Wydrapany wizerunek Romy na karcie tytułowej *L'Antichità di Roma*, egz. BNCR

Źródło: fot. M. Osuch.

Na przykładzie tego egzemplarza widać również, że stosunek katolików do spuścizny antycznej był w XVI i XVII w. zróżnicowany, a niechęć i sympatia wobec starożytności występowały z różnym natężeniem.

Świadczące o lekturze uzupełnienia w indeksach pojawiają się również w innych egzemplarzach. W jednym (nr 14) do wymienionej w wykazie nazwy rozdziału „Delle Aguglie” („O iglicach”) czytelnik dodał słowo „Obelischi”⁵², które

Rzymu ze zbiorów Gabinetu Starych Druków BUW. Studium proveniencyjne, „Terminus” 2020, t. 22, z. 1, s. 51–52, 55, 64.

⁵² El, egz. BNCR, sygn. Ceccarius A 456, k. D3 r.

widnieje również w drukowanym tytule rozdziału wewnątrz książki („Delli obelischi overo aguglie”). Być może nie znał słowa „aguglia”⁵³ i musiał sprawdzić jego znaczenie w druku oraz przy okazji upewnić się, że informacje zawarte w ewidencji są poprawne. W razie, gdy w indeksie brakowało danych, które według użytkownika powinny były się tam znaleźć, uzupełniał je własnoręcznie. Przykładowo tam, gdzie w druku zabrakło dwóch opisanych w przewodniku kościołów pod wezwaniem św. Adriana i św. Onufrego, w jednym z egzemplarzy (nr 10) zostały one dopisane do indeksu przez skrupulatnego odbiorcę⁵⁴.

Skłonność dawnych czytelników do umieszczania różnego rodzaju obliczeń na kartach starych druków nie słabła przez kolejne wieki. Może o tym świadczyć fakt, że w XVIII i XIX stuleciu nadal zapisywano w indeksach cyfry służące do sumowania zabytków, władców czy miejsc kultu, a także wyliczenia, ile lat upłynęło między danymi wydarzeniami. Kalkulacje takie wykonał np. w indeksie kościołów użytkownik⁵⁵ przewodnika ze zbiorów Biblioteca di Senato w Rzymie (BSGS) (nr 11), by ostatecznie, na końcu wykazu, podsumować: „totale delle chiese Numero 137”⁵⁶ („wszystkich kościołów razem 137”). Podobne obliczenia można znaleźć na marginesie innego egzemplarza (nr 15) – czytelnik odejmował pisemnie daty panowania papieży, żeby obliczyć, ile czasu minęło między pontyfikatami⁵⁷.

Ostatnim rodzajem śladów lektury znajdujących się w przewodnikach ze zbiorów włoskich są podkreślenia, występujące jednak stosunkowo rzadko. Warto zwrócić uwagę zwłaszcza na jeden druk (nr 17), w którym podkreślono nazwy miast, mostów, wzgórz i akweduktów starożytnego Rzymu, których opisy zawarte są w *L'Antichità di Roma*⁵⁸. Chociaż podkreśleń jest zbyt mało, by móc formułować na ich podstawie wnioski na temat recepcji, ich obecność świadczy o szczególnym zainteresowaniu tego czytelnika częścią tekstu dotyczącą zabytków antycznych.

W szczególności należy zwrócić uwagę na fakt, iż mimo obecności historycznych znaków własnościowych w niemal wszystkich poddanych analizie przewodnikach, aż 9 z 18 egzemplarzy nie nosi śladów lektury.

⁵³ „Aguglia” – rzeźba wykonana z kamienia, dużych rozmiarów, ustawiona pionowo, o wysokości dużo większej niż szerokość i formie zwężającej się w górę, obelisk. Definicja za: hasło „Aguglia (3)”, [w:] TLIO, *Tesoro della Lingua Italiana delle Origini* [online], <http://tlio.ovi.cnr.it/TLIO/> (dostęp: 26.06.2024).

⁵⁴ Acc 1, egz. BCS, sygn. FAE 5 328, k. 30 r.

⁵⁵ Nieznana jest tożsamość tego czytelnika, na stronie tytułowej znajduje się pieczęć, jednak nie da się jej odczytać, ponieważ została zamazana. Możliwe, że należała właśnie do tej osoby, która umieściła na kartach adnotacje ołówkiem.

⁵⁶ Cyt. za Ang A, egz. BSGS, sygn. Cim R 250, k. 29 r.

⁵⁷ Wen, egz. BH, sygn. Dg 450 1751 a, s. 91.

⁵⁸ Wen, egz. BVR, sygn. F. I. 212, s. 114–115, 117–119. Podkreślenia zostały prawdopodobnie wykonane tą samą ręką co wpis donacyjny, można by je więc datować na XVII–XVIII w.

3.2. Właściciele i ślady lektury w szesnastowiecznych przewodnikach *Le cose meravigliose* przechowywanych w instytucjach polskich

W zbiorach polskich zachował się tylko jeden egzemplarz *Le cose meravigliose* z 1575 r. (nr 20). Z jednej strony nie wydaje się to dziwne z uwagi na fakt, że Polacy nie musieli podróżować na ten Jubileusz aż do Rzymu, gdyż odpust zupełny mogli uzyskać w diecezji warmińskiej, która jako jedyna została obdarzona przywilejem na jego udzielanie (podczas Jubileuszu papież wstrzymywał możliwość udzielania odpustu zupełnego wszędzie poza Rzymem)⁵⁹. Z drugiej strony istnieją źródła potwierdzające obecność pokaźnej reprezentacji nacji polskiej w Rzymie w Roku Świętym 1575⁶⁰. Pielgrzymi mogli – co prawda – po prostu nie zabierać ze sobą w drogę powrotną włoskich przewodników, jednak przyczyny tak znikomej liczby znanych egzemplarzy *Le cose meravigliose* w zbiorach polskich należałoby upatrywać przede wszystkim w nikłym opracowaniu bibliograficznym druków z XVI stulecia w księgozbiorach kościelnych⁶¹. Poza wspomnianym jednym egzemplarzem z 1575 r. przechowywanym przez Bibliotekę Uniwersytecką w Warszawie (BUW) w rodzimych kolekcjach według Centralnego Katalogu Starych Druków Biblioteki Narodowej⁶² powinno znajdować się jeszcze dziesięć szesnastowiecznych wydań tego tytułu. Nie do wszystkich druków wymienionych przez katalog udało mi się dotrzeć, ale mimo to opisuję łącznie 19 egzemplarzy z polskich zbiorów, co uważam za próbę wystarczającą na potrzeby niniejszej publikacji. Większa liczba odnotowanych przeze mnie egzemplarzy w stosunku do tych wykazanych przez katalog centralny jest spowodowana przede wszystkim tym, że od lat nie rejestruje się w nim nowych egzemplarzy, a także postępującym opracowaniem zbiorów specjalnych przez polskie biblioteki – znaczące było np. skatalogowanie przez Bibliotekę Jagiellońską przyjętych w 2013 r. w depozyt bibliotek kamedułów z krakowskich Bielan oraz kamedułów z Bieniszewa⁶³.

⁵⁹ Zob. A. Musialik, dz. cyt., s. 55–56.

⁶⁰ *La Storia dei Giubilei*, dz. cyt., s. 75.

⁶¹ Instytucje kościelne przechowują obecnie co najmniej 36,5% zbiorów starych druków w Polsce. Zob. K. Szymański, *Wykaz instytucji ze zbiorami starych druków w Polsce*, <https://biblioteka.ossolineum.pl/wp-content/uploads/sites/2/2024/01/K.-Szymanski-Wykaz-instytucji-ze-zbiorami-starych-drukow-w-Polsce.pdf> (dostęp: 20.07.2024).

⁶² Katalog dostępny w Polsce: <https://polona.pl/card-catalogs/1fbbbd26-25e7-4f8b-8480-8acd1093b5fc?page=0> (dostęp: 15.07.2024).

⁶³ Zob. J. Partyka, „*Disiectarum bibliothecarum membra*”. Pozostałości polskich księgozbiorów kamedulskich z klasztoru w Bieniszewie: droga do Biblioteki Jagiellońskiej, „*Hereditas Monasteriorum*” 2014, nr 4, s. 197–204; tenże, *Historyczny księgozbiór kamedułów eremitów z krakowskich Bielan. Spojrzenie na kulturę materialno-duchową polskich kamedułów*, Wydawnictwo Benedyktynów w Tyńcu, Kraków 2017.

3.2.1. Właściciele egzemplarzy *Le cose meravigliose* zachowanych w Polsce

Tak jak w przypadku przewodników ze zbiorów włoskich, również na tych z rodzimych kolekcji pojawiają się znaki własnościowe osób prywatnych. Jeden z szesnastowiecznych egzemplarzy *Le cose meravigliose* (nr 27)⁶⁴ prawdopodobnie trafił do Polski pod koniec XVI w. wraz z Ippolito Bonannim, pochodzącym z Urbino muzykiem na dworze Wazów, w latach 1597–1601 należącym do grupy altów watykańskiej Capella Giulia⁶⁵. Książeczka, przechowywana dziś w zbiorach warszawskiej Biblioteki Seminaryjnej, ma na stronie tytułowej wpis własnościowy „D’Hippolito Bonanni”, który został przekreślony, a nad nim umieszczono kolejne dwa: prywatny („Di Alessandro del Pace numero 8”) oraz klasztorny („Patrum Eremitarum Cameldulensium ad Varsaviam”) (il. 22). Z florenckiej rodziny del Pace (lub Delpacy)⁶⁶, osiadłej w Krakowie pod koniec XVI w., znani są chociażby Juliusz, Łukasz, Andrzej oraz Rafał del Pace⁶⁷. Alessandro był warszawskim kupcem, właścicielem Kamienicy Wilczkowskiej na Rynku Starego Miasta⁶⁸ i najwyraźniej kolekcjonował książki. Świadczą o tym np. woluminy pochodzące z jego kolekcji, znajdujące się obecnie w większości w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej (BJ)⁶⁹. Książki odbyły podobną drogę, co przewodnik z kolekcji warszawskiego seminarium – od del Pacego trafiły do zbiorów

⁶⁴ *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, G. Bericchia, Roma 1587, egz. BWMS, sygn. K.4.20. EDIT16 nie notuje. Rossetti: G-471.

⁶⁵ Zob. B. Jarmańska-Przybyszewska, *Muzyczne kontakty dworu królewskiego polskich Wazów w świetle dawniejszych i nowych badań*, „Diagonali” 2012, nr 1, s. 12; G. Rostirolla, *La Cappella Giulia 1513–2013. Cinque secoli di musica sacra in San Pietro*, Bärenreiter-Verlag, Kassel 2018, s. 343, 358–359.

⁶⁶ W. Tygielski, *Włosi w Polsce w XVI i XVII wieku*, Biblioteka „Więzi”, Warszawa 2005, s. 186, 305, 330.

⁶⁷ J. Wijaczka, *Handel zagraniczny Krakowa w połowie XVII wieku*, Towarzystwo Naukowe „Societas Vistulana”, Kraków 2023, s. 91. W Warszawie w XVII w. mieszkał też Jacek Delpaczi, ożeniony w 1638 r. z Anną Strubiczówną. Zob. L. Królik, *Kapituła kolegiacka w Warszawie do końca XVIII wieku*, Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, Warszawa 1990, s. 135.

⁶⁸ *Nota bene* wcześniejszym właścicielem tej kamienicy, zwanej również Delpaczowską, był Paweł Zembrzuski, klucznik warszawski, posiadacz biblioteki, w większości rozproszonej, z której woluminy także znajdują się w zbiorach seminaryjnych. Zob. hasło „Kamienica Wilczkowska”, [w:] *Encyklopedia Warszawy*, red. B. Kaczorowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994, s. 312 oraz hasło „Zambrzuski Paweł”, [w:] tamże, s. 999; J.A. Chrościcki, A. Rottermund, *Atlas architektury Warszawy*, Arkady, Warszawa 1977, s. 190.

⁶⁹ Co najmniej 18 dotychczas zidentyfikowanych, 17 z nich wydrukowano w Wenecji w XVI w. Zob. katalog BJ [online], https://katalogi.uj.edu.pl/discovery/search?vid=48OMNIS_UJA:uja (dostęp: 18.09.2025).

warszawskich kamedułów⁷⁰. *Le cose meravigliose* pozostały jednak w Warszawie, podczas gdy część woluminów po del Pacem została następnie przekazana do zbiorów kamedułów z Bieniszewa. Te z kolei znajdują się dziś w większości w depozycie BJ⁷¹. Jeden ze zidentyfikowanych do tej pory w Krakowie woluminów po del Pacem – tak jak przewodnik – posiada wcześniejszy wpis Bonanniego. Jest to dzieło Giulia Cesarego Capaccia *Il Secretario*⁷², stanowiące instrukcję poprawnego pisanie oraz stosowania zasad ortograficznych w języku włoskim. Również na stronie tytułowej tego druku wpis Bonanniego został przekreślony.

Egzemplarz wydania z 1596 r. (nr 31)⁷³ także zawiera wpis własnościowy prywatnego właściciela – Eryka Gyllenstierny („Questo libro è mio Ericus Gyllenstierna”). Pochodzący ze szwedzkiej linii rodu Eryk był synem kanclerza Nilsa Göranssona Gyllenstierny, przybył do Krakowa w 1587 r. jako młodzieńki dworzanin Zygmunta III Wazy. Następnie został komornikiem królewskim i burgrabią w Reszlu (obecnie woj. warmińsko-mazurskie)⁷⁴. W latach 90. XVI w. Gyllenstierna studiował w Rzymie i to prawdopodobnie stamtąd przywiózł do Polski przewodnik⁷⁵. O jego pobycie w Wiecznym Mieście świadczy też przechowywany w BUW egzemplarz książki Ludwika z Granady *Prima parte del Memoriale della vita Christiana*, na którym zachował się wpis świadczący o tym, że Eryk otrzymał wolumin w Rzymie w roku 1592 od teologa Andreasa Stallera, późniejszego kapelana Zygmunta III⁷⁶.

Kolejnym prywatnym właścicielem *Le cose meravigliose* (nr 24)⁷⁷ był Johann Friedrich Erdmann von Herberstein, starosta hrabstwa kłodzkiego w latach

⁷⁰ Klasztor ufundowany przez króla Władysława IV w 1641 r. Mnisi przybyli do Warszawy z krakowskich Bielń, zapewne razem z częścią woluminów z tamtejszej biblioteki. Zob. hasło „Kameduli”, [w:] *Encyklopedia Warszawy*, dz. cyt., s. 304; BUW XVI, t. 8, red. M. Cubrzyńska-Leonarczyk, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2018, s. 209.

⁷¹ Zob. J. Partyka, „*Disiectarum bibliothecarum membra*”, dz. cyt., s. 197–204. Część zbiorów pokamedulskich trafiła również za pośrednictwem Samuela Bogumiła Lindego do BUW. Zob. BUW XVI, t. 8, dz. cyt., s. 308.

⁷² G.C. Capaccio, *Il Secretario*, N. Moretti, Venezia 1597. BJ, Bien. K. II. 23. Por. EDIT16: CNCE 9066.

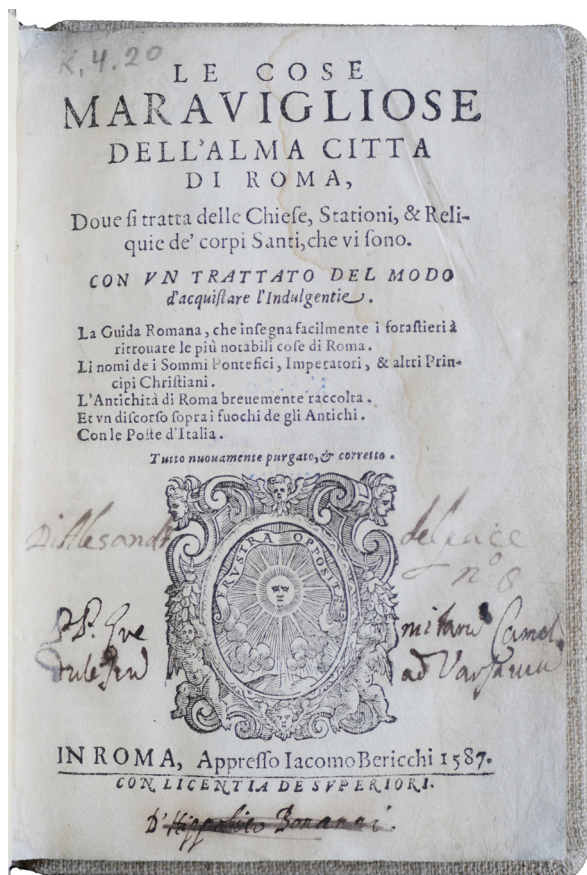
⁷³ *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, N. Muzio, Roma 1596, egz. BUW, sygn. Sd. 608.2479. Por. EDIT16: CNCE 31432.

⁷⁴ Gyllenstierna przeszedł na katolicyzm jeszcze przed przyjazdem do Polski, zmarł w Warszawie w 1636 lub po 1646 r. Zob. J. Michalewicz, *Dwór szwedzki Zygmunta III w latach 1587–1600*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1966, t. 11, s. 168, 175.

⁷⁵ BUW XVI, t. 8, dz. cyt., s. 162.

⁷⁶ Luis de Granada, *Prima parte del Memoriale della vita Christiana*, G. Giolito, Venezia 1575, egz. BUW, sygn. Sd. 608.2324. Por. EDIT16: CNCE 26911. Wpis: „Reverendo Padre Andrea Stallero mi dedde questo libro in Roma al 3 di Agosto Anno 1592. Erico Gyldenstierna”, cyt. za BUW XVI, t. 8, dz. cyt., s. 429.

⁷⁷ *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, G. Gigliotti, Roma 1585, egz. BUW, sygn. 452389. Por. EDIT16: CNCE 25955.

Ilustracja 22. Karta tytułowa *Le cose maravigliose* z 1587 r. z wpisami własnościowymi Ippolita Bonanniego (przekreślony), Alessandra del Pacego i warszawskich kamedułów, egz. BWMS

Źródło: fot. M. Osuch.

1696–1707, wywodzący się ze śląskiej linii rodu⁷⁸. W latach 1678–1683 studiował we Włoszech, skąd najprawdopodobniej przywiózł przewodnik⁷⁹. Herberstein

⁷⁸ Por. Kłodzko. *Dzieje miasta*, red. R. Gładkiewicz, Muzeum Ziemi Kłodzkiej, Kłodzko 1998, s. 195, 223; F.K. Wissgrill, *Schauplatz des landsässigen nieder-oesterreichischen Adels vom Herren- und Ritterstande von dem XI. Jahrhundert an, bis auf jetzige Zeiten*, t. 4, J.K. Schuenber, Wien 1800, s. 309. Biblioteka rodowa znajdowała się w Gorzanowie (pałac zachowany do dziś), jednak w latach 30. XX w., gdy rodzina wyjechała do Austrii, księgozbiór został rozprzedany. Część książek trafiła do BUWr. Zob. J. Ożóg, *Katalog poloników XVI w. Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, t. 2: *Indeksy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1991, s. 90.

⁷⁹ C.A. Zonta, *Schlesische Studenten an italienischen Universitäten: eine prosopographische Studie zur frühneuzeitlichen Bildungsgeschichte*, Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien 2004, s. 134–135, 258.

posiadał w swojej kolekcji również egzemplarz *L'Antichità di Roma*⁸⁰ – wydanie z 1580 r., które zostało pod koniec XVI w. подарowane w Rzymie Ottonowi Friedrichowi Milchlingowi Schutzbarowi przez Adama von Fechenbacha⁸¹. Egzemplarz ten Milchling musiał pozostawić w Rzymie, gdzie – podobnie jak w przypadku *Le cose meravigliose* – Herberstein wszedł w jego posiadanie.

Inny przewodnik, wydany w 1588 r. (nr 28)⁸², zawiera trzy wpisy właścicieli prywatnych. W 1592 r. został zakupiony w Rzymie przez siedemnastoletniego wówczas Fryderyka Szembeka⁸³ – na stronie tytułowej oraz na dolnej karcie ochronnej znajduje się wpis: „Fridericus Schembek comparavit Romae Anno 1592”. Wiadomo, że Szembek, zakończywszy studia w Akademii Krakowskiej, w 1592 r. udał się do Włoch, a w 1594 r. rozpoczął studia teologiczne i filozoficzne w Rzymie, które kontynuował do 1600 r. W 1597 r. wstąpił w Wiecznym Mieście do zakonu jezuitów. Istnieje więc spore prawdopodobieństwo, że podczas swojego pobytu poruszał się po mieście z przewodnikiem w ręku. Był w posiadaniu książki przez osiem lat pobytu we Włoszech, a następnie być może przywiózł ją do Polski. Skoro zakupił przewodnik zaraz po przyjeździe do miasta, ale już cztery lata od daty wydania, nasuwa się pytanie, dlaczego nie zaopatrzył się w najbardziej aktualne wydanie. Biorąc pod uwagę stosunkowo dużą liczbę zachowanych do dziś egzemplarzy wydania z roku 1588⁸⁴, można postawić ostrożną hipotezę, że akurat było ono wówczas najbardziej dostępne na rynku. Można też domniemywać, iż np. wytłoczono je w wyższym nakładzie niż edycje z kolejnych lat, ponieważ było pierwszym wydaniem przewodnika zawierającym liczne drzeworyty przedstawiające opisywane zabytki⁸⁵. Szembek bez wątpienia

⁸⁰ B. Gamucci, *Le Antichità della città di Roma raccolti ... per M. Bernardo Gamucci*, G. Varisco e compagni, Venezia 1580, egz. BUWr, sygn. 453197. Por. EDIT16: CNCE 20384. Wpis donacyjny: „Daniel Adamus a Fechenbach dono dedit Othoni Friderico Schutzbaro dicto Milchling Roma discedens in perpetuum sui memoriam. 2 Januarii Anno 1588”.

⁸¹ Schutzbar studiował w rzymskim Collegium Germanicum w latach 80. XVI w., wpis jest datowany: 1588. Zob. A. Steinhuber, *Geschichte des Collegium Germanicum Hungaricum in Rom*, t. 1, Herder, Freiburg 1895, s. 258.

⁸² *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, G. Franzini, Venezia 1588, egz. BJ, sygn. C.IV.34. Por. EDIT16: CNCE 40905.

⁸³ Dane biograficzne na podstawie: L. Grzebień, hasło „Szembek Fryderyk”, PSB, t. 48, z. 196, Instytut Historii PAN-Polska Akademia Umiejętności, Warszawa-Kraków 2012, s. 54–58.

⁸⁴ 30 egz. w samych Włoszech, zob. EDIT16.

⁸⁵ Zob. *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma nell'edizione di Girolamo Franzini*, Venezia 1588, oprac. F. Cantatore, dz. cyt., s. X–XII. Ilustracje znalazły się już w wydanej po raz pierwszy w latach 40. XVI w. pracy Bartolomeo Marlianiego pt. *Urbis Romae Topographia*, jednak edycja ta ukazała się *in folio* i posiadała jedynie nieliczne drzeworyty o charakterze architektonicznym. Pod koniec stulecia praca Marlianiego, wzbogacona o dodatkowe ilustracje i publikowana *in octavo*, często towarzyszyła tekstowi *Le cose meravigliose*. W 1565 r. ukazało się ilustrowane wydanie *L'Antichità di Roma* Bernarda Gamucciego, jednak nie zawierało przedstawień kościołów. Zob. R. Zorach, *The public utility of prints*,

książkę przeczytał. Pozostawił na jej kartach nieliczne podkreślenia (zwłaszcza w części początkowej), głównie fragmentów o relikwiach, natomiast obok opisu Bazyliki św. Klemensa, gdzie mowa o kaplicy zwanej „S. Maria Imperatrice”, dopisał łacińskie tłumaczenie słowa „Imperatrix”. Na dolnej karcie ochronnej, podobnie jak inni użytkownicy, uzupełnił listę papieży o kolejne imiona – Urbana II, Grzegorza XIV, Innocentego IX oraz Klemensa VIII. Przy tym ostatnim dodał datę „creatus anno 1592 die 30 januarii”. Zatem wiadomo, że zakupił przewodnik po tym dniu. Nad imionami papieży Szembek wypisał jeszcze z tekstu dwa fragmenty, które szczególnie go zainteresowały. Jeden na temat bazyliki św. Anastazji, pod którym dopisał też dodatkowe relikwie niewymienione w przewodniku: „Velum Beatae Virginis et aliud S. Josephi quibus involutus fuit Dominus Noster Jesus Christus in sua nativitate; vexillum S. Georgii” („chusta Matki Boskiej oraz druga, św. Józefa, w którą owinięty był nasz Pan Jezus Chrystus, gdy się narodził; chorągiew św. Jerzego”). Nie znalazłam wzmianki o tych relikwiach w innych wydaniach przewodnika, istnieje więc prawdopodobieństwo, że Szembek dopisał je po osobistej wizycie w bazylice⁸⁶. Drugi zamieszczony przez niego zapis odsyła do karty 55 przewodnika i wskazuje na miejsce przechowywania relikwii ramienia św. Brygidy (założycielki zakonu brygidek) w kościele św. Wawrzyńca in Panisperna⁸⁷. Informacje tego rodzaju były zapewne istotne dla Szembeka z uwagi na jego zainteresowanie hagiografią – uczestniczył chociażby w tworzeniu opracowań żywotów świętych i błogosławionych *Acta Sanctorum*⁸⁸. Warto również podkreślić, że mimo iż Szembek raczej na pewno znał język włoski⁸⁹, to notatki w książce nanosił po łacinie. Kolejnym po Szembeku właścicielem tej książki był Jan Zabielski, żyjący na przełomie XVII i XVIII w. (zm. 1718) sędzia grodzki

[w:] *The Virtual Tourist in Renaissance Rome: Printing and Collecting the Speculum Romanae Magnificentiae*, red. R. Zorach, University of Chicago Press, Chicago 2008, s. 66–67.

⁸⁶ Opisane przez Szembeka relikwie nadal są przechowywane w bazylice św. Anastazji. Zob. W.J. Doheny, *Saint Anastasia: The Saint and Her Basilica in Rome*, A. Belardetti, Roma 1956, s. 42.

⁸⁷ „Ramię św. Wawrzyńca, ciało św. Brygidy”, za: *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, G. Franzini, Venezia 1588, dz. cyt., k. 55 r. Szembek prawdopodobnie pomylił się przy przepisywaniu.

⁸⁸ Zob. *Słownik hagiografów polskich*, t. 1, Wydawnictwo KUL, Lublin 2007, s. 241–242.

⁸⁹ Szembek długo przebywał we Włoszech, przez cztery lata studiował filozofię, a następnie teologię w rzymskim Collegium Romanum. Pobyt w Rzymie miał – jak pisze L. Grzebień – „wzbudzić w nim zainteresowanie i kult dla relikwii świętych”. Był też obecny w 1600 r. przy śmierci Jerzego Radziwiłła. Zob. L. Grzebień, hasło „Szembek Fryderyk”, dz. cyt., s. 54; W. Magnuszewski, *O autorze dzienników podróży po Włoszech, Malcie, Hiszpanii i Portugalii w 1595 r.*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1974, nr 19, s. 196. Warto wspomnieć, że Szembek został uznany przez W. Magnuszewskiego za autora *Diariusza peregrynacji z 1595 r.* (wyd. J. Czubek), jednak tęzę obalił H. Barycz (tenże, *Rewizja rewizji, czyli o przedwczesnym pasowaniu jezuitę Fryderyka Szembeka na autora anonimowego diariusza podróży włosko-iberyjskiej z 1595 roku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1977, nr 22, s. 233–242).

i podstoli chęciński, do którego pod koniec XVII w. należały wsie Rembieszyce, Karsznice i Wola Tesserowa⁹⁰. O przynależności do jego księgozbioru świadczy zapis na lewej karcie ochronnej: „Questo Libro è del Giovani Zabielski Giudice del Castro Chęcinense manu propria”. Nic nie wiadomo na temat ewentualnego wyjazdu Zabielskiego do Włoch, jednak można podejrzewać, że takowy odbył albo przynajmniej interesował się Półwyspem Apenińskim, ponieważ nie tylko posiadał w swoich zbiorach druki w języku włoskim, ale też we wpisach własnościowych używał włoskiej formy imienia: Giovanni. Zdarzało mu się także umieszczać całe wpisy w języku włoskim⁹¹. Na jednej z książek przechowywanych w BJ⁹² znajduje się inskrypcja świadcząca o sprowadzaniu przez Zabielskiego książek z Wenecji: „Di Giovani Zabielski manu propria; Mandato di Venetia dal Signore Costanzo Costanzini comparato per floreni 26, 1673”.

Jeden z szesnastowiecznych egzemplarzy *Le cose meravigliose* (nr 35)⁹³ należał do Pawła Maurycego Henika, żyjącego na przełomie XVI i XVII w. podróżnika i pisarza⁹⁴. Na kartach książki znajduje się dużo śladów lektury pozostawionych najprawdopodobniej właśnie przez niego, w językach łacińskim i włoskim⁹⁵. Niestety tylko niektóre komentarze da się odczytać, ze względu na niewyraźny charakter pisma oraz wżery atramentu na słabej jakości papierze. Widoczne są liczne korekty (np. przekreślenie nazwy „s. Anastasio” i dopisanie „S. Athanasio” na s. 71, wykreślenia i poprawki w opisie liturgii stacyjnej) oraz komentarze dotyczące danych kościołów lub przechowywanych w nich relikwii. Niekiedy czytelnik

⁹⁰ M. Karkocha, *Testament szlachetnie urodzonej Anny Jezierskiej z 1745 roku. Analiza źródłoznawcza*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2019, R. 18, nr 1, s. 226 (przyp. 18); Z. Anusik, M. Karkocha, *Z dziejów parafii Rembieszyce w XV–XVIII wieku*, [w:] *O przeszłości: czasy, miejsca, ludzie. Księga jubileuszowa poświęcona Profesor Jadwidze Muszyńskiej*, red. W. Kowalski, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce 2016, s. 95, 97, 100. W BUW znajdują się książki darowane przez Zabielskiego klasztorowi kartuzów w Gidlach, natomiast w BJ – co najmniej osiem woluminów darowanych przez niego kamedułom ze Srebrnej Góry (Bielany krakowskie) i z Bieniszewa. Zob. BUW XVI, t. 8, dz. cyt., s. 495.

⁹¹ Np. „Giovanni Zabielski scrisse li 9 die Genaro l'Anno 1673” w egz. BJ dzieła: C. Franciotti, *Delle Pratiche Di Meditationi Per Avanti*, G. Combi, Venezia 1623 (sygn. Cam.I.II.53 1).

⁹² *Della Clelia Historia Romana*, F. Storti, Venezia 1655, egz. BJ, sygn. Cam.o.IV.12 1. Por. HPB: IT-ICCU.UMIE016653.

⁹³ *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, N. Muzzi, Roma 1599, egz. BJ, sygn. C.I.9. Por. EDIT16: CNCE 35958.

⁹⁴ Por. L. Hajdukiewicz, hasło „Henik Maurycy Paweł”, PSB, t. 9, z. 40, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków 1960–1961, s. 390–391. Henik podarował swój księgozbiór kamedułom ze Srebrnej Góry, których wpis również znajduje się na książce. Zob. J. Partyka, *Skarb ze Srebrnej Góry. Depozyt kamedułów z krakowskich Bielan w Bibliotece Jagiellońskiej*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 2013, nr 63, s. 138; tenże, *Historyczny księgozbiór kamedułów eremitów*, dz. cyt., s. 143–146.

⁹⁵ Henik biegle władał językiem włoskim. Zob. J. Partyka, *Historyczny księgozbiór kamedułów eremitów*, dz. cyt., s. 97–98.

dopisywał nazwy kościołów, których brakowało, np. „S. Antonio de Camaldoli esista” na s. 35 czy „ibidem S. Maria di palida” (przy Domine Quo Vadis). Zamieścił też rękopiśmienne opinie typu „non sane” czy „falsum est” oraz aktualizacje „est iam extra templum” (informacja, że marmurowy grobowiec znajduje się już poza świątynią, s. 36). Naniósł poprawkę przy opisie marmurowych koni na Monte Cavallo, sprowadzonych przez Nerona z Egiptu (s. 46) – przekreślił drukowany fragment i dopisał, iż konie przedstawiają Aleksandra Wielkiego i Bucefała, a nie – jak twierdzi autor przewodnika – Dioskurów. Na s. 36 zamieścił dodatkową informację na temat zdobycia Rzymu podczas *sacco di Roma*: „dal Carlo V Sedente Clemente VII” („przez Karola V, podczas pontyfikatu Klemensa VII”). W książeczce znajduje się też bezpośrednie świadectwo pobytu Henika w Konstantynopolu – przy fragmencie tekstu dotyczącym rzeźby przedstawiającej św. Pawła, która miała być przewieziona przez Konstantyna Wielkiego do Konstantynopola (s. 15), dopisał na marginesie tuż obok nazwy miasta „vidi”, czyli „widziałem”⁹⁶. W przewodniku uzupełniono również spis dożów weneckich aż do Giovanniego Bembo (1615–1618), co potwierdza tezę, że autorem notatek był właśnie Henik. Tak liczne w porównaniu z innymi egzemplarzami adnotacje udowadniają, że jeszcze ponad sto lat po wydrukowaniu przewodnik mógł być używany do nawigacji po przestrzeni miejskiej i czytany w celu pozyskania informacji na temat Rzymu. Jest to przypadek szczególny, gdyż Henik dobrze znał miasto i był doświadczonym podróżnikiem. Adnotował wszystkie części przewodnika, zarówno te dotyczące historii Rzymu, kościołów, relikwii, liturgii stacyjnej, jak i załączone spisy. Dzięki jego korektom czytelniczym można też zaobserwować, które fragmenty tekstu były zepsute lub nieaktualne, jakie nowe kościoły wzniesiono, jak ewoluowała wiedza o Rzymie badaczy antyku oraz samych podróżujących.

Oprócz wczesnych wpisów własnościowych osób prywatnych rzadziej występują późniejsze, podobne do tych z dwóch egzemplarzy watykańskich, które świadczyłyby o przynależności *Le cose meravigliose* do księgozbiorów polskich entuzjastów kultury antycznej żyjących w XIX lub XX w. Wiadomo jednak, że jeden z egzemplarzy (nr 32)⁹⁷ należał do biblioteki tłumacza i filologa klasycznego Jacka Idziego Przybylskiego (1756–1819)⁹⁸, autora m.in. *Wieków uczonych starożytnych Greków i Rzymian* (1789), który w latach 80. XVIII w. przebywał w Wiecznym Mieście i być może właśnie tam nabył książkę.

⁹⁶ Henik rzeczywiście odwiedził miasto przed pobytem w Rzymie, w roku 1592. Zob. J. Peretek, *Polacy na morzach i oceanach*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1981, s. 302.

⁹⁷ *Le cose meravigliose dell'alma citta di Roma...*, G. Franzini, Roma 1598, egz. BJ, sygn. Geografia 117. EDIT16 nie notuje.

⁹⁸ Na verso karty tytułowej znajduje się ekslibris: „de la Bibliotheque d'HYACINTHE PRZYBYLSKI”. Egzemplarz nienotowany przez M. Mirek w: *taż*, *Księgozbiór prywatny Jacka Idziego Przybylskiego w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2010.

Należy zwrócić uwagę, że tak jak te włoskie, również przewodniki zachowane w zbiorach polskich przetrwały dzięki przechowywaniu w kolekcjach klasztornych. Aż 3 (nr 28, 29, 35)⁹⁹ z opisywanych 19 egzemplarzy *Le cose meravigliose* pochodzą z biblioteki kamedułów z krakowskich Bielan. Biblioteka zakonników była wyjątkowo bogata w italika, ponieważ gdy sprowadzali się oni z Włoch do Krakowa, przywieźli ze sobą również księgozbiór¹⁰⁰. Jeden z woluminów należał do biblioteki warszawskich misjonarzy (nr 37)¹⁰¹, kolejny – do łomżyńskich jezuitów (nr 33)¹⁰², aż trzy kolejne – do jezuitów krakowskich (nr 22, 30, 34)¹⁰³, a jeden – do jezuitów z Drohiczyzna (nr 25)¹⁰⁴.

Rzadko zdarzają się w przewodnikach znaki własnościowe bibliotek rodowych. Wyjątek stanowi jedyny zidentyfikowany dotychczas w polskich zbiorach egzemplarz *Le cose meravigliose* z 1575 r. (nr 20)¹⁰⁵, noszący jednak proveniencje późne, bo dopiero dziewiętnastowieczne i niepolskie. Na stronie tytułowej znajdują się pieczętki dwóch niemieckich bibliotek: ufundowanej pod koniec XVII w.

⁹⁹ *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, N. Muzzi, Roma 1599, egz. BJ, sygn. C.I.9; *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, G. Franzini, Venezia 1588, egz. BJ, sygn. C.IV.34; *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, V. Accolti, Roma 1591, egz. BJ, sygn. C.III.4.

¹⁰⁰ Por. J. Partyka, *Historyczny księgozbiór kamedułów eremitów*, dz. cyt., s. 97, 105–107. J. Partyka wspomina również, że w księgozbiórze pokamedulskim odnaleziono wydania druków włoskich nienotowane przez bibliografie; potwierdzają to badania przeprowadzone na przewodnikach z tej kolekcji.

¹⁰¹ *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma... Et di nuovo corretto et ampliato con le cose notabili fatte da papa Sisto Quinto et da papa Clemente Ottavo. Per Flaminio Primo da Colle*, G. Facciotti, Roma 1600, egz. BWMS, sygn. O.62.3. Por. EDIT16: CNCE 35979. Wolumin zawiera wpis własnościowy na stronie tytułowej: „Missionis S. Crucis Varsaviensis” oraz ekslibris misjonarzy przklejony przez konserwatora z oryginalnej oprawy na verso górnej okładki. Biblioteka po kasacie zgromadzenia w 1864 r. została wcielona do Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej, a ta następnie do Biblioteki Seminaryjnej. Zob. K. Gonet, *Biblioteka Księży Misjonarzy i św. Krzyża w Warszawie. Zarys problematyki*, „Nasza Przyszłość” 1996, nr 86, s. 88–90.

¹⁰² *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma... Et di nuovo corretto et ampliato con le cose notabili fatte da papa Sisto Quinto et da papa Clemente Ottavo. Per Flaminio Primo da Colle*, G. Facciotti, Roma 1599, BUW, Sd. 608.113 adl. Por. EDIT16: CNCE 35958.

¹⁰³ *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma... la guida romana ... L'Antichità di Roma brevemente raccolta*, G.O. Gigliotti, Roma 1581. BJ, Literatura Włoska 144. Por. EDIT16: CNCE 65608; *Le cose meravigliose dell'alma*, V. Accolti, Roma 1591, BJ, sygn. Geografia 757. Por. EDIT16: CNCE 72309; *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma... Per Flaminio Primo da Colle*, A. Facchetti, Roma 1599, BJ, sygn. Geografia 1012. EDIT16 nie notuje. Księgozbiór pojezuicki został włączony do Akademii Krakowskiej w 1785 r. Zob. S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 2, *Kolegia i domy założone w pierwszej dobie rządów Zygmunta III 1588–1608*, W.L. Anczyc, Kraków 1904, s. 826.

¹⁰⁴ *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, F. Zoppini, A. Zoppini, Venezia 1587, egz. BUW, sygn. Sd.608.2486. Por. EDIT16: 41023. Książka wcześniej należała do augustianina pochodzącego z niewiadomego ośrodka.

¹⁰⁵ Wen, egz. BUW, sygn. Sd.608.2986.

biblioteki landgrafów Hesji-Homburg¹⁰⁶ oraz Biblioteki Krajowej w Darmstadt¹⁰⁷, skąd książka trafiła do miejsca aktualnego przechowywania – Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie¹⁰⁸.

3.2.2. Typologia śladów lektury w egzemplarzach polskich

Również w egzemplarzach ze zbiorów polskich czytelnicy często uzupełniali wykazy władców. W jedynym zachowanym przewodniku z 1575 r. należącym do biblioteki dworskiej landgrafów Hesji-Homburg, a następnie do Grossherzogliche Cabinetsbibliothek (nr 20)¹⁰⁹, dopisano imiona czterech kolejnych cesarzy rzymskich narodu niemieckiego: Rudolfa II, Macieja, Ferdynanda II oraz Ferdynanda III¹¹⁰. Przy tym ostatnim użytkownik umieścił daty „1651–1652”, a jako że nie są to lata panowania Ferdynanda III (1637–1657), wpis sugeruje dokładną datę naniesienia notatki przez czytelnika oraz, z uwagi na szczególne zainteresowanie akurat cesarzami niemieckimi, jego pochodzenie z kręgu niemieckojęzycznego. W jednym z egzemplarzy *Le cose meravigliose* należących niegdyś do krakowskich jezuitów (nr 22)¹¹¹ uzupełniono z kolei spis papieży, dopisując tylko jedno imię (Sykstusa V) wraz z datą powołania. Jest to jedyny ślad lektury w tej książce, wskazuje jednak, że czytelnik prawdopodobnie używał jej, lub samego tylko spisu papieży, w XVI w. Kolejnym entuzjastą zamieszczonych w przewodniku wykazów był niezidentyfikowany Jakub (nazwisko wytarte, być może „Johano-wicz”), który w XVII w. adnotował egzemplarz edycji z 1591 r. (nr 29)¹¹². Jedyne ślady lektury to podkreślenia przy oznaczeniach kolejnych schizm oraz okresów *sede vacante* w spisie papieży, a także dopisek podobny jak w omówionych już egzemplarzach, w formie nazwiska kolejnego papieża – Klemensa VIII (panował od 1592 r.) – oraz dopowiedzenia „Hic pontifex Jubilei Annum 11 celebravit 1600”. Wpis ten potwierdzałby więc datację inskrypcji własnościowej na XVII w. Warto zwrócić uwagę, że chociaż przewodnik został wydrukowany w języku włoskim,

¹⁰⁶ Homburger Schloss-Bibliothek. Zob. BUW XVI, t. 8, dz. cyt., s. 174.

¹⁰⁷ Grossherzogliche Cabinetsbibliothek. Zob. BUW XVI, t. 8, dz. cyt., s. 158–159; na temat historii biblioteki zob. też: J. Milewska-Kozłowska, *Scripti versus manu Philippi... or the Album Amicorum with an Entry by Philipp Melancthon from the Collection of the University of Warsaw Library*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2024, nr 68, s. 218–219.

¹⁰⁸ M. Cubrzyńska-Leonarczyk, *Germanika w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1997, nr 18, s. 156; J. Milewska-Kozłowska, dz. cyt., s. 222.

¹⁰⁹ Wen, BUW, Sd.608.2986 adl.

¹¹⁰ Tamże, s. 99.

¹¹¹ *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma... La guida romana ... L'Antichità di Roma brevemente raccolta*, V. Accolti, Roma 1591, egz. BJ, sygn. C.III.4. Por. EDIT16: CNCE 72309.

¹¹² *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, V. Accolti, Roma 1591, egz. BJ, sygn. C.III.4. Por. EDIT16: CNCE 72309.

to w egzemplarzach przechowywanych w Polsce często pojawiają się zapiski czytelnicze po łacinie. Mogłoby to sugerować, że *Le cose meravigliose* z uwagi na swój prosty język mogły być zrozumiałe również dla czytelników, którzy nie znali dobrze włoskiego, za to sprawnie posługiwali się łaciną. Należy jednak pamiętać, że w XVI w. znajomość włoskiego była popularna wśród polskiej szlachty, o czym świadczą liczne zachowane źródła. Był on drugim po niemieckim najczęściej używanym wśród Polaków zachodnim językiem obcym, a zainteresowanie jego nauką nie słabło aż do XVIII w.¹¹³ Chociaż dawni czytelnicy starych druków często sporządzali notatki na marginesach w języku, w jakim został wydrukowany tekst, znanych jest wiele przykładów świadczących o odstępstwach od tej reguły. Heather J. Jackson przywołuje choćby przykład Michela de Montaigne'a, który adnotował tylko po francusku, gdyż uważał, że w jakimkolwiek języku mówi do niego książka, on odpowiada jej we własnym¹¹⁴. Można więc uznać, że mimo iż polscy użytkownicy często rozumieli włoski tekst, woleli komentować go w języku, który postrzegali jako własny język pisanego, mówienia i prawdopodobnie myślenia¹¹⁵. Należy też podkreślić, że w przypadku czytelników z terenów Rzeczypospolitej łacina, oprócz tego, że była językiem nauki, pełniła funkcję integracyjną. Traktowano ją jako wyróżnik szlachty, była językiem elit intelektualnych i kultury w epoce wczesnonowoczesnej¹¹⁶.

Z kolei dobrym przykładem obrazującym sporządzanie notatek w języku tekstu drukowanego jest egzemplarz wydania z 1587 r. (nr 26)¹¹⁷, gdzie zamieszczono dopiski pochodzące prawdopodobnie z przełomu XVI i XVII w., zarówno w języku łacińskim, jak i włoskim. Anonimowego czytelnika szczególnie zainteresował właśnie wykaz papieży i głównie tę część adnotował – przy nazwiskach kolejnych głów Kościoła umieszczał imiona i nazwiska rodowe oraz sprawowane wcześniej urzędy, np. przy Leonie IX – „Bruno Episcopus Tullensis”, przy antypapie Grzegorzu VIII – „Mauritius Archiepiscopus Bracarenensis”, a przy Aleksandrze II – „Anselmus Episcopus Lucensis”. Przy niektórych imionach nie zamieszczał żadnych dopisków, przy innych jedynie imiona, np. Grzegorz VII – dopisek „Hilderbrand”, Grzegorz XI – „Petrus Belfort”, Marceł II – „Marcellus Cervinus”, Aleksander VI – „Rodericus Borgia”, Paweł III – „Alexander Farnesius” itp. Na marginesie karty, na której kończy się spis papieży (s. 73, ostatni papież – Sykstus V),

¹¹³ M. Chachaj, *Znajomość języka włoskiego w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. Uwagi historyka*, [w:] *Staropolski ogląd świata – problem inności*, red. F. Wolański, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2007, s. 32–44.

¹¹⁴ H.J. Jackson, dz. cyt., s. 89.

¹¹⁵ Zob. J. Axer, *Łacina jako drugi język narodu szlacheckiego Rzeczypospolitej*, [w:] *Łacina jako język elit*, red. J. Axer, OBTA UW–Wydawnictwo DiG, Warszawa 2004, s. 153.

¹¹⁶ Tamże, s. 151–156.

¹¹⁷ *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma... Tutto nuouamente purgato e corretto*, T. Diani, P. Diani, Roma 1587, egz. BJ, sygn. 340150. Por. EDIT16: CNCE 32151.

czytelnik uzupełnił wykaz o kolejne nazwiska. Byli to „[Urbanus] Septimus, Gregorius XIII, Innocentius IX, Clemens VIII” wraz z imionami rodowymi oraz na wzór druku – z okresem panowania i *sede vacante*. Najistotniejsze z perspektywy badań nad egzemplarzami jest, jak w podobnych przypadkach, imię ostatniego papieża, Klemensa VIII, gdzie dopisano: „Hippolitus Aldobrandinus Florentinus sedit annorum 12 Mensium [...] Dierum [...]”. Zapis ten sugeruje więc, że notatki zostały naniesione w 12. roku panowania tego papieża, czyli prawdopodobnie ok. 1604 r. Ciekawe, iż karty z uzupełnieniami rękopiśmiennymi dotyczącymi kolejnych papieży jako jedyne nie zostały przycięte podczas oprawy druku, a jedynie zagięte do wewnątrz, by nie wystawały poza blok woluminu (il. 23). Może to sugerować, że właściciel oprawiający książkę uznał uzupełnienia za bardzo przydatne i z tego powodu kazał ich nie przycinać. Jako że oprawa jest siedemnastowieczna, takie zachowanie dostarcza ciekawej wiedzy o stosunku ówczesnych czytelników do not rękopiśmiennych pozostawionych przez wcześniejszych użytkowników¹¹⁸.

Ten sam czytelnik, poświęcający szczególną uwagę umieszczonym na końcu przewodnika wykazom, do zestawienia dożów weneckich dopisał nazwisko Marina Grimaniego z datą 1595 (Grimani sprawował urząd doży w latach 1595–1605) oraz, tym razem w języku włoskim, podsumował liczbę mil na kolejnych odcinkach drogi wymienionych w wypisie stacji pocztowych – „La somma è di miglia 194”, „Somma Miglia 128” itd. Łączną liczbę miejsc kultu znajdujących się w Wiecznym Mieście podsumował również anonimowy czytelnik egzemplarza wydania z 1591 r. (nr 29)¹¹⁹ – w spisie kościołów umieszczał na marginesie kolejne numery, by ostatecznie oszacować liczbę świątyń w Rzymie na 243.

Podobne obliczenia wykonywał czytelnik egzemplarza *Le cose meravigliose* wydanej w 1563 r. (nr 19)¹²⁰. W indeksie kościołów na końcu dopisał ich łączną liczbę – „139”. Można podejrzewać, że wolumin ten był używany do poruszania

¹¹⁸ Chociaż w XVIII i XIX w. szerzył się kult „książki idealnej”, czyli oczyszczonej (zwykle za pomocą kwasu azotowego) z wszelkich znaków własnościowych i śladów lektury, to jednocześnie się zdarzało, że ceniono marginalia, szczególnie naniesione przez osoby znane, filologów lub badaczy. Książki z takimi zapiskami bywały nawet obiektami zainteresowań kolekcjonerów. Różnica między marginaliami, które należało usunąć, a tymi stanowiącymi wartość dla późniejszych czytelników, zależała tak naprawdę od tego, czy sprawiały one, że książka stawiała się dzięki nim bardziej wartościowa, czy też ich obecność szpeciła druk. Ostateczna decyzja zależała oczywiście od osobistej opinii właściciela i tego, w jakim stopniu podążał za wyznaczonymi trendami. Zob. G. Petrella, dz. cyt., s. 21–44; H. Juszczakowska, *Z badań nad załuszcianiami w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1976, nr 2, s. 66.

¹¹⁹ *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, V. Accolti, Roma 1591, egz. BJ, sygn. Geografia 757. Por. EDIT16: CNCE 72309.

¹²⁰ *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma... di nuovo corrette, ampliate e ristampate. Aggiuntovi ultimamente un trattato delle antichità di Roma di M. Andrea Palladio*, A. Blado, Roma 1563, egz. BUW, sygn. Sd.608.2485. Por. EDIT16: CNCE 25102.

SUMMI PONTIFICES.				A. M. D.		71
Anni Numer.	Christi Pont.					
1370	202	Greg. xi. Lemovic. Gallus sed. an.	7	2	26	Papst
		Vacavit sedes dies	0	0	12	Bischof
1377		Vrbanus vi. Neapolitanus sed. an.	11	6	7	
1378	203	Vacavit sedes dies	0	0	17	
1383		Hic Pontif. Iubilei annum tertio celeb.				
1383		Schisma xxvi.				
1387		Clemens vij. Gebennensis in schismate contra Papā Vrbani viij. creatus sed. an.	15	11	28	
		Vacavit sedes dies	0	0	11	
1386	204	Bonifacius ix. Neapolitanus	14	11	0	Papst
		Vacavit sedes dies	0	0	15	Monarch
1404		Hic Pontifex Iubilei annum quarto celeb.				
1404		Benedictus xij. dictus xij. Hisp. sedit in schismate post Clementem vij. contra successores Vrbani vi. annos	10	0	0	Papst
1404	205	Innocentius vij. Sulmonensis	2	0	25	Clericus
1407		Vacavit sedes dies	0	0	13	
1407	206	Gregorius xij. Venetus sedit annos	8	7	5	Anglic
1409		Depositus in Concilio Pisano.				Corona
		Vacavit sedes dies	0	0	20	
1409		Sancta vniuersalis synodus Pisana.				
1409	207	Alexander v. Cretensis ord. Minorum	0	10	8	Papst
		Vacavit sedes dies	0	0	13	Florus
1410		Ioannes xxij. dictus xxij. Neapolit.	5	0	12	Dei
1415		Depositus Constantie.				Castell
		Vacavit sedes annos	2	5	10	
1414		Sancta vniuersalis synodus Costantien.				
1417	209	Martinus iij. dictus v. Romanus	15	3	10	Chanc
1431		Vacavit sedes dies	0	0	10	Chanc
1424		Clemens vij. Hisp. in schismate post Benedictum xij. sedit annos	4	—	—	Figia
1431	210	Eugenius iij. Venetus ordin. Canoniorum secularium sedit annos	15	11	21	Gabrie
		Vacavit sedes dies	0	0	10	Chanc
1447		Sancta vniuersalis synodus Floren.				
1439		Schisma xxvij.				
1439		Felix iij. dictus v. Sabaudienfis Eremita in schismate contra Eugeniū Papam iij. creatus sedit annos	9	5	11	Am. Anas
			E	4		Sabatini
						Nicolaus

Ilustracja 23. Nieprzycięte karty z listą papieży
(w pozycji odgiętej), egz. BJ

Źródło: fot. M. Osuch.

się po mieście, gdyż na karcie 28 recto w wykazie stacji liturgicznych na marzec czytelnik przy sobocie („s. Susanna”), niedzieli („s. Croce”, „s. Maria degli Angeli”) i poniedziałku („quattro santi incoronati”) zamieścił rękopiśmienne odsyłacze do fragmentów przewodnika opisujących wymienione kościoły. Mogłoby to sugerować, że przebywał lub planował przebywać w Rzymie na przełomie marca i kwietnia w wymienione dni – sobotę, niedzielę i poniedziałek – w czasie, w którym wypadała czwarta niedziela wielkopostna¹²¹. Warto wspomnieć, że pielgrzymi szczególnie chętnie przybywali do Rzymu w okresie wielkanocnym, również podczas lat jubileuszowych¹²².

¹²¹ H. Słotwińska, hasło „Wielki post”, [w:] *Encyklopedia katolicka*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2014, t. 20, szp. 510–512. Na temat liturgii stacyjnej w okresie Wielkiego Postu zob. też J. Mieczkowski, *Jednoczący charakter*, dz. cyt., s. 199–210.

¹²² Zob. W. Tygielski, *Turyści z za Alp w siedemnastowiecznym Rzymie*, dz. cyt., s. 257; *La Storia dei Giubilei*, dz. cyt., s. 79.

Ilustracja 24. Dopisek „stultus” nad herbem Sykstusa V, egz. BUWr

Źródło: fot. M. Osuch.

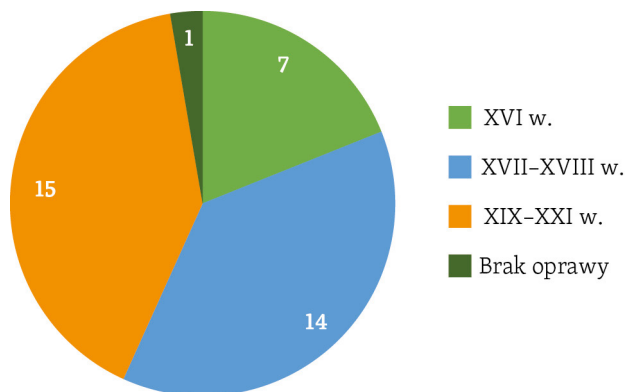
W niektórych przypadkach ślady lektury są nieliczne, ale wymowne. Na ostatniej stronie jednego z egzemplarzy (nr 24)¹²³ można znaleźć dopisek „stultus” („głupi”). Najprawdopodobniej jest to opinia czytelnicza skierowana pod adresem Sykstusa V, papieża wybranego w roku, w którym ukazał się przewodnik. Sugeruje to fakt, że czytelnik umieścił swoją zapiszkę dokładnie nad herbem papieża wytłoczonym na końcu przewodnika. Czym tzw. żelazny papież mógł narazić się na czytelniczną krytykę? Filologom i bibliologom znany jest jako twórca niedoskonałej edycji Wulgaty oraz wydawca szczególnie restrykcyjnego indeksu ksiąg zakazanych. Dla ówczesnych obywateli Rzymu istotniejsze było zapewne to, że nałożył na nich nowe podatki, by podreperować stan papieskiego skarbcza, a także ograniczył kumulowanie beneficjów, szerzącą się symonię i realną władzę kardynałów. Sykstus V wstąpił się także niszczeniem zabytków antycznych, jak również symbolicznym rozdzieleniem Belwederu na pół poprzez budowę nowego skrzydła Biblioteki Watykańskiej¹²⁴. Miał być znienawidzony przez poddanych do tego stopnia, że gdy umarł, obalono jego posąg stojący na Kapitolu¹²⁵.

¹²³ *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma... tutti nuovamente purgati e corretti*, G.O. Gigliotti, Roma 1585, egz. BUWr, sygn. 452389. Por. EDIT16: CNCE 25955.

¹²⁴ P. Partner, dz. cyt., s. 119–120.

¹²⁵ Por. J.N.D. Kelly, dz. cyt., s. 379–381.

3.3. Oprawy szesnastowiecznych przewodników po Rzymie

Ilustracja 25. Graf obrazujący liczbę woluminów oprawionych w XVI, XVII-XVIII, XIX-XXI w. oraz zachowanych bez oprawy (na podstawie 37 egzemplarzy)

Źródło: opracowanie własne.

Część badanych przewodników zachowała swoje oryginalne oprawy z epoki. Są to zazwyczaj tanie i lekkie okładziny pergaminowe (niekiedy z zapisanego pergaminu użytego wtórnie)¹²⁶, w których druki najprawdopodobniej były sprzedawane podróżnikom już we Włoszech. Rzadziej spotykałam woluminy oprawione w szesnastowieczne okładki z kartonu, a jeśli takie już się trafiły, to zwykle wzmacniane przyklejanym do zewnętrznej strony grzbietu szerokim paskiem pergaminu lub skóry (nr 5, 10)¹²⁷.

Zarówno w drukach w oryginalnych oprawach, jak i w tych, które otrzymały w okresie późniejszym nowe okładziny, bardzo często widoczne jest oryginalne szycie tzw. ścięciem obrzucającym (*stitching*)¹²⁸. Niekiedy występuje też szycie z wiązaniem typu wtórnego (*secondary tacketing*)¹²⁹ polegające na tym, że zszyty

¹²⁶ Oprawy pergaminowe były cechą charakterystyczną książek użytkowych, zob. hasło „Pergaminowe oprawy”, [w:] *Leksykon oprawoznawczy*, red. E. Pokorzyńska, M. Pronobis-Brzezińska, A. Wagner, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2023, s. 295.

¹²⁷ Bl 5, egz. AAR, sygn. A DG 808.R61 1575; Acc 2, egz. BCS, sygn. FA E5 328.

¹²⁸ Zob. hasło „Stitched bindings”, [w:] *Ligatus Language of Bindings* [online], <https://lob.is.ed.ac.uk/concept/1646> (dostęp: 29.06.2024); hasło „Szycie ścięciem obrzucającym”, [w:] *Leksykon oprawoznawczy*, dz. cyt., s. 372–373.

¹²⁹ Zob. hasło „Secondary tacketings”, [w:] *Ligatus Language of Bindings* [online], <https://www.ligatus.org.uk/lob/concept/1565> (dostęp: 29.06.2024); hasło „Szycie z wiązaniem”, [w:] *Leksykon oprawoznawczy*, dz. cyt., s. 375–376; J.A. Szirmai, *The Archaeology of Medieval Bookbinding*, Ashgate, Aldershot 1999, s. 304–309.

wcześniej blok książki przytwierdzano do oprawy jedynie kawałkami rzemienia lub sznurka. W ten sposób oprawa nie była ściśle złączona ze składkami, a jedynie przyczepiona do bloku. Można było ją więc szybko nałożyć lub zdjąć. Ten sposób był szczególnie wygodny w przypadku opraw tymczasowych, gdyż zdjęcie oprawy nie wiązało się z naruszeniem szycia grzbietu¹³⁰. W szesnastowiecznych oprawach przewodników nie występowały zwięzy na grzbiecie. Te egzemplarze, które je posiadają, zostały oprawione w okresie późniejszym w nieco droższe oprawy i zwykle są połączone z innymi pozycjami w klocki intrologatorskie. Nierzadko, zwłaszcza w okładzinach szesnastowiecznych, zauważalny jest brak przyklejonych do okładek wyklejek, co również jest cechą niedrogich opraw mających często pełnić funkcję tymczasowego zabezpieczenia bloku przed zniszczeniem¹³¹. Należy wspomnieć, że w dwóch zbadanych egzemplarzach (nr 21, 23)¹³² zachowały się nierozcięte karty¹³³. Taka sytuacja jest rzadko spotykana w drukach z XV i XVI w. – świadczy bowiem o tym, że przez niemal 450 lat książka nie była ani razu czytana (*unopened*¹³⁴). Najprawdopodobniej intrologator nakładający oprawę w pośpiechu i najniższym kosztem po prostu nie przyciął krawędzi kart.

Najwięcej zbadanych woluminów zostało oprawionych w okresie późniejszym niż XVI w. – 14 w XVII i XVIII stuleciu oraz 15 jeszcze później, w XIX, XX i XXI w.¹³⁵ Pozwala to domniemywać, że albo oryginalne oprawy były zniszczone w takim stopniu, iż zaszła potrzeba ich wymiany, albo druki w ogóle nie posiadały okładek. Niekiedy mógłby to sugerować bardzo zły stan ich zachowania: zalanie, zupełny brak lub znaczne uszkodzenia pierwszych kart. Zatem uprawnione jest przypuszczenie, że *Le cose meravigliose* można było

¹³⁰ Zob. E. Chlebus, *Problemy atrybucji, chronologizacji i lokalizacji opraw starych druków w kontekście pracy konserwatora książki*, „Notes Konserwatorski” 2016, nr 18, s. 203.

¹³¹ Brak wyklejek nie musiał być jednak zgodny z intencją intrologatora czy właściciela, mógł być spowodowany ich zniszczeniem lub oddzieleniem od okładziny na którymś z etapów funkcjonowania książki. Zob. E. Chlebus, *Elementy przybyszowe w oprawach późnogotyckich – formy, funkcje, terminologia*, „Roczniki Biblioteczne” 2017, nr 61, s. 72.

¹³² *Mirabilia Romae a donde se trata de las yglesias reliquias, stationes...*, G.O. Gigliotti, Roma 1581, egz. BJ, sygn. Geografia 450; *Le cose meravigliose*, G.O. Gigliotti, Roma 1582, egz. BJ, sygn. Geografia 116.

¹³³ Karty składek były zwykle przycinane jeszcze przed oprawą. Zob. hasło „Cut before sewing”, [w:] *Ligatus Language of Bindings* [online], <https://www.ligatus.org.uk/lob/concept/1272> (dostęp: 21.07.2024); hasło „nieobcięte krawędzie”, [w:] *Leksykon oprowoznawczy*, dz. cyt., s. 234.

¹³⁴ Zob. S. Werner, *Studying Early Printed Books, 1450–1800: A Practical Guide*, Wiley Blackwell, Hoboken 2019, s. 299 (hasło „Unopened”).

¹³⁵ Należy pamiętać, że datacja jest w wielu przypadkach orientacyjna i posiada pewien margines błędu, zarówno bowiem w odniesieniu do niedatowanych wpisów własnościowych oraz marginaliów, jak i oprawy, nie da się dokładnie określić, z którego przełomu wieków pochodzą.

zakupić we Włoszech zarówno w wersji oprawionej (droższej), jak i bez oprawy (tańszej). Możliwe też, że peregrynant mógł zamówić spersonalizowany klocek na miejscu w księgarni i otrzymać wolumin złożony z tytułów, które były mu potrzebne¹³⁶. W takim przypadku książkę zszywano za pomocą ściegu podłużnego (*long stitch sewing*)¹³⁷.

Zakup i użytkowanie nieoprawionych przewodników na miejscu w Rzymie to z pewnością jedno z głównych czynników, które wpłynęły na zniszczenie większości egzemplarzy. Kiedy jednak pielgrzym decydował się na zabranie książki do domu, zmieniała ona swoją funkcję – z publikacji użytkowej stawała się tomem bibliotecznym. Trafiła zwykle do klasztornej librarii, zyskując tam odpowiednią do zawartości, czyli raczej skromną oprawę. Warto również zwrócić uwagę na fakt związany z użytkowaniem przewodnika w ciągu wieków. Jak zauważył już Paul Needham¹³⁸, stare druki, które otrzymywały oprawę w epokach późniejszych, tak jak omawiane przewodniki oprawiane w XVII, XVIII czy XIX stuleciu, musiały zostać uznane za książki przydatne w bibliotece. W przeciwnym razie właściciel nie inwestowałby pieniędzy w nową oprawę woluminu.

3.3.1. *Le cose meravigliose* jako dzieło współoprawne

Dziesięć z omawianych egzemplarzy szesnastowiecznych przewodników to druki współoprawne z innymi pozycjami. W sposobie sporządzania klocków zauważalne są pewne wzorce.

Już w XV w. przewodniki były komponowane w *sammelbandy* z innymi drukami. Na podstawie zbadanych oryginałów oraz danych z bazy Material Evidence in Incunabula można stwierdzić, że w okresie inkunabulistycznym oraz w pierwszych dziesięcioleciach XVI w. *Mirabilia Romae* funkcjonowały na rynku samodzielnie. Oprócz tego oprawiano je i prawdopodobnie sprzedawano w komplecie z określoną grupą tytułów, od jednego do dziewięciu¹³⁹. Wśród

¹³⁶ Przypadki klocków stworzonych na zamówienie właściciela opisał N. Pickwood (tenże, *Tacketed bindings: A hundred years of European bookbinding*, [w:] *For the Love of the Binding: Studies in Bookbinding History Presented to Mirjam Foot*, red. D. Pearson, The British Library, Oak Knoll Press, London 2000, s. 135).

¹³⁷ Zob. hasło „Longstitch”, [w:] *Ligatus Language of Bindings* [online], <https://www.ligatus.org.uk/lob/index.php/concept/1425> (dostęp: 1.07.2024); hasła „Szycie ściegiem podłużnym” oraz „Pergaminowe oprawy”, [w:] *Leksykon oprawoznawczy*, dz. cyt., s. 373–374 oraz s. 295. Szycie tego rodzaju zachowało się np. w egzemplarzu przechowywanym w BUWr, 452389.

¹³⁸ P. Needham, dz. cyt., s. 50.

¹³⁹ Klocki introligatorskie zawierające od trzech do dziewięciu z wymienionych w tekście pozycji przechowują np. Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu (II G. b. 39), Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy (XV. 29–37 adl.), Biblioteka Narodowa w Rydze (RH1), BNCR (18.4.A.25.7), Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (XV.9).

druków towarzyszących przewodnikowi znajdowały się zazwyczaj przepisy dotyczące spowiadania się (*Modus confitendi, Interrogationes et doctrinae*), *lunaria*¹⁴⁰ na kilka lat, modlitwy św. Brygidy, opis Sanktuarium Santa Casa di Loreto¹⁴¹ oraz krótkie opisy różnych wyznań chrześcijańskich (*Divisiones decem nationum totius Christianitatis*). Zdarzało się również, że już na początku XVI stulecia w klocki łączono kilkustronicowy opis Rzymu antycznego (jego mostów, wzgórz itd.) z opisem kościołów i odpustów¹⁴². Podobna praktyka oprawiania *Le cose meravigliose* z *L'Antichità di Roma* występowała również w kolejnych dziesięcioleciach XVI oraz w XVII w. Przykładem może tu być egzemplarz *Le cose meravigliose* z 1575 r. przechowywany w Sansepolcro (nr 10)¹⁴³, który został połączony w jednej szesnastowiecznej oprawie wraz z wydaniem *L'Antichità di Roma* z 1573 r.¹⁴⁴ Kolejnym przykładem tego, że już w XVI w. *Le cose meravigliose* oraz *L'Antichità di Roma* funkcjonowały na rynku zarówno samoistnie, jak i jako adligaty, jest noszący oprawę z epoki egzemplarz wydania jubileuszowego z 1575 r. przechowywany w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie (nr 20)¹⁴⁵. Mimo że zamieszczone w tym klocku weneckie wydanie *Le cose meravigliose* zawierało *L'Antichità di Roma*, właściciel postanowił dołączyć ten druk, wydany w Wenecji w 1575 r., jako dzieło samoistne i pierwszą pozycję w sammelbandzie.

Wymienić można jeszcze jeden podobny klocek przechowywany w Krakowie, zawierający obie te pozycje wytłoczone w roku 1599 (nr 34)¹⁴⁶. Chociaż nosi on

¹⁴⁰ Czyli kalendarze lunarne zawierające również tabele ułatwiające identyfikację fazy księżyca danego dnia. Zob. M. Halonen, *Complex tools for complex time: Solar, stellar, and lunar cycles of time in medieval Roman calendars*, [w:] *Time in the Eternal City: Perceiving and Controlling Time in Late Medieval and Renaissance Rome*, red. T. Heikkilä, Brill, Leiden 2020, s. 297–298.

¹⁴¹ Sanktuarium to było jednym z najważniejszych celów pielgrzymkowych, szczególnie w XV w. Kilkustronicowy opis zamieszczany w przewodnikach można było nabyć na miejscu jako pamiątkę. Ukazało się obszerne opracowanie dotyczące pielgrzymowania do Loreto w epoce nowożytnej: F. Grimaldi, *Pellegrini e pellegrinaggi a Loreto nei secoli XIV–XVIII*, Accademia Fulginia, Foglino 2001.

¹⁴² Rozróżnienie tych dwóch tekstów w katalogach jest utrudnione, bo oba funkcjonują pod niemal identycznym tytułem. Por. ten dotyczący antycznych zabytków: *Mirabilia Romae*, np. wydanie E. Siblery, Roma 1500 (por. ISTC: im00593100), z tekstem dotyczącym kościołów o tytule: (*Mirabilia Romae vel potius*) *Historia et descriptio urbis Romae*, np. wydanie E. Siblery 1500 (por. ISTC: im00603900). Przykładowy klocek zawierający te dwa druki zob. egz. Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy, sygn. XV.29 adl., MEI: <https://data.cerl.org/mei/02146266> (dostęp: 30.06.2024).

¹⁴³ Acc 2, egz. BCS, sygn. FA E5 328.

¹⁴⁴ *L'Antichità di Roma...*, G. Accolti – eredi, Roma 1573. Por. EDIT16: CNCE 23123.

¹⁴⁵ Wen, egz. BUW, sygn. Sd.608.2986 adl.

¹⁴⁶ *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, A. Facchetti, Roma 1599. EDIT16 nie notuje; *L'Antichità dell'alma città di Roma...*, A. Facchetti, Roma 1599, egz. BJ, sygn. Geografia 1012. Por. EDIT16: CNCE 35959.

dziewiętnastowieczną oprawę, można przypuszczać, że tworzące go przewodniki dotyczące kościołów i zabytków antycznych zostały ze sobą połączone dużo wcześniej, najprawdopodobniej od razu po wydrukowaniu.

W części przypadków – z uwagi na to, że książki zostały oprawione później niż w XVI w. – trudno orzec, czy zawarte w nich adligaty funkcjonowały już wcześniej jako jedna pozycja i po prostu zostały w pewnym momencie przeoprawione. Mogły być też zgodnie z wolą ówczesnego właściciela połączone razem w XVII, XVIII czy XIX w. Praktyka łączenia w klocki introligatorskie druków o podobnej tematyce lub pochodzeniu była powszechna wśród zarządców nowożytnych bibliotek. Takiej praktyce poddano również kilka egzemplarzy *Le cose meravigliose*. Dobrym tego przykładem jest klocek zawierający przewodnik wydany w 1599 r. (nr 33)¹⁴⁷. Cztery pozostałe dzieła zawarte w tym woluminie również zostały wytłoczone w Wenecji, wszystkie wcześniej niż *Le cose meravigliose*, a tematycznie stanowią instrukcje sprawowania władzy. Pierwsze z nich to traktat panegiryczny w formie dialogu autorstwa Lucia Paola Rosella, kierowany do Franciszka, syna Kosmy Medyceusza, wydany w roku 1552¹⁴⁸, a dotyczący sprawowania rządów w czasie wojny i pokoju. Drugie to tekst Fadrique Furió Ceriola pt. *Il concilio et consiglieri del principe* (1560)¹⁴⁹, przetłumaczony z hiszpańskiego przez Alfonsa de Ulloa i również dotyczący powinności księcia. Kolejne, trzecie dzieło to *Discorsi de principi della nobiltà: et del governo che ha da tenere il nobile...*¹⁵⁰ (też w formie dialogu). Natomiast jako ostatnie, czwarte dzieło oprawiono słynne *Istituzione del principe cristiano* Erazma z Rotterdamu¹⁵¹. Wszystkie te pozycje zawierają informację o pochodzeniu z księgozbioru Stanisława Iłowskiego¹⁵², której brak jednak na stronie tytułowej *Le cose meravigliose*. Ten fakt nie dziwi,

¹⁴⁷ *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, G. Facciotti, Roma 1599, egz. BUW, sygn. Sd. 608.113 adl. Por. EDIT16: CNCE 35958.

¹⁴⁸ L.P. Rosello, *Il ritratto del vero governo del principe dal esempio vivo del gran Cosimo...*, G.M. Bonelli, Venezia 1552, egz. BUW, sygn. Sd. 608.109 adl. Por. EDIT16: CNCE 29529. Zob. też: F. Calitti, hasło „Rosello Lucio Paolo”, DBI [online], https://www.treccani.it/enciclopedia/lucio-paolo-rosello_%28Enciclopedia-machiavelliana%29/ (dostęp: 26.02.2023).

¹⁴⁹ F.F. Ceriol, *Il concilio et consiglieri del principe ... Tradotto fedelmente di lingua Spagnola secondo il testo originale dell'autore per Alfonso d'Ulloa ...*, F. Bindoni, Venezia 1560, egz. BUW, sygn. Sd. 608.110 adl. Por. EDIT16: CNCE 20046.

¹⁵⁰ M. Montoalban, *Discorsi de principii della nobiltà: et del governo che ha da tenere il nobile ...*, V. Valgrisi, Venezia 1551, egz. BUW, sygn. Sd. 608.111 adl. Por. EDIT16: CNCE 3655.

¹⁵¹ E. Roterodamus, *Istituzione del principe cristiano...*, F. Marcolini, Venezia 1539, egz. BUW, sygn. Sd. 608.112 adl. Por. EDIT16: CNCE 18231.

¹⁵² Zapis ten brzmi: „dono datus a Magnificis Dominis Illoviis anno 1613”. Książki po Iłowskim, w liczbie ok. tysiąca woluminów, zostały podarowane klasztorowi jezuitów w Łomży w tym właśnie roku przez bratanków Iłowskiego. Zob. I. Wienczek-Sielska, *Przekreśl, wytnij, zaszyj. Siedemnastowieczny cenzor – studium przypadku*, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa 2024, s. 345–355.

ponieważ przewodnik został wydrukowany po śmierci Iłowskiego. Książka otrzymała oprawę dopiero w Łomży, gdzie Andrzej Obrembski, bibliotekarz kolegium jezuickiego, zdecydował o składzie klocka, a po jego skomponowaniu wypisał zawartość na górnej karcie ochronnej¹⁵³. Iłowski – literaturoznawca, pisarz i humanista – trudnił się przekładami z greki na łacinę. Swoje prace publikował w Paryżu u Roberta Estienne’a i w Bazylei u Jana Oporyna, w późniejszych latach również w Wenecji. Istotne dla niniejszych rozważań wydaje się szczególnie jedno dzieło Iłowskiego wydane właśnie we Włoszech – przekład mowy Synesiusa Cyrenaëusa traktującej o tym, jak należy dobrze rządzić królestwem¹⁵⁴. Zatem można przypuszczać, że teksty dotyczące cnót i powinności dobrego księcia były przydatne Iłowskiemu przy sporządzaniu tegoż tłumaczenia. Załączony do nich przez Obrembskiego przewodnik tematycznie nie wiąże się w żaden sposób z pozostałymi tekstami w klocku, jednak pasuje do nich pod względem wydawniczym – wszystkie zawarte pozycje zostały wytłoczone w Wenecji i ukazały się w języku włoskim. Stanowią więc italika (na grzbiecie książki widoczna jest nawet sygnatura biblioteczna „Ital” naniesiona ręką Obrembskiego) i to kryterium było decydujące o składzie klocka oraz o umieszczeniu go w odpowiednim miejscu w przestrzeni bibliotecznej¹⁵⁵.

Podobną taktykę przyjęły osoby opracowujące w XVII w. dwa egzemplarze *Le cose meravigliose* przechowywane obecnie w zbiorach BJ. Wydanemu w 1587 r. drukowi (nr 26)¹⁵⁶ towarzyszą cztery inne włoskojęzyczne pozycje: *La Repubblica e i magistrati di Vinegia* autorstwa Gaspara Contariniego¹⁵⁷, *Il pastor fido* Giovanniego Battisty Guariniego¹⁵⁸, *I parenti godevoli, opera piacevolissima* Giulia Cesara Crocego¹⁵⁹ oraz *Il sogno, favola boschereccia* Giovanniego Marii Gucciardiiego¹⁶⁰.

¹⁵³ Nie jest pewne, czy Obrembski pełnił również funkcję klasztorного introligatora, czy też konwent zatrudniał w tym charakterze kogoś innego. Znane są też inne woluminy, które z pewnością otrzymały okładziny w Łomży. Zob. tamże, s. 278–280, 456.

¹⁵⁴ Synesius Cyrenaëus, *Ad Arcadium Imperatorem liber, de regno bene administrando*. Stanislao Ilovio Polono Interprete, *ad amplissimum ac reverendum Petrum Miscovium*, G.B. Somasco, Venezia 1563. Por. EDIT16: 69995, 32332.

¹⁵⁵ Odnośnie do klasyfikacji stosowanej w bibliotece łomżyńskiej i innych polskich bibliotekach jezuickich zob. L. Grzebień, *Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku*, WAM, Kraków 2013, s. 103–112.

¹⁵⁶ *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, T. Diani, P. Diani, Roma 1587, egz. BJ, sygn. 340150. Por. EDIT16: CNCE 32151.

¹⁵⁷ G. Contarini, *La Repubblica e i magistrati di Vinegia*, B. Sabini, Venezia 1551. Por. EDIT16: CNCE 13130.

¹⁵⁸ G.B. Guarini, *Il pastor fido*, F. de Franceschi, Venezia 1595. Por. EDIT16: CNCE 21968.

¹⁵⁹ G.C. Croce, *I parenti godevoli, opera piacevolissima, nella quale s'introduce un ridotto di gentiluomini, & gentil donne à metter ceppo insieme*, B. Sabini, G. Rossi – eredi, Bologna 1599. Por. EDIT16: CNCE 13819.

¹⁶⁰ G.M. Gucciardi, *Il sogno, favola boschereccia*, V. Baldini, Ferrara 1601. Por. USTC: 4035287.

Drugi krakowski egzemplarz *Le cose meravigliose* – wydany w 1581 r. (nr 22)¹⁶¹ – został zaś oprawiony wraz z traktatem o języku włoskim *I quattro libri delle osservazioni* autorstwa Lodovica Dolcego, wydanym w roku 1573¹⁶². Widać więc wyraźnie tendencję polskich siedemnastowiecznych użytkowników do oprawiania przewodnika wraz z innymi italicami, bez uwzględnienia ich tematyki czy gatunku, jednak z wzięciem pod uwagę szczególnie języka i miejsca wydania zawartych druków.

Włoscy właściciele przewodników komponowali klocki intrologatorskie według nieco innego klucza. Przewodnik przechowywany w Bibliotece Watykańskiej (nr 18)¹⁶³ został oprawiony razem z tekstem autorstwa Andrei Domenica Fiocco traktującym o obrzędach duchowych i urzędach w starożytnym Rzymie, wydanym w 1554 r. pt. *Il Fenestella di sacerdotii, e di magistrati romani*¹⁶⁴. Możliwe, że książki tworzyły *sammelband* już w XVI w., ponieważ obie zostały wytłoczone w jego drugiej połowie. Jednak obecna oprawa pochodzi z XVIII stulecia, zatem trudno stwierdzić jednoznacznie, w którym momencie zdecydowano się je połączyć.

Drugi włoski klocek, przechowywany przez Biblioteca Vallicelliana w Rzymie (BVR) (nr 17), otrzymał okładziny w wieku XVII. Oprócz *Le cose meravigliose* zawiera zarówno pozycje szesnastowieczne, jak i późniejsze. Najwcześniejszą jest wydana w Madrycie po hiszpańsku *Historia de la vida ed martyrio que padecio in Inglaterra ... Henrique Valpolo*¹⁶⁵ traktująca o męczeństwie hiszpańskiego jezuita Henrique’a Valpola. Kolejne pochodzą już z wieku XVII i wszystkie zostały opublikowane we Włoszech w języku włoskim. Są to: *La S. Casa abbellita* autorstwa Silvia Serragliego¹⁶⁶ dotycząca sanktuarium w Loreto, *Breve dialogo nel quale si discorre quel s. Monte di Verna* Aurelio Savellego¹⁶⁷ opisujący franciszkańskie sanktuarium w la Verna¹⁶⁸,

¹⁶¹ *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, G.O. Gigliotti, Roma 1581, egz. BJ, sygn. Literatura Włoska 144. Por. EDIT16: CNCE 65608.

¹⁶² L. Dolce, *I quattro libri delle osservazioni...*, A. Salicato, Venezia 1573. Por. EDIT16: CNCE 17409.

¹⁶³ Wen, egz. BAV, sygn. De Luca VI 2010 (int 1–2).

¹⁶⁴ A.D. Fiocco, *Il Fenestrella di sacerdoti e di magistrati romani. Tradotto di latino alla lingua Toscana*, G. Giolito de Ferrari, Venezia 1554. Por. EDIT16: CNCE 19087.

¹⁶⁵ J. Cresswell, *Historia de la vida y martyrio que padecio en Inglaterra, este año de 1595 el p. Henrique Valpolo, sacerdote de la Compañia de Jesus que fue embiado del colegio de los ingleses de Valladolid, y ha sido el primer martyr de los seminarios de España*, P. Madrigal, Madrid 1596. Por. USTC: 335885.

¹⁶⁶ S. Serragli, *La s. casa abbellita del sig. cap. Silvio Serragli da Pietra Santa di Toscana di nuovo aggiunta, e ampliata di molte cose gravi, e notabili, non prima osservate da altri, che ne hanno scritto...*, P. Salvioni – eredi, A. Grisei, Macerata 1634. Por. HPB: IT-ICCU.PBEE006679.

¹⁶⁷ A. Savelli, *Breve dialogo nel quale si discorre quel s. Monte della Verna essere stato prima donato a s. Francesco. Di poi privilegiato di molte apparizioni...*, Stampa Augusta, Perugia 1617. Por. USTC: 4026418.

¹⁶⁸ Mowa o sanktuarium w regionie Arezzo, w którym Franciszek z Asyżu miał otrzymać stygmaty. Zob. E. Sokołowski, hasło „Alwernia”, [w:] *Encyklopedia katolicka*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1973, t. 1, szp. 397.

a także druk Francesca Marii Torrigio o grotach znajdujących się pod Bazyliką św. Piotra, pt. *Le sacre grotte vaticane*¹⁶⁹. Można łatwo zauważyć, że dzieła zawarte w tym klocek dotyczą kościołów, sanktuariów lub są związane z postaciami świętych. Zatem osoba zamawiająca oprawę (niestety nieznana) komponowała swój wolumin, kierując się kryterium tematycznym. Podobnie uczynił właściciel (prawdopodobnie lokalna biblioteka cystersów), do którego należał klocek przechowywany w Biblioteca Comunale Augusta w Perugii (BCP) (nr 6)¹⁷⁰. Między siedemnastowiecznymi okładzinami mieszczą się, oprócz *Le cose meravigliose*, dwie pozycje wydane w okresie, gdy opracowano książkę: wytyłoczony w 1692 r. spis relikwii przechowywanych w rzymskiej kaplicy Sancta Sanctorum na Lateranie, pt. *Sommario delle reliquie che si conservano in Sancta Sanctorum*¹⁷¹ (nota bene druk o dużo mniejszych wymiarach niż przewodnik po Rzymie), a także krótka historia Świętych Schodów prowadzących do kaplicy Sancta Sanctorum na Lateranie – *Ristretto del libro dell'istoria della Scala Santa*¹⁷². Dwa ostatnie druki, które zapewne miały stanowić pamiątki odbytej pielgrzymki, znane są tylko w jednym egzemplarzu. Osoba zlecająca oprawę z pewnością komponowała klocek według kryterium tematycznego, łącząc w jednym woluminie niewielkie publikacje dotyczące rzymskich miejsc kultu.

Podsumowanie

Cechy indywidualne dawnej książki mogą dostarczyć obszernej wiedzy na temat recepcji danego tekstu przez dziesiątki, a nawet setki lat¹⁷³. Chociaż czytelnicy, zarówno we Włoszech, jak i poza nimi, pozostawili na kartach zbadanych przewodników nieliczne ślady lektury, to owe sporadyczne marginalia, jak również inne aspekty materialne starych druków są w stanie znacząco uzupełnić wiedzę o funkcjonowaniu literatury użytkowej w ciągu wieków.

Większość poddanych analizie egzemplarzy *Le cose meravigliose* zawiera historyczne¹⁷⁴ znaki własnościowe. Właścicielami książek były tak osoby prywatne

¹⁶⁹ F.M. Torrigio, *Le sacre grotte vaticane, cioè narrazione delle cose più notabili, che sono sotto il pavimento della basilica di S. Pietro in Vaticano in Roma*, P. Discepolo, A. Discepolo, Viterbo 1618. Por. USTC: 4027935.

¹⁷⁰ Bl 7, BCP, I N 807.

¹⁷¹ *Sommario delle reliquie che si conservano in Sancta Sanctorum*, G.F. Buagni, Roma 1692. Por. HPB: IT-ICCU.UM1E016685.

¹⁷² *Ristretto del libro dell'istoria della Scala Santa del sig. abb. Giuseppe Maria Soresini romano ridotto in questa forma per utile, e comodità de pellegrini dall'abb. d. Benedetto Stella*, [s.n., s.l., XVII w.]. Por. HPB: IT-ICCU.UM1E016684.

¹⁷³ C. Dondi, *Printed Books of Hours*, dz. cyt., s. XL.

¹⁷⁴ Księgozbiory historyczne, za B. Bieńkowską, definiuję jako kolekcje, których gromadzenie zostało zakończone w przeszłości. Zob. też, *Kilka uwag i propozycji w sprawie badań księgozbiorów historycznych*, „Studia o Książce” 1986, nr 16, s. 3.

(zwłaszcza w okresie wcześniejszym, XVI–XVII w.) uczestniczące w Jubileuszu lub podróżujące do Włoch, jak i biblioteki klasztorne, które prawdopodobnie przechowywały przewodnik ze względu na jego religijną tematykę (szczególnie w okresie późniejszym, XVIII–XIX w.). Należy podkreślić, że znaczna część przewodników noszących znaki bibliotek kościelnych (15 egzemplarzy) trafiła do instytucji publicznych w XVIII lub XIX w. na skutek kasat klasztornych. Natomiast rzadko zdarzały się w przewodnikach ślady przynależności do bibliotek dworskich, rodowych czy szkolnych. Proporcje znaków własnościowych w zachowanych egzemplarzach należących do osób prywatnych i zbiorów instytucjonalnych w ciągu wieków ukazano w tabeli 5.

Tabela 5. Kategorie właścicieli *Le cose meravigliose* w ciągu wieków na podstawie znaków własnościowych w zbadanych egzemplarzach

	XVI w.	XVII–XVIII w.	XIX w.	XX–XXI w.
1.				
2.				
3.				
4.				
5.				
6.				
7.				
8.				
9.				
10.				
11.				
12.				
13.				
14.				
15.				
16.				
17.				
18.				
19.				
20.				
21.				
22.				
23.				

24.				
25.				
26.				
27.				
28.				
29.				
30.				
31.				
32.				
33.				
34.				
35.				
36.				
37.				

Numery w 1. kolumnie odpowiadają kolejnym opisom proveniencyjnym na s. 240–260.

	– właściciel prywatny		– biblioteka klasztorna
	– biblioteka publiczna		– biblioteka szkolna
	– biblioteka rodowa		– brak informacji na temat właściciela w danym okresie

Źródło: opracowanie własne.

Niektóre egzemplarze mają cechy indywidualne świadczące o tym, że zostały zakupione w Rzymie i wraz z właścicielem opuściły miasto, zapewne jako pamiątka odbytej podróży. Tylko w nielicznych przypadkach można mieć pewność, że przewodnik był używany na miejscu w Rzymie i wykorzystywany do poruszania się po przestrzeni miejskiej. Znaczące jest jednak to, że bywał nadal użytkowany w ten sposób nawet dziesiątki lat od czasu publikacji. Świadczą o tym podkreślenia w opisach kolejnych zabytków, wypisy lub uzupełnienia sugerujące, że czytelnik mógł porównać informacje z druku ze stanem rzeczywistym. Mimo iż większość omawianych egzemplarzy została wydana w języku włoskim, zapiski w nich pozostawione były też zamieszczane w języku łacińskim, szczególnie przez użytkowników spoza Italii. Może to sugerować albo znajomość obu języków przez niektórych czytelników i świadomy wybór łaciny jako pierwszego, albo umiejętność zrozumienia tekstu w języku włoskim przez użytkowników nieznających tego języka, za to sprawnie posługujących się łaciną.

Odbiorców rzeczywistych, zarówno egzemplarzy zachowanych we Włoszech, jak i poza nimi, szczególnie interesowały spisy i wykazy umieszczone na końcu przewodnika – kościołów (ciekawilo ich, ile kościołów łącznie jest w stolicy katolicyzmu oraz jakiej reguły mnisi w nich przebywają), a także papieży

i innych władców¹⁷⁵. Dzięki dopiskom zamieszczonym w tych drugich bardzo często można wywnioskować, w jakim okresie dany użytkownik czytał przewodnik. Indeksy – kościołów oraz zabytków antycznych – poddawano niekiedy korektom i uzupełnieniom, odnajdując w nich i poprawiając występujące błędy drukarskie. Niekiedy dodatkowo porządkowano tekst, np. za pomocą numeracji¹⁷⁶. Zachowanie takie świadczy o uważnej lekturze i porównywaniu przez czytelnika informacji zawartych w treści z tymi pochodzącymi z pośpiesznie drukowanych, przynależnych im paratekstów. Oprócz uzupełniania danych w indeksach występują też różnego rodzaju obliczenia zamieszczane na marginesach w kolejnych epokach – sumowanie liczby i numerowanie kościołów, szacowanie liczby lat między pontyfikatami itp. Kalkulacje takie były wyrazem dawnej „potrzeby empirii”¹⁷⁷. Sprawiały, że trudne do ogarnięcia umysłem przestrzenie – miasta i czasu – stawały się wymierne. Posługiwanie się obliczeniami było też, na równi z pisanem i czytaniem, wyznacznikiem statusu intelektualnego¹⁷⁸. W pojedynczych egzemplarzach zdarzają się dłuższe komentarze na marginesach, a tylko w jednym zastosowano cenzurę (nr 2)¹⁷⁹ – wydrapano fragment ilustracji przedstawiającej boginię Romę.

Przeprowadzone analizy proveniencyjne pokazały, że niezależnie od kraju *Le cose meravigliose* zachowywały podobny wygląd zewnętrzny. Oprawiano je zwykle w proste i tanie pergaminowe lub papierowe oprawy. Żaden ze znanych egzemplarzy nie otrzymał okładek z desek ani puncowanych krawędzi kart czy tłoczeń na okładzinach. Prawdopodobnie dzięki temu, że otrzymały jakąkolwiek skromną oprawę, przetrwały ostatnie kilkaset lat, w przeciwieństwie do innych nieoprawnych egzemplarzy, które uległy zniszczeniu już w XVI w.

Choć *Le cose meravigliose* i *L'Antichità di Roma* niekiedy wydawano osobno, najlepiej sprawdzały się u czytelników jednak jako komplet. Świadczą o tym zachowane klocki intrologatorskie zawierające obie pozycje. Wiedzieli o tym drukarze przewodnika jubileuszowego, którzy świadomie nie dodali *L'Antichità di Roma* tylko do jednej z 15 edycji z 1575 r.

¹⁷⁵ Taką samą tendencję do rękopiśmiennego uzupełniania spisów zaobserwowała J. Kiliańczyk-Zięba wśród czytelników siedemnastowiecznego przewodnika po Krakowie. Zob. też, *Printing for the pilgrims*, s. 147–149.

¹⁷⁶ Na temat uzupełnień rękopiśmiennych jako jednej z głównych aktywności czytelnicznych w epoce wczesnonowożytnej zob. G. Petrella, dz. cyt., s. 158–166.

¹⁷⁷ Cyt. za H. Dziechcińska, *O staropolskich dziennikach podróży*, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa 1991, s. 52.

¹⁷⁸ W. Kula, dz. cyt., s. 21–24.

¹⁷⁹ Bl 3, BNCR, 18.1.A.16.

Zakończenie

Wnioski

Omawiany w prezentowanej pracy przewodnik był tworem niejednorodnym – składał się z różnych tekstów lub ich fragmentów napisanych przez różnych autorów, którym towarzyszyły nieliczne parateksty dodane przez kolejnych wydawców. Komponenty te miały spełniać rozmaite funkcje. Pierwszy i najważniejszy, zawierający opisy kościołów oraz wykaz stacji, miał pomagać pielgrzymowi w poruszaniu się po mieście, a także wiązać rytuały religijne z przestrzenią miejską. Trasy przemierzane przez setki tysięcy pątników dzień po dniu, od kościoła do kościoła, zgodnie z chronologią liturgii stacyjnej wzdłuż dróg wyznaczanych przez spisy zamieszczone w przewodniku pokrywały całe miasto, zastępując siatkę ulic Rzymu antycznego systemem dróg pielgrzymich Rzymu katolickiego.

Produkcja *Le cose meravigliose* była finansowana przez Kościół katolicki, a ich rozpowszechnianie na ogromną skalę oprócz instruowania pielgrzymów miało też służyć wdrażaniu postanowień soboru trydenckiego i promowaniu wizerunku odnowionego Kościoła. W przewodniku nie znalazły się żadne przypadkowe treści – każdy element był dobrze przemyślany i dostosowany do potrzeb użytkownika. Przykładem mogą być ponownie spisy kościołów, które przez lata uzupełniano i ulepszano, aby trasa prowadząca od jednego miejsca kultu do kolejnego była jak najdoskonalsza i uwzględniała zmiany zachodzące w przestrzeni miejskiej. Oprócz ułatwienia pielgrzymowi osiągnięcia celu, jakim było uzyskanie odpustu, oraz promowania potrydenckiego obrazu miasta i Kościoła, *Le cose meravigliose* służyły również celom poznawczym, dostarczały bowiem wiedzy o historii miasta, zabytkach starożytnych i zwyczajach dawnych mieszkańców. O ile część zawartych w przewodniku tekstów, jak np. wykazy kościołów czy odpustów, pełniła funkcję *stricto* praktyczną, o tyle inne, takie jak *L'Antichità di Roma* czy spisy papieży i cesarzy, mogły być (i były, czego dowodzą

badania proveniencyjne) wykorzystywane przez czytelników poza Rzymem, w dowolnym miejscu i czasie. Były one w stanie dostarczyć informacji przydatnych do komponowania własnych utworów. Przewodnik został więc skonstruowany w taki sposób, by przeprowadzić jego użytkownika przez cały proces uczestnictwa w Jubileuszu, wykraczający czasowo poza sam pobyt w mieście. List pasterski Karola Boromeusza i wykaz stacji pocztowych miały wesprzeć i zachęcić przybysza do udziału w obchodach Roku Świętego, zanim jeszcze dotarł on do Wiecznego Miasta lub w ogóle podjął decyzję o wyjeździe. Wykazy kościołów, traktat o uzyskiwaniu odpustów, chronologia stacji oraz *La guida romana* były najbardziej użyteczne na miejscu w Rzymie. Natomiast obszerna deskryptywna część przewodnika *L'Antichità di Roma* mogła być wykorzystywana do poszerzania wiedzy o antycznym Rzymie, zarówno przed podróżą, podczas samego pobytu w Wiecznym Mieście, jak i po powrocie z wyprawy. Zamieszczenie w publikacji tekstu *L'Antichità di Roma* sprawiało również, że przewodnik służący do przemieszczania się po mieście podczas Jubileuszu, będący z założenia wydawnictwem o krótkim terminie przydatności, stawał się jednocześnie nie tracącym na aktualności kompendium wiedzy o starożytnym Rzymie, wartym przechowywania w księgozbiorniku.

Tak jak różne były funkcje i stopień użyteczności poszczególnych komponentów *Le cose meravigliose*, tak samo odmienny był stosunek ich autorów do spuścizny antycznej. Największy kontrast można zauważyć, zestawiając *La guida romana* z listem pasterskim Karola Boromeusza. Autor trzydniowego itinerarium, Thomas Shakerley, zachwyca się zabytkami antycznymi, podczas gdy kardynał nakazuje wiernym odwracać od nich wzrok i skupiać się przede wszystkim na duchowym doświadczaniu Jubileuszu. Bardzo dobrym przykładem potrydenckiej recepcji antyku jest *Trattato ovvero modo di acquistare indulgenze*, w którym na poparcie swoich słów autor używa cytatów z Biblii, Ojców Kościoła i autorów klasycznych, takich jak Horacy czy Owidiusz. Warto również podkreślić, że do większości wydań przewodnika włączano obszerne objętościowo *L'Antichità di Roma*. Mimo chęci promowania Wiecznego Miasta jako centrum świata katolickiego w 2. poł. XVI w. przewodniki doby kontrreformacji nadal zawierały obfite informacje o zabytkach antycznych. Co prawda, te antyczne elementy nie były przesadnie eksponowane przez wydawców na kartach tytułowych. Zdawali sobie oni jednak sprawę, że zainteresowanie starożytnością wbrew pozorom nie słabło – prężnie rozwijały się chociażby badania nad ruinami i topografią miasta oraz archeologia.

Analiza bibliologiczna przewodników ukazała, jak mogła przebiegać produkcja publikacji adresowanych do szerokiej publiczności, a także jak funkcjonował szesnastowieczny rzymski rynek wydawniczy. W odróżnieniu od znanego nam rynku polskiego, dla Włochów charakterystyczne było choćby angażowanie

się w liczne spółki lub kooperatywy na potrzeby większych przedsięwzięć wydawniczych czy zlecenie druku tego samego tekstu kilku wykonawcom. Tu wyrazisty jest przypadek przewodników tłoczonych przez drukarnię Kamery Apostolskiej, niedysponującą wystarczającą liczbą pras. Omawiany przewodnik, będący efektem takiej współpracy, stanowi też pewien rodzaj kompromisu. Jego wydawcy przez kolejne lata dobierali zawartość w taki sposób, by w 1575 r. wypuścić na rynek gotowy produkt. Starali się – nauczeni na błędach i sukcesach poprzedników oraz własnych – zachować równowagę między tekstem literackim i użytkowym, kontrreformacyjnym i humanistycznym, by pogodzić ze sobą światy Rzymu świętego i Rzymu pogańskiego. Współczesny odbiorca może się zastanawiać, czy połączenie ze sobą tylu różnych elementów prowadzi do uzyskania logicznej całości, czy może po prostu chaotycznej kompilacji, jakich wiele funkcjonowało na ówczesnym rynku wydawniczym. *Le cose meravigliose* to jednak zbiór chaotyczny tylko z pozoru. Nie bez powodu przewodnik był powielany na tak ogromną skalę i sprzedawał się najlepiej wśród wszystkich tego typu publikacji w Roku Jubileuszowym. Wybór i kolejność tekstów współwydanych musiały być trafione i przemyślane, mimo iż sama forma przewodnika, niestaranna i niejednolita, sugeruje coś zupełnie odwrotnego. *Le cose meravigliose* to grupa tekstów, których układ dokładnie zaplanowano, ponieważ każda kolejna strona dokładała pracy drukarzom i podnosiła cenę przewodnika. Równocześnie niska cena i pośpiech sprawiły, że ten skrupulatny wybór prezentowano czytelnikowi w dalekiej od doskonałości formie wizualnej. Za wyróżniający się z tej grupy można uznać przewodnik tłoczony w Wenecji, prawdopodobnie nielegalnie. Jest on znany z jednej tylko edycji, za to w całkiem dużej liczbie egzemplarzy. Być może o przetrwaniu zadecydowały tu właśnie względy wizualne, został on bowiem dużo bardziej estetycznie wykonany niż wydania rzymskie, gdyż do jego produkcji użyto lepszych materiałów (zwłaszcza gatunku papieru).

Przeprowadzone badania proveniencyjne ujawniły, w jaki sposób i przez kogo były użytkowane przewodniki, które zachowały się w zbiorach włoskich i polskich. Warto zwrócić szczególną uwagę na przemiany w funkcji *Le cose meravigliose* w ciągu wieków. Kiedy spisy kościołów przestały być aktualne, w kolejnych stuleciach bardzo aktywnie korzystano z wykazów chronologicznych zamieszczonych na końcu części przewodnika dotyczącej kościołów – użytkownicy często podkreślali i dopisywali imiona kolejnych władców czy papieży. Przewodnik przechowywano również w bibliotekach – we Włoszech w działach rzeczowych dotyczących historii Rzymu, a w Polsce w działach zawierających italika. Jeszcze w XIX w. służył on podróżnikom, filologom i znawcom kultury antycznej z uwagi na zawarte w nim informacje dotyczące starożytnego Rzymu i jego mieszkańców.

Przetrwanie

Katalog EDIT16 notuje dziesięć wydań *Le cose meravigliose* z 1575 r., z czego dziewięć drukowanych przez różnych drukarzy w Rzymie¹ i jedno w Wenecji², w formatach *octavo* i *duodecimo*. Bibliografia Rossettiego informuje o dziewięciu wydaniach, w tym również jednym niepewnym wytłoczonym w Bolonii, ale brak znanych egzemplarzy tej edycji³. Bez wątpienia faktycznie wydań było więcej, jednak egzemplarze części z nich do dziś się już nie zachowały. Po pierwsze dowodzi tego istnienie nowo zidentyfikowanych wydań przewodnika. Egzemplarze przechowywane w Biblioteca Apostolica Vaticana⁴, Nazionale Centrale⁵, Biblioteca di Archeologia e Storia dell'Arte⁶ oraz American Academy⁷ w Rzymie, a także Biblioteca Comunale „Dionisio Roberti” w Sansepolcro⁸, reprezentują cztery nieznane dotychczas edycje *Le cose meravigliose* z 1575 r.⁹ Natomiast w Bibliotece Jagiellońskiej znajdują się egzemplarze reprezentujące szesnastowieczne wydania tego przewodnika z innych lat, nienotowane dotychczas przez literaturę¹⁰. Już tak wąsko zakrojona kwerenda, obejmująca jedynie zbiory wybranych bibliotek włoskich i polskich, ujawniła niespodziewanie dużą liczbę nieznanych wydań omawianego przewodnika. Po drugie w przypadku przewodników należy wziąć pod uwagę tzw. argument z braku, który ma zastosowanie, gdy istnieje wiele wydań danego tytułu zachowanych w jednym lub dwóch egzemplarzach, bo implikuje to również istnienie wydań, które nie zachowały się w ogóle. Zjawisko to opisał już Andrew Pettegree, słusznie określając prawdopodobieństwo przetrwania tanich książeczek użytkowych na dużo mniejsze niż wielkoformatowych, drogich woluminów przeznaczonych do przechowywania na półkach bibliotek¹¹. Pettegree szacuje, iż nawet ok. 30% całej produkcji wydawniczej do

¹ EDIT16: CNCE 23287, CNCE 27126, CNCE 77063, CNCE 25408, CNCE 25406, CNCE 25719, CNCE 73943, CNCE 25948, CNCE 35380.

² EDIT16: CNCE 40909.

³ Rossetti: G-422, G-424, G-425, G-426, G-427, G-428, G-429, G-429a, G-429b.

⁴ Bl 6, egz. BAV, sygn. R. C. ArteArch.VI.75.

⁵ Bl 3, egz. BNCR, sygn. 18.1.A.16.

⁶ Bl 2, egz. BASA, sygn. ROMA. X 38.

⁷ Bl 5, egz. AAR, sygn. A DG 808.R61 1575.

⁸ Acc 2, egz. BCS, sygn. FA E 5 328.

⁹ Dane bibliograficzne, w tym formaty wszystkich zidentyfikowanych do tej pory wydań *Le cose meravigliose* z 1575 r., zob. tab. 2.

¹⁰ *Mirabilia Romae a donde se trata de las yglesias reliquias, stationes...*, G.O. Gigliotti, Roma 1581, egz. BJ, sygn. Geografia 450; *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, G. Franzini, Venezia 1598, egz. BJ, sygn. Geografia 117; *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, N. Muzzi, Roma 1599, egz. BJ, sygn. C.I.9; *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, A. Facchetti, Roma 1599, egz. BJ, sygn. Geografia 1012.

¹¹ Por. J. Kiliańczyk-Zięba, *Wydawnicze skamieliny*, dz. cyt., s. 402–405.

1601 r. może być znane w jednym tylko zachowanym, zużyтым egzemplarzu¹². Taki los bez wątpienia spotkał przewodniki po Rzymie z XV i XVI w. Ujawnienie podczas kwerend kolejnych nieznanych wydań i wariantów *Le cose meravigliose*, wytłoczonych w nakładach wynoszących co najmniej po kilkaset egzemplarzy, jest doskonałym poświadczeniem tzw. argumentu z braku.

Przyczyną tak niewielkiej liczby zachowanych egzemplarzy była bez wątpienia niska cena książeczek, a w konsekwencji niska jakość materiałów, przy użyciu których zostały one wykonane. Nie bez znaczenia były również ich niewielkie wymiary¹³. Należy podkreślić, że błędne uogólnienie, jakoby w epoce wczesnonowoczesnej każda książka była dobrem luksusowym, zostało dawno zweryfikowane, chociażby dzięki badaniom nad inkunabulami w ramach projektu „15cBooktrade”¹⁴. Projekt ten, czerpiący dane statystyczne m.in. z piętnastowiecznego inwentarza *Zornale* weneckiego księgarza Francesca de Madiisa, dowiódł, że ówczesnymi bestsellerami były tanie książeczki, takie jak modlitewniki (szczególnie godzinki) czy gramatyki dla dzieci. Kosztowały one od jednego do czterech soldów, co odpowiadało w piętnastowiecznej Wenecji cenie pół kilograma czereśni (jeden sold) lub jednego kurczaka czy węgorza (cztery soldy)¹⁵. Podobnego typu wytworami były przewodniki po Rzymie. Z uwagi na fakt, iż drukowano je często, ale niewielkim kosztem, na złej jakości papierze, posługując się zużyłymi klockami drzeworytniczymi, użytkowano bez oprawy lub oprawiano w tani karton czy pergamin, a także dlatego, że podobnie jak gramatyki czy kalendarze służyły do użytku codziennego – zachowały się do dziś w niewielkiej liczbie egzemplarzy¹⁶.

¹² A. Pettegree, *The legion of the lost: Recovering the lost books of early modern Europe*, [w:] *Lost Books: Reconstructing the Print World of Pre-Industrial Europe*, red. F. Bruni, A. Pettegree, Brill, Leiden 2016, s. 2.

¹³ Na temat cech starych druków wpływających na przetrwanie konkretnych wydań zob. np. J. Kiliańczyk-Zięba, *Wydawnicze skamieliny*, dz. cyt., s. 402–405.

¹⁴ <https://15cbooktrade.ox.ac.uk> (dostęp: 14.11.2023).

¹⁵ Por. *Printing R-evolution 1450–1500* (katalog wystawy), red. C. Dondi, Marsilio Editori, Venezia 2018, s. 80–81; C. Dondi, N. Harris, *Best selling titles and books of hours in a Venetian bookshop of the 1480s: The Zornale of Francesco de Madiis*, „Bibliofilia” 2013, nr 15, szczególnie s. 67–68; ciż, *Oil and green ginger: The Zornale of the Venetian bookseller Francesco de Madiis, 1484–1488*, [w:] *Documenting the Early Modern Book World*, Brill, Leiden 2013, s. 341–406. Zdarza się, że ceny, niekiedy wraz z datą zakupu, zostały wpisane przez właścicieli w samych książkach; analiza takich zapisków jest przedmiotem badań proveniencyjnych. Zob. np. M. Czapnik, *Early modern Polish travellers purchasing books in Italy: Ownership evidence as a source of information*, [w:] *Print Culture at the Crossroads: The Printed Book in Central Europe*, red. E. Dillenburger, H. Louthan, Brill, Leiden 2021, s. 177–194.

¹⁶ Podobnie jak inne publikacje należące do grupy tzw. literatury popularnej czy straganowej, stanowiące coraz częściej przedmiot badań, np. w projekcie „The European dimensions of popular print culture” (Uniwersytet w Utrechcie), w ramach którego stworzono glosariusz gatunków literatury popularnej: <https://popular-print-glossary.sites.uu.nl> (dostęp: 15.06.2024). Na temat przetrwania literatury popularnej zob. też: R. Krzywy,

Paul Needham zauważył, że książka przetrwa tak długo, jak długo jest dla kogoś użyteczna, choć paradoksalnie jeśli jest używana nadmiernie, może ulec zniszczeniu¹⁷. Stanowisko to potwierdzają przeprowadzone badania nad szesnastowiecznymi przewodnikami. Duża część egzemplarzy *Le cose meravigliose* zachowała się do dziś nie bez powodu – zostały one uznane przez kolejnych właścicieli za warte przechowywania w bibliotece i przynajmniej zainwestowania w nową oprawę. Można przypuszczać, że do ich przetrwania w publicznych i prywatnych kolekcjach przyczyniła się obecność tych bardziej uniwersalnych, historiograficznych acceditów, takich jak *L'Antichità di Roma*, niebędących tekstami *stricte* okolicznościowymi, przygotowanymi na uroczystość Jubileuszu roku 1575. Jednocześnie niektóre przewodniki zachowane w zbiorach klasztornych zostały bez wątpienia potraktowane jako pamiątki odbytej pielgrzymki lub świadectwa pierwszego potrydenckiego Jubileuszu.

Nie da się dokładnie określić momentu, w którym *Le cose meravigliose* zmieniły swoją funkcję i z przewodnika, z którym poruszali się po mieście Szembek czy Henik, stały się kompendium wiedzy o Rzymie przechowywanym na bibliotecznych półkach. O ich przetrwaniu zdecydowały rozmaite czynniki – oprócz tych wymienionych wcześniej również zupełnie przypadkowe: ktoś postanowił podarować przewodnik w prezencie lub oprawić go wraz z innymi drukami, co zdecydowanie zwiększało szanse na przetrwanie taniej publikacji o niewielkim formacie¹⁸. Warto też zwrócić uwagę, że niemal połowa zbadanych przewodników (21 z 43) ma zarówno znaki własnościowe zgromadzeń zakonnych, jak i instytucji publicznych, które przejęły zbiory klasztorne po kasatach. Potwierdza to znaną już tezę¹⁹, że wcielenie do kolekcji instytucjonalnej (czy to kościelnej, czy publicznej) zapewniało książce z XV lub XVI w. większe szanse na przetrwanie, w przeciwieństwie np. do zbiorów prywatnych czy rodowych, które były bardziej narażone na rozproszenie. Wczesne włączenie przewodnika do kolekcji klasztornej mogło też skutkować tym, że po kolejnych kilkuset latach trwania instytucji raz wcielony do zbiorów niepozorny druk został po prostu zapomniany²⁰ i w ten sposób przetrwał kolejne dziesięciolecia do momentu, aż zyskał status starego druku czy książki rzadkiej.

Fizyczność szesnastowiecznych przewodników po Rzymie jest typowa dla literatury popularnej, projektowanej do krótkiego trwania. Można więc stwierdzić, że opisywane egzemplarze przetrwały nieco na przekór własnemu przeznaczeniu.

Wokół staropolskiej literatury popularnej, dz. cyt., s. 282–283; J. Kiliańczyk-Zięba, *Wydawnicze skamieliny*, dz. cyt., s. 402–405; K. Badecki, *Literatura mieszczańska w Polsce XVII wieku*, Ossolineum, Lwów–Warszawa–Kraków 1925, s. XXII–XXIII.

¹⁷ P. Needham, dz. cyt., s. 41.

¹⁸ J. Kiliańczyk-Zięba, *Wydawnicze skamieliny*, dz. cyt., s. 403–404.

¹⁹ Tamże, s. 39–40; C. Dondi, *Printed Books of Hours*, dz. cyt., s. XLIII.

²⁰ C. Dondi, *Printed Books of Hours*, dz. cyt., s. XLIII.

Postulaty dalszych badań

Pierwszym i najważniejszym postulatem badawczym jest analiza większej liczby zarówno wydań, jak i egzemplarzy dawnych przewodników po Rzymie – piętnasto- oraz szesnastowiecznych. Wiadomo bowiem, że im większą liczbą wydań i egzemplarzy dysponuje badacz, tym więcej można dowiedzieć się o dawnej produkcji wydawniczej, mentalności czytelników, jak również recepcji danego tytułu lub określonej grupy tekstów w ciągu setek lat. Do dalszych badań nad przewodnikami z XV i XVI w. niezbędne jest więc postępujące opracowywanie starych druków, w szczególności tych ze zbiorów kościelnych. Przechowuje się tam bardzo często zupełnie nieznane dotychczas tytuły i wydania, co można zaobserwować chociażby na przykładzie kolekcji kamedulskich wcielonych do BJ. Jeszcze bardziej kusząca niż rejestracja bibliograficzna wydaje się dalsza rejestracja proveniencji przewodników. W rozdziale 3 opisano głównie druki z kolekcji katolickich, gdyż takie było wyznanie większości uczestników Roku Jubileuszowego 1575. Jest rzeczą oczywistą, że zachowanych egzemplarzy należało szukać w pierwszej kolejności tam, skąd w XVI w. przybywało do Rzymu najwięcej peregrynantów. Intrygujące wydaje się jednak zbadanie proveniencji w egzemplarzach *Le cose meravigliose* oraz podobnych przewodników z wykazami relikwii pochodzących ze zbiorów klasztorów żeńskich oraz kolekcji protestanckich. Sprawdzenie tożsamości ich właścicieli oraz śladów lektury mogłoby odpowiedzieć na pytanie, czy i w jaki sposób książeczka była użytkowana przez osoby spoza kręgu projektowanych czytelników. Realizację tego postulatu znacząco ułatwiłoby narzędzie do opracowania proveniencji druków XVI w. podobne do Material Evidence in Incunabula (MEI). Powstanie centralnej, nowoczesnej i otwartej bazy proveniencyjnej, zbierającej informacje na temat cech indywidualnych druków, takich jak ceny umieszczane na książkach, dzięki operowaniu na dużym zespole danych pozwoliłoby uzyskać całkowicie nowe informacje z zakresu szeroko pojętej historii książki²¹. Dzięki takiemu narzędziu po nasyceniu bazy danymi można by np. dowiedzieć się, jaki był zakres cen książek o danej tematyce, wydawanych w danym formacie, w danym przedziale czasowym, w danej lokalizacji, a także w jaki sposób ceny te zmieniały się na przestrzeni wieków, być może w zależności od przemieszczeń woluminu czy

²¹ Powstanie centralnej polskiej bazy proveniencyjnej byłoby nie tylko naturalną kontynuacją analogowych badań proveniencyjnych prowadzonych w Polsce lokalnie przez niektóre biblioteki już od lat 50. XX w. Przede wszystkim pozwoliłoby skonsolidować dane zebrane przez ten czas przez różne instytucje i udostępnić je dla badaczy w otwartym dostępie. W momencie składania książki do druku (październik 2025 r.) została uruchomiona centralna Polska Baza Proveniencyjna (<https://data.cerl.org/polish-provenance> [dostęp: 23.11.2025]). Liderem tego przedsięwzięcia, zrzeszającego 17 polskich instytucji, jest Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie.

tożsamości właściciela. W ten sposób, poprzez rejestrację wystarczającej liczby egzemplarzy, można by zebrać informacje o kształtowaniu się cen taniej literatury popularnej w ciągu wieków lub porównać ceny przewodników z cenami książek reprezentujących inne gatunki i wytłoczonych w innych formatach.

Ciekawą kwestią badawczą wydaje się również przestudiowanie recepcji przewodników piętnastowiecznych, których część została już zarejestrowana w bazie MEI. Badania takie mogłyby ujawnić, czy tak jak przewodniki szesnastowieczne również i one były użytkowane w późniejszych epokach, a jeśli nie, to jakie względy zadecydowały o ich przetrwaniu. Badania takie wiązą się z rejestracją w MEI jak największej liczby przewodników z różnych zbiorów, a następnie opracowaniem wniosków na podstawie zebranych danych. Stanowi to o tyle mniejsze wyzwanie niż praca ze zbiorami szesnastowiecznymi, że liczba istniejących bibliografii i katalogów inkunabułów jest zdecydowanie większa niż tych dotyczących druków wydanych po roku 1500.

Większość postulatów dotyczy badań proveniencyjnych, ponieważ jest to pole, na którym dostrzegam najwięcej możliwości rozwoju dla interdyscyplinarnych badań związanych z dawną książką, mentalnością i recepcją literatury wczesnonowożytnej. Ostatni z proponowanych postulatów nie dotyczy jednak cech osobniczych woluminów, a badań literaturoznawczych i bibliologicznych. Warta pogłębionej analizy i naukowego opracowania jest bez wątpienia zawartość i treść weneckiego druku *L'Anno Santo*, który – stanowiąc najobszerniejszą z publikacji przewodnikowych towarzyszącą Jubileuszowi roku 1575 – jest źródłem zróżnicowanej wiedzy zarówno na temat samej uroczystości i towarzyszących jej rytuałów, jak i zależności pomiędzy najważniejszymi dostojnikami posoborowego Kościoła w Rzymie oraz poza nim. Przewodnik ten stanowi zbiór jeszcze bardziej niejednolity niż *Le cose meravigliose*. Wspomniany został tu tylko w kontekście omawianego tytułu, jednak bez wątpienia zasługuje na drobiazgową analizę – tak treści, jak i ramy wydawniczej.

Opisy proveniencyjne

Nota edytorska do opisów proveniencyjnych

Pod numerami 1–18 opisano egzemplarze wydane w 1575 r., przechowywane w zbiorach włoskich. Wydania uszeregowano według kolejności występowania w tabeli 2. Pod numerami 19–37 opisano egzemplarze wydane w XVI w., przechowywane w zbiorach polskich. Wydania uszeregowano chronologicznie od najwcześniejszego do najpóźniejszego. Każdy opis skonstruowany jest według następującego schematu: A (strefa opisu bibliograficznego): 1. Nazwa biblioteki przechowującej, sygnatura egzemplarza; 2. Skrócone dane bibliograficzne – tytuł, adres wydawniczy, format bibliograficzny; 3. Źródła bibliograficzne, które notują to wydanie (EDIT16, Rossetti), w przypadku egzemplarza z 1575 r. również numer wydania według danych z tabeli 2. B (strefa opisu proveniencyjnego): 4. Cechy fizyczne – głównie defekty, uszkodzenia, cechy papieru; 5. Dzieła współoprawne z opisywanym egzemplarzem; 6. Chronologiczny wykaz proveniencji; 7. Link do wersji cyfrowej egzemplarza; 8. Bibliografia dotycząca egzemplarza i jego właścicieli.

W strefie opisu bibliograficznego zarówno tytuł, jak i skrócony adres wydawniczy zamieszczane są w formie, w jakiej występują na druku. Wyjątek stanowią tytuły dzieł współoprawnych, których tytuły są skrócone, a miejsce, drukarz i data podane w formie uwspółcześnionej. Wpisy własnościowe, notatki rękopiśmienne itp., pozostawione przez użytkowników na kartach starych druków, odpisywane są zawsze zgodnie z grafia (również małe i wielkie litery, daty), w jakiej występują na drukach, skróty rozwiązywane są w nawiasach kwadratowych. W opisach nie używa się form skróconych, takich jak: obc. (obcięcia), tłocz. (tłoczenia), b. zniszczone (bardzo zniszczone), k. (karta), s. (strona). Jedyne skróty, które są używane, to: w. (wiek), r. (rok), ok. (około), r. (recto), v. (verso). Zamieszcza się datację opraw i śladów działalności czytelniczej w zawężeniu do wieku/wieków. Określenie „XVII/XVIII w.” oznacza, że ślad materialny został wykonany w niedookreślonym momencie w wieku XVII lub XVIII. W przypadkach jednoznacznych podaje się również przyporządkowanie geograficzne opraw.

Jako ostatni właściciel wymieniony jest zawsze obecny właściciel książki. We wszystkich opisanych przypadkach znakami świadczącymi o aktualnej przynależności są współczesne pieczętki i sygnatury biblioteczne. Informacje te nie są dodatkowo odnotowywane w opisach proveniencyjnych, które mają ukazywać przede wszystkim dzieje książki, zanim trafiła do obecnego miejsca przechowywania. Jednakże, jeśli obecny właściciel jest wspomniany w notce donacyjnej, uwzględniono to w opisie proveniencyjnym. Jeśli znane są dodatkowe informacje spoza książki (np. z inwentarzy, literatury, bibliografii) na temat tożsamości któregoś z właścicieli i tego, w jaki sposób książka weszła w jego posiadanie, uwzględnia się te informacje w opisie, umieszczając odpowiednią adnotację w nawiasach kwadratowych.

Egzemplarze włoskie

1. Biblioteca di Archeologia e Storia dell'Arte w Rzymie, sygn. Roma X 38.

Le Cose Maravigliose Dell'Alma Citta Di Roma...

In Roma, Appresso gli Heredi di Antonio Blado, Sta[m]patori Camerali, M D LXXV. 12°.

EDIT16: nie notuje; Rossetti: nie notuje; wydanie wg tabeli: Bl 2.

Cechy fizyczne: brzegi karty tytułowej wzmocnione, zapewne w XVIII w., karta 24 krótsza, karty nierówno przycięte, pierwsze składki poluzowane (wystają poza oprawę).

Brak śladów lektury.

Proweniencje:

1. Wpis nieczytelny na stronie tytułowej, być może z datą („1. 6...”); tą samą ręką litera „G” na stronie tytułowej. W rogu strony tytułowej zapis biblioteczny – XVII/XVIII w.
2. EX LIBRIS DR OSKAR POLLAK – ekslibris wklejony na v. górnej okładki – XIX w.; **oprawa:** tektura, półpergamin – papier marmurowy czarno-żółty, pergamin na grzbiecie i rogach, kapitałka i wyklejki – XVIII/XIX w. (prawdopodobnie XVIII w., reperowana w XIX w.). Na grzbiecie rękopiśmienny tytuł „Le Cose Maravigliose di Roma”.
3. Biblioteca di Archeologia e Storia dell'Arte w Rzymie (obecny właściciel).

Wersja cyfrowa: <http://iconos-biasa.librari.beniculturali.it/RariRoma/Libri/RRD497.pdf> (dostęp: 18.09.2025).

Bibliografia: A. Witte, E. van Kemenade, N. Graaf, J. Terburg, *Codifying the genre of early modern guidebooks: Oskar Pollak, Ludwig Schudt and the Creation of Le Guide di Roma (1930)*, [w:] *Rome and the Guidebook Tradition*, red. A. Blennow, S. Fogelberg Rota, De Gruyter, Berlin–Boston 2019.

2. Biblioteca Nazionale Centrale w Rzymie, sygn. 18.1.A 16.

Le Cose Maravigliose Dell'Alma Citta Di Roma...

In Roma, Appresso gli Heredi di Antonio Blado, Stampatori Camerali, M D LXXV. 12°.

EDIT16: nie notuje; Rossetti: nie notuje; wydanie wg tabeli: Bl 3.

Cechy fizyczne: pierwsze dwie karty bardzo zniszczone, uzupełnione podczas konserwacji w 1980 r. (data na dolnej okładce). Karta 45 krótsza u dołu o ok. 4–5 mm od pozostałych.

Proweniencje:

1. Ślady lektury: zaznaczenia na marginesach, uzupełnienia, cenzura (wydrapana twarz bogini Romy na stronie tytułowej *L'Antichità di Roma* oraz imiona niektórych papieży w spisie papieży) – XVII w.
2. Ślady lektury: uzupełnienia spisu papieży do 1846 r.; wykreślenia ołówkiem fragmentów tekstu – XIX w.
3. Biblioteca Nazionale Centrale w Rzymie (obecny właściciel); **oprawa:** tektura, skóra brązowa, 1980.

Wersja cyfrowa: https://books.google.it/books?id=2ZsWN8Fp2bEC&printsec=front-cover&hl=pl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (dostęp: 18.09.2025).

3. Bibliotheca Hertziana w Rzymie, sygn. Dg 450–1755.

Le Cose Maravigliose Dell'Alma Citta Di Roma...

In Roma, Appresso gli Heredi di Antonio Blado, Stampatori Camerali, M D LXXV. 12°.

EDIT16: CNCE 25406; Rossetti: G-429b; wydanie wg tabeli: Bl 4.

Cechy fizyczne: niektóre karty zbyt mocno przycięte, plamy spowodowane zawilgoceniem papieru. Niewielkie ślady działalności owadów.

Brak śladów lektury.

Proweniencje:

1. Mando Carissimo e mio signor Giacomo di aggendì di zagarolo e padron[e] di questo libero – zapis donacyjny na karcie 108 v. – XVII w.
2. Bibliotheca Hertziana (obecny właściciel); **oprawa:** tektura, pergamin; zachowane oryginalne szycie widoczne między kartami 66 i 67 oraz 102 i 103. Tytuł rękopiśmienny na grzbiecie – XX w.

Wersja cyfrowa: <https://dlib.biblhertz.it/m3s/?show=https://dlib.biblhertz.it/iiif/dg4501755/manifest2.json> (dostęp: 18.09.2025).

4. Archivio Storico Comunale w Fabriano, sygn. XXIX EE 30¹.*Le Cose Maravigliose Dell'Alma Città Di Roma...*

In Roma, Appresso Giouanni Osmarino, 1575. 12°.

EDIT16: CNCE 73943; Rossetti: nie notuje; wydanie wg tabeli: Gigl 1.

Cechy fizyczne: brak oprawy, zachowane oryginalne szycie; ślady zalania.

Brak śladów lektury.

Proveniencje:

1. Wpis własnościowy wycięty u dołu karty tytułowej.
2. Monasterij S[anc]ti Benedicti fabriani – wpis własnościowy na stronie tytułowej; ślady użytkowania: opinia o dziele na v. karty tytułowej: „questa ha servito molti an[n]i ora si trova più moderne e però bisogna di procurarle” – XVII w.
3. Archivio Storico Comunale w Fabriano (obecny właściciel).

5. American Academy w Rzymie, sygn. A DG 808.R61 1575.*Le Cose Maravigliose Dell'Alma Città Di Roma...*

In Roma: Appresso gli Heredi di Antonio Blado, Stampatori Camerali, M. D. LXXV. 8°.

EDIT16: nie notuje; Rossetti: nie notuje; wydanie wg tabeli: Bl 5.

Cechy fizyczne: niektóre karty krótsze na skutek nieuważnego rozcinania, pierwsza i ostatnia karta reperowane w XX w.

Brak śladów lektury.

Proveniencje:

1. giuanino [= Givanino = Giannino] Galassino [lub Garassino] da san vito porto questo libro da roma al mese d[i] Maggio d[e]l 1575 – zapis na ostatniej czystej stronie.
2. [Rodzina Brandegee] – depozyt 1904/1905; MB – pieczętka na stronie tytułowej (być może Marry Brandegee) – XVIII/XIX w.
3. American Academy w Rzymie (obecny właściciel); **oprawa:** tektura, pergamin, krawędzie barwione czerwono – XX w.

6. Bibliotheca Hertziana w Rzymie, sygn. Dg 450 1750.*Le Cose Maravigliose Dell'Alma Città Di Roma...*

In Roma, Appresso gli Heredi di Antonio Blado, Stampatori Camerali, M. D. LXXV. 8°.

EDIT16: nie notuje; Rossetti: nie notuje; wydanie wg tabeli: Bl 5.

¹ Egzemplarz opisany na podstawie skanów.

Cechy fizyczne: defekt – brak pierwszej części *Le cose meravigliose*; zachowane tylko *L'Antichità di Roma*; karty mocno pożółkłe, karty 49–50 nieznacznie nadpalone przy grzbiecie (zreperowane w XIX w.), brzegi ostatniej karty nieznacznie uszkodzone (uzupełnione w XIX w.).

Brak śladów lektury.

Proweniencje:

1. **Oprawa:** tektura, papier marmurkowy brązowo-czarny, na grzbiecie tłoczony ślepo i złoto tytuł: „PALLADIO – ANTICHITA DI ROMA – 1575”; widoczne pozostałości oryginalnej oprawy (resztki szycia) – XIX w.
2. Bibliotheca Hertziana (obecny właściciel).

7. Biblioteca Apostolica Vaticana, sygn. R. C. ArteArch.VI.75.

Le Cose Maravigliose Dell'Alma Citta Di Roma...

In Roma, Appresso gli Heredi di Antonio Blado, Stampatori Camerali, M D LXXV. 8°.

EDIT16: nie notuje; Rossetti: G-429b (błędnie); wydanie wg tabeli: Bl 6.

Cechy fizyczne: niewielkie ślady działalności owadów.

Brak śladów lektury.

Proweniencje:

1. **Oprawa:** karton; grzbiet wzmocniony pergaminem użytym wtórnie (rękopis w języku łacińskim); tytuł rękopiśmienny na grzbiecie – Włochy, XVI w.
2. [Biblioteka Diecezjalna w Modenie] – pieczęć żółtym tuszem na stronie tytułowej oraz na ostatniej stronie druku (niewyraźna, źle odbita); ślady użytkowania: zapiski w j. włoskim niezwiązane z tekstem na v. dolnej okładki („I quattro fiumi massimi del mondo: Il Danobio in Europa, il Gance nel Asia, il Nilo in Africa, Argentaio in India Occidentali”); tytuł zapisany na dolnych krawędziach – XVII w.
3. EX LIBRIS QUOS BENEDICTUS GUGLIELMI MARCHIO BYBLIOTHECAE APOSTOLICAE VATICANAE DONO DEDIT [= Marchese Benedetto Guglielmi, 1935] – ekslibris donacyjny na v. górnej okładki.

Bibliografia: *In Vaticana la raccolta del marchese Benedetto Guglielmi*, „«Avvisi» dalla Vaticana. Window into the Library” 2020, nr 16, s. 12–13, [online]: <https://www.vaticanlibrary.va/news-letter/202012IT.pdf>; *La Raccolta Benedetto Guglielmi*, red. F. Buranelli, Direzione Generale dei Monumenti, Musei e Gallerie Pontificie – Citta del Vaticano, Citta del Vaticano 1997.

8. Biblioteca Comunale Augusta w Perugii, sygn. I N 807.

Le Cose Maravigliose Dell'Alma Citta Di Roma...

In Roma, Appresso gli Heredi di Antonio Blado, Stampatori Camerali, M D LXXV. 8°.

EDIT16: CNCE 25408 var. A; Rossetti: G-429a; wydanie wg tabeli: Bl 7.

Cechy fizyczne: defekt – brak karty tytułowej.

Brak śladów lektury.

Współoprawne jako 3. pozycja wraz z:

1. *Sommario delle reliquie che si conservano in Sancta Sanctorum*, G.F. Buagni, Roma 1692. HPB: IT-ICCU.UM1E016685.
2. *Ristretto del libro dell'istoria della Scala Santa del sig. abb. Giuseppe Maria Soresini romano ridotto in questa forma per utile, e comodità de pellegrini dall'abb. d. Benedetto Stella*, [s.l., s.n., XVII w.]. HPB: IT-ICCU.UM1E016684.

Proweniencje:

1. Ex libris M[onaste]rij S. Jo[annis] Bap[tis]tae De Perug[ia] – zapis na pierwszej zachowanej karcie (a2 r.) – XVIII w.; ślady użytkowania: zapisy dwóch niewprawnych rąk na karcie 18 v.: In mano mia dela compagnia dela morte brioche quaranta cinque; Antonio a prestato li denari a' suo fratello numero piastre 25 – XVIII w.; **oprawa**: tektura, Włochy, XVII–XVIII w.
2. Biblioteca Comunale Augusta w Perugii (obecny właściciel).

Bibliografia: *La storia del monastero cistercense dei SS. Giovanni Battista e Bernardo Da luogo Pio a Caserma*, Comando Militare Regionale „Umbria”, Perugia 1997.

9. Biblioteca Romana ed Emeroteca w Rzymie, sygn. Capitolina 20125.

Le Cose Maravigliose Dell'Alma Città Di Roma...

In Roma, Appresso Giouanni Osmarino, 1575. 8°.

EDIT16: CNCE 25948; Rossetti: G-429; wydanie wg tabeli: Gigl 2.

Proweniencje:

1. Ślady lektury: jedno zaznaczenie na marginesie na k. 4 r.; dopiski i uzupełnienia w wykazie papieży – XVI w.
2. Na stronie tytułowej owalna pieczęć czarnym tuszem, zamazana i zupełnie nieczytelna – XVIII/XIX w.; **oprawa**: półpergamin – papier brązowy marmurkowy i pergamin, na grzbiecie zielony szyldzik z tłoczonym tytułem „ROMA” – XVIII/XIX w.
3. Biblioteca Romana ed Emeroteca w Rzymie (obecny właściciel).

10. Biblioteca Comunale „Dionisio Roberti” w Sansepolcro, sygn. FA E5 328.

Le Cose Maravigliose Dell'alma Città di Roma...

In Roma, Appresso Vincentio Accolto, 1575. 8°.

EDIT16: nie notuje; Rossetti: nie notuje (por. G-424); wydanie wg tabeli: Acc 2.

Cechy fizyczne: widoczne ślady zalania w górnej części kart.

Współoprawne jako 1. pozycja wraz z:

2. *L'Antichità di Roma... Di nuovo stampata e corretta*, G. Accolti – eredi, Roma 1573.

EDIT16: CNCE 23123.

Proweniencje:

1. Col[legium] Polit[ianum] Soc[ietatis] Jes[u] [= jezuici – Montepulciano] – przekreślony wpis własnościowy na stronie tytułowej; **oprawa**: pergamin (rękopis łaciński muzyczny, użyty wtórnie, zniszczony), dolny róg dolnej okładki uszkodzony; na grzbiecie oprawa wzmocniona pasem białej skóry z tytułem rękopiśmiennym – XVI w.
2. Col[legium] S[ancti] Sepul[chri] Soc[ietatis] Jes[u] [= jezuici – Sansepolcro] – wpis na stronie tytułowej – XVII w.; ślady lektury: uzupełnienia, zaznaczenia – XVII w.
3. Biblioteca Comunale „Dionisio Roberti” w Sansepolcro (obecny właściciel).

Bibliografia: A. Czortek, *I Gesuiti a Sansepolcro (1638/1773)*. *Appunti tra storia e memoria*, tekst referatu zaprezentowanego podczas konferencji „La valutazione della sicurezza statica e vulnerabilità sismica degli edifici acaratere storico monumentale”, [online]: https://www.academia.edu/19927527/I_Gesuiti_a_Sansepolcro_1638_1773_Appunti_tra_storia_e_memoria (dostęp: 18.09.2025).

11. Biblioteca di Senato Giovanni Spadolini w Rzymie, sygn. Cim R 250.

Le Cose Maravigliose Dell'Alma Città Di Roma...

In Roma, Appresso Giosepepe degl'Angeli, alla Minerua, M. D. LXXV. 12°.

EDIT16: CNCE 27126; Rossetti: G-426; wydanie wg tabeli: Ang A.

Cechy fizyczne: ślady zalania, szczególnie na pierwszej i ostatnich kartach. Niektóre karty, np. 73–84, krótsze.

Proweniencje:

1. Na stronie tytułowej niezidentyfikowana, niewyraźnie odbita pieczętka owalna czarnym tuszem – XVIII/XIX w.; **oprawa**: karton, na rogach i grzbiecie przyklejony papier niebieski, na górnej okładce przyklejony różowy kawałek papieru w kształcie rombu; na grzbiecie nalepka z rękopiśmiennym tytułem: „STOR ROM” – XVIII/XIX w.

2. Ślady lektury: notatki ołówkiem, nieliczne zaznaczenia w tekście, tą samą ręką prawdopodobnie zatarty wpis własnościowy na r. dolnej okładki z datą 1831.
3. Biblioteca di Senato Giovanni Spadolini w Rzymie (obecny właściciel).

12. Bibliotheca Hertziana w Rzymie, sygn. Dg 450 1756

Le Cose Maravigliose Dell'Alma Citta Di Roma...

In Roma. Appresso Gioseppe degl'Angeli, alla Minerva, M. D. LXXV. 12°.

EDIT16: CNCE 27126; Rossetti: G-426; wydanie wg tabeli: Ang A.

Cechy fizyczne: karty 4 i 9 o 3 mm mniejsze niż pozostałe; część kart zbyt mocno przycięta (np. karty 42–43, 54).

Brak śladów lektury.

Proweniencje:

1. Jo [= Giovanni] Zelv... ano – wpis własnościowy na v. karty tytułowej, niewprawną ręką, częściowo uszkodzony – XVII/XVIII w.
2. Bibliotheca Hertziana w Rzymie (obecny właściciel); **oprawa:** tektura, pergamin, częściowo zachowane oryginalne szycie – XX w.

Wersja cyfrowa: <https://dlib.biblherzt.it//Dg450-1756> (dostęp: 18.09.2025).

13. Biblioteca Fondazione Marco Besso w Rzymie, sygn. 93 A 61.

Le Cose Maravigliose Dell'Alma Citta Di Roma...

In Roma, Appresso Gioseppe degl'Angeli, alla Minerva, M. D. LXXV. 12°.

EDIT16: nie notuje (por. CNCE 27126); Rossetti: G-426. Wydanie wg tabeli: Ang B (wariant).

Cechy fizyczne: wydanie wariantowe w stosunku do Ang. A: korekta drukarska – na stronie tytułowej wydrapana informacja o liście Boromeusza, na karcie [95] v. zamazany kustosz „LET”; krawędzie kart nierówno przycięte.

Proweniencje:

1. Ślady lektury (nieliczne): korekta, próby pióra – XVII/XVIII w.; **oprawa:** tektura, pergamin, na grzbiecie tłoczony tytuł „Le cose meravigliose di Roma 1575” – XVIII w.
2. Biblioteca Fondazione Marco Besso w Rzymie (obecny właściciel).

14. Biblioteca Nazionale Centrale w Rzymie, sygn. Ceccarius A 456.

Le cose marauigliose dell'alma citta di Roma...

In Roma, Appresso Vittorio Eliano, M D L XX V. 8°.

EDIT16: CNCE 35380; Rossetti: G-427; wydanie wg tabeli: El.

Cechy fizyczne: górna karta ochronna sporo krótsza niż pozostałe w bloku; karta tytułowa znacząco uszkodzona, tytuł przycięty u góry; karty uszkodzone i uzupełnione podczas konserwacji, ślady zalania.

Proweniencje:

1. 1770 ad usu[m] GVP – zapis na stronie tytułowej zawierający niezidentyfikowany monogram wiązany; to samo powtórzone na górnej karcie ochronnej i ostatniej stronie druku; ślady lektury: próby pióra i nieliczne zapiski indeksowe tą samą ręką; dłuższa zapiska na v. karty tytułowej, zachowany tylko fragment – XVIII w.
2. Biblioteca Nazionale Centrale w Rzymie (obecny właściciel); **oprawa:** tektura, pergamin, konserwacja BNCR 1988 – XX w.

15. Bibliotheca Hertziana w Rzymie, sygn. Dg 450 1751 a.

Le Cose Marauigliose Dell'Alma Città Di Roma...

In Venetia, [s.n.], M D LXXV. 8°.

EDIT16: CNCE 40909; Rossetti: G-425. Wydanie wg tabeli: Wen.

Cechy fizyczne: karty przycięte nieostrym narzędziem, postrzępione krawędzie.

Proweniencje:

1. Cong[regation]is Eremitarum Cam[eldulensiu]m S[anc]ti Rom[ual]di mo[n]tis Coronae [= kameduli – Wenecja?] – wpis własnościowy na stronie tytułowej; ślady lektury: uzupełnienia, obliczenia, korekta – XVII/XVIII w.
2. Dwie pieczęcie czarnym tuszem na stronie tytułowej, niewyraźnie odbite: „BIBLIOTECA PONTIFICIA LEONTINA ANTIKARIENSE” [= Academia de idiomas Antikariense w Rzymie]; „DR JOSEPHUS BENAVIDES DOMUS PONTIFICIAE ANTISTES” [= José Benavides Checa] – XIX w.; **oprawa:** pergamin, tektura – XIX w.
3. Bibliotheca Hertziana w Rzymie (obecny właściciel).

Wersja cyfrowa: <https://dlib.biblhertz.it/m3s/?show=https://dlib.biblhertz.it/iiif/dg4501751a/manifest2.json> (dostęp: 18.09.2025).

Bibliografia: Diccionario Biográfico electrónico (DB-e) de la Real Academia de la Historia, <https://dbe.rah.es/biografias/63089/jose-benavides-checa> (dostęp: 18.09.2025); „La Semana Catolica. Revista Religiosa” listopad 1896, t. 1, nr 18 (s. 477).

16. Biblioteca Nazionale Centrale w Rzymie, 18.2.A.17.

Le Cose Marauigliose Dell'Alma Città Di Roma...

In Venetia, s.n., M D LXXV. 8°.

EDIT16: CNCE 40909; Rossetti: G-425; wydanie wg tabeli: Wen.

Cechy fizyczne: karta B1 luzem; papier pożółkły.

Brak śladów lektury.

Proweniencje:

1. RO – niezidentyfikowane inicjały na stronie tytułowej po bokach sygnetu drukarskiego – XVII w.
2. Coll[egium] Rom[anum] Soc[ietatis] Jes[u] Catal[ogo] Inscip[tus]; Bibliothecae Sacr[i] Coll[egii] Rom[ani] Soc[ietatis] Jesu – wpisy własnościowe na stronie tytułowej na wcześniejszym wpisie – XVII/XVIII w.
3. Biblioteca Nazionale Centrale w Rzymie (obecny właściciel); **oprawa:** karton, półpergamin, płótno brązowe – XX w.

Bibliografia: M. Venier, *The dispersal of monastic libraries in Rome: The laws of suppression during the Roman Republic of 1849 and after the annexation of the city as the capital of the Kingdom of Italy in 1876*, [w:] *How the Secularization of Religious Houses Transformed the Libraries of Europe*, red. C. Dondi, D. Raines, R. Sharpe, Brepols, Turnhout 2022.

17. Biblioteca Vallicelliana w Rzymie, sygn. S. BOR. F.I.212.

Le Cose Marauigliose Dell'Alma Città Di Roma...

In Venetia, [s.n.], M D LXXXV. 8°.

EDIT16: CNCE 40909; Rossetti: G-425; wydanie wg tabeli: Wen.

Cechy fizyczne: zachowane tylko *L'Antichità di Roma*, na dolnej wyklejce opis czynności konserwatorskich z datą 1998; druga pozycja w klocku dużo mniejszego formatu niż pozostałe współprawne druki; na stronie tytułowej drugiej pozycji w klocku wpis własnościowy: P. Antonij Gallonij [= Antonio Gallonio]. Kłosek skomponowany po śmierci tego właściciela (1605).

Współprawne jako 5. pozycja wraz z:

1. S. Serragli, *La s. casa abbellita del sig. cap. Silvio Serragli da Pietra Santa di Toscana di nuovo aggiunta, & ampliata di molte cose graui, e notabili, non prima osservate da altri, che ne hanno scritto. ...*, P. Salvioni – eredi e A. Grisei, Macerata 1634. HPB: IT-ICCU.PBEE006679.
2. J. Cresswell, *Historia de la vida y martyrio que padecio en Inglaterra, este año de 1595 el p. Henrique Valpolo, sacerdote de la Compañia de Jesus que fue embiado del colegio de los ingleses de Valladolid, y ha sido el primer martyr de los seminarios de España*, P. Madrigal, Madrid 1596. USTC: 335885.
3. A. Savelli, *Breve dialogo nel quale si discorre quel s. Monte della Verna essere stato prima donato a s. Francesco. Di poi privilegiato di molte apparitioni ...*, Stampa Augusta, Perugia 1617. USTC: 4026418.
4. A.D. Fiocco, *Il Fenestrella di sacerdoti e di magistrati romani. Tradotto di latino alla lingua Toscana*, G. Giolito de Ferrari, Venezia 1554. EDIT16: CNCE 19087.

Proweniencje:

1. Zamazany wpis własnościowy w lewym dolnym rogu strony tytułowej; **oprawa:** tektura, pergamin, konserwacja w 1998 r. – XVII w.
2. „Jo[anni] Domenicco Belce Notario...” – wpis donacyjny na s. [160]; ślady lektury: podkreślenia – XVII/XVIII w.
3. Biblioteca Vallicelliana w Rzymie (obecny właściciel).

Bibliografia: egzemplarz notowany w wykazie właścicieli druków Biblioteca Vallicelliana: https://vallicelliana.cultura.gov.it/wp-content/uploads/2020/07/Possessori_agg.luglio2020.pdf (dostęp: 21.07.2024).

18. Biblioteca Apostolica Vaticana, sygn. Stamp. De Luca VI 2010 (int. 1–2)

Le Cose Marauigliose Dell’Alma Città Di Roma...

In Venetia, [s.n.], M D LXXV. 8°.

EDIT16: CNCE 40909; Rossetti: G-425; wydanie wg tabeli: Wen.

Cechy fizyczne: egzemplarz znacząco zniszczony przez działalność owadów w całym bloku.

Współprawne jako 1. pozycja wraz z:

2. A.D. Fiocco, *Il Fenestrella di sacerdoti e di magistrati romani. Tradotto di latino alla lingua Toscana*, G. Giolito de Ferrari, Venezia 1554. EDIT16: CNCE 19087.

Proweniencje:

1. Raynol – wpis na stronie tytułowej drugiej pozycji w klocku; ślady użytkowania: nieliczne próby pióra, nieliczne dopiski; **oprawa:** tektura, półskórek – na grzbiecie i rogach skóra brązowa marmoryzowana, na grzbiecie pomarańczowy ozdobny szyldzik z tłoczonym złotem tytułem „CITTA DI ROMA” – XVIII w.
2. PLENUM GRATIAE ET VERITATIS EX LIBRIS – JOS[EPHUS] DE LUCA – ekslibris na górnej wyklejce – XX w.
3. Biblioteca Apostolica Vaticana (obecny właściciel).

Bibliografia: G. De Rosa, hasło „De Luca Giuseppe”, DBI [online], [https://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-de-luca_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-de-luca_(Dizionario-Biografico)/) (dostęp: 25.06.2024); oficjalna strona Biblioteki Watykańskiej: <https://www.vaticanlibrary.va/it/news/in-evidenza/fondo-de-luca.html> (dostęp: 25.06.2024).

Egzemplarze polskie

19. Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, sygn. Sd.608.2485.

Le Cose Maravigliose De l'alma Citta di Roma...

In Roma: Per Antonio Blado Stampatore Camerale, L'anno 1563. 8°.

EDIT16: CNCE 25102; Rossetti: G-384.

Proweniencje:

1. **Oprawa:** tektura, pergamin (użyty wtórnie rękopis łaciński piętnastowieczny z czerwonymi inicjałami) zniszczony i przybrudzony, ślady wiązań – Włochy, XVI w.
2. Ex Libris Cas[imiri] Werneri – wpis własnościowy na r. górnej karty ochronnej; ślady lektury (nieliczne): dopiski, uzupełnienia – XVI/XVII w.
3. Z Bibli[oteki] Szkoły Wojewódzk[iej] Kalisk[iej] – wpis własnościowy na stronie tytułowej ręką bibliotekarza, F. Tripplina – XIX w.
4. Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie (obecny właściciel).

Bibliografia: BUW XVI, 3935, t. 8; M. Ptaszyk, *Biblioteka Publiczna przy Królewskim Uniwersytecie Warszawskim w latach 1817–1831*, [w:] *Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie 1817–2017. Miscellanea*, red. J. Talbierska, Z. Olczak, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2017, s. 21–226.

20. Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, sygn. Sd.608.2986 adl.

Le Cose Maravigliose Dell'Alma Citta Di Roma...

Venetia, s.n., M D LXXV. 8°.

EDIT16: CNCE 40909; Rossetti: G-425.

Współoprawne jako 2. pozycja wraz z:

1. L. Contarini, *L'Antiquita Di Roma, Sito, Imperadori, Famiglie, Statue ...*, In Venetia: F. Ziletti, 1575. EDIT16: CNCE 13145.

Proweniencje:

1. **Oprawa:** pergamin, na grzbiecie reperacje papierem niebieskim; tytuł rękopiśmienny na grzbiecie: „Antiquita di Roma” – Włochy, XVI w.
2. Ślady lektury: nieliczne dopiski w spisie władców, ostatni z datą 1652.
3. H[OMBURGER] S[CHLOSS-]B[IBLIOTHEK] – pieczętka na stronie tytułowej, XIX w.
4. GROSHERZOGLICH HESSISCHE CABINETS-BIBLIOTHEK – pieczętka na stronie tytułowej, XIX w.
5. Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie (obecny właściciel).

Wersja cyfrowa: <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/625670/display/Default> (dostęp: 18.09.2025).

Bibliografia: BUW XVI, 3936, t. 8; J. Milewska-Kozłowska, *Scripti versus manu Philippi... or the Album Amicorum with an Entry by Philipp Melanchthon from the Collection of the University of Warsaw Library*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2024, nr 68, s. 191–245.

21. Biblioteka Jagiellońska, sygn. Geografia 450.

Mirabilia Romae A Donde Se Trata De Las Yglesias Reliquias, Stationes...

En Roma, Per Iuan Osmarino Gigliotto, l'Anno 1581. 12°.

EDIT16: nie notuje; Rossetti: nie notuje.

Cechy fizyczne: karty 85–86, 87–88 częściowo nierozcięte; źle oprawione karty w składce F, po stronie tytułowej „Antigvedades” karty: F4, F1–F2, F5, F6 itd.

Brak śladów lektury.

Proweniencje:

1. Constanco Radziczkiy – wpis własnościowy na r. górnej okładki papierowej; dawna okładka wprawiona pod nową: tektura, w lewym dolnym rogu nalepka sygnaturowa ZXIII 28 – XVII–XVIII w.
2. Biblioteka Jagiellońska (obecny właściciel); ślady użytkowania: zapiski bibliograficzne ręką bibliotekarza na v. górnej papierowej okładki oraz informacja: „Jest to przekład z broszurek, które najczęściej razem sprzedawano i oprawiano, mianowicie: 1. *Le cose maravigliose di Roma*; 2. *Le antichita dell'alma città di Roma di M. Andrea Palladio*”; dawna okładka wprawiona; **oprawa**: półskórek – skóra czarna, papier marmurkowy czarno-żółto-biały – XX w.

Bibliografia: BJ XVI: F-555.

22. Biblioteka Jagiellońska, sygn. Literatura Włoska 144.

Le Cose Maravigliose Dell'Alma Citta Di Roma...

In Roma: Per Giouani Osmarino Gigliotto, M. D. LXXXI. 8°.

EDIT16: CNCE 65608; Rossetti: nie notuje.

Współoprawne jako 2. pozycja wraz z:

1. L. Dolce, *I quattro libri delle osservazioni...*, A. Salicato, Venezia 1573. EDIT16: CNCE 17409.

Proweniencje:

1. Dom[us] Prob[ation]is Crac[oviens]is Soc[ietatis] Jesu – wpis własnościowy na pierwszej pozycji w klocku – XVII w.; **oprawa**: tektura, pergamin, na grzbiecie malowane pomarańczowe szyldziki z tytułem „Dolce Delle Observantis Libri” i dawną sygnaturą „G.1.21.2” pisanymi białą

farbą, krawędzie barwione w pasy niebiesko-pomarańczowe (wyblakłe), kapitałka żółto-zielona, resztki wiązań (tasiemki zielono-żółte i niebiesko-białe); ślady lektury: jeden dopisek w indeksie papieży – XVII w.

2. Biblioteka Jagiellońska (obecny właściciel).

Bibliografia: BJ XVI: F-549; S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 2, W.L. Anczyc, Kraków 1904.

23. Biblioteka Jagiellońska, sygn. Geografia 116.

Le Cose Maravigliose Dell'Alma Citta Di Roma...

Roma: Per Giouanni Osmarino Gigliotto, M. D. LXXXII. 8°.

EDIT16: CNCE 65612; Rossetti: G-456.

Cechy fizyczne: karty 9–10, 11–12 (składka B), 27–28, 33–34, 35–36 (składka E), 49–50 nierozcięte.

Brak śladów lektury i użytkowania.

Proweniencje:

1. Na stronie tytułowej sygnatura: 16.V.77; **oprawa**: karton, papier malowany niebiesko, na grzbiecie nalepka z tytułem „Cose Roma” – XIX w.
2. Biblioteka Jagiellońska (obecny właściciel).

Bibliografia: BJ XVI: F-550.

24. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, sygn. 452389.

Le Cose Maravigliose Dell'Alma Citta Di Roma...

In Roma, Per Giouanni Osmarino Gigliotto, M. D. LXXXV. 8°.

EDIT16: CNCE 25955; Rossetti: G-465.

Cechy fizyczne: karty 41–42 luźne.

Proweniencje:

1. **oprawa**: pergamin, na grzbiecie zachowane oryginalne szycie za pomocą ściegu podłużnego; nalepka z sygnaturą historyczną „127” – Włochy, XVI w.
2. Ślady lektury: jeden komentarz (k. 25 r.); na końcu, nad herbem papieża opinia: „stultus” – XVI/XVII w.
3. J[ohann] F[riedrich] E[rdmann] g[raf] v[on] Herberstein – wpis własnościowy na stronie tytułowej – XVII w.
4. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (obecny właściciel); na v. górnej okładki ołówkiem: Bystrz[ycza?].

Bibliografia: J. Ożóg, *Katalog poloników XVI w. Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, t. 2: Indeksy, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1991; Kłodzko. *Dzieje miasta*, red. R. Gładkiewicz, Muzeum Ziemi Kłodzkiej, Kłodzko 1998; F.K. Wissgrill, *Schauplatz des landsässigen Nieder-Oesterreichischen Adels vom Herren- und Ritterstande von dem XI. Jahrhundert an, bis auf jetzige Zeiten*, t. 4, J.K. Schuenber, Wien 1800.

25. Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, sygn. Sd.608.2486.

Le Cose Maravigliose Dell'Alma Citta Di Roma...

In Venetia: apr. Fab. Et Agost. Zappini, fratelli, M. D. LXXXVII. 8°.

EDIT16: CNCE 41023; Rossetti: nie notuje.

Cechy fizyczne: karta tytułowa oraz dwie ostatnie uszkodzone, górne rogi pierwszych kart zagięte; ślady nadpalenia w dolnych rogach s. 17–24; część bloku (od s. 113) luźna; ślady zalania.

Brak śladów lektury.

Proweniencje:

1. Est Fr[atris] Jo[se]phi Baren[sis] or[dinis] er[emitarum] S[anc]ti Aug[usti] ni et suoru[m] amicu[m] – wpis własnościowy na stronie tytułowej – XVII w.; **oprawa:** tymczasowa papierowa okładzina z użytego wtórnie rękopisu w języku włoskim, zachowana tylko górna część; widoczny grzbiet, szycie ścięciem łańcuszkowym – XVII w.
2. Reside[n]tiae Drohice[nsis] So[cietati]s Jesu – wpis własnościowy na stronie tytułowej – XVII/XVIII w.
3. Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie (obecny właściciel).

Bibliografia: BUW XVI, 3937, t. 8; S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 2, W.L. Anczyc, Kraków 1904; L. Grzebień, *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, WAM, Kraków 2004.

26. Biblioteka Jagiellońska, sygn. 340150.

Le Cose Maravigliose Dell'Alma Citta Di Roma...

In Roma: Appresso Tito & Paolo Diani, 1587.8°.

EDIT16: CNCE 32151; Rossetti: G-471.

Cechy fizyczne: część marginaliów przycięta podczas oprawy, część kart (wykaz papieży) celowo nieprzycięta.

Współoprawne jako 2. pozycja wraz z:

1. G. Contarini, *La Republica e i magistrati di Vinegia*, B. Sabini, Venezia 1551. EDIT16: CNCE 13130.
3. G.B. Guarini, *Il pastor fido*, F. de Franceschi, Venezia 1595. EDIT16: CNCE 21968.

4. G.C. Croce, *I parenti godevoli, opera piacevolissima, nella quale s'introduce un ridotto di gentilhuomini, e gentil donne à metter ceppo insieme*, B. Sabini, G. Rossi – eredi, Bologna 1599. EDIT16: CNCE 13819.
5. G.M. Gucciardi, *Il sogno: favola boschereccia*, V. Baldini, Ferrara 1601. USTC: 4035287.

Proweniencje:

1. Carpentarij – zapis na stronie tytułowej pierwszego dzieła w klocku, być może własnościowy (nie wiadomo, czy osoba, która się podpisała, była też właścicielem przewodnika, czy jedynie np. pierwszej pozycji w klocku); ślady lektury: uzupełnienia, obliczenia, podkreślenia – XVI/XVII w.
2. **Oprawa:** tektura, pergamin biały, ślady wiązań (zielone tasiemki), krawędzie barwione czerwono, na grzbiecie nalepka sygnaturowa z rękopiśmienną sygn. 1828 – XVII/XVIII w.
3. Biblioteka Jagiellońska (obecny właściciel).

Bibliografia: BJ XVI: F-551.

27. Biblioteka Wyższego Metropolitalnego Seminarium Duchownego w Warszawie, sygn. K.4.20.

Le Cose Maravigliose Dell'Alma Citta Di Roma...

Roma: Appresso Iacomo Bericchi, 1587, 8°.

EDIT16: nie notuje; Rossetti: G-471.

Cechy fizyczne: widoczne ślady zalania.

Brak śladów lektury.

Proweniencje:

1. D'Hippolito Bonanni – wpis własnościowy przekreślony na stronie tytułowej – XVI w.
2. Di Alesandr[o] del pace n[umer]o 8 – wpis własnościowy na stronie tytułowej – XVII w.
3. PP[atrum] Eremitaru[m] Cameldulensiu[m] ad Varsavia[m] – wpis własnościowy na stronie tytułowej – XVII w.
4. Biblioteka Wyższego Metropolitalnego Seminarium Duchownego w Warszawie (obecny właściciel); **oprawa:** szara tkanina na tekturze, książka przeoprawiona w XXI w. w Bibliotece Seminaryjnej.

Bibliografia: Hasło „Kameduli”, [w:] *Encyklopedia Warszawy*, red. B. Kaczorowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994; BUW XVI, t. 8; M. Juda, *Fragment księgozbioru kamedułów na Bielanych pod Warszawą w zbiorach Biblioteki Księży Marianów w Lublinie*, „AUPC Studia Ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 2014, nr 11, s. 61-71.

28. Biblioteka Jagiellońska, C.IV.34.

Le Cose Maravigliose Dell'Alma Citta Di Roma...

In Venetia Per Girolamo Francino, Libraro in Roma, MDLXXXVIII. 8°.

EDIT16: CNCE 40905; Rossetti: G-485.

Cechy fizyczne: karty brudne, ślady zalania, ślady działalności owadów.

Proweniencje:

1. **Oprawa:** tektura, pergamin, ślady po wiązaniach, podniszczona – Włochy, XVI w.
2. Fridericus Schembek compa[ravit] Romae A[nn]o 1592 – wpis własnościowy na stronie tytułowej, wyblakły; powtórzony na dolnej karcie ochronnej: Fridericus Schembek comparatus Romae An[n]o 1592 Dece[m]bre... – okładka uszkodzona; ślady lektury: komentarze, podkreślenia, zapiski, uzupełnienia ręką Szembeka; np. „Velum B[eatae] V[irginis] et aliud S. Joseph[i] quibus involutus fuit D[ominus] N[oster] Jesus Chr[istu]s in sua nativitate; vexillum S. Georgii” na dolnej karcie ochronnej.
3. Questo Libro è del Giovani Żabielski Giudice del Castro Chęcinsense mpp – zapis na v. górnej okładki – XVII w.; pod spodem inną ręką: ex legato ejusdem g[ene]r[o]si D[omi]ni Zabielski – XVII w.
4. Ex Bibliotheca S[acri] Er[em]i M[ontis] Argentini – wpis własnościowy na stronie tytułowej – XVII w.; Bibliotheca P.P. Camaldulensium in Bielany – ekslibris na v. dolnej okładki – XX w.
5. Biblioteka Jagiellońska (depozyt).

Bibliografia: L. Grzebień, hasło „Szembek Fryderyk”, PSB, t. 48, z. 196, s. 54; M. Karkocha, *Testament szlachetnie urodzonej Anny Jezierskiej z 1745 roku. Analiza źródłoznawcza*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2019, R. 18, nr 1, s. 219–231; Z. Anusik, M. Karkocha, *Z dziejów parafii Rembieszyc w XV–XVIII wieku, [w:] O przeszłości: czasy, miejsca, ludzie...*, red. W. Kowalski, Kielce 2016; BUW XVI, t. 8; BJ XVI: nie notuje.

29. Biblioteka Jagiellońska, sygn. C.III.4.

Le Cose Meravigliose Dell'Alma Citta Di Roma...

In Roma: Appresso Vincentio Accolti, in Borgo, 1591. 8°.

EDIT16: CNCE 72309; Rossetti: G-499.

Proweniencje:

1. **Oprawa:** tektura – XVI w., przy grzbiecie widoczne resztki oryginalnej pergaminowej oprawy szesnastowiecznej, w późniejszej epoce wzmocniona na grzbiecie niebieskim papierem użytym wtórnie; na grzbiecie tytuł rękopiśmienny „Roma”.

2. Jacobus Johanowicz – wpis własnościowy na r. górnej okładki – XVII w.; ślady lektury: podkreślenia, dopiski, uzupełnienia, korekta, prawdopodobnie ręką Johanowicza.
3. Bibliotheca P. P. Camaldulensium in Bielany – ekslibris na v. dolnej okładki – XIX w.; wzmocnienie oprawy fragmentami druku ze spisami uczniów w klasach, nazwiska z przełomu XVIII/XIX w.; na grzbiecie nalepka sygnaturowa z sygnaturą C.III.4.
4. Biblioteka Jagiellońska (depozyt).

Bibliografia: J. Partyka, „Disiectarum bibliothecarum membra”. Pozostałości polskich księgozbiorów kamedulskich z klasztoru w Bieniszewie: droga do Biblioteki Jagiellońskiej, „Hereditas Monasteriorum” 2014, nr 4, s. 197–204; J. Partyka, Historyczny księgozbiór kamedułów eremitów z krakowskich Bielan. Spojrzenie na kulturę materialno-duchową polskich kamedułów, Wydawnictwo Benedyktynów w Tyńcu, Kraków 2017; BJ XVI: nie notuje.

30. Biblioteka Jagiellońska, sygn. Geografia 757.

Le Cose Meravigliose Dell'Alma Citta Di Roma...

In Roma, Appresso Vincentio Accolti, in Borgo; Ad Istanza d'Antonio Facchetti, 1591. 8°.

EDIT16: CNCE 72309; Rossetti: G-499.144

Cechy fizyczne: ślady działalności owadów; od strony 49 widoczne ślady zalania.

Proweniencje:

1. Domus professae Crac[oviensis] Socie[tatis] Jesu ad S[anctam] Barb[aram] – wpis własnościowy na stronie tytułowej; ślady lektury (nieliczne): obliczenia, jedna zapiska indeksowa – XVII w.; wpis własnościowy powtórzony u góry karty A2 r. oraz na stronie 48, a także na F6 v.; sygnatura historyczna: 28.VI.140 – prawdopodobnie inną, późniejszą ręką – XVIII w.; **oprawa:** tektura, papier malowany na czarno (ponownie wykorzystany druk *Codex Poenalis pro Galicia Occidentali* wydany w Wiedniu w 1796 r.) – XVIII/XIX w.
2. Biblioteka Jagiellońska (obecny właściciel).

Bibliografia: BJ XVI: F-552; S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 2, W.L. Anczyc, Kraków 1904.

31. Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, Sd.608.2479. 8°.

Le Cose Meravigliose Dell'Alma Citta Di Roma...

In Roma, Con licenza de' Superiori, Per Nicolo Mutij. 1596. Ad istanza di Camillo Franceschini, 1596. 8°.

EDIT16: CNCE 31432; Rossetti: G-513.

Proveniencje:

1. Questo libro è mio Ericus Gylden[stierna] – wpis własnościowy na stronie tytułowej; ślady lektury: zaznaczenia krzyżykami na marginesach, prawdopodobnie ręką Gyllenstierny; **oprawa:** tektura, pergamin – XVI/XVII w.
2. Johani Guldennste[rna] – wpis własnościowy na stronie tytułowej – XVII w.
3. Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie (obecny właściciel).

Bibliografia: BUW XVI, 3938, t. 8; J. Michalewicz, *Dwór szwedzki Zygmunta III w latach 1587–1600*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1966, t. 11, s. 161–180.

32. Biblioteka Jagiellońska, sygn. Geografia 117.

Le Cose Maravigliose Dell'Alma Citta Di Roma...

In Venetia: Per Gieronimo Francino Librario in Roma al segno della Fonte, MDXCVIII. 8°.

EDIT16: nie notuje; Rossetti: nie notuje.

Uwagi dot. wydania: po właściwym kustoszu, od strony 72 rozpoczynają się *L'Antichità Di Roma* drukowane przez tego samego drukarza, jednak z datą 1594. Cechy fizyczne: krawędzie kart mocno przycięte podczas oprawy; strona tytułowa uszkodzona.

Brak śladów lektury.

Proveniencje:

1. R – zapiska na stronie tytułowej; G R – zapiska na ostatniej stronie; ślady użytkowania: próby pióra, zapiski po polsku na końcu „kochan, amare, serdulenko, serczę” – XVIII w.
2. De la Bibliotheque d'HYACINTHE PRZYBYLSKI – ekslibris na v. karty tytułowej; **oprawa:** tektura, półskórek – skóra marmoryzowana, papier brązowy nakrapiany czarno, krawędzie nakrapiane czerwono, tłoczenia ślepe na grzbiecie, szyldzik z tłoczonym tytułem „LECO[SE] MAR[AVI-GLIOSE]” – XVIII w.
3. Biblioteka Jagiellońska (obecny właściciel).

Bibliografia: BJ XVI: F-553; M. Mirek, *Księgozbiór prywatny Jacka Idziego Przybylskiego w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2010 (nie notuje tego egzemplarza).

33. Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, sygn. Sd.608.113 adl.

Le Cose Meravigliose Dell'Alma Citta Di Roma...

A Roma: Appresso Guglielmo Facciotto, 1599. 8°.

EDIT16: CNCE 35958; Rossetti: G-524.

Cechy fizyczne: karty znacząco przycięte u dołu; na pozostałych pozycjach w klocku informacja o pochodzeniu druków z księgozbioru S. Iłowskiego: D[ono] d[atus] a MM[agnificis] DD[ominis] Illoviis A[nn]o 1613; Inscript[us] cat[alogo] libr[orum] Soc[ietatis] Iesu Coll[egii] Lomzen[sis]. Iłowski zmarł w 1589 r., nie mógł więc być właścicielem *Le Cose Meravigliose*.

Brak śladów lektury.

Współoprawne jako 5. pozycja wraz z:

1. L.P. Rosello, *Il ritratto del vero governo del prencipe dal essemplio vivo del gran Cosimo...*, G.M. Bonelli, Venezia 1552. EDIT16: CNCE 29529.
2. F.F. Ceriol, *Il concilio et consiglieri del principe ... Tradotto fedelmente di lingua Spagnola secondo il testo originale dell'autore per Alfonso d'Ulloa...*, F. Bindoni, Venezia 1560. EDIT16: CNCE 20046.
3. M. Montoalbano, *Discorsi de principii della nobilta: et del gouerno che ha da tenere il nobile...*, V. Valgrisi, Venezia 1551. EDIT16: CNCE 3655.
4. E. Rotterodamus, *Institutione del principe christiano...*, F. Marcolini, Venezia 1539. EDIT16: CNCE 18231.

Proweniencje:

1. Inscriptus catalogo libro[rum] Coll[egii] Lomzen[sis] – wpis własnościowy na stronie tytułowej; **oprawa:** pergamin, krawędzie kart nakrapiane czerwono, ślady wiązań, na grzbiecie rękopiśmienne tytuły wszystkich dzieł w klocku; klocek skomponowany i oprowiony w Łomży – XVII w.
2. Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie (obecny właściciel).

Bibliografia: BUW XVI, 3939, t. 8; I. Wiencek-Sielska, *Przekreśl, wytnij, zaszyj. Siedemnastowieczny cenzor – studium przypadku*, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa 2024.

34. Biblioteka Jagiellońska, sygn. Geografia 1012.

Le Cose Meravigliose Dell'Alma Citta Di Roma ... Per Flaminio Promo da Colle.

In Roma Appresso Antonio Facchetti, 1599. 8°.

EDIT16: nie notuje; Rossetti: nie notuje.

Cechy fizyczne: **brak śladów lektury.**

Współoprawne jako 1. pozycja wraz z:

2. *L'Antichità dell'alma città di Roma...*, A. Facchetti, Roma 1599. EDIT16: CNCE 35959.

Proweniencje:

1. Inscript[tus] Catal[ogo] Domus prof[essae] Craco[viensis] Socie[tatis] Iesu 160... (uszkodzone) – wpis własnościowy na stronie tytułowej – XVII w.;

powtórzony inną, późniejszą ręką na stronie 3 (Domus Prof[essae] Soc[ietatis] Jesu ad S[anctam] Barbara[m]), na stronie 65 oraz 38 drugiego dzieła w klocku podobne zapisy – XVIII w.

2. Biblioteka Jagiellońska (obecny właściciel); **oprawa:** tektura, papier czarny, przednie krawędzie kart nierówno przycięte – XX w.

Bibliografia: BJ XVI: F-554; S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 2, W.L. Anczyc, Kraków 1904.

35. Biblioteka Jagiellońska, BJ Cam.C.I.9.

Le Cose Meravigliose Dell'Alma Citta Di Roma...

In Roma: per Nicolo Mutij, 1599. 8°.

EDIT16: nie notuje; Rossetti: nie notuje.

Cechy fizyczne: defekt – brak całej składki B; dolne rogi pierwszych kilku kart nadgryzione przez myszy.

Współoprawne jako 1. pozycja wraz z:

2. *L'Antichità dell'alma città di Roma...*, N. Muzzi, Roma 1599. EDIT16: nie notuje.

Proweniencje:

1. [Paweł Maurycy Henik] – ślady lektury jego ręką: liczne korekty, skreślenia, komentarze, uzupełnienia, dłuższy niewyraźny zapis na r. karty tytułowej, na stronie tytułowej prawdopodobnie miejsce i data zakupu (zamazane, niewyraźne, być może „Romae...”) ręką Henika – XVII w.
2. Ex legato D[omini] P[auli] Henik Eq[uitis Hierosolymitani] – zapis na stronie tytułowej – XVII w.; Eremitar[um] Montis Arge[n]tini prope Crac[oviam] – wpis własnościowy inną ręką na stronie tytułowej – XVII w.; **oprawa:** papier, tymczasowa okładzina z użytego wtórnie rękopisu w języku polskim – XVIII w.
3. Biblioteka Jagiellońska (depozyt).

Bibliografia: L. Hajdukiewicz, hasło „Henik Maurycy Paweł”, PSB, t. 9, z. 40, s. 390–339; J. Partyka, *Skarb ze Srebrnej Góry. Depozyt kamedułów z krakowskich Bielán w Bibliotece Jagiellońskiej*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 2013, nr 63, s. 131–141; J. Partyka, *Historyczny księgozbiór kamedułów eremitów z krakowskich Bielán. Spojrzenie na kulturę materialno-duchową polskich kamedułów*, Wydawnictwo Benedyktynów w Tyńcu, Kraków 2017; J. Pertek, *Polacy na morzach i oceanach*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1981; BJ XVI: nie notuje.

36. Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, sygn. 48635.I.

Le Cose Maravigliose Dell'Alma Citta Di Roma, Anfiteatro Del Mondo...

In Roma: Ad istanza di Gio. Antonio Franzini & herede di Girolamo Franzini, M.DC. 8°.

EDIT16: CNCE 40908; Rossetti: G-535.

Cechy fizyczne: na pierwszych i ostatnich kartach ślady zalania.

Brak śladów lektury.

Proweniencje:

1. Fr[ater] Albinus Slup[ensis] O[r]dinis] Prae[dicatoru]m Con[ventus] Posn[anensis] 1620 – wpis własnościowy na stronie tytułowej; **oprawa:** tektura, pergamin, resztki wiązań, widoczna makulatura (druk w języku łacińskim, XVI w.) użyta do oprawy – XVII w.
2. Ślady użytkowania: Mirabilia Urbis Romae ubi agitur de Ecclesiis, Stationibus, Reliquiis et corporib[us] sanctis. Opus recens correctum anno D[omini] 1618. Est latine redditum et multis locis correctum et ampliatum a Joanne Lupardo Romano in 8. – zapis na r. górnej karty ochronnej – XVII w.
3. X[IĄDZ] W[ROCISŁAW] KRZYŻANOWSKI – pieczęć niebieskim atramentem na stronie tytułowej – XIX w.

Bibliografia: E. Stelmaszczyk, *Katalog starych druków Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Polonica XVI wieku*, PTPN, Poznań 1991.

37. Biblioteka Wyższego Metropolitalnego Seminarium Duchownego w Warszawie, O.62.3.

Le Cose Meravigliose Dell'Alma Citta Di Roma...

In Roma: Appresso Guglielmo Facciotto, 1600. 8°.

EDIT16: nie notuje; Rossetti: G-537.

Cechy fizyczne: defekt – brak ostatnich kart.

Brak śladów lektury.

Proweniencje:

1. Missionis S[anctae] Crucis Varsaviae[nsis] – wpis własnościowy na stronie tytułowej – XVIII w.; EX BIBLIOTHECA Congregationis Missionis AD S. CRUCEM – ekslibris – XIX w.
2. Biblioteka Wyższego Metropolitalnego Seminarium Duchownego w Warszawie (obecny właściciel); **oprawa:** tektura, szare płótno, wykonana w XXI w. w Bibliotece Seminaryjnej; oryginalna oprawa niezachowana, ekslibris misjonarski wycięty z oryginalnej oprawy i przeklejony podczas konserwacji na v. górnej okładki.

Bibliografia: K. Gonet, *Biblioteka Księża Misjonarzy i św. Krzyża w Warszawie. Zarys problematyki*, „Nasza Przyszłość” 1996, nr 86, s. 72–111.

Bibliografia

Stare druki

- L'Antichità di Roma...*, Vincenzo Lucrino, Roma 1554.
L'Antichità di Roma..., *Di nuovo stampata e correcta*, Giulio Accolti – eredi, Roma 1573.
L'antichità di Roma..., Vittorio Eliano, Roma 1575.
L'Antichità dell'alma città di Roma..., Antonio Facchetti, Roma 1599.
Azpilcueta Martin, *Commentarius de iobeleo et indulgentiis omnibus*, Giuseppe De Angelis, Roma 1575.
Baronio Cesare, *Descrizione di Roma moderna...*, Michelangelo e Pier Vincenzo Rossi, Roma 1697.
Borromeo Carlo, *Lettera Pastorale...*, Antonio Blado – eredi, Roma 1574.
Borromeo Carlo, *Lettera Pastorale...*, Domenico Farri, Venezia 1574.
Borromeo Carlo, *Lettera Pastorale...*, Alessandro Benacci, Bologna 1574.
Borromeo Carlo, *Lettera Pastorale...*, Giovanni Bariletti, Venezia 1574.
Borromeo Carlo, *Lettera Pastorale...*, Fabio e Agostino Zoppini, Venezia 1587.
Borromeo Carlo, *Lettera Pastorale...*, Giuseppe Marcello, Venezia 1598.
Borromeo Carlo, *Lettera Pastorale...*, Evangelista Deuchino, Treviso 1599.
Borromeo Carlo, *Lettera Pastorale...*, Giovanni Alberti, Venezia 1599.
Borromeo Carlo, *Lettera Pastorale...*, Niccolò Mucio, Roma 1599.
Capaccio Giulio Cesare, *Il Secretario*, Niccolò Moretti, Venezia 1597.
Ceriol Fadrique Furió, *Il concilio et consiglieri del principe ... Tradotto fedelmente di lingua Spagnola secondo il testo originale dell'autore per Alfonso d'Ulloa...*, Francesco Bindoni, Venezia 1560.
Contarini Gaspare, *La Repubblica e i magistrati di Vinegia*, Baldo Sabini, Venezia 1551.
Le cose meravigliose dell'alma città di Roma..., Valerio Dorico, Roma 1557.
Le cose meravigliose dell'alma città di Roma..., Antonio Blado, Roma 1563.
Le cose meravigliose dell'alma città di Roma..., Giulio Accolti, Roma 1566.
Le cose meravigliose dell'alma città di Roma..., Giulio Accolti, Roma 1568.
Le cose meravigliose dell'alma città di Roma..., Giovanni Osmarino Gigliotti, Roma 1571.
Le cose meravigliose dell'alma città di Roma..., Giovanni Osmarino Gigliotti, Roma 1572.
Le cose meravigliose dell'alma città di Roma..., Vincenzo Accolti, Roma 1574.
Le cose meravigliose dell'alma città di Roma..., Giovanni Osmarino Gigliotti, Roma 1579.

- Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, Giovanni Osmarino Gigliotti, Roma 1581.
- Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, Pellegrino Amador, Venezia 1565.
- Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, Giovanni Osmarino Gigliotti, Roma 1585.
- Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, Giacomo Bericchia, Roma 1587.
- Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, Fabio e Agostino Zoppini, Venezia 1587.
- Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, Tito e Paolo Diani, Roma 1587.
- Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, Girolamo Franzini, Venezia 1588.
- Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, Vincenzo Accolti, Roma 1591.
- Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, Guglielmo Facciotti, Roma 1595.
- Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, Niccolò Muzzi, Roma 1596.
- Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, Girolamo Franzini, Venezia 1598.
- Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, Niccolò Muzzi, Roma 1599.
- Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, Antonio Facchetti, Roma 1599.
- Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, Guglielmo Facciotti, Roma 1599.
- Le cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, Guglielmo Facciotti, Roma 1600.
- Costituzioni della venerabile Compagnia della Morte ed Orazione di Perugia*, Carlo Baduel, Perugia 1784.
- Cresswell Joseph, *Historia de la vida y martyrio que padecio en Inglaterra, este año de 1595 el p. Henrique Valpolo, sacerdote de la Compañia de Jesus que fue embiado del colegio de los ingleses de Valladolid, y ha sido el primer martyr de los seminarios de España*, Pedro Madrigal, Madrid 1596.
- Croce Giulio Cesare, *I parenti godevoli, opera piacevolissima, nella quale s'introduce un ridotto di gentiluomini, e gentil donne à metter ceppo insieme*, Giovanni Rossi – eredi, Bologna 1599.
- Della Clelia Historia Romana*, Francesco Storti, Venezia 1655.
- Descrizione delle chiese, stazioni, indulgenze...*, Vincenzo Lucrino, Roma 1554.
- Dolce Lodovico, *I quattro libri delle osservazioni...*, Altobello Salicato, Venezia 1573.
- Dupérac Étienne, *I vestigi dell'antichità di Roma raccolti et ritratti in perspettiua con ogni diligentia da Stefano Du Perac parisino*, Lorenzo della Vaccheria, Roma 1575.
- Felini Pietro, *Trattato nuovo delle cose meravigliose dell'alma città di Roma...*, Bartolomeo Zanetti, Roma 1615.
- Fiocco Andrea Domenico, *Il Fenestrella di sacerdoti e di magistrati romani. Tradotto di latino alla lingua Toscana*, Gabriele Giolito de Ferrari, Venezia 1554.
- Franciotti Cesare, *Delle Pratiche Di Meditationi Per Avanti*, Giovanni Battista Combi, Venezia 1623.
- Fulvio Andrea, *De Urbis antiquitatibus*, Valerio e Luigi Dorico, Roma 1545.
- Gamucci Bernardo, *Le Antichità Della Citta Di Roma Raccolti ... per M. Bernardo Gamucci*, Giovanni Varisco e compagni, Venezia 1580.
- Giussano Giovanni Pietro, *Vita di S. Carlo Borromeo*, Stamperia Camerale, Roma 1610.
- Gregorio XIII, *Constitutio de aedificijs et iure congrui*, Antonio Blado – eredi, Roma 1575.
- Guarini Giovanni Battista, *Il pastor fido*, Francesco de Franceschi, Venezia 1595.
- Gucciardi Giovanni Maria, *Il sogno, favola boschereccia*, Vittorio Baldini, Ferrara 1601.

- Hederich Benjamin, *Gründliches Antiquitäten-Lexicon*, Johann Friedrich Gleditsch, Leipzig 1743.
- Herba Giovanni dall', *Itinerario delle poste*, s.n., Venezia 1564.
- Horacy, *I diletteuoli sermoni, altrimenti satire, e le morali epistole di Horatio...*, Gabriele Giolito de Ferrari, Venezia 1559.
- Hozjusz Stanisław, *Operum Tomus Secundus*, Maternus Cholinus, Köln 1584.
- Leti Gregorio, *Relatione della corte di Roma*, Giovanni Pietro Brigonci, Venezia 1660.
- Litterae s.d.n.d. Gregorij papae XIII Concessione che nessuno per tutto per tutto l'Anno Santo possi miniare per qual si voglia sorte de cartine per Agnus Dei...*, Antonio Blado – eredi, Roma 1574.
- Loarte Gaspar de, *Trattato delle sante peregrinationi, dove s'insegna il modo di farle con molto frutto spirituale*, Giuseppe De Angelis, Roma 1575.
- Luis de Granada, *Prima parte del Memoriale della vita Christiana*, Gabriele Giolito de Ferrari, Venezia 1575.
- Marliano Bartolomeo, *L'Antichità di Roma*, Antonio Blado, Roma 1548.
- Messio Girolamo, *Nuovo ordine et aricordo de confessione, molto utile a tutti i fideli e buoni christiani*, Giovanni Osmarino Gigliotti, Roma 1575.
- Mirabilia Romae*, Eucharius Sibler, Roma 1500.
- (*Mirabilia Romae vel potius*) *Historia et descriptio urbis Romae*, Eucharius Sibler, Roma 1500.
- Mirabilia Romae A Donde Se Trata De Las Yglesias Reliquias, Stationes...*, Giovanni Osmarino Gigliotti, Roma 1581.
- Mirabilia Romae adonde se trata de las yglesias, reliquias, stations...*, Antonio Blado – eredi, Roma 1573.
- Montalbano Marco, *Discorsi de principii della nobilta: et del gouerno che ha da tenere il nobile...*, Vincenzo Valgrisi, Venezia 1551.
- Opera nuova nella quale se contiene le sottoscritte cose videlicet...*, Maffeo Pasini, Francesco Bindoni, Venezia 1535.
- Palladio Andrea, *I commentari di C. Giulio Cesare, con le figure*, Pietro de Franceschi, Venezia 1575.
- Palladio Andrea, *I quattro libri dell'architettura*, Domenico de Franceschi, Venezia 1570.
- Panvinio Onofrio, *XXVII pontificum maximorum elogia et imagines...*, Mario Cartaro, Roma 1575.
- Panvinio Onofrio, *Le sette chiese principali di Roma*, Antonio Blado – eredi, Roma 1570.
- Panvinio Onofrio, *Le sette chiese principali di Roma*, Francesco Rampazetto, Venezia 1575.
- Piasecki Paweł, *Chronica Gestorum in Europa singularium*, Franciszek Cezary, Kraków 1645.
- Pientini Angelo, *Grandezze del sacro giubileo*, Giorgio Marescotti, Firenze 1574.
- Pientini Angelo, *Grandezze del sacro giubileo, per l'anno santo*, Tommaso Bozzola, Brescia 1575.

- Pientini Angelo, *Le pie narrazioni dell'opere piu memorabili fatte in Roma l'anno del Giubileo 1575*, Agostino Colaldi, Viterbo 1577.
- Pientini Angelo, *Le pie narrazioni dell'opere piu memorabili fatte in Roma l'anno del Giubileo 1575*, Bartolomeo Sarmartelli, Firenze 1583.
- Pientini Angelo, *De Sacro Iubileo libri quatuor*, Antonio Blado – eredi, Roma 1575.
- Pighius Stephanus, *Hercules Prodicus seu principis juventutis vita et peregrinatio*, Lazarus Zetzner, Köln 1609.
- Possevino Antonio, *Bibliotheca selecta, qua agitur de ratione studiorum*, Stamperia Apostolica Vaticana, Roma 1593.
- Reszka Stanisław, *Przestroga pastyrska do miasta warszewskiego*, Jan Wolrab, Poznań 1585.
- Riccobaldus Ferrariensis, *Chronica summorum pontificum imperatorumque*, Johannes Philippus de Lignamine, Roma 1474.
- Riera Rafael, *Historia utilissima ... delle cose memorabili...*, Sebastiano Martinelli, Macerata 1580.
- Ristretto del libro dell'history della Scala Santa del sig. abb. Giuseppe Maria Soresini romano ridotto in questa forma per vtile, e comodita de pellegrini dall'abb. d. Benedetto Stella, s.n, s.l., XVII w.
- Rolewinck Werner, *Fasciculus Temporum*, Nicolaus Götz, Köln 1474.
- Rosello Lucio Paolo, *Il ritratto del vero governo del prencipe dal essemplio vivo del gran Cosimo...*, Giovanni Maria Bonelli, Venezia 1552.
- Rotterodamus Erasmus, *Istituizione del principe cristiano...*, Francesco Marcolini, Venezia 1539.
- Rudolphus Joannes, *Proverbia Italica, et Latina*, Girolamo Concordia, Pesaro 1615.
- Savelli Aurelio, *Breve dialogo nel quale si discorre quel s. Monte della Verna essere stato prima donato a s. Francesco. Di poi privilegiato di molte apparizioni...*, Stampa Augusta, Perugia 1617.
- Schedel Hartmann, *Liber Chronicarum*, Anton Koberger, Nuremberg 1493.
- Serragli Silvio, *La s. casa abbellita del sig. cap. Silvio Serragli da Pietra Santa di Toscana...*, Pietro Salvioni – eredi, Agostino Grisei, Macerata 1634.
- Serrano Marco Atilio, *De septem urbis ecclesiis*, Antonio Blado – eredi, Roma 1575.
- Sommario delle reliquie che si conservano in Sancta Sanctorum, Giovanni Francesco Buagni, Roma 1692.
- Synesius Cyrenaëus, *Ad Arcadium Imperatorem liber, de regno bene administrando. Stanislaò Ilovio Polono Interprete, ad amplissimum ac reverendum Petrum Miscovium*, Giovanni Battista Somasco, Venezia 1563.
- Torrigio Francesco Maria, *Le sacre grotte vaticane, cioè narrazione delle cose più notabili, che sono sotto il pavimento della basilica di S. Pietro in Vaticano in Roma*, Pietro e Agostino Discepolo, Viterbo 1618.
- Treter Tomasz, *Roma Santa overo dialogo nel quale un Romano ammaestra un pellegrino...*, Antonio Blado – eredi, Roma 1575.
- Treter Tomasz, *Roma Sancta sive de spirituali Romanae Urbis effigie...*, Antonio Blado – eredi, Roma 1575.
- Zini Francesco, *L'anno Santo MDLXXV*, Francesco Rampazetto, Venezia 1575.

Opracowania

- Achille Paolo d', *Nota "ciceroniana"*, „Rivista Italiana di Onomastica” 2014, nr 20, s. 649–652.
- Alighieri Dante, *Boska Komedia*, tłum. Jarosław Mikołajewski, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2021.
- Anusik Zbigniew, Karkocha Małgorzata, *Z dziejów parafii Rembieszyce w XV–XVIII wieku*, [w:] *O przeszłości: czasy, miejsca, ludzie. Księga jubileuszowa poświęcona Profesor Jadwidze Muszyńskiej*, red. Waldemar Kowalski, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce 2016, s. 93–109.
- Armellini Mariano, *Le chiese di Roma dal secolo IV al. XIX*, Edizioni Del Pasquino, Roma 1891.
- Ascarelli Fernanda, Menato Marco, *La tipografia del '500 in Italia*, Olschki, Firenze 1989.
- Augustajtys Franciszek, hasło „Titulus”, [w:] *Podręczna encyklopedia kościelna*, Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, Warszawa–Lublin–Łódź 1914.
- Awianowicz Bartosz, „*Urbes laudandi ratio*”. *Antyczna teoria pochwały miast i jej recepcja w De inventione et amplificatione oratoria Gerarda Bucoldianusa oraz w Essercitii di aſtonio sofista Orazia Toscanelli*, „Terminus” 2011, nr 11, s. 15–32.
- Axer Jerzy, *Łacina jako drugi język narodu szlacheckiego Rzeczypospolitej*, [w:] *Łacina jako język elit*, red. Jerzy Axer, OBTA UW–Wydawnictwo DiG, Warszawa 2004, s. 151–156.
- Badecki Karol, *Literatura mieszczańska w Polsce XVII wieku*, Ossolineum, Lwów–Warszawa–Kraków 1925.
- Bailey Gauvin Alexander, *Renaissance and Baroque: Jesuit Art in Rome, 1565–1610*, University of Toronto Press, Toronto 2003.
- Barberi Francesco, *Il frontespizio nel libro italiano del Quattrocento e del Cinquecento*, Il Polifilo, Milano 1969 (t. 1).
- Barberi Francesco, *Tipografi romani del Cinquecento*, Olschki, Firenze 1983.
- Barycz Henryk, *Rewizja rewizji, czyli o przedwczesnym pasowaniu jezuit Fryderyka Szembeka na autora anonimowego diariusza podróży włosko-iberyjskiej z 1595 roku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1977, nr 22, s. 233–242.
- Baszkiewicz Jan, *Henryk IV Wielki*, PIW, Warszawa 1995.
- Bauer Stefan, *The Invention of Papal History: Onofrio Panvinio between Renaissance and Catholic Reform*, Oxford University Press, Oxford 2020.
- Belli Barsali Isa, *Le strade dei pellegrini*, [w:] *Roma sancta. La città delle basiliche*, red. Marcello Fagiolo, Maria Luisa Madonna, Gangemi Editore, Roma 1985, s. 218–233.
- Beltramini Guido, hasło „Andrea Palladio”, DBI [online], [https://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-palladio_\(Dizionario-Biografico\)/#](https://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-palladio_(Dizionario-Biografico)/#) (dostęp: 12.06.2024).
- Bieńkowska Barbara, *Kilka uwag i propozycji w sprawie badań księgozbiorów historycznych*, „Studia o Książce” 1986, nr 16, s. 3–31.
- Bieńkowski Tadeusz, *Antyk w literaturze i kulturze staropolskiej*, Ossolineum, Wrocław 1975.
- Black Christopher F., *Italian Confraternities in the Sixteenth Century*, Cambridge University Press, Cambridge 2003.

- Blennow Anna, *Wanders and wonders: The medieval guidebooks to Rome*, [w:] *Rome and the Guidebook Tradition*, red. Anna Blennow, Stefano Fogelberg Rota, De Gruyter, Berlin–Boston 2019, s. 33–87.
- Boiteux Martine, *Parcours rituels romains à l'époque moderne*, „Publications de l'École Française de Rome” 1997, nr 231, s. 27–87.
- Borromeo Agostino, hasło „Gregorio XIII, papa”, DBI [online], [https://www.treccani.it/enciclopedia/papa-gregorio-xiii_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/papa-gregorio-xiii_(Dizionario-Biografico)/) (dostęp: 26.06.2024).
- Borsi Franco, *Il Palazzo del Quirinale*, [w:] *Il Palazzo del Quirinale*, red. Giovanni Spadolini, Franco Borsi, Chiara Briganti, Marcello Del Piazzo, Vittorio Gorresio, Editalia, Roma 1974.
- Bortolozzi Anna, *Architects, antiquarians, and the rise of the image in renaissance guidebooks to ancient Rome*, [w:] *Rome and the Guidebook Tradition from the Middle Ages to the 20th Century*, red. Anna Blennow, Stefano Fogelberg Rota, De Gruyter, Berlin–Boston 2019, s. 115–161.
- Boyd Clarence Eugene, *Public Libraries and Literary Culture in Ancient Rome*, s.n., Chicago 1915.
- Brezzi Paolo, *Storia degli anni santi. Da Bonifacio VIII ai giorni nostri*, Mursia, Milano 1795.
- Budzyk Kazimierz, *Bibliografia konstyucji sejmowych XVII wieku w Polsce*, Ossolineum, Wrocław 1952.
- Byatt Lucy, hasło „Este Ippolito d'”, DBI [online], [https://www.treccani.it/enciclopedia/ippolito-d-este_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/ippolito-d-este_(Dizionario-Biografico)/) (dostęp: 24.02.2024).
- Calitti Floriana, hasło „Rosello Lucio Paolo”, DBI [online], https://www.treccani.it/enciclopedia/lucio-paolo-rosello_%28Enciclopedia-machiavelliana%29/ (dostęp: 26.02.2023).
- Cantatore Flavia, *Spazio urbano e luoghi del sapere a Roma nel XVI secolo*, [w:] *Roma. Le trasformazioni urbane nel Cinquecento II*, red. Giorgio Simoncini, Olschki, Firenze 2011, s. 89–104.
- Cappelli Adriano, *Lexicon abbreviaturarum: dizionario di abbreviature Latine ed Italiane*, Ulrico Hoepli, Milano 1929.
- Carnelos Laura, *Cheap printing and street sellers in early modern Italy*, [w:] *Cheap Print and the People: Popular Literature in the European Perspective*, red. David Atkinson, Steve Roud, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle 2019, s. 324–353.
- Carnelos Laura, hasło „Rampazetto Francesco, il Vecchio”, [https://www.treccani.it/enciclopedia/rampazetto-francesco-il-vecchio_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/rampazetto-francesco-il-vecchio_(Dizionario-Biografico)/) (dostęp: 27.12.2023).
- Carnelos Laura, *Learning from mistakes: Paper and printing defects in sixteenth-century Italian popular books*, [w:] *Printing and Misprinting: A Companion to Mistakes and In-House Corrections in Renaissance Europe (1450–1650)*, red. Geri Della Rocca de Candal, Anthony Grafton, Paolo Sachet, Oxford University Press, Oxford 2023, s. 446–462.
- Catanzaro Biagia, Gligora Francesco, *Il pellegrinaggio giubilare a Roma. Itinerari di fede e di arte*, Armando, Roma 2015.

- Ceresa Massimo, hasło „Mucanzio Giovanni Paolo”, DBI [online], [https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-paolo-mucanzio_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-paolo-mucanzio_(Dizionario-Biografico)) (dostęp: 20.06.2024).
- Certeau Michel de, hasło „Borromeo Carlo”, DBI [online], https://www.treccani.it/enciclopedia/santo-carlo-borromeo_%28Dizionario-Biografico%29/ (dostęp: 9.08.2023).
- Chachaj Marian, *Znajomość języka włoskiego w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. Uwagi historyka*, [w:] *Staropolski ogląd świata – problem inności*, red. Filip Wolański, Toruń 2007.
- Chaney Edward, *The Evolution of the Grand Tour: Anglo-Italian Cultural Relations*, Routledge, London 2006.
- Chélini Jean, *Drogi Boże*, tłum. Elżbieta Sieradzińska, Marzena Stafiej-Wróblewska, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1996.
- Chlebus Ewa, *Elementy przybyszowe w oprawach późnogotyckich – formy, funkcje, terminologia*, „Roczniki Biblioteczne” 2017, nr 61, s. 67–84.
- Chlebus Ewa, *Problemy atrybucji, chronologizacji i lokalizacji opraw starych druków w kontekście pracy konserwatora książki*, „Notes Konserwatorski” 2016, nr 18, s. 199–219.
- Chrościcki Juliusz A., Rottermund Andrzej, *Atlas architektury Warszawy*, Arkady, Warszawa 1977.
- Chrzanowski Tadeusz, *Działalność artystyczna Tomasza Tretera*, PWN, Warszawa 1984.
- Cistellini Antonio, *San Filippo Neri. L’Oratorio e la Congregazione Oratoriana*, Morcelliana, Brescia 1989 (t. 1).
- Coffin David R., *The Villa in the Life of Renaissance Rome*, Princeton University Press, Princeton 1979.
- Coleman M. Kathleen, *Launching into history: Aquatic displays in the early empire*, „The Journal of Roman Studies” 1993, nr 83, s. 48–74.
- Colle Laura del, *L’indulgenza giubilare nella letteratura devozionale: definizioni dogmatiche e pratiche religiose*, [w:] *Roma sancta. La città delle basiliche*, red. Marcello Fagiolo, Maria Luisa Madonna, Lucia Armenante, Gangemi Editore, Roma 1985, s. 36–41.
- Collins Jeffrey, *Sites and sightseers: Rome through foreign eyes*, [w:] *A Companion to Early Modern Rome 1492–1692*, red. Pamela M. Jones, Barbara Wisch, Simon Ditchfield, Brill, Leiden 2019, s. 564–581.
- Colombo Michele, *Per l’esegesi in volgare della liturgia delle ore*, [w:] *Libri, biblioteche e cultura nell’Italia del Cinque e Seicento*, red. Edoardo Barbieri, Daniele Zardin, Milano 2002, s. 219–254.
- A Companion to Early Modern Rome 1492–1692*, red. Pamela M. Jones, Barbara Wisch, Simon Ditchfield, Brill, Leiden 2019.
- Le cose maravigliose dell’alma città di Roma nell’edizione di Girolamo Franzini*, Venezia 1588, oprac. Flavia Cantatore, Roma nel Rinascimento, Roma 2012.
- Cubrzyńska-Leonarczyk Maria, *Germanika w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1997, nr 18, s. 147–193.

- Cubrzyńska-Leonarczyk Maria, hasło „Proweniencja”, [w:] *Encyklopedia książki*, red. Anna Żbikowska-Migoń, Marta Skalska-Zlat, t. 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2017, s. 466.
- Czapnik Marianna, *Early modern Polish travellers purchasing books in Italy: Ownership evidence as a source of information*, [w:] *Print Culture at the Crossroads: The Printed Book in Central Europe*, red. Elisabeth Dillenburger, Howard Louthan, Brill, Leiden 2021, s. 177–194.
- Daly Davis Margaret, *Andrea Palladio's «l'Antichità di Roma» of 1554*, „Pegasus: Berliner Beiträge zum Nachleben der Antike” 2007, s. 151–192.
- Dandele Thomas James, *Spanish Rome 1500–1700*, Yale University Press, New Haven–London 2001.
- Dąbrowska Maria, *Ogrzewanie wnętrz mieszkalnych w średniowieczu i czasach nowożytnych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2008, nr 3–4, s. 305–324.
- Dąbrowski Stanisław, *Zakres pojęcia „literatura” a faktyczny materiał badań literackich*, „Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej” 1971, nr 62/2, s. 69–96.
- Delumeau Jean, *Movimento di Pellegrini e assistenza nel Cinquecento*, [w:] *Roma sancta. La città delle basiliche*, red. Marcello Fagiolo, Maria Lisa Madonna, Lucia Armentante, Gangemi Editore, Roma 1985, s. 91–100.
- Descrizione de le chiese, stationi, indulgenze...*, przedmowa Lionello Puppi, Centro Internazionale di Studi di Architettura Andrea Palladio, Vicenza 2000.
- Ditchfield Simon, *Romanus and catholicus: Counter-reformation Rome as caput mundi*, [w:] *A Companion to Early Modern Rome*, red. Pamela M. Jones, Barbara Wisch, Simon Ditchfield, Brill, Leiden 2019, s. 131–147.
- Doheny William Joseph, *Saint Anastasia: The Saint and Her Basilica in Rome*, Angelo Belardetti, Roma 1956.
- Domański Juliusz, *Użytkownicy i badacze dziedzictwa antycznego, czyli o różnicy między humanizmem i humanistyką*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2007.
- Dondi Cristina, *Piętnastowieczny handel książką. Gromadzenie świadectw źródłowych i badanie inkunabułów – baza danych MEI*, tłum. Jacek Soszyński, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2013–2014, nr 7–8, s. 235–251.
- Dondi Cristina, *Printed Books of Hours from Fifteenth-Century Italy*, Olschki, Firenze 2016.
- Dondi Cristina, Dutta Abhishk, Malaspina Matilde, Zisserman Andrew, *The use and reuse of printed illustrations in 15th-century Venetian editions*, [w:] *Printing R-Evolution and Society 1450–1500: Fifty Years that Changed Europe*, red. Cristina Dondi, Edizioni Ca' Foscari, Venezia 2020, s. 841–872.
- Dondi Cristina, Harris Neil, *Best selling titles and books of hours in a Venetian bookshop of the 1480s: The Zornale of Francesco de Madiis*, „Bibliofilia” 2013, nr 15, s. 63–82.
- Dondi Cristina, Harris Neil, *Oil and green ginger: The Zornale of the Venetian bookseller Francesco de Madiis, 1484–1488*, [w:] *Documenting the Early Modern Book World*, red. Natasha Constantinidou, Malcolm Walsby, Brill, Leiden, 2013, s. 341–406.
- Dunphy Graeme, *World chronicles*, [w:] *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, red. Graeme Dunphy, Brill, Leiden–Boston 2010.

- Dziechcińska Hanna, *O staropolskich dziennikach podróży*, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa 1991.
- Early Modern Catholicism and the Printed Book: Agents–Networks–Responses*, red. Justyna Kiliańczyk-Zięba, Magdalena Komorowska, Brill, Leiden 2024.
- Eco Umberto, *Szaleństwo katalogowania*, tłum. Tomasz Kwiecień, Rebis, Poznań 2009.
- Eiche Sabine, *Cardinal Giulio della Rovere and the Vigna Carpi*, „Journal of the Society of Architectural Historians” 1986, nr 45, s. 115–133.
- Enenkel Karl A.E., *Ars Antiquitatis: Erkenntnissteuerung und Wissensverwaltung in Werken zur Römischen Kulturgeschichte*, [w:] *Cognition and the Book: Typologies of Formal Organisation of Knowledge in the Printed Book of the Early Modern Period*, red. Karl A.E. Enenkel, Wolfgang Neuber, Brill, Leiden 2005, s. 51–123.
- Farris Giovanni, *L'arte della persuasione religiosa tra il popolo nelle “Instructiones” di s. Carlo Borromeo*, [w:] *Cultura popolare e cultura dotta nel Seicento*, red. Lucilla Borselli, Giancarlo Carabelli, Chiaretta Poli, Paolo A. Rossi, Angeli, Mediolan 1983, s. 199–214.
- Filippi Daniele V., *Roma Sonora: An atlas of Roman sounds and musics*, [w:] *A Companion to Early Modern Rome*, red. Pamela M. Jones, Barbara Wisch, Simon Ditchfield, Brill, Leiden 2019, s. 266–281.
- Fiorani Luigi, *Gli anni santi del Cinque-Seicento*, [w:] *Roma sancta. La città delle basiliche*, red. Marcello Fagiolo, Maria Luisa Madonna, Lucia Armenante, Gangemi Editore, Roma 1985, s. 85–90.
- Fosi Irene, *A proposito di una lacuna storiografica. La nazione tedesca a Roma nei primi secoli dell'età moderna*, „Roma moderna e contemporanea” 1993, nr 1, s. 45–56.
- Fosi Irene, *The plural city: Urban spaces and foreign communities*, [w:] *A Companion to Early Modern Rome 1492–1692*, red. Pamela M. Jones, Barbara Wisch, Simon Ditchfield, Brill, Leiden 2019, s. 169–183.
- Frajese Vittorio, hasło „Filippo Neri”, DBI [online], https://www.treccani.it/enciclopedia/santo-filippo-neri_%28Dizionario-Biografico%29/ (dostęp: 26.08.2023).
- Franczak Grzegorz, *Sarmata w krainie czarów. Jana Ocieskiego dziennik podróży włoskiej (1540–1541)*, „Terminus” 2006, nr 2(15), s. 83–98.
- Franczyk-Cegła Agnieszka, *O zadaniach i metodologii badań proveniencyjnych w bibliologii na przykładzie badań nad kolekcją Baworovianum*, „Bibliotheca Nostra. Śląski Kwartalnik Naukowy” 2018, s. 69–84.
- Gaeta Franco, *Lutero e indulgenze*, [w:] *Roma sancta. La città delle basiliche*, red. Marcello Fagiolo, Maria Luisa Madonna, Lucia Armenante, Gangemi Editore, Roma 1985, s. 42–46.
- Gallavotti Cavallero Daniela, *Guide Rionali di Roma – Rione XII Ripa*, Fratelli Palombi Editori, Roma 1977.
- Genette Gerard, *Paratexts: Thresholds of Interpretation*, tłum. Jane E. Lewin, Cambridge University Press, Cambridge 1997.
- Gierowski Józef Andrzej, *Historia Włoch*, Ossolineum, Wrocław 1986.
- Gigli Laura, *Guide Rionali di Roma – Rione XIV Borgo*, Fratelli Palombi Editori, Roma 1990.
- Gingerich Owen, *An Annotated Census of Copernicus' “De revolutionibus” (Nuremberg, 1543 and Basel, 1566)*, Brill, Leiden 2002.

- Ginsburg Jane C., *Proto-proprietà letteraria ed artistica: i privilegi di stampa papali nel XVI secolo*, [w:] *Privilegi librari nell'Italia del Rinascimento*, red. Erika Squassina, Andrea Ottone, Franco Angeli, Milano 2019, s. 103–287, <https://series.francoangeli.it/index.php/oa/catalog/view/430/235/2049> (dostęp: 22.09.2024).
- Giombi Samuele, *Sacra eloquenza: percorsi di studio e pratiche di lettura*, [w:] *Libri, biblioteche e cultura nell'Italia del Cinque e Seicento*, red. Edoardo Barbieri, Danilo Zardin, Vita e Pensiero, Milano 2002, s. 137–217.
- Gligora Francesco, *Il pellegrinaggio giubilare a Roma. Itinerari di fede e di arte*, Armando Editore, Roma 1999.
- Gonet Krzysztof, *Biblioteka Księży Misjonarzy i św. Krzyża w Warszawie. Zarys problematyki*, „Nasza Przyszłość” 1996, nr 86, s. 72–111.
- Grafton Anthony, *Inky Fingers: The Making of Books in Early Modern Europe*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge MA–London 2020.
- Greenfield Ingrid, Hess Kristine, Olah Iva, Patnaude Ann, Porthé Rainbow, Zorach Rebecca, *The topography of new and old Rome*, [w:] *The Virtual Tourist in Renaissance Rome: Printing and Collecting the Speculum Romanae Magnificentiae*, red. Rebecca Zorach, University of Chicago Press, Chicago 2008, s. 96–106.
- Grimaldi Floriano, *Pellegrini e pellegrinaggi a Loreto nei secoli XIV–XVIII*, Accademia Fulginia, Foglino 2001.
- Gruchała Janusz, *Iucuna Familia Librorum. Humanieści renesansowi w świecie książki*, Universitas, Kraków 2002.
- Grzebień Ludwik, hasło „Szembek Fryderyk”, PSB, t. 48, z. 196, Instytut Historii PAN–PAU, Warszawa–Kraków 2012, s. 54–58.
- Grzeszak Teresa, hasło „Prawo autorskie”, [w:] *Encyklopedia książki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2017, t. 2, s. 450–451.
- Le Guide di Roma. Materialien zu einer Geschichte der römischen Topographie*, oprac. Ludwig Schudt, Oskar Pollak, Dr. Benno Filser Verlag, Wien–Augsburg 1930.
- Guide e descrizioni di Roma dal XVI al. XX secolo nella biblioteca Della Fondazione*, red. Gaetana Scano, Fondazione Marco Besso, Roma 1992.
- Hajdukiewicz Leszek, hasło „Henik Maurycy Paweł”, PSB, t. 9, z. 40, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków 1960–1961, s. 390–391.
- Halonen Marko, *Complex tools for complex time: Solar, stellar, and lunar cycles of time in medieval roman calendars*, [w:] *Time in the Eternal City: Perceiving and Controlling Time in Late Medieval and Renaissance Rome*, red. Tuomas Heikkilä, Brill, Leiden 2020, s. 275–314.
- Hartleb Kazimierz, *Polskie dzienniki podróży w XVI wieku jako źródła do współczesnej kultury. Uwagi i przyczynki*, Skład główny „Książnica” Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów 1920.
- Herklotz Ingo, *La Roma degli antiquari. Cultura e erudizione tra Cinquecento e Settecento*, De Luca Editori d'Arte, Roma 2012.
- Herman Magdalena, *Compiling standardized Speculum Romanae Magnificentiae albums, c. 1575–81*, „Print Quarterly” 2025, t. 4, s. 141–156.
- Horacy, *Satyry*, tłum. Marcelli Motty, J. Leitgeber, Poznań 1896.

- Hülsen Christian, *Le Chiese di Roma nel medio evo*, Olschki, Firenze 1927.
- Hülsen Christian, *Le chiese di Roma nel medio evo: cataloghi et appunti*, Georg Olms, Hildesheim–New York 1975.
- Hunt John M., *Rome and the vacant see*, [w:] *A Companion to Early Modern Rome, 1492–1692*, red. Pamela M. Jones, Barbara Wisch, Simon Ditchfield, Brill, Leiden–Boston 2019, s. 99–114.
- Iwaszkiewicz-Wronkowska Bożena, hasło „Titulus”, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 19, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2013.
- Jackson Heather J., *Marginalia: Readers Writing in Books*, Yale University Press, New Haven–London 2001.
- Jakucewicz Stefan, Adam Skura, hasło „Druk”, [w:] *Encyklopedia książki*, red. Anna Żbikowska-Migoń, Marta Skalska–Zlat, t. 1, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2017, s. 540–541.
- Jarmińska-Przybyszewska Barbara, *Muzyczne kontakty dworu królewskiego polskich Wazów w świetle dawniejszych i nowych badań*, „Diagonali” 2012, nr 1, s. 1–28, http://demusica.edu.pl/wp-content/uploads/2019/07/diagonali_1_przybyszewska.pdf (dostęp: 11.08.2024).
- Jarosz Irena, *Książki szkolne w Polsce wieku XVI. Zarys problematyki*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1978, nr 21, s. 3–14.
- Jarzębski Adam, *Gościniec albo opisanie Warszawy 1643 r.*, oprac. Aleksander Kraushar, Drukiem Rubieszewskiego i Wrotnowskiego, Warszawa 1909.
- Jensen Kristian, *Revolution and the Antiquarian Book: Reshaping the Past, 1780–1815*, Cambridge University Press, Cambridge 2011.
- Juda Maria, *Karta tytułowa staropolskiej książki drukowanej*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2002, nr 44, s. 67–78.
- Juda Maria, *Przywileje drukarskie w Polsce*, Agencja Wydawniczo-Handlowa AD, Lublin 1992.
- Jurkowlaniec Grażyna, *Sprawczość rycin. Rzymska twórczość graficzna Tomasza Tretera i jej europejskie oddziaływanie*, Universitas, Kraków 2017.
- Jurkowlaniec Grażyna, Herman Magdalena, *The Reception of the Printed Image in the Fifteenth and Sixteenth Centuries: Multiplied and Modified*, Routledge, New York 2020.
- Juszczakowska Halina, Nowa Heloiza J.J. Rousseau w polskich bibliotekach XVIII wieku. *Próba zastosowania badań proveniencyjnych do zagadnień recepcji dzieła*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1975, fasc. 1, s. 31–61.
- Juszczakowska Halina, *Z badań nad załuszcianami w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1976, nr 2, s. 35–76.
- Kantola Urpo, *Time set in stone: Temporal references in the non-funerary epigraphy of Rome (1000–1527 AD)*, [w:] *Time in the Eternal City: Perceiving and Controlling Time in Late Medieval and Renaissance Rome*, red. Tuomas Heikkilä, Brill, Leiden–Boston 2021, s. 106–158.
- Karkocha Małgorzata, *Testament szlachetnie urodzonej Anny Jezierskiej z 1745 roku. Analiza źródłoznawcza*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2019, R. 18, nr 1, s. 219–231.

- Karpiński Andrzej, Nowosielska Elżbieta, *Pożary w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021.
- Kelly John Norman Davidson, *Encyklopedia papieży*, tłum. Tadeusz Szafrński, PIW, Warszawa 1997.
- Kienast Dietmar, *Römische Kaisertabelle Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1990.
- Kiliańczyk-Zięba Justyna, *Printers' Devices in the Polish-Lithuanian Commonwealth: Iconographic Sources and Ideological Content*, Brill, Leiden 2024.
- Kiliańczyk-Zięba Justyna, *Printing for the pilgrims: Krakow seventeenth-century guide-books*, [w:] *Buying and Selling: The Business of Books in Early Modern Europe*, red. Shanti Graheli, Brill, Leiden 2019, s. 136–153.
- Kiliańczyk-Zięba Justyna, *Wydawnicze skamieliny. Późne edycje bestsellerów jako źródło informacji o kształcie wizualnym pierwszego wydania tekstu*, „Terminus” 2019, t. 21, z. 4(53), s. 401–436.
- Kłodzko. *Dzieje miasta*, red. Ryszard Gładkiewicz, Muzeum Ziemi Kłodzkiej, Kłodzko 1998.
- Konieczny Mariusz, hasło „Relikwie”, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 16, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2012, szp. 1427–1429.
- Królik Ludwik, *Kapituła kolegiacka w Warszawie do końca XVIII wieku*, Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, Warszawa 1990.
- Krzywy Roman, *Katalog władców*, [w:] *Słownik literatury popularnej*, red. Tadeusz Żabski, Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, Wrocław 1997, s. 450–452.
- Krzywy Roman, *Od hodoeporikonu do eposu peregrynackiego. Studium z historii form literackich*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2001.
- Krzywy Roman, *W podróży, przy stole i w łóżnicy. Źródła literackie jako zwierciadło staropolskich obyczajów*, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Warszawa 2024.
- Krzywy Roman, *Wędrówki z Mnemozyne. Studia o topice dawnego podróżopisarstwa*, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa 2013.
- Krzywy Roman, *Wokół staropolskiej literatury popularnej* [recenzja książki: Andrzej Staniszewski, *Historyje krakowskie. Funkcjonowanie narracyjnych tekstów popularnych we wczesnonowożytnej aglomeracji krakowskiej*], „Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej” 2022, nr 113, z. 2, s. 277–285.
- Kula Witold, *Miary i ludzie*, PWN, Warszawa 1970.
- Kuntz Margaret A., *Liturgical, ritual, and diplomatic spaces at St. Peter's and the Vatican Palace: The innovations of Paul IV, Urban VIII, and Alexander VII*, [w:] *A Companion to Early Modern Rome, 1492–1692*, red. Pamela M. Jones, Barbara Wisch, Simon Ditchfield, Brill, Leiden–Boston 2019, s. 75–98.
- Kwapis Olaf, *Do Rzymu! Sztuka i wielkie jubileusze (1300–1575)*, Stowarzyszenie Pro Cultura Litteraria–Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa 2014.
- Lalewicz Janusz, *Komunikacja językowa i literatura*, Ossolineum, Wrocław 1975.
- Lanzi Fernando, Lanzi Gioia, *Come riconoscere i santi e i patroni nell'arte e nelle immagini popolari*, Jaca Book, Milano 2003.

- Laureys Marc, "The *Grandeus* that was Rome": Scholarly analysis and pious awe in Lipsius's "Admiranda", [w:] *Recreating Ancient History: Episodes from the Greek and Roman Past in the Arts and Literature of the Early Modern Period*, red. Karl Enenkel, Brill, Boston-Leiden 2002, s. 123-146.
- Lepoittevin Anne, Picciolini, piccolini et piccioli. *La fabrique romaine des Agnus Dei (1563-1700)*, „Archives de sciences sociales des religions, Juillet-septembre” 2018, nr 183, s. 87-117.
- Liguori Riccardo, *La storia del monastero cistercense dei SS. Giovanni Battista e Bernardo Da luogo Pio a Caserma*, Comando Militare Regionale „Umbria”, Perugia 1997.
- Lincoln Evelyn, *Printers and publishers in early modern Rome*, [w:] *A Companion to Early Modern Rome, 1492-1692*, red. Pamela M. Jones, Barbara Wisch, Simon Ditchfield, Brill, Leiden, s. 546-563.
- Litwornia Andrzej, *W Rzymie zwyciężonym Rzym niezwyknięty. Spory o Wieczne Miasto (1575-1630)*, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa 2013.
- Loewe Iwona, *Gatunki paratekstowe w komunikacji medialnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2007.
- Longhi Giuseppe Marchetti, hasło „Gianicolo”, [w:] *Treccani. Enciclopedia Italiana* [online], [https://www.treccani.it/enciclopedia/gianicolo_\(Enciclopedia-Italiana\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/gianicolo_(Enciclopedia-Italiana)/) (dostęp: 20.02.2024).
- Lugli Giuseppe, hasło „Vaticano”, [w:] *Treccani. Enciclopedia Italiana* [online], [https://www.treccani.it/enciclopedia/vaticano_\(Enciclopedia-Italiana\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/vaticano_(Enciclopedia-Italiana)/) (dostęp: 20.02.2024).
- Magnuszewski Władysław, *O autorze dzienników podróży po Włoszech, Malcie, Hiszpanii i Portugalii w 1595 r.*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1974, nr 19, s. 187-206.
- Marciari John, *Art of Renaissance Rome: Artists and Patrons in the Eternal City*, Laurence King Publishing, London 2017.
- Marecki Józef, Rotter Lucyna, *Jak czytać wizerunki świętych. Leksykon atrybutów i symboli hagiograficznych*, Universitas, Kraków 2009.
- Margócsy Dániel, Somos Mark, Joffe Stephen N., *The Fabrica of Andreas Vesalius: A Worldwide Descriptive Census, Ownership, and Annotations of the 1543 and 1555 Editions*, Brill, Boston-Leiden 2018.
- Martinelli Franco, *Ricerche sulla struttura sociale lla popolazione di Roma*, Libreria Goliardica, Pisa 1964.
- Masetti Zannini Gian Ludovico, *Stampatori e librai a Roma nella seconda metà del cinquecento*, Fratelli Palombi Editori, Roma 1980.
- Mason George Graham, *Senacula and meeting places of the Roman senate*, „The Classical Journal” 1987, nr 1, s. 39-50.
- Mączak Antoni, *Peregrynacje, wojaże, turystyka*, Czytelnik, Warszawa 1984.
- Mączak Antoni, *Życie codzienne w podróżach po Europie w XVI i XVII wieku*, PIW, Warszawa 1980.
- McGinness Frederick John, *The rhetoric of praise and the new Rome of the counter reformation*, [w:] *Rome in the Renaissance: The City and the Myth*, red. Paul A. Ramsey, Center for Medieval & Early Renaissance Studies, Binghamton-New York 1982.
- McKitterick David, *The Invention of Rare Books: Private Interest and Public Memory, 1600-1840*, Cambridge University Press, Cambridge 2020.

- Meller Katarzyna, Andrzej Wargocki – *podróżnik po mapach i tekstach. O „Peregrynacji arabskiej” z 1610 roku*, [w:] *Co musi wiedzieć uczony edytor, nawet jeśli nie chce. Prace ofiarowane Profesorowi Wiesławowi Wydrze*, red. Bogdan Hojdis, Katarzyna Krzak-Weiss, Poznańskie Studia Polonistyczne, Poznań 2017, s. 159–172.
- Michalewicz Jerzy, *Dwór szwedzki Zygmunta III w latach 1587–1600*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1966, t. 11, s. 161–180.
- Mieczkowska Halina, *Format MARC 21 rekordu bibliograficznego dla starego druku*, Wydawnictwo SBP, Warszawa 2017.
- Mieczkowska Halina, *Kilka uwag o Katalogu druków XVI wieku z historycznej kolekcji Ossolineum*, „Roczniki Biblioteczne” 2018, nr 62, s. 261–277.
- Mieczkowski Janusz, *Jednoczący charakter liturgii stacyjnej w Rzymie*, Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów, Kraków 2015.
- Mieczkowski Janusz, *Rzymska liturgia stacyjna*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 2012, nr 1, s. 29–44.
- Milewska-Kozłowska Joanna, *Scripti versus manu Philippi... or the album Amicorum with an entry by Philipp Melanchthon from the collection of the University of Warsaw Library*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2024, nr 68, s. 191–245.
- Mirek Małgorzata, *Księgozbiór prywatny Jacka Idziego Przybylskiego w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2010.
- Modlińska-Piekarz Angelika, *Dziennik podróży do Włoch Jerzego Radziwiłła w 1575 roku. Tłumaczenie i opracowanie tekstu łacińskiego*, „Kultura i Historia” 2012, nr 21, <http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/pl/archives/3856> (dostęp: 11.08.2024).
- Montaigne Michel de, *Oeuvres*, oprac. Jean Alexandre C. Buchon, Jean-François Payen, Auguste Desres, Paris 1837.
- Montaigne Michel de, *Viaggio in Italia*, tłum. Alberto Cento, Laterza Editori, Bari 1991.
- Moroni Gaetano, *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica*, Tipografia Emiliana, Venezia 1852.
- Moss Ann, *Locating knowledge*, [w:] *Cognition and the Book: Typologies of Formal Organisation of Knowledge in the Printed Book of the Early Modern Period*, red. Karl A.E. Enenkel, Wolfgang Neuber, Brill, Leiden 2005, s. 35–49.
- Müller Wiesław, hasło „Radziwiłł Jerzy h. Trąby”, PSB, t. 30, z. 124, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków 1987, s. 229–234.
- Musialik Anna, *Anni Sancti. Lata Święte w pamiętnikach, dziennikach i książeczkach jubileuszowych*, Biblioteka Śląska, Wrocław 2013.
- Nadolski Bogusław, hasło „Stacyjna Liturgia”, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 18, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2013, s. 763–764.
- Needham Paul, *The late use of incunabula*, „Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte” 2004, nr 29, s. 35–60.
- Nelles Paul, *Devotion in transit: Agnus Dei, Jesuit missionaries, and global salvation in the sixteenth century*, [w:] *Connected Mobilities in the Early Modern World: The Practice and Experience of Movement*, red. Paul Nelles, Rosa Salzberg, Cambridge University Press, Cambridge 2023, s. 185–215.
- Nichols Stephen, *Why material philology? Some thoughts*, [w:] *Philologie als Textwissenschaft: Alte und Neue Horizonte*, red. Helmut Tervooren, Horst Wenzel, Erich Schmidt Verlag, Berlin 1997, s. 10–30.

- Nickson Margaret, *An early eighteenth-century sale of Mainz incunabula by the Frankfurt Dominicans*, [w:] *Incunabula in Transit: People and Trade*, red. Lotte Hellinga, Brill, Leiden–Boston 2018, s. 353–360.
- Ocieczek Renarda, *O literackiej ramie wydawniczej w książkach dawnych*, Uniwersytet Śląski, Katowice 1990.
- Olech Waldemar, hasło „Acheiropity”, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 1, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1973, szp. 55.
- Osuch Martyna, „Lepiej byś był w domu siedział...” – analiza śladów lektury z wybranych egzemplarzy „Peregrynacji do Ziemi Świętej” Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” jako przyczynek do badań nad dawną recepcją dzieła, „Prace Filologiczne. Literaturoznawstwo” 2021, nr 11(14), s. 295–313.
- Osuch Martyna, *Polskie opisy Rzymu ze zbiorów Gabinetu Starych Druków BUW. Studium proveniencyjne*, „Terminus” 2020, t. 22, z. 1, s. 47–70.
- Osuch Martyna, *The migration of incunabula in 18th-century Europe: Six volumes from the collection of Józef Andrzej Załuski (1702–1774), preserved in the Metropolitan Seminary Library in Warsaw*, „Quaerendo” 2024, t. 54, nr 4, s. 249–269.
- Owidiusz, *Owidego Nazona wiersze na wygnaniu pisane*, tłum. Jacek I. Przybylski, Jan Maj, Kraków 1802.
- Owidiusz, *Sztuka kochania*, tłum. Ewa Skwara, Prószyński i S-ka, Warszawa 2008.
- The Oxford Companion to the Year: An Exploration of Calendar Customs and Time-Reckoning*, red. Bonnie Blackburn, Leofranc Holford-Strevens, Oxford University Press, Oxford 1999.
- Ożóg Jan, *Katalog poloników XVI w. Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1991 (t. 2).
- Palladio Andrea, *L'Antichità di Roma. Raccolta brevemente da gli auttori antichi, et moderni. Nuovamente posta in luce* (Rom 1554), oprac. Margaret Daly Davis, „Fontes” 2009, nr 41, https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/artdok/839/1/Daly_Davis_Fontes41.pdf (dostęp: 12.08.2024).
- Palladio's Rome: A Translation of Andrea Palladio's Two Guidebooks to Rome*, oprac. i tłum. Vaughan Hart, Peter Hicks, Yale University Press, New Haven–Londyn 2009.
- Parshall Peter, *Antonio Lafreri's 'Speculum Romanae Magnificentiae'*, „Print Quarterly” 2006, t. 23, s. 3–28.
- Parsons Nicholas, *Worth the Detour: A History of the Guidebook*, The History Press, New York 2013.
- Partner Peter, *Renaissance Rome 1500–1559: A Portrait of a Society*, University of California Press, Berkley–Los Angeles–London 1976.
- Partyka Jacek, „Disiectarum bibliothecarum membra”. Pozostałości polskich księgozbiorów kamedulskich z klasztoru w Bieniszewie: droga do Biblioteki Jagiellońskiej, „Hereditas Monasteriorum” 2014, nr 4, s. 197–204.
- Partyka Jacek, *Historyczny księgozbiór kamedułów eremitów z krakowskich Bielan. Spojrzenie na kulturę materialno-duchową polskich kamedułów*, Wydawnictwo Benedyktynów w Tyńcu, Kraków 2017.
- Partyka Jacek, *Skarb ze Srebrnej Góry. Depozyt kamedułów z krakowskich Bielan w Bibliotece Jagiellońskiej*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 2013, nr 63, s. 131–141.

- Patrologiae Cursus Completus*, t. 15, oprac. J.P. Migne, Paris 1845.
- Pawlak Wiesław, *De eruditione comparanda in humanioribus. Studia z dziejów erudycji humanistycznej w XVII wieku*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2012.
- Pearson David, *The importance of the copy census as a methodology in book history*, [w:] *Early Printed Books as Material Objects*, red. Bettina Wagner, Marcia Reed, IFLA Publications, De Gruyter, New York–Berlin 2010, s. 321–329.
- Pearson David, *What can we learn by tracking multiple copies of books?*, [w:] *Books on the Move*, red. Robin Myers, Michael Harris, Giles Malderbrote, British Library, London 2007, s. 17–37.
- Pertek Jerzy, *Polacy na morzach i oceanach*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1981.
- Pesando Fabrizio, *Libri e biblioteche, „Vita e costumi dei Romani antichi. Collana promossa dal Museo della Civiltà Romana”* 1994, nr 17.
- Pesenti Tiziana, hasło „Durante Castore”, DBI [online], [https://www.treccani.it/enciclopedia/castore-durante_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/castore-durante_(Dizionario-Biografico)/) (dostęp: 12.02.2024).
- Petrarca Francesco, *Drobne wiersze włoskie*, red. Piotr Salwa, Jarosław Mikołajewski, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2005.
- Petrella Giancarlo, *Scrivere ui libri: breve guida al libro a stampa postillato*, Salerno Editrice, Roma–Salerno 2022.
- Pettegree Andrew, *The legion of the lost: Recovering the lost books of early modern Europe*, [w:] *Lost Books: Reconstructing the Print World of Pre-Industrial Europe*, red. Flavia Bruni, Andrew Pettegree, Brill, Leiden 2016, s. 1–27.
- Piasecki Paweł, *Kronika*, tłum. i red. Julian Bartoszewicz, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1879.
- Pickwoad Nicholas, *Tacketed bindings: A hundred years of European bookbinding*, [w:] *For the Love of the Binding: Studies in Bookbinding History Presented to Mirjam Foot*, red. David Pearson, The British Library, Oak Knoll Press, London 2000, s. 119–167.
- Pietrangeli Carlo, *Guide Rionali di Roma – Rione X Campitelli*, Fratelli Palombi Editori, Roma 1975.
- Pietrangeli Carlo, *Guide Rionali di Roma – Rione XI S. Angelo*, Fratelli Palombi Editori, Roma 1967.
- Pietrzak-Thebault Joanna, *Tra la memoria e la scoperta, tra la passeggiata e lo studio. Molteplici visioni di Roma antica nelle stampe antiquarie del Cinquecento*, [w:] *Et in Arcadia ego. Roma come luogo della memoria nelle culture europee*, red. Artur Gałkowski, Stefano Cavallo, Katarzyna Kowalik, Peter Lang, Berlin–Bern 2021, s. 103–116.
- Pliniusz Starszy, *Historia naturalna*, t. 2, tłum. Ireneusz Mikołajczyk, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2019.
- Polak Marcin, *Kronika papieży i cesarzy*, oprac. Agnieszka Fabiańska, Jacek Soszyński, Wydawnictwo Marek Derewiecki, Kęty 2008.
- La Porta d'Italia. Diari e viaggiatori polacchi in Friuli-Venezia Giulia dal XVI al XIX secolo*, red. Lucia Burello, Andrzej Litwornia, Forum, Udine 2000.
- Price Richard, *‘In hoc signo vinces’: The original context of the vision of Constantine*, „Studies in Church History. Signs, Wonders, Miracles: Representations of the Divine Power in the Life of the Church” 2005, nr 41, s. 1–10.

- Printing and Misprinting: A Companion to Mistakes and In-House Corrections in Renaissance Europe (1450–1650)*, red. Geri Della Rocca de Candal, Anthony Grafton, Paolo Sachet, Oxford University Press, Oxford 2023.
- Printing R-evolution 1450–1500* [katalog wystawy], red. Cristina Dondi, Marsilio Editori, Venezia 2018.
- Ptaszyk Marian, *Biblioteka Publiczna przy Królewskim Uniwersytecie Warszawskim w latach 1817–1831*, [w:] *Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie 1817–2017. Miscellanea*, red. Jolanta Talbierska, Zbigniew Olczak, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2017, s. 21–226.
- Quirini-Popławska Danuta, *Podróże polskich duchownych do Padwy w XV i XVI wieku*, [w:] *Itinera clericorum. Kulturotwórcze i religijne aspekty podróży duchownych*, red. Danuta Quirini-Popławska, Łukasz Burkiewicz, WAM, Kraków 2014, s. 225–253.
- La Raccolta Benedetto Guglielmi*, oprac. Francesco Buranelli, Direzione Generale dei Monumenti, Musei e Gallerie Pontificie – Città del Vaticano, Città del Vaticano 1997.
- Racconti storici estratti dall'Archivio Criminale di Bologna*, red. Ottavio Mazzoni Toselli, Bologna 1866 (t. 1).
- Radziwiłł Jerzy, *Dziennik podróży do Włoch biskupa Jerzego Radziwiłła w 1575 r.*, oprac. Henryk Barycz, „Kwartalnik Historyczny” 1935, t. 49, s. 341–346.
- Rampoldi Giovanni Battista, *Geografia dell'Italia*, Antonio Fontana, Milano 1834 (t. 3).
- Rendina Claudio, *Le grandi famiglie di Roma*, Newton Compton Editori, Roma 2017.
- Reszka Stanisław, *Diarium: 1583–1589*, tłum. i red. Jan Czubek, PAU, Kraków 1915.
- Rochrbach Lena, *Material philology*, [w:] *Handbook of Pre-Modern Nordic Memory Studies: Interdisciplinary Approaches*, red. Jürg Glauser, Hermann Pernille, Stephen A. Mitchell, Berlin–Boston, De Gruyter 2018, s. 210–216.
- Romani Mario, *Pellegrini e viaggiatori nell'economia di Roma dal XIV al XVII secolo*, Vita e Pensiero, Milano 1948.
- Rosa Gabriele de, hasło „De Luca Giuseppe”, DBI [online], [https://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-de-luca_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-de-luca_(Dizionario-Biografico)/) (dostęp: 25.06.2024).
- Rossetti Sergio, *Rome: A Bibliography from the Invention of Printing through 1899. 1: The Guide Books*, Olschki, Firenze 2000.
- Rostirolla Giancarlo, *La Cappella Giulia 1513–2013. Cinque secoli di musica sacra in San Pietro*, Bärenreiter-Verlag, Kassel 2018.
- Rywocki Maciej, *Macieja Rywockiego listy peregrynackie*, red. Jan Czubek, Akademia Umiejętności, Kraków 1910.
- Sachet Paolo, hasło „Zini Pier Francesco”, DBI [online], https://www.treccani.it/enciclopedia/pier-francesco-zini_%28Dizionario-Biografico%29/ (dostęp: 22.06.2024).
- Sachet Paolo, *Printing for the Popes*, Brill, Leiden 2020.
- Saczyńska Monika, *Z Bogiem do Boga – obrzęd błogosławienia pielgrzymów w pontyfikatach krakowskich z XV wieku*, [w:] *Samotrzcę, w kompanii czy z orszakami? Społeczne aspekty podróżowania w średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. Monika Saczyńska, Ewa Wólkiewicz, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 2012, s. 111–132.

- Samperi Renata, *La città delle vigne, dei giardini e delle ville (fine XV–XVI secolo)*, [w:] Roma. *Le trasformazioni urbane nel Cinquecento*, red. Giorgio Simoncini, Olschki, Firenze 2011.
- Sanfilippo Matteo, *Dal giubileo al Centenario. Strategie di comunicazione politico-religiosa tra il Trecento e il primo Novecento*, Sette Citta, Viterbo 2016.
- Sarpi Paolo, *Kronika Soboru Trydenckiego*, tłum. Henryk Pietruszczak, Wydawnictwo Henryk Pietruszczak, Zgorzelec 2017.
- Schiffman Zachary, *Biography as a form of history*, [w:] *Rome in the Renaissance: The City and the Myth*, red. Paul A. Ramsey, Center for Medieval & Early Renaissance Studies, Binghamton–New York 1982, s. 392–409.
- Schobesberger Nikolaus, Arblaster Paul, Infelise Mario, Belo André, Moxham Noah, Espejo Carmen, Raymond Joad, *European postal networks*, [w:] *News Networks in Early Modern Europe*, red. Joad Raymond, Noah Moxham, Brill, Leiden 2016, s. 17–63.
- Schraven Minou, *Roma Theatrum Mundi: Festivals and processions in the ritual city*, [w:] *A Companion to Early Modern Rome, 1492–1692*, red. Pamela M. Jones, Barbara Wisch, Simon Ditchfield, Brill, Leiden 2019, s. 247–265.
- Semkowicz Władysław, *Paleografia łacińska*, Universitas, Kraków 2002.
- Seremak Waldemar, hasło „Uczynki miłosierdzia”, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 19, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2013, szp. 1284–1285.
- Serra Armando, „*Monopolio naturale*” di autori postali nella produzione di guide italiane d’Europa, *fonti storico-postali fra Cinque e Ottocento*, „Archivio per la storia postale” 2003, nr 14–15, s. 19–80.
- Sidorowicz-Mulak Dorota, *Quidquid agis, prudenter agas et respice finem. Odpowiedź na recenzję Haliny Mieczkowskiej Katalogu Druków XVI wieku z historycznej kolekcji Ossolineum*, „Roczniki Biblioteczne” 2019, nr 63, s. 241–263.
- Simoncini Giorgio, Roma. *Le trasformazioni urbane nel Cinquecento I. Topografia e urbanistica da Giulio II a Clemente VIII*, Olschki, Firenze 2008.
- Sipayło Maria, *O metodzie badań proveniencyjnych starych druków*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1975, nr 1, s. 9–30.
- Skwarczyńska Stefania, *O metodzie badania literatury stosowanej*, „Ruch Literacki” 1933, R. 8, z. 7, s. 129–134.
- Skwarczyńska Stefania, *O pojęcie literatury stosowanej*, „Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej” 1931, nr 28/1/4, s. 1–24.
- Skwarczyńska Stefania, *Teoria listu*, Towarzystwo Naukowe, Lwów 1937.
- Smith Margaret M., *The Title Page: It’s Early Development (1460–1510)*, British Library, London 2000.
- Smołucha Janusz, Sroka Stanisław A., *Historia lat świętych*, WAM, Kraków 1999.
- Sołtan Andrzej, hasło „Rywocki Maciej”, PSB, t. 33, z. 136, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 695–696.
- Soszyński Jacek, *Dzieje starożytne w „Fasciculus temporum” Wernera Rolewincka*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2013/2014, s. 15–30.
- Steinhuber Andreas, *Geschichte des Collegium Germanicum Hungaricum in Rom*, Herder, Freiburg 1895 (t. 1).

- Stenhouse William, *Visitors, display, and reception in the antiquity collections of late-renaissance Rome*, „Renaissance Quarterly” 2005, t. 58, nr 2, s. 397–434.
- Stinger Charles, *The Renaissance in Rome*, Indiana University Press, Bloomington 1994.
- La Storia dei Giubilei*, red. Franco Cardini, Giuseppe Alberigo, Fabio Benzi, Cavallaro Anna, Esch Arnold, Fagiolo Marcello, Fiorani Luigi, Madonna Maria Luisa, Miglio Massimo, Morello Giovanni, Palumbo Genoveffa, Penetta Marina, Prosperi Valenti Rodinò Simonetta, Strinati Claudio, Zuccari Alessandro, BNL Edizioni, Roma; Giunti, Firenze 1998.
- Stuligrosz Magdalena, ΑΟΙΔΙΜΟΙ ΑΘΑΝΑΙ. *Pochwała Aten w poezji Pindara*, „Collectanea Philologica” 2020, nr 23, s. 9–22.
- Szirmai János Alexander, *The Archaeology of Medieval Bookbinding*, Ashgate, Aldershot 1999.
- Tallini Gennaro, *Bibliografia integrale di Giovanni Tarcagnota (1508–1566)*, Passerino 2015.
- Tallini Gennaro, *Nuove coordinate biografiche per Giovanni Tarcagnota da Gaeta (1508–1566)*, „Italianistica: Rivista di letteratura italiana” 2013, t. 42, nr 1, s. 123–124.
- Tallini Gennaro, *Paradigmi di compatibilità nelle Antichità di Roma (Lucrino, 1554)*, seminario, 2 dicembre 2011, Dipartimento di Studi Italianistici, Facoltà di Lettere e Filosofia, Università di Pisa.
- Tallini Gennaro, *Vago et degno luogo lodare. Giovanni Tarcagnota tra storia e antiquaria*, Alli Ribeli Edizione, Gaeta 2020.
- Tschudi Victor Plahte, *Ancient Rome in the age of copyright: The privilegio and printed reconstructions*, „Acta ad Archeologiam et Artium Historiam Pertinentia” 2012, t. 25, nr 11, s. 177–194.
- Tschudi Victor Plahte, *Two sixteenth-century guidebooks and the bibliotopography of Rome*, [w:] *Rome and the Guidebook Tradition from the Middle Ages to the 20th Century*, red. Anna Blennow, Stefano Fogelberg Rota, De Gruyter, Berlin–Boston 2019, s. 89–114.
- Tygielski Wojciech, *Turyści zza Alp w siedemnastowiecznym Rzymie. Ze sztambucha Giovanniego Alto*, [w:] *W podróży po Europie. Studia z dziejów kultury nowożytnej*, red. Anna Kalinowska, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2019, s. 217–232.
- Tygielski Wojciech, *Włosi w Polsce w XVI i XVII wieku*, Biblioteka „Więzi”, Warszawa 2005.
- Ulicki Bogusław, *Pożary dawnej Warszawy. Materiały do historii ochrony przeciwpożarowej (1261–1795)*, Rozpisani.pl, Warszawa 2021.
- Urban Wincenty, hasło „Hozjusz Stanisław”, PSB, t. 10, z. 44, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962, s. 42–46.
- Valla Lorenzo, *O rzekomej, sfałszowanej donacji Konstantyna*, tłum. Konrad Kokoszkiewicz, wstęp Halina Manikowska, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2015.
- Valladares Hérica, *Pictorial paratexts: floating figures in Roman wall painting*, [w:] *The Roman Paratext: Frame, Texts, Readers*, red. Laura Jansen, Cambridge University Press, Cambridge 2014, s. 176–199.

- Venier Marina, *The dispersal of monastic libraries in Rome: The laws of suppression during the Roman Republic of 1849 and after the annexation of the city as the capital of the Kingdom of Italy in 1876*, [w:] *How the Secularization of Religious Houses Transformed the Libraries of Europe*, red. Cristina Dondi, Dorit Raines, Richard Sharpe, Brepols, Turnhout 2022, s. 316–324.
- The Virtual Tourist in Renaissance Rome: Printing and Collecting the Spaeculum Romanae Magnificentiae*, red. Rebecca Zorach, University of Chicago Press, Chicago 2008.
- Vogel Lise, *The Column of Antoninus Pius*, Harvard University Press, Cambridge MA 1973.
- Waquet Françoise, *Latin or the Empire of a Sign: From the Sixteenth to the Twentieth Centuries*, Verso, London 2002.
- Wegner Helena, hasło „Brygida Szwedzka”, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1976, szp. 1115–1117.
- Werner Sarah, *Studying Early Printed Books, 1450–1800: A Practical Guide*, Wiley Blackwell, Hoboken 2019.
- Wichowa Maria, *Problemy metodologiczne w badaniach nad literaturą stosowaną (na przykładzie twórczości Jana Ostroroga)*, „Napis” 1995, s. 5–18.
- Wiencek-Sielska Izabela, *Przekreśl, wytnij, zaszyj. Siedemnastowieczny cenzor – studium przypadku*, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa 2024.
- Wiesiołowski Jacek, *Pielgrzymowanie Polaków do Rzymu na przełomie XV i XVI w. (1478–1526). Komunikat*, [w:] *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, red. Halina Manikowska, Hanna Zaremska, Instytut Historii PAN, Warszawa 1995, s. 160–164.
- Wijaczka Jacek, *Handel zagraniczny Krakowa w połowie XVII wieku*, Towarzystwo Naukowe „Societas Vistulana”, Kraków 2023.
- Wilemska Elżbieta, hasło „Tytułarny kościół”, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 19, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2013, szp. 1253.
- Winiarska-Górska Izabela, *Szesnastowieczne przekłady Pisma Świętego na język polski (1551–1599) jako gatunek nowożytnej książki formacyjnej*, Wydział Polonistyki UW, Warszawa 2017.
- Wisch Barbara, *The matrix: Le sette chiese di Roma of 1575 and the image of pilgrimage, „Memoirs of the American Academy in Rome” 2011/2012*, nr 56/57, s. 271–303.
- Wisch Barbara, *Building brotherhood, confraternal piety, patronage, and place*, [w:] *A Companion to Early Modern Rome*, red. Pamela M. Jones, Barbara Wisch, Simon Ditchfield, Brill, Leiden 2019, s. 214–231.
- Wissgrill Franz Karl, *Schauplatz des landsässigen Nieder-Oesterreichischen Adels vom Herren- und Ritterstande von dem XI. Jahrhundert an, bis auf jetzige Zeiten*, Johan Karl Schuenber, Wien 1800 (t. 4).
- Witcombe Christopher, *Copyright in the Renaissance: Prints and the Privilegio in Sixteenth-Century Venice and Rome*, Brill, Leiden 2004.
- Witte Arnold, Kemenade Eva van, Graaf Niels, Terburg Joëlle, *Codifying the genre of early modern guidebooks: Oskar Pollak, Ludwig Schudt and the creation of Le Guide di Roma (1930)*, [w:] *Rome and the Guidebook Tradition*, red. Anna Blennow, Stefano Fogelberg Rota, De Gruyter, Berlin–Boston 2019, s. 313–338.

- Wojtyska Henryk Damian, *Lata święte w XV i XVI wieku*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1976, nr 23, s. 11–24.
- Wojtyska Henryk Damian, *Miłościwe lata. Dzieje Wielkich Jubileuszów Chrześcijaństwa*, Hosianum, Olsztyn 2000.
- Zaccaria Francesco Antonio, *Dell'Anno Santo Trattato storico, ceremoniale...*, Stamperia Contedini, Roma 1824.
- Załęski Stanisław, *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 2: *Kolegia i domy założone w pierwszej dobie rządów Zygmunta III 1588–1608*, W.L. Anczyc, Kraków 1904.
- Zonta Claudia A., *Schlesische Studenten an italienischen Universitäten: eine prosopographische Studie zur frühneuzeitlichen Bildungsgeschichte*, Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Wien 2004.
- Zorach Rebecca, *The Public Utility of Prints*, [w:] *The Virtual Tourist in Renaissance Rome: Printing and Collecting the Speculum Romanae Magnificentiae*, red. Rebecca Zorach, University of Chicago Press, Chicago 2008, s. 64–83.
- Żbikowska-Migoń Anna, hasło „Ruch wydawniczy. Dzieje”, [w:] *Encyklopedia książki*, red. Anna Żbikowska-Migoń, Marta Skalska-Zlat, t. 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2017, s. 502–508.
- Żbikowska-Migoń Anna, hasło „Wydanie (edycja)”, [w:] *Encyklopedia książki*, red. Anna Żbikowska-Migoń, Marta Skalska-Zlat, t. 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2017, s. 616–617.
- Żołądź-Strzelczyk Dorota, *O przedsięwzięciu peregrynacji. Edukacyjne wojaże szlachty z Rzeczypospolitej w świetle instrukcji podróży*, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Warszawa 2020.

Źródła online¹

- 15cBooktrade, <https://15cbooktrade.ox.ac.uk>
- „«Avvisi» dalla Vaticana. Window into the Library” 2020, nr 16, s. 12–13, <https://www.vaticanlibrary.va/newsletter/202012IT.pdf>
- British History, <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/foreign/vol4/pp435-453>
- Britannica, <https://www.britannica.com/>
- Il Censimento nazionale delle edizioni italiane del XVI secolo* (EDIT16), http://edit16.iccu.sbn.it/web_iccu/ihome.htm
- Centralny katalog starych druków, <https://polona.pl/card-catalogs/1fbbbd26-25e7-4f8b-8480-8acd1093b5fc?page=0>
- Czortek Andrea, *I Gesuiti a Sansepolcro (1638/1773). Appunti tra storia e memoria*, tekst referatu zaprezentowanego podczas konferencji „La valutazione della sicurezza statica e vulnerabilità sismica degli edifici a carattere storico monumentale”, https://www.academia.edu/19927527/I_Gesuiti_a_Sansepolcro_1638_1773_Appunti_tra_storia_e_memoria
- Dante 1481 Project, <https://www.printingrevolution.eu/dante-1481/#lettori>
- Emo Book Trade, <https://emobooktrade.unimi.it>

¹ Dostęp do podanych źródeł: 18.09.2025.

- The European dimensions of popular print culture* [głosariusz gatunków literatury popularnej], <https://popular-print-glossary.sites.uu.nl>
- Heritage of the Printed Book Database (HPB), <https://kxp.k10plus.de/DB=1.77/>
- HPB Provenance, <https://data.cerl.org/hpbprov>
- Iubilaeum2005.va [oficjalna strona Jubileuszu 2025], <https://www.iubilaeum2025.va/it.html>
- The Latin Library, <https://www.thelatinlibrary.com/horace/serm2.shtml>
- Ligatus Language of Bindings, <https://www.ligatus.org.uk/lob/>
- Loeb Classical Library, <https://www.loebclassics.com/>
- Material Evidence in Incunabula (MEI), <https://data.cerl.org/mei/>
- PATRIMONiT, <https://data.cerl.org/patrimonit>
- Polska Baza Proweniencyjna (Polish Provenance Database – PPD), <https://data.cerl.org/polish-provenance>
- Pope Joan Project, <https://popejoanproject.com/>
- Szymański Konrad, *Wykaz instytucji ze zbiorami starych druków w Polsce*, <https://biblioteka.ossolineum.pl/wp-content/uploads/sites/2/2024/01/K.-Szyman-ski-Wykaz-instytucji-ze-zbiorami-starych-drukow-w-Polsce.pdf>
- Tesoro della Lingua Italiana delle Origini* (TLIO), <http://tlio.ovi.cnr.it/TLIO/>
- Treccani vocabolario*, <https://www.treccani.it/vocabolario/>
- URUS Techniques and Reception of Prints in Central and Eastern Europe (15th–18th c.), <https://urus.uw.edu.pl>
- Vatican.va [oficjalna strona internetowa Watykanu], <https://www.vatican.va/content/vatican/en.html>
- Wykaz właścicieli starych druków z Biblioteca Vallicelliana, https://vallicelliana.cultura.gov.it/wp-content/uploads/2020/07/Possessori_agg.luglio2020.pdf

Słowniki, encyklopedie, katalogi

- Dizionario degli editori, tipografi, librai itineranti in Italia tra Quattrocento e Seicento*, red. Marco Santoro, Rosa Marisa Borraccini, Giuseppe Lipari, Carmela Reale, Giancarlo Volpato, Fabrizio Serra Editore, Pisa–Roma 2013.
- Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica*, red. Getano Moroni, Tipografia Emiliana, Venezia 1845 (t. 31).
- Dizionario di toponomastica storia e significato dei nomi geografici italiani*, red. Giuliano Gasca Queirazza, Carla Marcato, Giovan Battista Pellegrini, Giulia Petracco Sicardi, Alda Rossebastiano, Unione Tipografico–Editrice Torinese, Torino 1995.
- Encyklopedia katolicka*, t. 1–20, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1973–2014.
- Encyklopedia kościelna*, Drukarnia Czerwińskiego i Spółki, t. 16, Warszawa 1885.
- Encyklopedia Warszawy*, red. Bartłomiej Kaczorowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994.
- Encyklopedia wiedzy o książce*, red. Aleksander Birkenmajer, Bronisław Kocowski, Jan Trzynadłowski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1971.
- Katalog druków XV i XVI wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, red. Teresa Komender (t. 1–2), Halina Mieczkowska (t. 3–7), Maria Cubrzyńska-Leonarczyk (t. 8), Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1994–2018.

- Katalog druków XVI wieku z historycznej kolekcji Ossolineum*, red. Dorota Sidorowicz-Mulak, Ossolineum, Wrocław 2017.
- Katalog druków XVI wieku ze zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie*, red. Marian Malicki, Verlag Valentin Koerner, Baden-Baden 2002–2007.
- Leksykon oprowoznawczy*, red. Elżbieta Pokorzyńska, Małgorzata Pronobis-Brzezińska, Arkadiusz Wagner, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2023.
- Mała encyklopedia kultury antycznej*, red. Zdzisław Piszczek, PWN, Warszawa 1988.
- Ożóg Jan, *Katalog poloników XVI w. Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1991 (t. 2).
- Podręczna encyklopedia kościelna*, oprac. Stanisław Gall, Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, Warszawa–Lublin–Łódź 1904–1916.
- Słownik hagiografów polskich*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2007.
- Słownik języka polskiego*, t. 3, red. Witold Doroszewski, PWN, Warszawa 1964.
- Słownik łacińsko-polski*, red. Marian Plezia, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Stelmaszczyk Elżbieta, *Katalog starych druków Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Polonica XVI wieku*, PTPN, Poznań 1991.
- Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna Wydawnictwa Gutenberga*, t. 9, Wydawnictwo Gutenberg, Warszawa 1995.

Spis ilustracji

Ilustracja 1. Wizerunek pielgrzyma w charakterystycznym stroju. Źródło: R. Riera, <i>Historia utilissima ... delle cose memorabili...</i> , Macerata 1580, egz. Universidad Complutense de Madrid. https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=ucm.5320232680&seq=5 (dostęp: 1.08.2025), domena publiczna	31
Ilustracja 2. Trasy wyznaczone na podstawie listy kościołów z wydania <i>Mirabilia Urbis Romae</i> z 1491 r. Źródło: mapa narysowana w QGIS na warstwie OpenStreetMap, <i>Planet dump</i> (2024), https://planet.openstreetmap.org (dostęp: 14.10.2024), licencja: CC BY-SA 2.0	62
Ilustracja 3. Trasy wyznaczone na podstawie listy kościołów z wydania <i>Le cose meravigliose</i> z 1548 r. Źródło: mapa narysowana w QGIS na warstwie OpenStreetMap, <i>Planet dump</i> (2024), https://planet.openstreetmap.org (dostęp: 14.10.2024), licencja: CC BY-SA 2.0	63
Ilustracja 4. Trasy wyznaczone na podstawie listy kościołów z wydania <i>Le cose meravigliose</i> z 1550 r. Źródło: mapa narysowana w QGIS na warstwie OpenStreetMap, <i>Planet dump</i> (2024), https://planet.openstreetmap.org (dostęp: 14.10.2024), licencja: CC BY-SA 2.0	64
Ilustracja 5. Trasy wyznaczone na podstawie list kościołów z <i>Descrizione delle chiese</i> z 1554 r. oraz <i>Le cose meravigliose</i> z 1575 r. Źródło: mapa narysowana w QGIS na warstwie OpenStreetMap, <i>Planet dump</i> (2024), https://planet.openstreetmap.org (dostęp: 14.10.2024), licencja: CC BY-SA 2.0	65
Ilustracja 6. Rzeźba Pasquino, przy której kończy się trasa itinerarium zawartego w <i>La guida romana</i> . Źródło: fot. Martyna Osuch	82
Ilustracja 7. Strona z piętnastowiecznej kroniki <i>Fasciculus temporum</i> W. Rolewincka (Kolonja, ok. 1473). Źródło: egz. Universitäts- und Landesbibliothek w Düsseldorfie, https://digital.ulb.hhu.de/ink/content/pageview/4250201 (dostęp: 1.08.2025), licencja: CC BY-NC-ND 4.0	87
Ilustracja 8. Strony tytułowe wydań <i>Le cose meravigliose</i> z 1554 (a) i 1575 r. (b). Źródło: zbiory BH, https://dlib.biblhertz.it/dg4501501 (a); https://dlib.biblhertz.it/dg4501755 (b) – (dostęp: 24.08.2025), licencja: CC BY-NC 4.0 . .	125

- Ilustracja 9.** Marmurowa tablica z tekstem wspomnianego w przewodniku przywileju nadanego Bazylice św. Cecylii przez papieża Juliusza III, obecnie przytwierdzona do zewnętrznej ściany przy wejściu do kościoła. Źródło: fot. Martyna Osuch 131
- Ilustracja 10.** Trasa opracowana przez Filipa Nereusza ok. 1553 r. Źródło: mapa narysowana w QGIS na warstwie OpenStreetMap, *Planet dump* (2024), <https://planet.openstreetmap.org> (dostęp: 14.10.2024), licencja: CC BY-SA 2.0 137
- Ilustracja 11.** Unikatowy egzemplarz wydania Bl 3, BNCR (a); unikatowy egzemplarz wydania Bl 2, BASA (b). Źródło: fot. Martyna Osuch 154
- Ilustracja 12.** Przesunięcia czcionek na stronie tytułowej. Egzemplarz wydania Bl 3, BNCR (a); egzemplarz wydania Bl 4, BH (b). Źródło: fot. Martyna Osuch (a); <https://dlib.biblhertz.it/dg4501755> (dostęp: 24.08.2025) (b); licencja: CC BY-NC 4.0 155
- Ilustracja 13.** Różne położenie sygnatury D4 w egzemplarzach Bl 3 (BNCR) (a) oraz Bl 4 (BH) (b). Źródło: fot. Martyna Osuch (a); <https://dlib.biblhertz.it/dg4501755> (dostęp: 24.08.2025) (b); licencja: CC BY-NC 4.0 156
- Ilustracja 14.** Różnice w kustoszach – w egzemplarzu Bl 3 (BNCR) kustosz „SVM” (a), w Bl 4 (BH) „SVMMI” (b), k. 44 r. Źródło: fot. Martyna Osuch (a); <https://dlib.biblhertz.it/dg4501755> (dostęp: 24.08.2025) (b); licencja: CC BY-NC 4.0 156
- Ilustracja 15.** Identyczne przesunięcie czcionek spowodowane połuzowaniem się materiału zecerskiego w ramie w Bl 3 (BNCR) (a) oraz Bl 4 (BH) (b), k. 95 r. Źródło: fot. Martyna Osuch (a); <https://dlib.biblhertz.it/dg4501755> (dostęp: 24.08.2025) (b); licencja: CC BY-NC 4.0 157
- Ilustracja 16.** Wystająca czcionka (*raised type*) odcisnięta na marginesie w Bl 3 (BNCR) (a) oraz Bl 4 (BH) (b), k. 101 v. Źródło: fot. Martyna Osuch (a); <https://dlib.biblhertz.it/dg4501755> (dostęp: 24.08.2025) (b); licencja: CC BY-NC 4.0 157
- Ilustracja 17.** Egzemplarz BFMB z wydrapaną informacją o liście Boro-meusza (Ang B) (a); egzemplarz BH ze stroną tytułową bez naniesionej korekty (Ang A) (b). Źródło: fot. Martyna Osuch (a); <https://dlib.biblhertz.it/dg4501756> (dostęp: 24.08.2025) (b); licencja: CC BY-NC 4.0 163
- Ilustracja 18.** Zamazany kustosz „LET” w egzemplarzu wariantowym (Ang B) poddanym korekcie drukarskiej (BFMB, sygn. 93 A 61). Źródło: fot. Martyna Osuch 163
- Ilustracja 19.** Ilustracje towarzyszące opisom Siedmiu Kościołów zamieszczone w pięciu różnych wydaniach *Le cose meravigliose* z 1575 r.: Wen (BUW), Bl 7 (BCP), Gigl 2 (BR), Ang A (BH), Acc (BNCR). Źródło: fot. Martyna Osuch (oprócz egz. BH); egz. BH, <https://dlib.biblhertz.it/dg4501756> (dostęp: 24.08.2025); licencja: CC BY-NC 4.0 184

- Ilustracja 20.** Uzupełnione wykazy papieży i cesarzy w dwóch egzemplarzach *Le cose meravigliose* z 1575 r.: Gigl 2, egz. BR (a); Wen, egz. BH (b). Źródło: fot. Martyna Osuch (a); <https://dlib.bibl.hertiz.it/dg4501751a> (dostęp: 24.08.2025) (b); licencja: CC BY-NC 4.0 201
- Ilustracja 21.** Wydrapany wizerunek Romy na karcie tytułowej *L'Antichità di Roma*, egz. BNCR. Źródło: fot. Martyna Osuch 204
- Ilustracja 22.** Karta tytułowa *Le cose meravigliose* z 1587 r. z wpisami własnościowymi Ippolita Bonanniego (przekreślony), Alessandra del Pacego i warszawskich kamedułów, egz. BWMS. Źródło: fot. Martyna Osuch 209
- Ilustracja 23.** Nieprzycięte karty z listą papieży (w pozycji odgiętej), egz. BJ. Źródło: fot. Martyna Osuch 218
- Ilustracja 24.** Dopisek „stultus” nad herbem Sykstusa V, egz. BUWr. Źródło: fot. Martyna Osuch 219
- Ilustracja 25.** Graf obrazujący liczbę woluminów oprawionych w XVI, XVII–XVIII, XIX–XXI w. oraz zachowanych bez oprawy (na podstawie 37 egzemplarzy). Źródło: opracowanie własne 220

Spis tabel

Tabela 1. Proces obrastania <i>Descrizione delle chiese</i> i <i>L'Antichità di Roma</i> z 1554 r. w dodatki w kolejnych dekadach. Źródło: opracowanie własne	123
Tabela 2. Dane bibliograficzne wszystkich zidentyfikowanych do tej pory wydań <i>Le cose meravigliose</i> z 1575 r. Źródło: opracowanie własne	189–190
Tabela 3. Zawartość wydań z 1575 r. i zamieszczenie informacji o przywileju na druk. Źródło: opracowanie własne	191
Tabela 4. Liczba wydań <i>Le cose meravigliose</i> i <i>L'Antichità di Roma</i> w latach 1554–1600. Źródło: opracowanie własne	192
Tabela 5. Kategorie właścicieli <i>Le cose meravigliose</i> w ciągu wieków na podstawie znaków własnościowych w zbadanych egzemplarzach. Źródło: opracowanie własne	228–229

Indeks osób

- Abraham 55
Accolti Giulio 168, 182, 183, 223, 245
Accolti (Accolto) Vincenzo 9, 140, 143,
146, 147, 168, 169, 178, 180–183, 190,
198, 214, 215, 217, 245, 255, 256
Achille Paolo d' 75
Alberti Giovanni 143
Alberti Leone Battista 166
Albinus Slup[ensis] 260
Aldrovandi Ulisses 81
Aleksander I 74
Aleksander II (właśc. Anselmo da Bag-
gio) 216
Aleksander VI (właśc. Rodrigo Borgia)
130, 216
Aleksander III Macedoński 213
Alighieri Dante 70
Amador Pellegrino 73
Amadori Marco 147
Ambroży z Mediolanu 73
Anakletus 85
Anczyc Władysław Ludwik 214, 252,
253, 256, 259
Anna, św. 54–66
Antoninus Pius 114
Antonio (fratello) 244
Antonio Gallonio 248
Anusik Zbigniew 212, 255
Anzini Cristina 14
Apollodoros z Damaszką 92
Arbblaster Paul 108
Arditi Bastiano 26
Armellini Mariano 56–59, 132–134
Armenante Lucia 17, 18, 21, 32
Ascarelli Fernanda 120, 147, 148, 161,
164, 168, 170
Asinus Pollio 93
Atkinson David 185
Augustajtys Franciszek 67
Augustyn z Hippony, św. 70
Awianowicz Bartosz 59
Axer Jerzy 216
Azpilcueta Martin de 38, 39, 161
Badecki Karol 236
Badel Carlo 202
Bailey Gauvin Alexander 133
Baldini Vittorio 225, 254
Baranowski Michał 13
Barbara, św. 57
Barbaro Daniele 97
Barberi Francesco 120, 122, 125
Barbieri Edoardo 107
Barensis Josephi 253
Bariletti Giovanni 143
Baronio Cesare 55
Bartoszewicz Julian 27
Bartucci Lodovico 69
Barycz Henryk 25, 211
Bauer Stefan 129
Bazyliśsa Egipska, św. 54, 55
Belardetti Angelo 211

- Belce Johannes Domenico 196, 249
Belli Barsali Isa 196
Belo Andre 108
Beltramini Guido 118
Bembo Giovanni 213
Benacci Alessandro 143
Benavides Checa José 247
Bericchia Giacomo 207, 254
Bielak Alicja 13
Bielski Marcin 203
Bieńkowska Barbara 227
Bieńkowski Tadeusz 42, 59, 73, 75, 94
Bindoni Francesco 85, 224, 258
Biondo Flavio 89, 97, 117, 173, 174
Black Christopher F. 202
Blackburn Bonnie 88
Blado (dziedzice) 38, 52, 70, 104, 105, 140, 143, 144, 146–148, 150–153, 157–161, 168–170, 173, 174, 176, 177, 180–183, 187, 188
Blado Agnese 159
Blado Antonio 9, 18, 38, 39, 52, 61, 70, 94, 104, 105, 121, 122, 139–143, 146–152, 157–161, 168–170, 173, 174, 176, 187, 189, 190, 217, 240–244, 250
Blado Bartolomeo 148
Blado Orazio 148
Blado Paola 148, 159
Blado Stefano 151, 148
Blasiis C. de 168
Blennow Anna 33, 37–40, 167, 240
Błażej, św. 58
Boiteux Martine 60, 138
Bonanni Ippolito 207–209, 254
Bonelli Giovanni Maria 224, 258
Boromeusz Karol (Borromeo Carlo) 24, 29, 32, 35, 51, 101–108, 112, 114, 126, 132, 138, 143, 145, 150, 153, 158, 159, 162–164, 173, 175–177, 232, 246
Borromeo Agostino 200
Borselli Lucilla 107
Borsi Franco 80
Bortolozzi Anna 167
Boyd Clarence Eugene 92, 93
Bozzola Tommaso 39, 152
Brandegge Marry 242
Bresciano Andrea 143
Brezzi Paolo 23, 103, 152
Brice Catherine 138
Brigonci Giovanni Pietro 57
Brown James D. 92
Bruni Flavia 235
Brygida (właśc. Birgitta Birgersdotter), św. 54, 55, 211, 223
Buagni Giovanni Francesco 227, 244
Buchon Jean Alexandre C. 34
Budzyk Kazimierz 44, 153, 157, 158, 183
Buono, św. 57
Buranelli Francesco 197, 243
Burello Lucia 25
Burkiewicz Łukasz 24
Buszewicz Elwira 13
Byatt Lucy 76
Calitti Floriana 224
Cantagalli Vincenzo 164
Cantatore Flavia 41, 97, 122, 134, 210
Capaccio Giulio Cesare 208
Cappa Andrea 14
Cappelli Adriano 46
Carabelli Giancarlo 107
Cardini Franco 22, 23
Carnelos Laura 171, 175, 185, 186, 189
Carpentarius 254
Carpi Rodolfo Pio da 81
Cartaro Mario 38
Cavalieri Giovanni Battista 147
Cavallo Stefano 29
Cecylia, św. 130
Ceen Allan 33
Celsjusz, św. 54, 55
Cento Alberto 69
Ceresa Massimo 151
Certeau Michel de 102
Cesi Federico 130, 134
Cezar (Gaius Iulius Caesar) 90, 93, 118
Cezary Franciszek 22, 41
Chachaj Marian 216
Chaney Edward 76, 83
Chélini Jean 17–20, 24, 30, 36, 109
Chlebus Ewa 221

- Cholinus Maternus 27, 107
 Chrościcki Juliusz A. 207
 Chrzanowski Tadeusz 104, 150
 Cistellini Antonio 138
 Cochrane Lydia G. 36
 Codogni-Łańcucka Diana 14
 Coffin David R. 80, 82
 Colaldi (Colaldo) Agostino 22, 152
 Coleman M. Kathleen 93
 Colle Laura del 32
 Colombo Michele 104, 107
 Colonna Marco Antonio 22, 108
 Combi Giovanni Battista 212
 Contarini Andrea 173
 Contarini Gasparo 225, 253
 Contarini Luigi 39, 174, 250
 Contarini Marco 173
 Contarini Paolo 173
 Costanzini Costanzo 212
 Cresswell Joseph 226, 248
 Crispoldo M. Tullio 172
 Croce Giulio Cesare 225, 254
 Cubrzyńska-Leonarczyk Maria 10, 14, 47, 49, 208, 215
 Czapnik Marianna 235
 Czarski Bartłomiej 13
 Czortek Andrea 198, 245
 Czubek Jan 25, 26, 211
- Daly Davis Margaret 41, 89, 97, 117, 119
 Damazy I 57
 Dandeleth Thomas James 112
 Darnton Robert 40
 Dąbrowska Maria 99
 Dąbrowski Stanisław 41
 De Angelis (degli'Angeli) Giuseppe 9, 38, 125, 140, 142–144, 146, 147, 160–162, 164, 165, 169, 176, 179–183, 190, 245, 246
 De Luca Daniele 14
 De Luca Giuseppe 197, 249
 De Rosa Gabriele 197, 249
 Decjusz (Gaius Messius Quintus Decius) 58
 Della Rocca de Candal Geri 44, 186
 Delpaczi Jacek 207
- Delumeau Jean 21, 22, 24, 32, 33, 40
 Desres Auguste 34
 Deuchino Evangelista 143
 Diani Paolo 216, 225, 253
 Diani Tito 216, 225, 253
 Dillenburg Elisabeth 235
 Dioklecjan (Gaius Aurelius Valerius Diocletianus) 58
 Discepolo Agostino 227
 Discepolo Pietro 227
 Ditchfield Simon 17, 19, 20, 29, 30, 32, 35, 37, 111, 136, 159
 Dlabačová Anna 203
 Doheny William Joseph 211
 Dolce Lodovico 71, 226, 251
 Domański Juliusz 75
 Domicjan (Titus Flavius Domitianus) 92
 Dondi Cristina 14, 47, 48, 183, 194, 198, 202, 227, 235, 236, 248
 Dorico Luigi 61, 63, 121
 Dorico Valerio 61, 63, 77, 120–122, 141
 Dunin J. 145
 Dunphy Graeme 86
 Dupérac Étienne 37, 167
 Durante Castore 69
 Dutta Abhishk 183
 Dziechcińska Hanna 25, 90, 230
 Dzierżanowska Barbara 13
- Eco Umberto 60, 86, 88
 Eiche Sabine 81
 Eliano Vittorio 9, 140, 143, 147, 164, 165, 169, 179, 190, 199, 246
 Enenkel Karl A.E. 42, 141
 Erazm z Rotterdamu 224
 Espejo Carmen 108
 Esposito Anna 32
 Este Alfons II d' 26
 Este Ippolito d' 76, 80
 Estienne Robert 225
 Eutyrio, św. 57
 Euzebiusz z Cezarei 129
- Fabiańska Agnieszka 86
 Facchetti Antonio 214, 223, 234, 256, 258

- Facciotti Guglielmo 214, 224, 257, 260
Fagiolo Marcello 17, 18, 21, 32, 196
Faleński Felicjan 69
Faletti Bartolomeo 175
Farri Domenico 143
Farris Giovanni 107
Fauno Lucio (właśc. Giovanni Tarca-
gnota) 89, 97
Faustynus, św. 57
Fechenbach Adam von 210
Felini Pietro 178
Ferdynand II Habsburg 215
Ferdynand III Habsburg 200, 215
Ferrari Giorgio 147
Ferro Antonella 14
Filippi Daniele V. 30
Filser Benno 42
Fiocco Andrea Domenico 226, 248, 249
Fiorani Luigi 18
Fogelberg Rota Stefano 33, 37–40, 167,
240
Fontana Antonio 197
Fosi Irene 29, 111, 112
Frajese Vittorio 137, 138
Franceschi Domenico de 118, 119
Franceschi Francesco de 225, 253
Franceschi Pietro de 118
Franceschini Camillo 256
Francino Gieronimo 257
Francino Girolamo 255
Franciotti Cesare 212
Franciszek I Medyceusz 224
Franciszek z Asyżu, św. 226
Franczak Grzegorz 109
Franczyk-Cegła Agnieszka 46, 47, 49
Franzini Giovanni Antonio 259
Franzini Girolamo 119, 210, 211, 213,
214, 234, 259
Fulvio Andrea 89, 97, 121
Furió y Ceriol Fadrique 224, 261

Gacciola d'Amelia Proto 149
Gaeta Franco 17
Galassino (Garassino) Giannino 196,
242

Gall Stanisław 54
Gallavotti Cavallero Daniela 79
Gałkowski Artur 29
Gamucci Bernardo 210
Garimberto Girolamo 81
Gasca Queirazza G. 196, 198
Genette Gerard 115, 178
Giacomo z Zagarolo 196, 241
Gierowski Józef Andrzej 101
Gigli Laura 64, 132
Gigliotti Giovanni Osmarino 10, 38, 140,
141, 143, 146–148, 152, 157–160, 168,
180–183, 189, 190, 208, 214, 219, 221,
226, 234, 242, 244, 251, 252
Gingerich Owen 46, 194
Ginsburg Jane C. 118, 119, 121, 122, 159
Giolito de Ferrari Gabriele 71, 208, 226,
248, 249
Giombi Samuele 107
Giorgio, św. 57
Giovino, św. 57
Giraldi Lilio Gregorio 166
Giussano Giovanni Pietro 102, 107, 108
Glabrion (Manius Acilius Glabrio) 59
Glauser Jürg 46
Gleditsch Johann Friedrich 91
Gligora Francesco 21–24, 31–34, 88, 110,
111
Gładkiewicz Ryszard 209, 253
Gonet Krzysztof 214, 260
Gordian I (właśc. Marcus Antonius
Gordianus Sempronianus Romanus
Africanus) 92
Graaf Niels 40, 42, 240
Grafton Anthony 44, 52, 186
Graheli Shanti 120
Greenfield Ingrid 17, 37
Gregori Sara 14
Grimaldi Floriano 223
Grimani Marino 217
Grisei Agostino 226, 248
Grochowski Stanisław 106
Gruchała Janusz 202
Grzebień Ludwik 210, 211, 225, 253, 255
Grzegorz VII (właśc. Hildebrand) 216

- Grzegorz VIII (właśc. Alberto de Morra) 216
- Grzegorz XI (właśc. Pierre Roger de Beaufort) 216
- Grzegorz XIII (właśc. Ugo Boncompagni) 17, 18, 22, 24, 29, 33, 80, 84, 96, 102–104, 138, 140, 145, 148, 161, 165, 178, 179, 200, 201, 217
- Grzegorz XIV (właśc. Niccolò Sfondrati) 200, 211
- Grzeszak Teresa 119
- Guarini Giovanni Battista 26, 225, 253
- Gucciardi Giovanni Maria 225, 254
- Guglielmi Benedetto 197, 243
- Guldennste[rna] Johani 257
- Gyllenstierna (Gyldenstierna) Eryk 208, 257
- Gyllenstierna Nils Göransson 208
- Hadrian (Publius Aelius Hadrianus) 93
- Hajdukiewicz Leszek 212, 259
- Halonen Marco 223
- Hannibal 93, 94
- Harris Michael 194
- Harris Neil 235
- Hart Vaughan 41, 89, 96, 97
- Hartleb Kazimierz 25
- Hederich Benjamin 91
- Heikkilä Tuomas 88, 223
- Helena, św. 55
- Hellinga Lotte 194
- Henik Paweł Maurycy 212, 213, 236, 259
- Henryk III Walezy 84
- Herberstein Johann Friedrich Erdmann von 208–210, 252
- Herklotz Ingo 42, 126, 166, 167
- Herman Magdalena 37, 183
- Hess Kristine 17, 37
- Hicks Peter 41, 89, 96, 97
- Hoepli Ulrico 46
- Hojdis Bogdan 113
- Holford-Strevens Leofranc 88
- Honoriusz IV (właśc. Giacomo Savelli) 54
- Horacy (Kwintus Horacjusz Flakkus) 71, 232
- Hozjusz Stanisław 19, 21–23, 27, 102, 107, 150
- Hülßen Christian 62, 134
- Iłowski Stanisław 224, 225, 258
- Infelise Mario 108
- Innocenty, św. 54, 55
- Innocenty IX (właśc. Giovanni Antonio Facchinetti de Nuce) 200, 201, 211, 217
- Iwaskiewicz-Wronkowska Bożena 67
- Jackson Heather J. 194, 200, 202, 216
- Jakub, św. 70
- Jakućewicz Stefan 45
- Jan, św. 79, 179, 181, 182
- Jan III 58
- Jan od Krzyża (właśc. Juan de Yepes y Alvarez), św. 24, 109
- Jansen Laura 178
- Jarmińska-Przybyszewska Barbara 207
- Jarosz Irena 75, 134
- Jarzębski Adam 78
- Jensen Kristian 194
- Jerzy, św. 211
- Jezus Chrystus 53, 54, 59, 79, 84, 87, 96, 103–105, 128, 135, 137, 151, 180, 181, 211
- Joffe Stephen N. 47, 194
- Johanowicz Jakub 215, 256
- Jones Pamela M. 17, 19, 20, 29, 30, 32, 35, 37, 111, 136, 159
- Józef, św. 211
- Juda Maria 119, 125, 254
- Julian Egipski, św. 54, 55
- Juliusz II (właśc. Giuliano della Rovere) 79, 81
- Juliusz III (właśc. Giovanni Maria Ciocchi del Monte) 82, 130, 131, 140
- Jurkowlaniec Grażyna 19, 102, 104, 150, 152, 183
- Juszczakowska Halina 194, 217
- Kaczorowski Bartłomiej 207, 254
- Kantola Urpo 88
- Karkocha Małgorzata 212, 255

- Karol V Habsburg 213
 Karol Fryderyk Wettyn 26, 28, 29
 Karpiński Andrzej 99, 101
 Kasjusz Dion (Lucius Cassius Dio Cocceianus) 92
 Kelly John Norman Davidson 74, 85, 219
 Kemenade Eva van 40, 42, 240
 Kienast Dietmar 86
 Kiliańczyk-Zięba Justyna 17, 120, 162, 184, 193, 230, 234–236
 Klemens I 64, 85
 Klemens VII (właśc. Giulio de' Medici) 213
 Klemens VIII (właśc. Hippolitus Aldobrandinus Florentinus) 200, 211, 215, 217
 Kleopatra VII Filopator 79, 93
 Koberger Anton 86
 Kocowski Bronisław 10, 46, 49
 Kokoszkiewicz Konrad 129
 Kommodus (Lucius Aurelius Commodus) 92
 Komorowska Magdalena 17
 Konieczny Mariusz 53
 Konstantyn Wielki 54, 59, 80, 98, 99, 119, 123, 127–129, 174, 213
 Kopernik Mikołaj 46
 Kordyzon Wojciech 13
 Kosma I Medyceusz 224
 Kotula Rudolf 46
 Kowalik Katarzyna 29
 Kowalski Waldemar 212, 255
 Kraushar Aleksander 78
 Królik Ludwik 207
 Kryski Stanisław 26
 Kryski Szczęśny Feliks 26, 27
 Kryski Wojciech 26, 27
 Krzak-Weiss Katarzyna 113
 Krzywy Roman 13, 30, 39, 40, 59, 60, 88, 89, 106, 193, 235
 Krzyżanowski W[rocisław] 260
 Kula Witold 109, 230
 Kuntz Margaret A. 136, 159
 Kwapis Olaf 18, 21–23, 29, 30, 35, 36, 38, 152
 Kwiecień Tomasz 60
 Kwintus Fabiusz Maximus 93
 Kwintyliian (Marcus Fabius Quintilianus) 94
 L'Herba Giovanni da 110, 111
 Lafreri Antonio (Lafrery Antoine) 37, 147, 167
 Laktancjusz (Lucius Caecilius Firmianus Lactantius) 129
 Lalak Zygmunt 15
 Lalewicz Janusz 40, 52
 Lanzi Fernando 179, 180
 Lanzi Gioia 179, 180
 Laureys Marc 42, 58, 83, 127, 143, 167
 Leerdam Andrea van 203
 Leitgeber Jarosław Saturnin 71
 Lenart Mirosław 13
 Leon I 85
 Leon IX (właśc. Bruno) 216
 Leon X (właśc. Giovanni di Lorenzo de' Medici) 132
 Lepoittevin Anne 149
 Leti Gregorio 57
 Leto Pomponio (Giulio Pomponio Leto) 121
 Lewin Jane E. 115
 Lignamine Johannes Philippus de 86
 Ligorio Pirro 97, 166
 Liguori Riccardo 199
 Lincoln Evelyn 37
 Linde Samuel Bogumił 208
 Linus z Etrurii 85
 Lipsjusz Justus 167
 Litwornia Andrzej 18, 22, 25, 27, 41, 173
 Loarte Gaspar de 38, 161
 Loewe Iwona 115
 Longhi Giuseppe Marchetti 79
 Louthan Howard 235
 Luchino (Lucrino) Vincenzo 66, 73, 95, 98, 119–122, 128, 132
 Ludwik z Granady (Luis de Granada) 208
 Lugli Giuseppe 79
 Luter Marcin 17, 203

- Łukasz, św. 53
- Maciej Habsburg 215
- Maciejowski Bernard 162
- Madiis Francesco de 235
- Madonna Maria Luisa 17, 18, 21, 32, 196
- Madrigal Pedro 226, 248
- Magnuszewski Władysław 211
- Maj Jan 70
- Maksymilian II Habsburg 84, 176
- Malaspina Matilde 183
- Malderbrote Giles 194
- Malicki Jan 23
- Malicki Marian 10
- Manikowska Halina 22, 129
- Manuzi Paolo 160
- Marcato Carla 196, 198
- Marcattili Romina 164
- Marceli II (właśc. Marcello Cervini degli Spannochi) 216
- Marcello Giuseppe 143
- Marciari John 62, 79, 81, 82
- Marcjalis (Marcus Valerius Martialis) 28, 29
- Marcolini Francesco 224, 258
- Marecki Józef 179, 180
- Marek Antoniusz 93
- Marescotti Giorgio 152
- Margócsy Dániel 47, 194
- Maria (Matka Boża), św. 54, 55, 57, 180–183, 211
- Marliani (Marliano) Bartolomeo 89, 117, 121, 166, 210
- Martinelli Franco 18
- Martinelli Sebastiano 22, 27
- Masetti Zannini G.L. 159
- Mason George Graham 91
- Matthews John F. 128
- Mauro, św. 57
- Mauro Lucio (właśc. Giovanni Tarca-gnota) 97, 121
- Mazzoni Toselli Ottavio 202
- Mańczak Antoni 24, 34, 36, 60, 83, 109, 113
- McGinness Frederick John 42, 145
- McKitterick David 194, 199
- Meller Katarzyna 113
- Menato Marco 120, 147, 148, 159, 161, 164, 168, 170
- Messio Girolamo 38
- Michalewicz Jerzy 208, 257
- Mieczkowska Halina 10, 14, 43, 45, 48, 49
- Mieczkowski Janusz 35, 36, 66, 68, 218
- Migne Jacques Paul 74
- Mikołaj, św. 54, 55
- Mikołajczyk Ireneusz 59
- Mikołajewski Jarosław 69, 70
- Milchling Schutzbar Otto Friedrich 210
- Milewska-Kozłowska Joanna 14, 215, 251
- Mirek Małgorzata 213, 257
- Mitchell Stephen A. 46
- Montaigne Michel de 33, 34, 68, 69, 77, 216
- Montoalbano Marco 224, 258
- Moretti Niccolò 208
- Morone Giovanni Girolamo 22
- Moroni Gaetano 93, 202
- Moss Ann 141
- Motty Marceli 71
- Moxham Noah 108
- Mroziewicz Karolina 203
- Mucanzio Francesco 151
- Mucio Niccolò 143
- Müller Wiesław 25
- Munday Anthony 83
- Muschio Andrea 175, 176
- Musialik Anna 20, 23, 27, 30, 76, 104, 206
- Muti Carlo 33
- Mutij Nicolo 256, 259
- Muzzi (Muzio) Niccolò 208, 212, 214, 234, 259
- Myers Robin 194
- Nadolski Bogusław 35, 66
- Needham Paul 194, 199, 200, 222, 236
- Nelles Paul 159
- Nereusz (Neri) Filip 32, 35, 137–139, 142, 149, 187

- Neron (Nero Claudius Caesar Drusus Germanicus) 213
Neuber Wolfgang 141
Nichols Stephen 46
Nickson Margaret 194
Nicol Donald M. 128
Nowosielska Elżbieta 99
Nuovo Angela 36, 188
- Obremski Andrzej 225
Ociecek Renarda 116
Oktawian August (Gaius Iulius Caesar Octavianus) 92, 93, 95, 96
Olah Iva 17, 37
Olczak Zbigniew 250
Olech Waldemar 53
Oporyn Jan 225
Osório Jerónimo 150
Osuch Martyna 82, 90, 131, 154–157, 163, 184, 193, 201, 203, 204, 209, 218, 219
Ottone Andrea 118
Owidiusz (Publius Ovidius Naso) 70, 72, 232
Ożóg Jan 209, 253
- Pace Alessandro del 207, 209, 254
Pace Andrzej del 207
Pace Juliusz del 207
Pace Łukasz del 207
Pace Rafał del 207
Pagano Matteo 121
Palladio Andrea 89, 97, 98, 110, 116–119, 121–123, 127, 174, 176
Panizza Valente 168
Panvinio Onofrio 38, 39, 139, 148, 149, 151, 166, 173
Parshall Peter 37
Parsons Nicholas 76
Partner Peter 19, 20, 29, 32–34, 36, 38, 62, 219
Partyka Jacek 14, 206, 208, 212, 214, 256, 259
Pasini Maffeo 85
Pasquale Marco 13
Patnaude Ann 17, 37
Paweł, św. 30, 54, 55, 106, 127, 153, 179–181, 183, 213
Paweł III (właśc. Alessandro Farnese) 85, 216
Paweł IV (właśc. Giovanni Pietro Carafa) 67, 138
Pawlak Wiesław 73
Payen Jean-François 34
Pearson David 47, 194, 222
Pelagiusz I 58
Pellegrini Giovan Battista 196, 198
Pernille Hermann 46
Pertek Jerzy 213, 259
Pesando Fabrizio 92
Pesenti Tiziana 69
Petrarca (Petrarka) Francesco 69
Petrella Giancarlo 198, 199, 202, 203, 217, 230
Pettegree Andrew 234, 235
Piasecki Paweł 22, 27
Pickford S. 38
Pickwood Nicholas 14, 222
Piechocka-Sterczała Aneta 14
Piekarski Kazimierz 46
Pientini Angelo 22, 28, 39, 104, 152
Pietrangeli Carlo 64, 134
Pietruszczak Henryk 60
Pietrzak-Thébault Joanna 29, 39
Pighius Stephanus Winandus 28, 29
Pignatti Franco 160
Piłat Poncjusz 79
Piotr (Petrus Galileus), św. 30, 54, 55, 85, 104–106, 127, 153, 179, 180, 181
Piszczyk Zdzisław 57
Pius IV (właśc. Giovanni Angelo de Medici) 58, 102, 138
Pius V (właśc. Michele Ghislieri) 138, 164, 200
Pius IX (właśc. Giovanni Maria Mastai Ferretti) 201
Plahte Tschudi Victor 33
Planck Stephan 61
Plaut (Titus Maccius Plautus) 72
Plezia Marian 56
Pliniusz Młodszy 94

- Pliniusz Starszy 59
 Pokorzyńska Elżbieta 220
 Polak Marcin 86
 Poli Chiaretta 107
 Pollak Oskar 42, 240
 Porthé Rainbow 17, 37
 Possevino Antonio 75
 Price Richard 128, 129
 Pronobis-Brzezińska Małgorzata 220
 Przybylski Jacek Idzi 70, 213, 257
 Ptaszyk Marian 250
 Puppi Lionello 41, 97

 Quirini-Popławska Danuta 24

 Radziczki Constanco 251
 Radziwiłł Jerzy 25–27, 211
 Radziwiłł Mikołaj Krzysztof (Sierotka)
 25
 Raines Dorit 198, 248
 Rampazetto Francesco 22, 139, 171, 174,
 175
 Rampoldi Giovanni Battista 197
 Ramsey Paul A. 42, 68, 145
 Raymond Joad 108
 Reed Marcia 47, 194
 Rendina Claudio 130
 Reszka Stanisław 21, 23, 25–27
 Riccobaldus Ferrariensis 86
 Richeome Louis 24, 109
 Riera Rafael 22, 27, 31
 Rochrbach Lena 46
 Rolewinck Werner 86, 87
 Romani Mario 23
 Rosario Virgilio 138
 Rosello Lucio Paolo 224, 258
 Rossebastiano Alda 196, 198
 Rossetti Sergio 10, 43, 171, 234
 Rossi Giovanni 225, 254
 Rossi Michelangelo 55
 Rossi Pier Vincenzo 55
 Rosso Paolo del 89
 Rostirolla Giancarlo 207
 Rotter Lucyna 179, 180
 Rottermund Andrzej 207

 Roud Steve 185
 Rozdrażewski Hieronim 27
 Rudolf II Habsburg 215
 Rudolphus Joannes 72
 Rybak Krzysztof 13
 Rywocki Maciej 26

 Saba Jerozolimski, św. 56, 61
 Sabellico Marcantonio 173, 174
 Sabini Baldo 225, 253, 254
 Sachet Paolo 14, 44, 148, 158, 173, 186
 Saczyńska Monika 30
 Salicato Altobello 226, 251
 Salviani Horatio 28
 Salviati Giovanni 132
 Salvioni Pietro 226, 248
 Salwa Piotr 69
 Salzberg Rosa 159
 Samperi Renata 80
 Sanfilippo Matteo 32
 Sarmartelli Bartolomeo 152
 Sarpi Paolo 60
 Savelli Aurelio 226, 248
 Scano Gaetana 162
 Schedel Hartmann 86, 203
 Schiffman Zachary S. 68
 Schobesberger Nikolaus 108
 Schraven Minou 35, 37, 137
 Schudt Ludwig 40, 42
 Schuenber Johan Karl 209, 253
 Scortecci Paola 14
 Sebastian, św. 180–183
 Semkowicz Władysław 46
 Seremak Waldemar 107
 Sergiusz I (właśc. Sergius Antiochenus
 Syrus) 203
 Serlio Sebastiano 166, 174
 Serra Armando 110
 Serragli Silvio 226, 248
 Serrano Marco Attilio 39, 148–150
 Sessa Kristina 128
 Sforza Alessandro 22
 Shakerley Thomas 76–79, 81, 83, 118,
 142, 232
 Shane Bjornlie Michael 128

- Sharpe Richard 198, 248
Sibler Eucharius 223
Sicardi Giulia Petracco 196, 198
Sidorowicz-Mulak Dorota 49
Siebeneicher Jakub 162
Sieradzińska Elżbieta 17
Simoncini Giorgio 18, 33, 34, 62, 80, 134
Sipayłło Maria 46, 48, 49, 199
Skalska-Zlat Marta 43, 45, 47, 145, 146
Skarga Piotr 25
Skura Adam 45
Skwara Ewa 72
Skwarczyńska Stefania 41, 74, 108
Słotwińska H. 218
Smith Helen 116
Smith Margaret M. 125
Smołucha Janusz 23
Sokołowski E. 226
Sołtan Andrzej 26
Somasco Giovanni Battista 225
Somos Mark 47, 194
Soszyński Jacek 48, 86, 87
Spadolini Giovanni 80
Squassina Erika 118
Sroka Stanisław A. 23
Stafiej-Wróblewska Marzena 17
Staller Andreas 208
Staniszewski Andrzej 193
Statyliusz Taurus Tytus 80
Stefan, św. 68
Steinhuber Andreas 210
Stelmaszczyk Elżbieta 260
Stenhouse William 42, 81, 167
Stevenson Joseph 76
Stiglitz Adriano 14
Stinger Charles 19, 80
Storti Francesco 212
Strubiczówna Anna 207
Stuligrosz Magdalena 59
Suarez Michael F. 38
Sykstus, św. 68
Sykstus V (właśc. Felice Peretti) 200, 215, 216, 219
Sylwester, św. 54, 56, 57, 123, 127–129, 174
Symforosa, św. 134, 135
Synesius Cyrenaeus 225
Szafrański Tadeusz 74
Szembek (Schembek) Fryderyk 210, 211, 236, 255
Szirmai János Alexander 220
Szymański Konrad 206
Talbierska Jolanta 14, 250
Tallini Gennaro 41, 98, 99, 117, 140
Tarcagnola Giovanni 97–99, 117, 119, 121
Tasso Torquato 29
Tedder Henry R. 92
Teofilakt 203
Terburg Joëlle 40, 42, 240
Tervooren Helmut 46
Thomas William 83
Thompson John 203
Throckmort Nicolas 76
Tolfa Vittoria della 133
Tomasz, św. 103
Tomasz z Akwinu, św. 168
Torrighio Francesco Maria 227
Tosi Bartolomeo 147
Trajan (Marcus Ulpius Traianus) 92
Tramezzino Francesco 147, 160
Tramezzino Michele 147
Treter Tomasz 39, 70, 94, 96, 102, 104, 105, 107, 129, 139, 150–152
Tripplin F. 250
Tschudi Victor Plahte 33, 119, 120, 122
Tucci Stefano 145
Tyberiusz (Tiberius Claudius Nero) 84
Tygielski Wojciech 77, 83, 207, 218
Tymoteusz, św. 54, 55
Ulicki Bogusław 10
Ulloa Alfonso de 224
Urban II (właśc. Odon de Lagery) 211
Urban VII (właśc. Giambattista Castagna) 200, 217
Urban Wincenty 21
Vaccheria Lorenzo della 37, 167
Valgrisi Vincenzo 224, 258
Valier Agostino 173

- Valla Lorenzo 128, 129
Valladares Hérica 178
Valpolo Henrique 226
Varisco Giovanni 175, 210
Venier M. 198, 248
Vesalius Andreas (właśc. Andries van Wesel) 47
Visceglia Antonietta 138
Vogel Lise 81
- Wagner Arkadiusz 220
Wagner Bettina 47, 194
Waquet Françoise 42, 75, 166, 167
Wawrzyniec, św. 57, 180–182, 211
Wegner Helena 54
Wenzel Horst 46
Werner Sarah 221
Werner Cas[imiri] 250
Weronika, św. 37, 67
Wespazjan Tytus (Titi Vespasiani) 28
Wichowa Maria 41
Wiencek-Sielska Izabela 14, 46, 224, 258
Wiesiołowski Jacek 22, 83
Wijaczka Jacek 207
Wilemska Elżbieta 57
Wilson Louise 116
Winiarska-Górska Izabela 13, 115, 116
Wisch Barbara 17, 19, 20, 29, 30, 32, 35, 37, 111, 136, 148, 159
Wissgrill Franz Karl 209, 253
Witcombe Christopher 119
Witte Arnold 40, 42, 240
Władysław IV Waza 208
Wojtkowska-Maksymik Marta 13
- Wojtyska Henryk Damian 20, 21, 23, 103
Wolański Filip 216
Wolrab Jan 27
Woudhuysen Henry Ruxton 38
Wójcik Rafał 13
Wólkiewicz Ewa 30
- Zabielski (Żabielski) Jan 211, 212, 255
Zaccaria Francesco Antonio 69
Załęski Stanisław 214, 252, 253, 256, 259
Zanetti Bartolomeo 178
Zappini Agostino 253
Zappini Fabio 253
Zardin Daniele 107
Zaremska Hanna 22
Zelv[...] Giovanni 246
Zembrzusi Paweł 207
Zetzner Lazarus 28
Ziletti F. 250
Zini Pietro Francesco 22, 39, 139, 171–174
Zisserman Andrew 183
Zonta Claudia A. 209
Zoppini Agostino 143, 214
Zoppini Fabio 143, 214
Zorach Rebecca 17, 37, 167, 185, 210, 211
Zotico, św. 135
Zygmunt III Waza 208
- Żabski Tadeusz 88
Żbikowska-Migoń Anna 43, 45, 47, 52, 145, 146
Żebrowski Andrzej 14
Żołądz-Strzelczyk Dorota 106

Summary

Topographies of Marvels: A Bestseller Rome Travel Guide from 1575 in the Hands of Authors, Publishers and Readers

Topographies of Marvels tells the story of a 16th-century bestseller *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma*, the guidebook to Rome printed for the Jubilee of 1575—the first after the Council of Trent. Following the book through its full “communications circuit,” it shows how authors and compilers assembled it, how Roman printers rushed it to market, how sellers positioned it, and how real readers used and annotated it. The result is a portrait of a guidebook that was both a tool of devotion, a map of marvels, and a commercially made-to-sell item.

An introduction sets the scene, exploring the theology and ritual of the Jubilee, the social and devotional landscape of post-Tridentine Rome, and the practicalities of pilgrimage—from roads and lodgings to the activities visitors actually engaged in once they arrived. It also sketches the early modern book market so that *Le cose meravigliose* appears not as an isolated hit but as a clever product of a busy print economy.

Chapter 1 considers the 1575 compilation as a purposefully designed collection of nine texts aimed at meeting the diverse needs of the “pilgrim-reader.” Besides the main description of Roman churches, it includes an itinerary to ancient sites, a treatise on gaining indulgences in station churches, a summary of Roman antiquities and customs, a curious essay on ancient heating systems (*Dei fuochi degli antichi*), a pastoral letter by Charles Borromeo, and two practical lists: a chronological record of popes, emperors, and rulers, and a catalogue of postal stations along Europe’s routes to Rome. The chapter shows how each part serves a specific purpose—guiding prayer, supporting devotional practices, sparking antiquarian curiosity, and making the journey from A to B smoother for the reader.

Chapter 2 examines the print shop. By analysing typography, layout, formats, and paratexts, it reconstructs how Roman and Venetian publishers—working to

Jubilee deadlines—edited, abridged, recombined, and redesigned the material across fifteen known editions of 1575. The analysis explains how those choices influenced price, portability, and appeal, and why *Le cose meravigliose* became the most frequently reprinted Roman guidebook of its day.

Chapter 3 examines the book “in the wild”, analysing ownership inscriptions, marginal notes, and other copy-specific traces in thirty-seven surviving copies in Italy and Poland. These marks reveal who purchased the guidebook, how its readership varied by region and decade, and how its functions evolved over time—changing from a practical vade-mecum to a souvenir and to a scholarly source. The section concludes with a catalogue of provenance descriptions for all thirty-seven copies.

A concluding remarks ties together the themes, emphasising what *Le cose meravigliose* teaches about early printed guidebooks: how they mediated religious experience, organised urban wonder, and thrived as market objects—and where future research might take the story next.

Topografie cudowności zainteresują historyków, zwłaszcza badaczy dawnej literatury, kultury, religii i książki. Z pożytkiem będą tę monografię czytać bibliotekarze oraz uczeni zainteresowani dziejami Rzymu, podróżowania czy potrydenckiej pobożności. Nie ma wątpliwości, że stanowi ona owoc studiów wieloletnich i prowadzonych z pasją. Praca Martyny Osuch budzi pragnienie podróży: włóczęgi po ulicach Rzymu i wędrówek po labiryncie poświęconych Wiecznemu Miastu książek – dawnych i współczesnych.

Z recenzji dr hab. Justyny Kiliańczyk-Zięby, prof. UJ

[...] to niezwykle cenna praca idealnie wpisująca się w badania starych druków. [...] Całość jest bardzo skrupulatna i napisana z wyjątkową akrybią. Niewątpliwie będzie to publikacja bardzo atrakcyjna i interesująca tak dla historyków, jak i bibliologów.

Z recenzji dr hab. Piotra Pokory, prof. UAM

MARTYNA OSUCH

pracuje na Wydziale Nauk o Kulturze i Sztuce Uniwersytetu Warszawskiego oraz w Gabinecie Starych Druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Jej badania koncentrują się na historii czytelnictwa i dawnej mentalności, ze szczególnym uwzględnieniem użytkowania i recepcji inkunabułów oraz książek szesnastowiecznych. Zajmuje się również popularyzacją wiedzy o dawnej książce i jej czytelnikach.

Autorka przedstawia jeden z najczęściej wznawianych przewodników po Rzymie drugiej połowy XVI wieku – *Le cose meravigliose dell'alma città di Roma* [Cudowności sławnego miasta Rzymu]. Bada zarówno treść, jak i jej nośnik – śledzi „życie” przewodnika od momentu opracowania jego koncepcji, przez proces wydawniczy piętnastu edycji z 1575 roku, po sposoby użytkowania poszczególnych egzemplarzy przez czytelników w różnych miejscach, czasach i okolicznościach. Łącząc spojrzenie literaturoznawcze z historią książki i kultury, omawia znaczenie oraz funkcje drukowanych przewodników w dawnych epokach, a także zmiany zachodzące w postrzeganiu tych publikacji w kolejnych stuleciach.

Topografie cudowności, choć dotyczą jednego dzieła, osadzają je w szerszym kontekście. Stanowią punkt wyjścia dla pogłębionej refleksji nad wytwarzaniem, obiegiem i odbiorem książki użytkowej w nowożytnej Europie.

